

T.C.
SIİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂĞÂTI BİLİM DALI
DOKTORA PROGRAMI

BÂKÛLÎ'NİN CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN NAHİV İLMİ
AÇISINDAN İNCELENMESİ (EDATLAR VE İSİMLER)

DOKTORA TEZİ

Mehmet KAYAR

Danışman Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN

SIİRT-2024

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN danışmanlığında, **Mehmet KAYAR** tarafından hazırlanan bu çalışma 27.06.2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalı **Arap Dili ve Belagatı** Bilim Dalında **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR	
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. M. Cevat ERGİN	
Jüri Üyesi (Tez Danışmanı)	: Doç. Dr. Mehmet Nafi ARSLAN	
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Ethem DEMİR	
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Ahmet BOZYİĞİT	

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

... /.../2024

İmza

Prof. Dr. Şahap BULAK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IX
SUMMARY	X
KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ	XII
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI	3
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	3
IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	7
1. BÂKÛLÎ'NİN HAYATI ESERLERİ VE CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	7
1.1. HAYATI	7
1.1.1. Adı Künyesi Lakabı ve Nisbesi	8
1.1.2. Doğumu	9
1.1.3. Ölümü.....	9
1.1.4. Ailesi	10
1.1.5. Şairliği	10
1.1.6. Amelî ve İtikadî Mezhebi.....	12
1.1.7. İlmi Yetkinliği	14
1.1.8. Hakkında Söylenenler	16
1.1.9. Mensup Olduğu Nahiv Ekolü	17
1.2. ESERLERİ	22
1.2.1. Mevcut Eserleri.....	22

1.2.1.1. el-İbâne fi Tafsîli Mâ'âti'l-Kur'ân ve Tahrîcihâ 'alâ Vucûhi'l-letî Zekerehâ Erbâbu's-sanâ'a.....	22
1.2.1.2. el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali.....	23
1.2.1.3. Cevâhiru'l-Kur'ân ve Netâicu's-san'a	24
1.2.1.4. el-Cevâhir	24
1.2.1.5. en-Netâic, Netâicu's-sanâ'a.....	24
1.2.1.6. Şerhu'l-Luma'	24
1.2.1.7. Keşfu'l-muşkilât ve Îdâhu'l-mu'dilât.....	25
1.2.1.8. Mâ Talhanu fihî'l-Âmme fi't-Tenzîl	25
1.2.1.9. Mesâil fi İ'lmî'l-'Arabiyye ve't-Tefsîr.....	26
1.2.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri	26
1.2.2.1. Ebyâtu'l-Kitâb.....	26
1.2.2.2. el-Beyân fi Şevâhidi'l-Kur'ân	27
1.2.2.3. et-Tetimme.....	27
1.2.2.4. el-Hilâf Beyne'n-Nuhât	28
1.2.2.5. el-İhtilâf.....	28
1.2.2.6. el-Muhtelef	28
1.2.2.7. eş-Şâmil	28
1.2.2.8. Keşfu'l-Hucce	29
1.2.2.9. el-Mucmel fi Şerhi'l-Cumel	29
1.2.2.10. el-Mulahhas fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ.....	30
1.2.2.11. Nuketu'l-Ekâvîl.....	30
1.3. CEVÂHİRUL-KUR'ÂN VE NETÂİCU'S-SAN'A ADLI ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	30
1.3.1. Eserin Adı ve Bâkûlî'ye Aidiyeti	30
1.3.2. Metodu	38
1.3.3. Muhtevası	41
1.3.3.1. Nahiv İlmi.....	41
1.3.3.2. Sarf İlmi.....	44
1.3.3.3. Belagat İlmi	44
1.3.3.4. Kıraat İlmi.....	45
1.3.3.5. Lügat İlmi	45

1.3.4. Kaynakları	45
1.3.5. İstişhâdı	47
1.3.5.1. Kur'ân-ı Kerim.....	48
1.3.5.2. Kıraatler	49
1.3.5.3. Hadis.....	54
1.3.5.4. Şiir	56
1.3.5.5. Arap Kelamı.....	59
İKİNCİ BÖLÜM.....	61
2. İSİMLER	61
2.1. MÜBTEDÂ VE HABER.....	62
2.1.1. Mübtedânın Hazfî	63
2.1.2. Haberin Hazfî	65
2.1.3. Mübtedâ ve Haberin Beraber Hazfî	67
2.1.4. Haberin Te'addüdü/Birden Fazla Gelmesi.....	69
2.1.5. Haberin Mübtedâyâ Takdimi.....	71
2.2. ZAMİRLER.....	73
2.2.1. Zamirin Mercii.....	73
2.2.2. Fasıl Zamiri	78
2.2.3. Müfred Zamirin İki İsme Dönmesi	81
2.2.4. Zamirin Zikri Geçmeyen Bir Şeye Dönmesi.....	84
2.2.5. كُلُّ، أَحَدٌ، الَّذِي، مَا، مَنْ Kelimelerinin Mercii	85
2.3. TEVÂBİ'	91
2.3.1. Bedel	91
2.3.1.1. İsm-i Zahirin İsm-i Zahirden Bedel Olması	92
2.3.1.2. Müevvel İsmin İsm-i Zahirden Bedel Olması	93
2.3.1.3. Müevvel İsmin Zamirden Bedel Olması	93
2.3.1.4. Zahir İsmin Zamirden Bedel Olması.....	94
2.3.2. Sıfatın Hazfî.....	95
2.3.3. Mevsûfun Hazfî	97
2.4. HÂL	102
2.4.1. Câr ve Mecerûrun Hâl Olması	102

2.4.1.1. Sâhibu'l-hâl'in Fail Olması	103
2.4.1.2. Sâhibu'l-hâl'in Nâib-i fail Olması	104
2.4.1.3. Sâhibu'l-hâl'in Mefûl Olması.....	105
2.4.1.4. Sâhibu'l-hâl'in Hem Fail Hem Mefûl Olması	106
2.4.2. İsm-i Fâilin Hâl Olması.....	107
2.4.3. Muzâfun İleyh'e Hâl Gelmesi	110
2.5. İZÂFET	113
2.5.1. Muzâfin Hazfî.....	113
2.5.1.1. Merfû'atta Muzâfin Hazfî.....	114
2.5.1.1.1. Fâil Komundaki Muzâfin Hazfî	114
2.5.1.1.2. Mübtedâ Konumundaki Muzâfin Hazfî.....	116
2.5.1.1.3. Haber Konumundaki Muzâfin Hazfî	118
2.5.1.2. Mansûbatta Muzâfin Hazfî	119
2.5.1.2.1. Mefûl Konumundaki Muzâfin Hazfî	119
2.5.1.2.2. Kalb Fiilinin Tamlanan Mefûlünün Hazfî	120
2.5.1.3. Mecrûratta Muzâfin Hazfî	121
2.5.2. Muzâfin Muzâfun İleyhin Hükümünü Alması	124
2.5.2.1. Muzâfin Muzâfun İleyhi'den Te'nîs Kazanması	124
2.5.2.2. Muzâfin Muzâfun İleyhi'den Mebnilik Kazanması.....	124
2.5.2.3. Muzâfin Muzâfun İleyhi'den Şuyû' Kazanması.....	125
2.5.3. İsm-i Fâilin İzâfe Edilmesi	125
2.5.3.1. İsm-i Fâilin İsm-i Zahire İzâfesi	126
2.5.3.2. İsm-i Fâilin Zamire İzâfesi	129
2.5.4. Muzâfun İleyhin İvaz Olması	131
2.6. NESEB İSMİ	132
2.6.1. Fâil ve Mefûl Vezninin Neseb İfade Etmesi	132
2.6.2. Nisbet Yâ'sının Hazfî.....	135
2.7. ÂKİLLERE AİT İFADELERİN GAYR-I ÂKİLLER İÇİN KULLANILMASI	136
2.7.1. Gayr-ı Âkiler İçin Cem-i Müzekker İsm-i Mevsûl Kullanımı	137
2.7.2. Gayri Âkiler İçin Cem-i Müzekker Fiil Kullanımı.....	138
2.7.3. Gayri Âkiler İçin Cem-i Müzekker Sâlim İsm-i fâil Kullanımı ..	139

2.8. MÜFRED - MÜSENNÂ – CEM‘	140
2.8.1. Müfred İsmi Cem‘ Anlamında Kullanılması.....	140
2.8.2. Cem‘ İsmi Müsennâ Anlamında Kullanılması	144
2.8.3. Müsennâ İsmi Cem‘ Anlamında Kullanılması	146
2.8.4. Müsennâ İsmi Müfred Anlamında Kullanılması	148
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	150
3. EDATLAR.....	150
3.1. VÂV FE VE SÜMME İLE ATIF	152
3.1.1. Vâv İle Atif.....	154
3.1.2. Fe İle Atif	158
3.1.3. Sümme İle Atif	163
3.2. MERFÛ‘ ZAMİR ÜZERİNE ATIF	168
3.3. ATIF VÂV’ININ HAZFİ	171
3.4. HARF-İ CERRİN HAZFİ	175
3.4.1. İlâ’nın Hazfî.....	175
3.4.2. Be’nin Hazfî	175
3.4.3. Min’in Hazfî	176
3.4.4. Lâm’ın Hazfî	177
3.4.5. ‘An’ın Hazfî.....	178
3.4.6. Fî’nin Hazfî	178
3.4.7. ‘Alâ’nın Hazfî.....	179
3.4.8. Vâv’ın Hazfî	179
3.4.9. Kef’in Hazfî.....	180
3.5. NIDÂ HARFİNİN VE MÜNÂDÂ’NIN HAZFİ	180
3.5.1. Nidâ Harfinin Hazfî	181
3.5.2. Münâdâ’nın Hazfî	184
3.6. İSTİFHÂM HEMZESİNİN HAZFİ.....	185
3.7. İSTİFHÂM HEMZESİNİN ŞART EDATINDAN ÖNCE GELMESİ	187
3.8. CEVÂB FÂ’SİNİN HAZFİ.....	189
3.9. بَعْدُ قَبْلُ VE كُلُّ LAFIZLARI	190
3.9.1. قَبْلُ Lafzı	191

3.9.2. بَعْدُ Lafzı	192
3.9.3. كُلُّ Lafzı.....	192
3.10. TE'KÎD NÛNLARI	194
3.11. LÂM-I MUVATTIA.....	196
3.12. LÂM-I İBTİDÂ'NIN BAŞINDA GELDİĞİ ÖĞELER	198
3.12.1. Mübtedâ'nın Haberi	199
3.12.2. İinne'nin İsmi.....	200
3.12.3. İinne'nin Haberi.....	200
3.12.4. Haberin Yerinde Gelenler	201
3.13. İN-İ MUHAFFEFE	202
3.14. İLLÂ İSTİSNÂ EDATI.....	205
3.14.1. İllâ ile Yapılan Menfi İstisnâ	206
3.14.2. İllâ ile Yapılan Muferrağ İstisnâ	207
3.14.3. Bir Edat ile İki İsmi İstisnâ Edilmesi	208
3.16. MÂ LAFZİ	211
3.18. CÂR MECRÛRUN REF' AMELİ YAPMASI.....	214
3.19. GAYRU LAFZİ.....	218
3.20. EN TEFSÎR EDATI	221
3.21. HITÂB KÂFİ.....	224
SONUÇ.....	229
KAYNAKÇA.....	233

ÖZET

DOKTORA TEZİ

BÂKÛLÎ'NİN CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN NAHİV İLMİ
AÇISINDAN İNCELENMESİ (EDATLAR VE İSİMLER)

Mehmet KAYAR

2024, Sayfa: XIII + 248

Basra mektebinin müteahhirîn ulemasından olan Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî (ö. 542/1147), döneminin önde gelen Arap dili, kıraat, tefsir ve fıkıh âlimlerinden biridir. Arap dili ve Kur'ân ile ilgili muhtelif eserler telif eden Bâkûlî'nin eserlerinden biri de Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a adlı eseridir. Belagat, sarf, nahiv ve kıraat ilimleri açısından zengin bir muhtevaya sahip olan söz konusu eser Arap dili alanında önemli bir yere sahiptir. Bâkûlî bu eserinde, âyetleri filolojik açıdan tahlil ederken görüşlerini desteklemek amacıyla Kur'ân-ı Kerime, farklı kıraat vecihlerine, şiire, fasih Arap kelamına ve hadislere başvurmuştur. Ayrıca eserde gramer, lügat, kıraat, edebiyat, İ'râbu'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân ve tefsir alanlarında yazılmış birçok kaynaktan yararlanmıştır.

Cevâhiru'l-Kur'ân'da nahiv ilmi ile ilgili konular diğer ilimlere göre daha fazla yer almaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Bâkûlî'nin nahiv konuları arasında ele aldığı “isimler” ve “edatlar” filolojik açıdan incelenmiştir. Bâkûlî, âyetleri i'râb ederken bu konular ile ilgili birçok tartışmalı konuya değinmiştir. Hiç bir ekole taassup derecesinde bağlı olmayan Bâkûlî bu tartışmalarda genellikle Basra ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte bazı konularda Kûfe ekolünün görüşlerini tercih etmiştir. Bazen de bu iki ekolün imamlarının benimsemediği bir takım zayıf görüşleri tercihe şayan bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, İsimler, Edatlar, Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân

SUMMARY

DOCTORATE THESIS

AN ANALYSIS OF BÂKŪLÎ'S "CEVÂHÎRU'L-KUR'ÂN" IN TERMS
OF THE SCIENCE OF SYNTAX (PREPOSITIONS AND NOUNS)

Mehmet KAYAR

2024, Page: XIII + 248

Abu'l-Hasan 'Ali b. Husayn al-Bâqūlî (d. 542/1147), one of the later scholars of the Basra school, was one of the leading Arabic language, Qiraat, tafsîr and fiqh scholars of his time. One of the works of al-Bâqūlî, who wrote various works on Arabic language and the Qur'ân, is his work entitled *Jawâhir al-Qur'ân wa netâiju's-san'a*. The work in question, which has a rich content in terms of rhetoric, exposition, nahw and qiraat sciences, has an important place in the field of Arabic language. In this work, while analysing the verses philologically, al-Bâqūlî used the Qur'ân, different types of qira'ât, poetry, Arabic theology and hadiths to support his views. In addition, he made use of many sources written in the fields of grammar, lexicon, qiraat, literature, I'râb al-Qur'an, Me'ân al-Qur'an and tafsir.

In *Jawâhir al-Qur'ân*, the subjects related to the science of grammar are included more than other sciences. For this reason, in this study, "nouns" and "prepositions" that al-Bâqūlî deals with among the subjects of grammar are examined philologically. Al-Bâqūlî touched upon many controversial issues related to these subjects in his i'râb of the verses. In these discussions, al-Bâqūlî, who did not adhere to any one school to the degree of fanaticism, generally adopted the views of the Basra school, but he preferred the views of the Kufa school on some issues. Sometimes he found some weak views that the imams of these two schools did not adopt preferable.

Key Words: Nahw, Nouns, Prepositions, Baqūlî, Jawâhir al-Qur'ân

KISALTMALAR

a.s.	: aleyhi's-selâm
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
c.c.	: celle celâluh
h.	: hicrî
Hz.	: Hazreti
mlf.	: müellif
ö	: ölüm
s.a.v.	: sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayın bilinmiyor

ÖNSÖZ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ

İnsanları inkâr ve cehalet karanlıklarından kurtarıp iman ve ilim aydınlığına çıkarmak için apaçık âyetlerle indirilen, söz sanatı, üslûp, şekil özelliği ve muhtevasıyla benzerini getirmekten aciz bırakan Kur’ân-ı Kerim, nazil olduğu günden itibaren muhtelif metot ve disiplinler vasıtasıyla anlaşılmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Nitekim hicrî ikinci asırdan itibaren Müslüman âlimler, Kur’ân’ın dile dayalı tefsir ve tahlilini konu edinen Garibu’l-Kur’ân, Me’âni’l-Kur’ân, İ’râbu’l-Kur’ân, Mecâzu’l-Kur’ân, Müşkilu’l-Kur’ân ve el-Vücûh ve’n-Nezâir gibi filolojik ilimleri literatüre kazandırmışlardır. Câmi‘ul-‘ulûm el-Bâkûlî’nin *Cevâhiru’l-Kur’ân ve netâicu’s-san’a* adlı eseri de İ’râbu’l-Kur’ân alanında kaleme alınmış önemli bir çalışmadır. Ancak bu eser söz konusu alandaki diğer eserlerden çok farklı bir özellik arz etmektedir. Zira Kur’ân’ın i’râbını konu edinen eserlerde dilsel tahliller sûre tertibi eksenliken *Cevâhiru’l-Kur’ân*’da ise dil veya gramer konusuyla alakalı tüm âyetler sûre tertibi gözetilmeksizin, belirlenen konu başlıkları altında derlenmekte ve bu âyetler söz konusu konular eksene alınarak dilsel tahlile tabi tutulmaktadır. Bâkûlî’nin günümüzde “konulu tefsirlerde” takip edilen bir metotla kaleme aldığı bu eserine “Konulu İ’râbu’l-Kur’ân” demek yerinde olsa gerekir. Bâkûlî’nin söz konusu eseri bu zamana kadar mezkûr metotla yazılan tek kitap olma özelliğine sahiptir.

Eserde nahiv ilminin birçok konusu için başlıklar açılmış ve bu konular ile ilgili âyetlere yer verilmiştir. Ancak bütün nahiv konularını incelemek çalışmanın sınırlarını aşacağından sadece “isimler ve edatlarla” ilgili konular ele alınmıştır.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde, Bâkûlî’nin hayatı, eserleri ve *Cevâhiru’l-Kur’ân* adlı eserinin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Bâkûlî’nin *Cevâhiru’l-Kur’ân*’da ele aldığı “isimler”, üçüncü bölümde ise “edatlar” dilbilimsel açıdan incelenmiştir. Çalışmamız sonuç ve kaynakça kısımlarıyla son bulmuştur.

Çalışmanın her safhasında benden emek, zaman, öneri ve fikirlerini esirgemeyen ve tezin son şeklini almasında önemli katkılarda bulunan danışman hocam Doç. Dr. M. Nafi ARSLAN'a, tez izleme komisyonunda yer alan hocalarım Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR'a, Prof. Dr. M. Cevat ERGİN'e, Doç. Dr. Ethem DEMİR ve Doç. Dr. Ahmet BOZYİĞİT'e en içten şükranlarımı sunarım. Ayrıca değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Mahsum TAŞ'a, desteklerinden dolayı Doç. Dr. Abdurrahman ECE'ye, Dr. Öğr. Üyesi Mucahit EKİNCİ'ye, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'a işarette bulunarak konunun belirlenmesinde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Halid HALİD'E ve çalışma boyunca bana her türlü imkân ve desteği sunan Hüsamiye Kur'ân Kursundaki kıymetli hocalarım ve mesâi arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Son olarak, yetişmemde katkıda bulunan tüm hocalarıma, merhum babama, muhterem valideme ve sürekli desteklerini gördüğüm eşim ve çocuklarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Çalışmamızın konusu, Câmî‘u‘l-‘ulûm Ebu‘l-Hasan Ali b. Huseyn el-İsfahânî el-Bâkûlî’nin *Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve netâicu‘s-san‘a* isimli eserinde ele aldığı isimler ve edatların dilbilimsel açıdan incelenmesidir. Bâkûlî’nin uzun bir okuma, inceleme ve araştırmanın semeresi olan bu eseri Kur‘ân-ı Kerimde geçen nahiv, sarf, belâgat ve kıraat ilimlerinin konularını ve bu konulara dair Kur‘ân’daki tüm âyetleri belirlediği bab başlıkları altında toplamaktadır. Bu eserin en belirgin özelliği günümüze kadar mezkûr metotla yazıldığı bilinen tek eser oluşudur.

Bâkûlî’nin *Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve netâicu‘s-san‘a* adlı eseri hakkında Arap ülkelerinde ve Türkiye’de yapılmış olan bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili tek kitap çalışması Mahfuz Geylani’nin şu çalışmasıdır: *Bâkûlî’nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve Netâicu‘s-San‘a Adlı Eseri*, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2023. Bu eser çalışmamızı sonlandırma aşamasında yayınlanmıştır. Tezimizin konusu ile bu kitabın konusu Bâkûlî’nin *Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve netâicu‘s-san‘a* adlı eseri olmakla beraber ele alınan konular, yararlanılan kaynaklar ve takip edilen yöntem bakımından aralarında büyük farklar bulunmaktadır. Şöyleki; yazar, giriş ve iki bölüm şeklinde kaleme aldığı kitabın giriş kısmında “dil merkezli” eserler hakkında bilgi vermiştir. “*Bâkûlî’nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve Netâicu‘s-San‘a Adlı Eseri*” başlıklı birinci bölümde Bâkûlî’nin hayatını kısa bir şekilde ele alan Geylani, ardından eserlerinin isimlerini vermiştir. Daha sonra *Cevâhiru‘l-Kur‘ân* hakkında kısa bir açıklama yapan yazar, eserin muhtevası olarak da bab başlıklarının isimlerini vermiştir. “*Bâkûlî’nin Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve Netâicu‘s-San‘a Adlı Eserinde Yer Verdiği Nahiv Konuları*” ünvanlı ikinci bölümde ise Bâkûlî’nin eserde yer verdiği nahiv, sarf, belagat ve kıraat ile ilgili konuları nahiv konuları arasında değerlendirerek eserde geçtiği şekliyle bab başlıkları altında ele almıştır. Ardından Bâkûlî’nin başlıkta geçen konu için Kur‘ân’dan verdiği örneklerin bazıları şunlardır” ifadesiyle örnek âyetlere geçmiştir. Yazar, Bâkûlî’nin âyetlere yaklaşımını, dilsel değerlendirmelerini, âyetler için zikrettiği farklı i‘râb vecihlerini, bunlar arasından tercih ettiklerini ve tercihinde etkili olan kurallar, gerekçeler, illetler hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ayrıca dilcilerin veya dil ekollerinin dil ve gramerle ilgili ihtilafları

hakkında Bâkûlî'nin eserde zikrettiği konulara da değinmemiştir. Bu yönüyle Geylani'nin çalışması bizim çalışmamızdan tamamen farklılık göstermektedir.

Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adlı eseri hakkında Arap dünyasında da bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

Ahmed Ali Ahmed el-Mukerfah, *İ'tirâdâtü Câmi'u'l-'ulûm el-Bâkûlî 'alâ Ebî Ali el-Fârisî*, (Yüksek Lisans), Cidde: Câmi'atu'l-Melik Abdulaziz, 2014.

Fatıma Muhammed 'Îd Ğalyûn, *İ'tirâdâtü Câmi'u'l-'ulûm Ebi'l-Hasan el-Bâkûlî 'alâ Ebî İshâk ez-Zeccâc, Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a enmûzecen*, Meceretu câmiatu'l-bahs – silsiletu'l-âdâb ve'l-'ulûmi'l-insâniye, 2020, 42/32, 43-65.

Câsıb Sâhî Rahme, *el-Hazf fî kitâbi Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* (Yüksek Lisans), Basra: Câmiatu'l-Basra Kuliyetu'l-Âdâb, 2022.

Nusayr Reşîd Sâlih, *el-Menhecu'l-mevdû'î fî i'râbi'l-Kur'âni'l-Kerîm Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*, (Yüksek Lisans), Irak: Câmiatu'l-'Irâkiyye Kuliyetu'l-Âdâb, 2022.

Câsıb Sâhî Rahme, *Hazfu'l-fî'li'l-mâdî ve'l-muzâri' fî kitâbi Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a li'l-Bâkûlî*, Basra: Câmiatu'l-Basra Kuliyetu'l-Âdâb, 2022.

Eyâd İbrahim Hamûdî es-Sâmerrâî, *el-Ehâdis ve'l-âsâr el-vâride fî kitâbi Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a li Ebi'l-Hasan Ali b. el-Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî*, Meceretu'l-buhûs ve'dirâsâti'l-İslâmiyye, 2022, 67/9-44.

Emel Raşvân Abdulaziz Raşvân, *el-Kadâyâ't-terkîbiyye ve âlâkâtuhâ bi'd-delâle fî kitâbi Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a li'l-Bâkûlî*, (Yüksek Lisans), Tantâ, Câmiatu Tantâ Kuliyetu'l-Âdâb, 2023.

Ahmed Mahmûd Cum'a Emin, *Mine'z-zavâhiri's-savtiyye fî kitâbi Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a li'l-Bâkûlî*, (Yüksek Lisans), Kahire: Câmiatu'l-Ezher Kuliyetu'l-lugati'l-'Arabiyye, 2023.

Muhammed Yahya Sâlim – Nusayr Reşîd Sâlih, *Davâbitu's-sanâ'ati'l-i'râbiyye: Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a li'l-Bâkûlî enmûzecen*, Irak: Câmiatu'l-'Irâkiyye Kuliyetu'l-Âdâb, ts.

Bâkûlî'nin geniş bir ilmi birikim barındıran bu eseri, muhtevasının zenginliği, şevâhidlerinin çeşitliliği ve barındırdığı farklı konular nedeniyle gramer ve Kur'ân çalışmaları

alanında önemli bir eserdir. Kur'ân-ı Kerim âyetlerini belirlenen konulara göre filolojik açıdan tahlil eden böylesine kıymetli bir eser hakkında yeterli ve kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı tespit edildiğinden böyle bir konunun çalışılması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur.

Cevâhiru'l-Kur'ân'da Kur'ân âyetleri dilsel açıdan tahlil edilirken ağırlıklı ve yoğun olarak nahiv konularına değinilmiştir. Çalışmamızın amacı *Cevâhiru'l-Kur'ân*'nın nahiv konuları içinde ele alınan “isim ve edatların” Kur'ân'da kullanım şekillerine dair Bâkûlî'nin zikrettiği örnekler ve bu örneklerle filolojik açıdan yaklaşma şekli ve izah ettiği i'râb analizlerinin incelenmesidir.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Araştırmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte öncelikle çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları belirtilmiştir. Birinci bölümde Bâkûlî'nin hayatı ele alınırken adı, künyesi, lakabı, nisbesi, doğumu, ölümü, ailesi, şairliği, ameli ve itikadi mezhebi, ilmi yetkinliği ve muasırı olan ilim erbabının onunla ilgili olarak söyledikleri sözler hakkında bilgiler verilmiştir. Eserleri başlığı altında da günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserleri, “*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*” isimli eserinin genel özellikleri, eserin ismi ve Bâkûlî'ye aidiyeti, eserin metodu, muhtevası, kaynakları, istişhâdı ve müellifin mensup olduğu nahiv ekolü hakkında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

İkinci ve üçüncü bölümde ise çalışmamızın asıl konusu olarak “*Cevâhiru'l-Kur'ân*’da zikredilen kelime türlerinden “isimler” ve “edatlar” ve bunların Kur'ân-ı Kerimdeki kullanım şekilleri müellifin ilgili konu bağlamında zikrettiği şâhid âyetler çerçevesinde gramer açısından analiz edilmiştir. Bu bağlamda bir yandan müellifin konulara yaklaşımı, yaptığı dilsel analizler, diğer dilcilerle tartışmaları incelenirken diğer yandan hangi dil ekolüne meylettiği, hangisine de mesafeli durduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın hacmini aşacağından *Cevâhiru'l-Kur'ân*’da ele alınan belagat, kıraat ve sarf ilminin ilgi alanına giren konulara değinilmemiştir.

Sonuç kısmında da araştırmadan elde edilen veriler, genel bir değerlendirmeye ortaya konmuştur.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızın konusu, “*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*” adlı eserde ele alınan “isimler ve edatlar” ile ilgili meselelerin tespit ve analiz edilmesidir. Bundan dolayı

eserde ele alınan nahiv ilmi dışındaki konulara ve nahiv ilminin de “isimler ve edatlar” dışında kalan meselelerine yer verilmemiştir. Araştırmanın ilk aşaması literatür taraması, kaynaklara ulaşma ve ilgili okumalar neticesinde elde edilen bilgilerin toplanması şeklinde başlamıştır. Bununla beraber *Cevâhiru'l-Kur'ân* baştan sona okunmuş, konumuzla ilgili bölümleri tespit edilmiş ve müellif tarafından belirlenen konu başlıkları altında herhangi bir tertip gözetilmeksizin karmaşık olarak bir araya getirilen şâhid âyetler alt konulara ayrılmak suretiyle belli bir tasnife tabi tutulmuştur. Akabinde ise Bâkûlî'nin bu âyetlerle ilgili yaptığı i'râb tahlilleri ve konuyla alakalı tercih ve görüşleri ele alınmıştır. Bunlar yapılırken, çalışmada zikredilen örnek âyetler Bâkûlî'nin *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât; el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali; Şerhu'l-Luma'* ve *el-İbâne fî tafsili miâti'l-Kur'ân* adlı eserlerinde taranarak müellifin bu eserlerinde sözü edilen âyetlerle ilgili açıklamaları incelenmiştir. Aynı şekilde söz konusu şâhid âyetlerin dilsel açıdan izah şekilleri, Ferrâ, Ahfeş, Nehhâs, Mekkî b. Ebî Tâlib, 'Ukberî, Muntecebuddîn el-Hemedânî ve Semîn el-Halebî gibi Me'ânî'l-Kur'ân, 'Îrâbu'l-Kur'ân ve Mecâzu'l-Kurân yazarlarının yanı sıra Taberî, Vâhidî, Zemahşerî, İbn Atıyye ve Ebû Hayyân gibi filolojik tefsir yazarlarının i'râb değerlendirmeleri ile karşılaştırılmıştır. Bâkûlî'nin i'râb değerlendirmeleri mezkûr dilci ve müfessslerin değerlendirmelerine muvafık olduğunda genellikle bu husus belirtilmemiş; eserleri dipnotta kaynak olarak verilmekle iktifa edilmiştir. Bazen de aralarındaki uyumluluk açıkça belirtilmiştir. Sözü edilen dilsel tahliller birbirine muhalif olduğunda ise mümkün mertebe vurgulanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda yazar için çoğu defa Bâkûlî isminin kullanılması tercih edilmiş, bunun yanında kendisi için müellif tabiri de kullanılmıştır.

Âyetlerin mealleri verilirken T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu “<http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>” isimli siteden istifade edilmiştir.

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Eser incelemesi yapıldığından dolayı çalışmanın temel kaynağı doğal olarak Bâkûlî'nin “*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*” isimli eseridir. Bu eser kullanılırken Ahmed Muhammed Dâlî'nin tahkikiyle *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adıyla Dâru'l-kalem tarafından 2019 yılında Dimaşk'ta neşredilen baskısı esas alınmıştır. Bâkûlî'nin *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât, el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali, Şerhu'l-Luma'* ve *el-İbâne fî tafsili miâti'l-Kur'ân* adlarındaki eserleri de birinci derece kaynaklar arasındadır.

Çalışmanın birinci bölümünde Bâkûlî'nin hayatı hakkında verilen bilgiler için şu tabakât kitaplarına başvurulmuştur: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*; Neksu'l-hemyân fî nuketi'l-'amyân, Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*; Ziriklî, *el-A'lâm*; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*; Bâbânzâde İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'arifîn*; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*; Adil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde kullanılan kaynakların bazıları şunlardır:

1. Kur'an İlimleri ile ilgili eserler

Ebû 'Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'an*; Ebu'l-Hasan el-Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'an*; Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'an*; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muškîlu i'râbî'l-Kur'an*; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'an ve i'râbuhu*; Ebu'l-Bekâ' el-'Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbî'l-Kur'an*; Ebû Cafer en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*; Muntecebuddîn el-Hemedânî, *el-Ferîd fî i'râbî'l-Kur'ânî'l-Mecîd*; Muhammed Abdulhâlîk 'Udayme, *Dirâsât li uslûbî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*; Muhyiddîn Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'an ve beyanuhu*; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*; Zemahşerî, *el-Keşşâf*; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu 'akli's-selîm*; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*; Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'an*; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbî'l-Kur'an*; Ebû el-Fârisî, *el-Hucceli'l-kurrâi's-sab'a*; İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât*; Ebû Bekr el-Enbârî, *İdâhu'l-vakfî ve'l-ibtidâ*.

2. Dil ve gramer ile ilgili bazı eserler

Sîbeveyhi, *el-Kitâb*; Muberrred, *el-Muktadab*; Ebû Ali el-Fârisî, *el-İğfâl*; Ebû Said es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*; İbn Serrâc, *el-Usûl fî'n-nahv*; Kemâleddîn el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf*; 'Ukberî, *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-nahviyyîn*; el-Lubâb fî 'İleli'l-binâi ve'l-i'râb; Mesâilun hilâfîyye fî'n-nahv; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*; Ebu'l-Kâsım es-Suheyli, *Netâicu'l-fiker fî'n-nahv*; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv*; eş-Şâfiye fî i'lmi't-tasrîf, *Emâlî İbnu'l-Hâcib*; Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahv ve's-sarf*; İbn Mâlik, *Şerhu Kâfiyeti's-şâfiye*; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*; Murâdî, *Tavdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik*; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve belli's-sadâ*; Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik; Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb; İbn Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*; Nâzırî'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*; Şâtibî, *el-Makâsidu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye*; Ebû Hayyân, *İrtiâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*; et-Tezyîl

ve't-tekmîl; Suyûtî, Hem 'u'l-hevâmi'; İbnu'l-Esîr, el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtibi ve's-şâir; Fâkihî, Şerhu Kitâbi'l-hudûd, İbn Şecerî, Emâlî İbn Şecerî; İbnu'l-Verrâk, İ'lelu'n-nahv; Meylânî, Şerhu'l-Muğnî; Abdullah el-Fevzân, Delîlu's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik; Abbas Hasan, en-Nahvu'l-vâfî.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BÂKÛLÎ'NİN HAYATI İLMÎ YÖNÜ ESERLERİ VE CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. HAYATI

Terâcim/biyografi yazarları Bâkûlî'nin yaşamına dair çok az bilgiye yer vermektedirler. Bilindiği kadarıyla onun hayatını konu edinen en eski eser bir şuarâ tezkiresi olan Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin (ö. 565/1169) kendi dönemindeki şairleri ve şiirlerini ele aldığı ve hicrî 535 tarihinde bitirdiği *Vişâhu Dumyeti'l-Kasr* adlı eseridir. Bâkûlî hayatta iken kaleme alınan bu eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve Kıftî (ö. 646/1248) Beyhakî'nin sözü edilen kitabından Bâkûlî'nin hayatına dair çok az bir malumat aktarmaktadırlar. Daha sonra yazılan terâcim kitapları ise mezkûr iki kitapta geçen bilgileri nakletmenin ötesine geçmemişlerdir. Bu nedenle Arap dili, kıraat, tefsir, fıkıh vb. ilimlerde döneminin -en azından doğu İslam memleketlerinin- en büyük âlimi payesine nail olmasına ve “Câmi‘u'l-‘ulûm” unvanına layık görülmesine rağmen Bâkûlî'nin ilmî yolculukları, hocaları, üstlendiği görevler ve yetiştirdiği talebeler hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.¹ Ancak bu durum Bâkûlî'ye has bir olgu değildir. Zira İslâm âleminde meşhur olduğu halde biyografisi ile ilgili çok az malumata sahip olduğumuz birçok İslâm âlimi bulunmaktadır. Bununla beraber yukarıda ifade edilen husus için iki neden daha zikredilmektedir.

1. Bâkûlî'nin bütün hayatını doğduğu ve büyüdüğü İsfahan şehrinde geçirip ilmî faaliyetlerin daha yoğun olduğu ilim merkezlerine gitmemiş olması.² Şayet Bâkûlî, Bağdat gibi dönemin ilim, kültür ve sanat merkezlerine gitmiş olsaydı şüphesiz daha büyük bir üne kavuşur dolayısıyla tarihçiler de onun hayatını daha farklı bir şekilde kaleme alırlardı.

¹ Ahmed Muhammed ed-Dâlî, “Mukaddime”, *el-İbâne fî tafsili mâ'âti'l-Kur'ân*, mlf. Câmi‘u'l-‘ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, (Kuveyt: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye 2009/1430); 15; Ahmed Muhammed ed-Dâlî, “Mukaddime”, *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât*, mlf. Câmi‘u'l-‘ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, (Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1415/1995), 7.

² İbrahim b. Muhammed Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, *Şerhu'l-Luma'*, mlf. Câmi‘u'l-‘ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî, (Su'ûd: Daru's-sekâfeti ve'n-neşr, 1411/1990), 6; Ali Bulut, “Bâkûlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/163.

2. Bâkûlî'nin eserlerine de yansıyan keskin dilli ve sert mizacı. Onun sivri dilinden emin olmak ve amansız tenkitlerine maruz kalmamak için tarihçilerin henüz hayatta iken biyografisini yazmamış olmaları muhtemeldir.³

1.1.1. Adı, Künyesi, Lakabı ve Nisbesi

Bâkûlî'nin ismi Ali, künyesi ise Ebu'l-Hasan'dır. Bâkûlî'nin Hasan isminde bir çocuğu olduğundan mı, yoksa geleneğe uyulduğu için mi Ebu'l-Hasan künyesiyle isimlendirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Bâkûlî'nin ismi ve künyesinde ittifak eden kaynaklar kendisinin fiziksel özelliklerine işaret eden veya ilmî derecesine delalet eden birbirinden farklı lakaplar zikrederler. Araplar arasında fiziksel kusurları ifade eden lakaplar çokça kullanılır. Bâkûlî de ama olmasından dolayı “ed-Darîr” lakabıyla anılmıştır.⁴ Ahmed Muhammed Dâlî'nin (ö. 1443/2021) “tahminen hicri 455-465 tarihlerinde isminin Huseyn b. Ali el-Bâkûlî olması dışında kendisi hakkında hiçbir şey bilmediğimiz İsfahanlı bir adamın kör bir oğlu dünyaya gelir ve adını Ali koyar” ifadelerinden⁵ Bâkûlî'nin sonradan değil doğuştan âmâ olduğu anlaşılmaktadır. Keskin zekâsı, feraseti ve İslâmî ilimlerdeki üstünlüğü nedeniyle muasırı olan Şîî âlim Ebû Ali et-Tabersî (ö. 548/1154), ona “Darîr” (kör) değil bilakis “Bâsîr” (gören, basiret sahibi, öngörülü ve âlim) denilmesi gerektiğini söylemektedir.⁶ Ansiklopedik bir âlim olan Bâkûlî, lügat, sarf, nahiv, kıraat, tefsir ve fıkıh gibi din ve dil ile ilgili ilimleri kendi şahsında topladığı için Yâkût el-Hamevî,⁷ Safedî (ö. 764/1363),⁸ Suyûtî⁹ (ö. 911/1505) ve Bâbânzâde (ö. 1839/1920)¹⁰ onu el-Câmi‘/الجامع, Kıftî¹¹ ve Fîrûzâbâdî (ö.817/1415)¹² ise Câmi‘u'l-‘ulûm/جامع العلوم lakabıyla

³ Ebû ‘Ebbâh, “Mukaddime”, 61; Sâre S‘ad Muhammed el-Say‘arî, *Mine‘l-ârâi‘l-fikhiyye ‘inde‘l-Bâkûlî fî kitâbihi Keşfu‘l-muşkilât ve idâhu‘l-mu‘dilât*, (Mecelletu‘d-Dirâsâtî‘l-‘Arabiyye, 3/33 (Mayıs, 2017): 1364

⁴ Şihâbuddîn, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rumî el-Hamevî, *Mu‘cemu‘l-udebâ İrşâdu‘l-erîb ilâ ma‘rifeti‘l-edîb*, thk. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru‘l-ğarbi‘l-İslâmî, 1414/1993), 4/1736; Salahuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi‘l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Turkî Mustafa, (Beyrût: Dâru İhyâi‘t-turâs, 1420/2000), 21/10; Adil Nuveyhid, *Mu‘cemu‘l-müfessirîn* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhid es-Sekâfiyye, 1409/1988), 359.

⁵ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 15.

⁶ Dâlî, *Keşfu‘l-muşkilât*, “Mukaddime”, 12; Suhayb Muhammedoğlu, *el-‘İlletu‘n-nahviyye ‘inde‘l-Bâkûlî fî kitâbihi Şerhu‘l-Luma‘ li İbn Cinnî* (Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2022), 26.

⁷ Hamevî, *Mu‘cemu‘l-udebâ*, 4/1736.

⁸ Salahuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *Neksu‘l-hemyân fî nuketi‘l-‘amyân*, thk. Mustafa Abdulkadir ‘Ata (Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1428/2007), 194; *el-Vâfi bi‘l-vefeyât*, 21/10.

⁹ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetu‘l-vu‘ât fî tabakâti‘l-lugaviyyîn ve‘n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu‘l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru‘l-Fikr, 1399/1979), 2/160.

¹⁰ İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bağdâdî el-Bâbânî, *Hediyyetu‘l-‘arifîn esmâ‘u‘l-müellifîn ve âsâru‘l-musannifîn* (İstanbul: Vekâletu‘l-Ma‘ârif, 1951), 1/697.

¹¹ Cemâluddîn Ebu‘l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu‘r-ruvât âlâ enbâhi‘n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu‘l-Fadl İbrahim (Kahire/Beyrut: Dâru‘l-Fikri‘l-‘Arabî/Müessesetu‘l-Kutubi‘s-Sekâfiyye, 1406/1982), 2/247.

¹² Ebû Tahir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî terâcimi eimmeti‘n-nahvi ve‘l-luğa* (Dimaşk: Dâru S‘aduddîn, 2000/1421), 332, 342.

anmışlardır. Tabersî, ondan bazen Câmî‘u‘l-‘ulûm bazen de el-Câmî‘u‘n-nahvî/الْجَامِعُ النَّحْوِي lakabıyla bahseder.¹³ Bâkûlî ayrıca övgü amacıyla “Nûruddîn”, tefsir ilmi, İ‘rabu‘l-Kur‘ân, Kur‘ân ilimleri ve kıraatları konularındaki mahareti, derin bilgi birikimi ve bunlara gösterdiği özel ilgi ve ihtimamdan dolayı da “İmâdu‘l-mufessirîn” lakaplarıyla isimlendirilmiştir.¹⁴

Bâkûlî için dört neseb ismi zikredilmektedir. Kaynaklar, Bâkûlî’nin İsfahan şehrinde doğduğu ve bu şehre nesbetle “el-İsfahânî/el-Esbehânî” nesbesiyle isimlendirildiği hususunda ittifak etmektedirler. Bâkûlî/الْبَاقُولُ kelimesi kulpuz testi ya da küp anlamına gelmektedir. Bâkûlî’nin babasının veya ailesinin İsfahan’da bu tür testi/küpleri yapma mesleği ile tanınmış olmaları muhtemeldir. “Bâkûlî” ifadesinin müellifin yaşadığı bir semt veya mahalle adı olması da mümkündür. Müellif için ailesinin mesleğinden dolayı mı yoksa yaşadığı yerden dolayı mı “el-Bâkûlî” nisbesi kullanıldığı bilinmemektedir.¹⁵ Fıkhi/amelî olarak Hanefî mezhebine mensup olduğu için “el-Hanefî”,¹⁶ nahiv ilmiyle çok meşgul olması ve bu ilimdeki yetkinliğinden dolayı Bâkûlî’ye “en-Nahvî”¹⁷ nisbeleri de verilmiştir. Son olarak Bâbânzâde, Bâkûlî için “el-Bâğdâdî” nisbesini zikretmektedir.¹⁸ Şayet Bâbânzâde bu hususta yanılmıyorsa bu durum Bâkûlî’nin Bağdat’ta bir müddet ikamet ettiği için mezkûr nisbeyi aldığını göstermektedir.¹⁹ Ancak Bâbânzâde dışında hiçbir kaynak yer vermediği için bu bilgiyi teyit etmek olanaksız gözükmektedir.

1.1.2. Doğumu

İsfahânî nisbesinden de anlaşıldığı üzere Bâkûlî, birçok İslam âlimi yetiştiren İran’ın İsfahan kentinde dünyaya gelmiştir. Bâkûlî’nin tam olarak hangi tarihte doğduğu bilinmemektedir. Kitaplarının bir kısmını tahkik edip neşreden çağdaş dönemin büyük muhakkik ve araştırmacılardan Muhammed Dâlî onun tahminen hicri beşinci asrın ortalarında veya daha sonrasında; 455-465 tarihleri arasında doğduğunu ifade etmektedir.²⁰

1.1.3. Ölümü

Birçok meşhur âlim gibi Bâkûlî’nin vefat tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Yâkût el-Hamevî, Kıftî ve bu ikisinden nakilde bulunan Safedî ve Suyûtî gibi bilginler

¹³ Dâlî, *Keşfu‘l-muşkilât*, “Mukaddime”, 9.

¹⁴ Dâlî, *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 13; Ebû ‘Ebbâh, “Mukaddime”, 54.

¹⁵ Dâlî, *Keşfu‘l-muşkilât*, “Mukaddime”, 10; Ebû ‘Ebbâh, “Mukaddime”, 54.

¹⁶ Dâlî, *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 13; Ahmed Ali Ahmed el-Mukerfah, *İ‘tirâdâtü Câmî‘u‘l-‘ulûm el-Bâkûlî ‘alâ Ebî Ali el-Fârisî*, (Yüksek Lisans Tezi, Cidde Câmî‘atu‘l-Melik Abdulaziz, 1435/2014), 19; Say‘arî, *Mine‘l-ârâi‘l-fikhiyye ‘inde‘l-Bâkûlî*, 1330.

¹⁷ Suyûtî, *Buğyetu‘l-vu‘ât*, 2/160; Safedî, *el-Vâfi bi‘l-vefeyât*, 21/10; Bâbânzâde, *Hediyetu‘l-‘arifîn*, 1/697.

¹⁸ Bâbânzâde, *Hediyetu‘l-‘arifîn*, 1/697.

¹⁹ Dâlî, *Keşfu‘l-muşkilât*, “Mukaddime”, 10.

²⁰ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 15,16.

Bâkûlî'nin biyografisi ile ilgili bilgileri *Vişâhu Dumyeti'l-Kasr* adlı kitaptan naklettikleri için onun vefatından söz etmemektedirler.²¹ Zira sözü edilen eser Bâkûlî henüz hayatta iken telif edilmiştir. Bazı terâcim müellifleri onun hicri 535 tarihinde hayatta olduğunu ifade edip vefat tarihini belirtmemektedir.²² Hâcî Halîfe (1067/1657), Bâbânzâde ve Ziriklî (1893/1976) gibi bazı tarihçiler ise Bâkûlî'nin hicrî 543'te vefat ettiğini ifade etmektedirler.²³ Bâkûlî'nin kitaplarını tahkik edenler ve onu konu edinen tüm çalışmalar bu tarihi esas almaktadırlar. Ancak Muhammed Dâlî, İstanbul Laleli Kütüphanesinde Bâkûlî'nin *Şerhu'l-Luma'* adlı eserinin h. 667 senesinde istinsâh edilmiş bir nüshasında şu ifadeleri gördüğünü söylemektedir: “*Bu kitabın müellifi yani eş-Şeyh Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn en-Nahvî el-Bâkûlî el-İsfahânî h. 542 senesinde İsfahân'da vefat etmiştir.*” Daha önce 543 tarihini esas aldığını söyleyen Dâlî, bu nüshayı gördükten sonra 542 tarihini tercih ettiğini dile getirmektedir. Zira söz konusu nüshada Bâkûlî'nin vefat tarihi daha erkene alınmakta, rakamlarla sarahaten ifade edilmekte ve vefat yeri de belirtilmektedir.²⁴ Dâlî'nin zikrettiği nedenlerden dolayı biz de 542 tarihinin doğruya daha yakın olduğunu düşünüyoruz. Bu sebeple Bâkûlî'nin viladet tarihi için mezkûr tarihi esas aldık.

1.1.4. Ailesi

Kıftî, Bâkûlî'nin Hemedân'da ikamet eden “Safiyy el-Hanefî el-İsfahânî” isminde bir oğlundan söz etmektedir.²⁵ Kıftî'nin aktardığı bu bilgi ve babasının adının Hüseyin olması dışında onun ailesi hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.

1.1.5. Şairliği

Beyhakî, *Vişâhu Dumyeti'l-Kasr* adlı eserinde Bâkûlî'yi kendi döneminin şairleri arasında zikreder.²⁶ Ancak Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân*'nın mukaddimesinde zikrettiği üç beyitlik bir şiiri dışında günümüze ulaşan herhangi bir nazmı bulunmamaktadır. Bâkûlî, kitabın mukaddimesinde muhtevasını verdikten sonra “bu doksan bab, Kur'ân'dan, uzun süren bir araştırma, inceleme ve tedris faaliyetinden sonra, şu şiirin sahibinin sözünün

²¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1736; Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/247; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/10; *Neksu'l-hemyân*, 194; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160;

²² Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, ts.), 7/75.

²³ Mustafa b. Abdullah Hâcî Halîfe Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (İstanbul: Vekâletu'l-Ma'arif, 1362/1943), 1/602, 2/1160; Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/697; Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melayîn, 2002), 4/279; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/359.

²⁴ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 16.

²⁵ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/247.

²⁶ Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 16.

gerçekleşmesi için çıkardığımız bablardır” şeklinde bir açıklamada bulunmuş, ardından kendisine nespet edilen ve sanki kitabın yazılış gayesine işaret eden şu beyitleri zikretmiştir:

أَحِبِّ النَّحْوَ مِنَ الْعِلْمِ فَقَدْ يُدْرِكُ الْمَرْءُ بِهِ أَعْلَى الشَّرَفِ
إِنَّمَا النَّحْوِيُّ فِي مَجْلِسِهِ كَشِهَابٍ ثَاقِبٍ بَيْنَ السَّدَفِ
يَخْرُجُ الْقُرْآنُ مِنْ فِيهِ كَمَا تَخْرُجُ الدَّرَّةُ مِنْ بَيْنِ الصَّدَفِ

“Nahiv ilmini sev, şüphesiz ki kişi onunla şereflerin en yücesine erer. Muhakkak ki meclisi içerisinde nahivci, karanlıklar arasında (görülen) delici ışık gibidir. Kur’ân, onun ağzından sedefin içinden incinin çıktığı gibi çıkar.”²⁷

Yâkût el-Hamevî,²⁸ Suyûtî,²⁹ Kıftî³⁰ ve Safedî³¹ bu şiirin Bâkûlî’ye ait olduğunu söylemektedirler. Bu tarihçilerden yalnızca Yâkût, mezkûr şiirin Bâkûlî’ye ait olduğunu belirttikten sonra “Beyhakî’nin bu şiirin Bâkûlî’nin kendi inşası/nazmı değil, inşâdı/başkasına ait olduğu kesinlik kazanmıştır”³² dediğini nakleder. Bâkûlî’nin şiiri kendisine nispet etmeyip “şu şiirin sahibinin sözünün gerçekleşmesi için”³³ şeklindeki ifadesi Beyhakî’nin haklı olduğu izlenimini vermektedir. Bâkûlî’nin *Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu’dilât* ismindeki eserini tahkik eden Abdulkadir es-Sa’dî, Bâkûlî’nin tevazu gösterdiği için şiirin kendisine ait olduğunu söylemeyip mezkûr ifadeyi kullandığını ve kendisine göre sözü edilen beyitlerin Bâkûlî’ye ait olduğunu belirtmektedir.³⁴ Ancak Bâkûlî’nin kitaplarına bakıldığında onun kendisine ait görüş ve eserleri açıkça dile getirdiği görülmektedir. Bu nedenle bahsi geçen şiirin Sa’dî’nin ileri sürdüğü gerekçeden dolayı değil, belki Bâkûlî’nin Arap dilinde olan maharetinden dolayı istediğinde şiir nazmedebilme kabiliyetine sahip olmasından ötürü ona ait olabileceğini söylemek daha gerçekçi görünmektedir.

²⁷ Ahmed Muhammed ed-Dâî, “Mukaddime”, *Cevâhiru’l-Kur’ân ve netâicu’s-san’a*, mlf. Câmi’u’l-‘ulûm Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, (Dimaşk: Dâru’l-Kalem 1440/2019), 1/9-10.

²⁸ Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, 4/1737.

²⁹ Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, 2/161.

³⁰ Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2/249.

³¹ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 21/10; *Neksu’l-hemyân*, 194.

³² Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, 4/1737.

³³ Dâî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, “Mukaddime”, 1/9-10.

³⁴ Abdulkadir Abdurrahman es-Sa’dî, “Mukaddime”, *Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu’dilât fî i’râbi’l-Kur’ân ve ‘ileli’l-kırâ’ât*, mlf. Câmi’u’l-‘ulûm Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî, (Ürdün: Dâru ‘Ammâr, 2001), 1/21; Hannân Mahmud Huseyn, *et-Tevcihu’n-nahvî fî Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu’dilât fî i’râbi’l-Kur’ân ve ‘ileli’l-kırâ’ât lil-Bâkûlî* (Yüksek Lisans Tezi, Diyâla Üniversitesi, 2012), 5.

1.2. İLMİ YÖNÜ

1.2.1. Amelî ve İtikadî Mezhebi

Fıkıh ilmine dair eser vermese de bu ilimdeki yetkinliği ve derin vukufiyetinden dolayı Bâkûlî'ye el-Fakîh/الْفَقِيه lakabı verilmiştir.³⁵ Bâkûlî, eserlerinde âyetleri dilbilimsel açıdan tahlil ederken veya manalarını tefsir ederken İmam Ebû Hanife (ö. 150/767) başta olmak üzere Hanefi fukahasının isimlerine ve fikhî görüşlerine yer verir.³⁶ Müellif, Hanefilere ait fikhî görüşleri aktarırken “bize göre” ifadesini kullanmaktadır. Bu durum kendisinin de Hanefî mezhebine mensup olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da zikrettiği fikhî konulardan bazıları şunlardır:

1. Ebû Hanife'ye göre Abdestte tertibin hükmü.³⁷
2. Abdestte ayakları yıkamanın veya mesh etmenin hükmü.³⁸
3. Abdesti bozan şeyler ve abdestliyen kadına dokunmanın hükmü.³⁹
4. Cünübün gusül yerine teyemmüm alması.⁴⁰
5. Cünübün ihtiyaç halinde mescitten geçmesinin caiz olması.⁴¹
6. Kadının iddeti üç hayız mı üç temizlik müddeti midir?⁴²
7. Ebû Hanife'ye göre Fatıha'da “âmîn” sözünü gizli söylemenin hükmü.⁴³
8. Hanefi ve Şâfilere göre korku namazı ve kılınış şekli.⁴⁴
9. Hanefi ve Şâfilere göre ihramlıyken avlanmanın hükmü.⁴⁵
10. İhsâr (ihrama girdikten sonra hac veya umreyi tamamlamayı engelleyen bir durumun ortaya çıkması).⁴⁶
11. أَشْهَدُ ifadesi Muhammed b. Hasan'a göre yemindir.⁴⁷

³⁵ Bâbânzâde, *Hedîyyetu'l-'arifîn*, 1/697.

³⁶ Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *netâicu's-san'a*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâli (Dımaşk: Dâru'l-Kalem 1440/2019), 2/576; Dâli, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 16; Say'arî, *Mine'l-ârâi'l-fikhiyye 'inde'l-Bâkûlî*, 1364.

³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/169.

³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1458.

³⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1182-1184.

⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1183-1484.

⁴¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/94.

⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/137/138.

⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/253.

⁴⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/48-57.

⁴⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1220-1221.

⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/574-576.

⁴⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/749-750.

Bâkûlî, zikrettiği fikhî meselelerde sadece Hanefilerin görüşlerini tercih etmekte ve sadece onların sözleri ile istişhâd etmektedir.⁴⁸ Bu durum onun sıkı bir Hanefî mezhebi müntesibi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bâkûlî, örnek verdiği âyetlerin i'râb vecihlerini izah ederken bazen fıkıh usulü kaidelerine de yer vermektedir. Onun *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da zikrettiği fıkıh usulü kaideleri şunlardır:

1. Âhâd haberler ilim (kesin bilgi) ifade etmezler.⁴⁹
2. Sebeplere (olaylara) binaen varid olan naslar, kendileriyle nakledilmediği sürece sebebe taalluk etmezler; yani o sebebe bağlı kalmazlar.⁵⁰
3. İtibar, lafzın umumuna olup sebebin has oluşuna değildir.⁵¹
4. (Anne ve babaya) öf demek nas ile haramdır. Onlara küfür etmek ise delâletü'n-nas ile haramdır.⁵²
5. (Şerî hükmün) beyânı, bir kere nas ile bir kere de nassın delâletiyle olur.⁵³

Bâkûlî'nin amelî mezhebini açıkça dile getiren kaynaklar onun itikadî mezhebine değinmemektedir. Ancak Kur'ân'da Cenâb-ı Hak için kullanılan “yed” “vech” gibi haberî sıfatlar içeren âyetleri izah ederken Ehl-i Sünnet'in halef ulemasının metodunu benimsemesi onun itikadi mezhebi hakkında bize yeterli bilgiyi vermektedir. Örneğin o, *بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ* “Hayır, onun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.”⁵⁴ âyetinde geçen يَدَا kelimesinin “nimetler” anlamına geldiğini ve âyetin *بَلْ نِعْمَةٌ وَاسِعَةٌ* “hayır, onun nimetleri çok geniştir” tevilinde olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁵ Gerçi Mu'tezile de haberî sıfatlar hususunda Ehl-i Sünnet ile aynı yöntemi tercih etmektedir. Ancak her fırsatta Mu'tezile'nin önde gelen kelimcilerinden Ebû Muslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî'yi (ö. 322/934) hakarete varan bir dille eleştirmesi, onu Kur'ân-ı Kerimi ve Arap dilini anlamamakla itham etmesi ve elde ettiği

⁴⁸ Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 26; Say'arî, *Mine'l-ârâi'l-fikhiyye 'inde'l-Bâkûlî*, 1364.

⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/685.

⁵⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/575.

⁵¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/575.

⁵² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/576.

⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/576.

⁵⁴ Mâide, 5/64.

⁵⁵ Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Dımaşk: Matbû'âtu mecme'i'l-luğati'l-'Arabiyye, 1415/1995), 362-363; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1340.

kelâmî bilginin ona bu iki alanda söz söyleme hakkı vermediği şeklindeki tenkitleri⁵⁶ Bâkûlî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olmadığı kanaati uyandırmaktadır.

Tabakâtu A'lâmi's-Şî'a adlı eserin yazarı Âğa Büzürg Tahrânî (1875/1970) Bâkûlî'nin Şîa ulemâsından olduğunu iddia etmektedir. Tahrânî, onun hal tercemesiyle ilgili bilgileri sadece Yâkût el-Hâmevî'nin *Mu'cemu'l-udebâ*'sından nakleder. Ancak bu eserde Tahrânî'nin ileri sürdüğü iddiayı kanıtlayacak herhangi bir delil veya bir işaret yoktur.⁵⁷ Ayrıca Bâkûlî'nin abdestle ilgili olan *وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ* “başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).”⁵⁸ âyetini açıklarken Ehl-i Sünnete muvafık olarak ayakları yıkamanın farz olduğunu belirtmesi ve Şîa'nın ayakları meshetmenin farz olduğu yönündeki görüşünü reddetmesi⁵⁹ onun Şî'a'dan olmadığını kanıtlamaktadır.

1.2.2. İlmi Yetkinliği

Bâkûlî, tefsir, kıraat, vakf-ibtidâ, Kur'ân ilimleri, fıkıh, sarf, nahiv, belagat ve lügat ilimlerini kapsayan geniş bir ilmî kültüre sahiptir. Kaynaklarda Bâkûlî'nin çocukluk ve gençlik yıllarına dair bilgiler mevcut değildir. Dolayısıyla onun ilmi yolculukları, ilim tahsilini hangi medreselerde tamamladığı, hangi âlimlerden ders aldığı ve kimlere ders verdiği bilinmemektedir. Ancak hayatını yoğun bir eğitim ve telif faaliyeti ile geçirdiği, keskin zekâsı ve güçlü hafızası sayesinde birçok kitap ezberlediği anlaşılmaktadır. Son dönem Basra ekolünün en büyük temsilcilerinden biri olan Bâkûlî, başta Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) eserleri olmak üzere kendi dönemine kadarki literatüre hâkim olan, nahiv ekollerinin görüşlerine ve onların hüküm istinbât etmede ve dil kurallarını belirlemede dayandıkları delillere vakıf olan ve Arap dilinin inceliklerini bilen bir âlimdir.⁶⁰ O, savunduğu görüşü delil ve gerekçeleri ile ispat edebilen, aynı şekilde karşı çıktığı görüşleri de delilleri ile reddedebilen kendi döneminin en iyi muhakkiklerindedir. Dil ekolleri arasında tartışma konusu olan meselelere dair yazdığı “*el-Hilâf beyne'n-nuhat*” adlı eseri Bâkûlî'nin ifade edilen hususta ne denli yetkin olduğunu göstermektedir.

Bâkûlî'nin muhtelif alanlarda yazmış olduğu eserler onun Arap dili, Kur'ân ilimleri ve fıkıh ilmindeki bilgi birikim ve yetkinliğini gösteren birer belge niteliği taşımaktadır. Zira kişinin en iyi tercümanı ve en adil şahidi kendi eserleridir. Bu eserler incelendiğinde onların büyük bir aklın, geniş bir ilmin, derin bir kültürün, ince bir kavrayışın, güçlü bir hafıza ve

⁵⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/337-341; *Keşfu'l-muşkilât*, 340-342.

⁵⁷ Dâî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 28.

⁵⁸ Mâide, 5/6.

⁵⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1458; *Keşfu'l-muşkilât*, 1439-1440.

⁶⁰ Dâî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 11-14.

muhakemenin ve Arap dili ve Kur'ân ilimlerinde uzman bir şahsiyetin kaleminden çıktıkları anlaşılmaktadır. Şayet o, dilcilerin imamı Ebû Ali el-Fârisî'ye yönelik yazdığı “*el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali*” adlı eseri dışında hiçbir kitap yazmasaydı dahi, bu onun ilmî derecesini göstermesi açısından kafi olurdu.⁶¹ Bâkûlî'nin kendi döneminde ilmî otoritesinin kabul edilmesi ve Ebû Ali el-Fârisî, Abdulkâhir el-Curcânî (öl. 471/1078-79) gibi önemli dilcilere yönelik “*istidrâk*”⁶² yazması⁶³ onun ilmî derinliği ve kültürel seviyesinin ne derece yüksek olduğunu göstermektedir.

Bâkûlî'nin ilmi şahsiyetini irdelemek amacıyla yetkin olduğu ilim dalları şöyle açıklanabilir:

Arap dili; Hicrî altıncı asrın en büyük dil bilginlerinden biri olan Bâkûlî'nin asıl şöhreti Arap dili sahasındadır. Bâkûlî, Arap dilinin ayrıntılarına, inceliklerine ve herkesin anlayamayacağı kapalı yanlarına vakıf olacak kadar bu dilde uzmanlaşmıştır. Sîbeveyhi, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi dilcilerin kitaplarına ayrı bir önem atfeden müellif, Arap dilinin kaynakları hakkında geniş bilgi sahibi olmasının yanı sıra dil ekollerine, hüküm istinbât etmedeki delillerine, aralarındaki ihtilaflı meselelere ve bunların nedenlerine de hâkim olan çok yönlü bir dil bilginidir. Bâkûlî'nin bu alanla ilgili olarak yazdığı “*el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali, Şerhu’l-Luma’, el-Hilâf beyne’n-nuhat, Ebyâtu Kitâbi Sîbeveyhi ve el-Mucmel fî şerhi’l-Cumel*” gibi değerli eserlerinden yalnızca ilk ikisi günümüze ulaşabilmiştir.⁶⁴ Müellifin, bahsi geçen ilk eserinde Ebû Ali el-Fârisî'ye ikinci eserinde ise Abdulkâhir el-Curcânî'ye yönelttiği dilbilimsel tenkitler onun dilciliğinin ulaştığı noktayı göstermektedir.

Kur'ân ilimleri; Bâkûlî'nin Arap dili ile ilgili ilimlerle sıkı bir ilişkisi ve sağlam bir bağı olan Kur'ân ilimlerinde ulaştığı seviye dil ilimlerinde ulaştığı seviyeden aşağı değildir.⁶⁵ Bâkûlî, kıraat vecihleri, illetleri, vakf ve ibtidâ yerleri, âyetlerin i'râbı ve anlamlarının tefsiri hususlarında derin bilgi birikimi olan bir kâri ve müfessirdir. Tefsir ilmindeki derinliğinden dolayı “İmâdu’l-mufessirîn” lakabıyla anılmıştır. Kur'ân ilimleri ile ilgili olarak da *el-Beyân fî şevâhidi’l-Kur’ân; el-Cevâhir; Keşfu’l-Hucce li Ebî Ali; Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu’dilât; Netâicu’s-san’a ve el-Vakf adlı eserleri tasnif etmiştir*. Bu eserlerden sadece *el-Cevâhir ve Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu’dilât* günümüze ulaşmıştır.⁶⁶ Bâkûlî, *Keşfu’l-*

⁶¹ Muhammedoğlu, *el-İlletu’n-nahviyye ‘inde’l-Bâkûlî*, 27.

⁶² İstidrâk: Önceki sözden doğan eksikliği, hatayı veya yanlış anlaşılma ihtimalini ortadan kaldırmak. İsmail Durmuş, “İstidrâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/329.

⁶³ Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, 4/1737; Suyûtî, *Buğyetu’l-vu’ât*, 2/160; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 21/10.

⁶⁴ Dâîf, *Keşfu’l-muşkilât*, “Mukaddime”, 11-12.

⁶⁵ Dâîf, *Keşfu’l-muşkilât*, “Mukaddime”, 13.

⁶⁶ Dâîf, *Keşfu’l-muşkilât*, “Mukaddime”, 14.

muşkilât adlı eserinin sonunda, âyetlerin i'râbı ile ilgili konulara değinmeyen, sadece manaları hakkındaki görüşleri ihtiva eden bir tefsir kitabı yazmayı taahhüd etmiş⁶⁷ fakat buna muvaffak olamamıştır.

Fıkıh ilmi; Bâkûlî, fıkıh ilmine dair müstakil bir eser yazmamıştır. Ancak diğer ilimlerle ilgili telif etmiş olduğu eserlerde değinmiş olduğu fikhî meseleler onun fıkıh ilminde de yetkin bir âlim olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Onun fıkıh alanındaki maharetinden dolayı Bâbânzâde onu *el-Fakîh* diye anmıştır.⁶⁹

1.2.3. Hakkında Söylenenler

Bâkûlî'nin ilmî otoritesi kendi muasırlarınca kabul edilmiş ve onların takdir ve taltiflerine mazhar olmuştur. Bu çerçevede çağdaşı olan Beyhakî, Bâkûlî'yi şu sözlerle övmüştür: “(Bâkûlî), Ebû Ali el-Fesevî'ye (el-Fârisî'ye) ve Abdulkâhir el-Curcânî'ye *istidrâkta* bulunmuştur. Doğrusu o, bu rütbeye ulaşmıştır.”⁷⁰ Beyhakî daha da ileri giderek onun seleflerini geride bırakacak kadar yüksek bir ilmî seviyeye ulaştığını şu sözleri ile ifade eder: “O, nahiv ve i'râbda, asrın en ileri gelenlerinin bekçi ve kapıcı kesildiği bir ka'bedir. Eserlerini görenler müteahhirûn âlimlerinden olmasına rağmen onun (kendinden önceki âlimleri) geçtiğini görür.”⁷¹ Yine Bâkûlî ile aynı devirde yaşamış olan ve dönemin İmâmiyye Şîa'sının önde gelen fakih ve müfessirlerinden olan Ebû Ali et-Tabersî, Bâkûlî'yi “en-Nahvî, el-İmâmu'n-nahvî, el-Bâsîr” gibi sıfatlara nitelendirmiştir. Yine Tabersî, “Arap dilinde zamanımızda onun gibisi yoktur. O, nahivde zamanımızın en seçkin muhakkikidir”⁷² şeklindeki övgüleriyle onun Arap dilindeki derin bilgi birikim ve yetkinliğini ikrar etmiştir. Tabersî gibi Şîî olan bir âlimin Sünnî-Hanefî olan bir âlim hakkındaki bu hüsnü şehadeti çok anlamlı bir tanıklıktır. Zira ne çağdaşlık ne de mezhep farklılığından kaynaklanan ilmî ve fikrî farklılık Tabersî'yi Bâkûlî'ye hak ettiği değeri vermekten alı koymamış ve Bâkûlî'yi kitaplarının doğruladığı şekilde nitelemesine engel olmamıştır.⁷³ Kıftî de Bâkûlî için “kitaplarını okuyan onun üstünlüğünü hemen anlar” ifadelerini kullanmaktadır.⁷⁴

⁶⁷ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1498; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737.

⁶⁸ Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 13-14.

⁶⁹ Bâbânzâde, *Hedîyyetu'l-'arifîn*, 1/697.

⁷⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/10; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160;

⁷¹ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1736; Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/247; Safedî, *Neksu'l-hemyân*, 194; *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/10; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160.

⁷² Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 12.

⁷³ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 17.

⁷⁴ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/249.

Bâkûlî, hicrî 535 senesinde Ferezdak'ın (ö. 114/732) aşağıdaki meşhur beytini, anlamını açıklayıp kendisine göndermek üzere Horasan'da bulunan âlimlere gönderir.⁷⁵

وَلَيْسَتْ خُرَاسَانُ الَّتِي كَانَ خَالِدٌ بِهَا أَسَدٌ، إِذْ كَانَ، سَيِّفًا أَمِيرُهَا

Şiirde geçen خَالِدٌ kelimesi كَانَ fiilinin ismi, سَيِّفًا ifadesi ise onun haberidir. İkinci كَانَ fiilinin ismi ise zamîru's-şe'n olup أَسَدٌ أَمِيرُهَا cümlesi de onun haberidir.⁷⁶ Bâkûlî'nin bu beyti Horasan'da mukim olan âlimlere göndermedeki amacı onları ilmî mübarezeye davet etmek ve sözü edilen şiirin i'râb ve anlamı hususunda onları imtihan etmek olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr şiirin nahvî bir lugaz/bilmece mahiyetinde olması ve gönderen kişinin de Bâkûlî gibi Arap dilinde otorite bir şahsiyet olması nedeniyle Horasan âlimleri söz konusu talebi son derece ciddiye almış ve her biri bu şiire birer şerh yazarak kendisine yollamıştır.⁷⁷ Horasan ulemasının bu tutumu, Bâkûlî'nin kendi dönemindeki şöhretini, ulema nezdindeki yüksek konum ve itibarını ve ona gösterdikleri saygı ve ihtiramın hangi boyuta ulaştığını göstermektedir.⁷⁸

1.2.4. Mensup Olduğu Nahiv Ekolü

Bâkûlî, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin eserlerine önem veren, onları araştıran inceleyen, okutan ve söz konusu eserlere şerh ve haşiye yazan müteahhir Basra nahiv ekolüne mensup âlimlerdendir.⁷⁹ Bâkûlî, eserlerinde âyetleri dilbilimsel açıdan tahlil ederken Basra ekolüne ait görüşleri “bize göre”, “ashâbımıza göre” ifadeleriyle aktardıktan sonra Kûfe ekolünü karşı tarafta konumlandırmaktadır. Bu tutum kendisinin Basra mektebine mensup olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu nedenle Arap gramerine dair dil meselelerinde genelde Basra mektebinin görüşlerini ön plana çıkardığı görülmektedir. Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da zikrettiği şu örnekler Basra nahiv ekolüne verdiği önemi göstermektedir:

Bâkûlî, مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ “Takvâ sahiplerine vaad olunan cennetin özellikleri şöyledir:” i'râbıyla ilgili görüşleri naklettikten sonra sözü isim ve fiillerin ziyâdeliği

⁷⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/248; Safedî, *Neksu'l-hemyân*, 194; *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160.

⁷⁶ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Hasâis* (İskenderiye: el-Hey'etul-Mısriyye li 'Ammeti'l-kitâb, ts.), 2/399; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1202-1203.

⁷⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/248; Safedî, *Neksu'l-hemyân*, 194; *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160.

⁷⁸ Muhammed Halil Murâd el-Harbî, “Dirâse”, *Kitâbu şerhu'l-Luma' fi'n-nahv*, mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007), 9-10.

⁷⁹ Ahmed Muhammed ed-Dâlî, *Cevletu Câmi'u'l-'ulûm el-Esbehânî el-Bâkûlî me'a Ebî Ali el-Fârisî fi'l-Hucce*, Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-Arabiyye, 64/3 (Temmuz 1989): 392-393; *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 28-34.

meselesine getirerek şöyle der: Kûfeliler, مَثَل، يَكَادُ، اِسْمٌ، kelimelerinin zâid gelebildiklerini iddia etmektedirler. Biz (Basralılar) ise bu görüşü kabul etmiyoruz.⁸⁰

Bâkûlî, الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا “*İnkâr edenlere ve âyetlerimizi yalan sayanlara gelince...*”⁸¹ âyetini i’râb ederken tenâzu konusunda birinci amilin amel önceliği meselesinde Basralıların görüşünün tercihe şayan olduğunu şu sözleriyle ifade eder: Bize göre بِآيَاتِنَا terkibi كَذَّبُوا fiilinin sılasıdır (müteallikidir), كَفَرُوا fiilinin sılası ise ikincisinin delaletinden dolayı hazfedilmiştir. Kufelilere göre ise بِآيَاتِنَا ifadesi ikinci fiile değil, birinci fiile mütealliktir. Bâkûlî, bu izahtan sonra الْكَلَالَةِ فِي الْكَلَالَةِ “*De ki: “Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor...*”⁸² âyetinde geçen الْكَلَالَةِ ifadesinde de benzer bir durumun mevcut olduğunu belirtmektedir. Müellif bu bağlamda *Cevâhiru’l-Kur’ân*’ın ilerleyen kısmında tenâzu konusuna örnek olabilecek âyetleri bir araya getiren bir bab yazacağını ve konunun detaylarını orada ele alacağını belirtmiş ancak bunu yapmamıştır.⁸³

Bâkûlî, aralarında Ferrâ’nın (ö. 207/822) da bulunduğu bazı dilcilerin لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ “*Kaçınılmaz olarak onlara ancak ateş vardır*”⁸⁴ لَا جَرَمَ أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ “*Gerçek şu ki, sizin beni davet ettiğiniz şey...*”, لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ “*Şüphesiz bunlar, âhirette en çok ziyana uğrayanlardır.*”⁸⁵ âyetlerinde geçen لَا جَرَمَ ifadesinin لَا بُدَّ anlamına geldiğini ve âyetin مَنْ edatının hazfiyle لَا جَرَمَ مِنْ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ takdirinde olduğunu iddia ettiklerini nakleder. Ardından bu görüşün kendilerine (Basralılara) göre sahih olmadığını vurgulayarak bahsi geçen görüşü reddeder. Zira Basralılara göre جَرَمَ kelimesi mazi fiil olup kendisinden sonra fail olmak üzere merfû‘ bir isim iktiza eder. Bu nedenle kendisinden sonra mecrûr bir ismin gelmesi caiz değildir.⁸⁶

Kûfe ekolünden Kisâî’ye (ö. 189/805) göre عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ “*Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin.*”⁸⁷ âyetinde geçen أَنْفُسُكُمْ kelimesi i’râb bakımından öncesindeki “isim fiilin” ma‘mûlû olduğu gibi, كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ “*Allah’ın size emri budur.*”⁸⁸ âyetindeki كِتَابَ ifadesi de sonrasındaki ismu’l-fiilin mukaddem ma‘mûlûdür. Kisâî’nin bu değerlendirmesini nakleden Bâkûlî, kendilerine (Basralılara) göre isim fiillerin ma‘mûlûnün kendilerine takdim

⁸⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1273-1275.

⁸¹ Rûm, 30/16.

⁸² Nisâ, 4/176.

⁸³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/532.

⁸⁴ Nahl, 16/62.

⁸⁵ Hûd, 11/22.

⁸⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/225.

⁸⁷ Mâide, 5/105.

⁸⁸ Nisâ, 4/24.

edilmesinin caiz olmadığını, dolayısıyla söz konusu görüşün sahih olmadığını vurgular. Ona göre كِتَاب ifadesi sonrasındaki ismu'l-filin mefulü olduğu için değil, makablini te'kid eden mefulü mutlak konumunda olduğundan dolayı mansûb olarak kullanılmıştır.⁸⁹

Kûfe ekolünün çoğunluğuna göre إِيَّا kelimesi tek başına değil, sonuna eklenen kâf, yâ ve hâ gibi kelimelerle birlikte zamirdir. Basra mektebinin cumhuruna göre ise إِيَّا lafzı tek başına zamirdir. Sonundaki kâf, yâ ve hâ lafızları ise sayı ve cinsiyet açısından muhatabın durumunu açıklamak üzere eklenmiştir. Bâkûlî, إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ “(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.”⁹⁰ âyetinde geçen إِيَّاكَ sözünü izah ederken إِيَّا ifadesinin zamir, sonuna eklenmiş “kâf” lafzının da isim olmaktan tamamen soyutlanmış bir hitap alameti olduğunu söyleyerek açıkça Basra ekolünün görüşünü benimsemiştir.⁹¹

İlmine son derece güvenen, hür bir karaktere sahip olan ve dil meselelerini tenkit süzgecinden geçiren Bâkûlî, kendini bir mezhebin kalıpları içine hapsedmemiştir. Bu nedenle Arap gramerine dair dil meselelerinde genelde Basra mektebinin görüşlerini ön plana çıkarsa da zaman zaman Kûfe ekolünün veya Ahfeş (ö. 215/830), Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi gramerle ilgili bazı meselelerde Kûfelilere tabi olan Basralı dilcilerin görüşlerini tercih etmeyi uygun bulmuştur.⁹² Aşağıdaki örnekler Bâkûlî'nin söz konusu tutumunu izah etmek üzere zikredilebilir:

Ebû Ali el-Fârisî, وَكُنْتُمْ عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ نَفْسَ بِالْأَنفُسِ وَالْعَيْنُ بِالْعَيْنِ “Tevrat'ta İsrâiloğulları'na, “Cana can, göze göz”⁹³ âyetindeki الْعَيْنُ lafzının فِيهَا zarfında gizli merfû' muttasıl zamir üzerine atfedildiğini, dolayısıyla merfû' munfasıl zamir ile te'kid veya fasıla olmadığı halde merfû' muttasıl zamir üzerine atfetmenin caiz olduğunu ifade etmektedir. Ebû Ali, bu tezini temellendirmek için de لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا “Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız.”⁹⁴ âyetinde de أَشْرَكْنَا lafzının direkt أَشْرَكْنَا ifadesindeki muttasıl zamire atfedildiğini, ikisinin arasındaki lâ-ı nâfiye'nin ise atıf vâvından sonra geldiği için fasıla olamayacağını ileri sürmektedir. Bâkûlî, Ebû Ali'nin bu görüşünü destekleyerek merfû' muttasıl zamir üzerine atıf konusunda herhangi bir kayda gerek olmadan atıf yapılabileceğini savunan Ebû Ali ve Kûfelilerin görüşüne muvafakat emiştir.⁹⁵

⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/269.

⁹⁰ Fâtiha, 1/5.

⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/297-299; *Şerhu'l-Luma'*, 600.

⁹² Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 32.

⁹³ Mâide, 5/45.

⁹⁴ En'âm, 6/148.

⁹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1007-1008; *Keşfu'l-muşkilât*, 352-440; *el-İstidrâk*, 513-516.

Bâkûlî, فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ “(avcı hale getirdiğiniz hayvanların) sizin için yakaladıklarından da yiyin.”⁹⁶; وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا “Allah’ın size verdiği helâl ve temiz rızıklardan yiyin”⁹⁷ gibi olumlu cümlelerde “مِنْ” harfinin zâid olarak gelmesini caiz gören Basralı dilcilerden Ahfeş ve bazı Kûfeli dilcilerin görüşünü benimsemektedir. Onlara göre birinci âyet, فَكُلُوا مَا أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ “sizin için yakaladıklarını da yiyin.” takdirinde olup “min” harfi zâittir.⁹⁸ Sîbeveyhi ise bu gibi örnekleri tevil ederek “min” edatının bazılık ifade eden asli bir harf olduğunu ve mecrûru ile beraber hazfedilen bir mevsûfun yerine geçtiğini belirtmektedir. Sîbeveyhi’ye göre ikinci âyetin açılımı وَكُلُوا بَعْضًا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا şeklinde olup⁹⁹ anlamı mealde verildiği gibidir.

Bâkûlî, işaret isimlerinin ism-i mevsûl anlamında kullanılmasının cevazı hususunda Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Cînnî ve Kûfeli dilcilere muvafakat etmektedir. Örneğin o, ثُمَّ أَنْتُمْ “Sonra işte şimdi sizler birbirinizi öldürüyorsunuz”¹⁰⁰ âyetini izah ederken kendisine göre âyette geçen هُؤُلَاءِ işaret isminin iki şekilde i’râb edilebildiğini belirtmektedir. Birincisi هُؤُلَاءِ takdirinde أَنْتُمْ zamiri için haber olması. İkincisi ise sözü edilen işaret isminin هُؤُلَاءِ çoğul ism-i mevsûlû anlamında haber olması. Ona göre ikinci takdirde âyetin manası şu şekildedir: أَنْتُمْ الَّذِينَ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ. Bâkûlî daha sonra أُولَئِكَ عَلَى أَثَرِي “Onlar da benim izimdeler”¹⁰¹ âyetindeki هُؤُلَاءِ çoğul işaret isminin de الَّذِينَ çoğul ism-i mevsûlû anlamında kullanıldığını belirterek bahsi geçen görüşünü teyit etmektedir.¹⁰²

Basra ekolüne göre zarfın failini ref’ edebilmesi için makabline itimat etmesi yani malum altı yerden birinde gelmesi şattır. Basra ekolünden Ahfeş ve Kûfeli dilciler ise itimat olmadan da zarfın ref’ ameli yapmasının caiz olduğunu söylemektedirler. Bâkûlî’nin adı geçen iki ekol arasındaki bu görüş ayrılığı bağlamında istişhâd ettiği وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ “Onlar için büyük bir azap vardır.”¹⁰³ وَلَهُمْ “İnsanlardan bazıları da vardır ki...”¹⁰⁴ وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ “İçlerinden Allah’a söz verenler de vardır.”¹⁰⁵ vb. âyetlerdeki değerlendirmelerinden bahsi geçen meselede Ahfeş ve

⁹⁶ Mâide, 5/4.

⁹⁷ Mâide, 5/88.

⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/681, 686, 696, 699; 3/1143; *Keşfu’l-muşkilât*, 25; Ebu’l-Hasan Ahfeş Said b. Mes’ade el-Mücâşî’î el-Basrî, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Hudâ Mahmud Karâ’e (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî 1990/1411), 1/276.

⁹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/690, 696; 3/1143.

¹⁰⁰ Bakara, 2/85.

¹⁰¹ Tâhâ, 20/84.

¹⁰² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1099; *Keşfu’l-muşkilât*, 850-851.

¹⁰³ Bakara, 2/7.

¹⁰⁴ Bakara, 2/8.

¹⁰⁵ Bakara, 2/10.

¹⁰⁶ Tevbe, 9/75.

Kûfelilerin görüşüne muvafakat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Zira ona göre mezkûr âyetlerde altı çizili zarflar makabline itimat etmedikleri halde kendilerinden sonaraki isimde lafzen veya mallen ref' ameli yaparak fail konumuna koymuştur.

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*'daki dil şâhidlerini ele alırken bazen Basra ve Kûfe ekollerinin çizgisi dışına çıkarak kendine has görüş ve i'râb vecihleri ortaya koymakta veya az kişinin tercih ettiği bazı zayıf görüşleri benimsemektedir.¹⁰⁸ Bâkûlî, bu yönüyle daha çok Basra ve Kûfe dil ekollerinin dilsel meseleleri eleştirel bir gözle karşılaştırmalı olarak ele alan ve aralarında tercihte bulunmak suretiyle görüşlerini ortaya koyan “Bağdat ekolüne” mensup dilcilerin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Örneğin Bâkûlî'ye göre, *حُذِّهَا وَلَا تَخَفْ* “Allah, “Tut onu ve korkma, biz onu hemen eski haline döndüreceğiz” *إِلَى سِيرَتِهَا* kelimesinden önce “ilâ” harf-i cerrin hazfedilip *كَسِيرَتِهَا* takdirinde olması¹¹⁰ veya kendisinden önce “kef” harfinin düşürülüp *كَسِيرَتِهَا* takdirinde olması caizdir.¹¹¹ Bahsi geçen kelime için takdir edilen ikinci i'râb veçhi dilciler arasında sadece Bâkûlî tarafından benimsenmiştir.

Basralı dilciler, “fe” atıf harfinin bazen tertip ve ta'kib, bazen ise sadece ta'kib ifade ettiğini söylemektedir. Ferrâ ve Sîrâfî (ö. 368/979) ise bazı durumlarda “fe” edatının tertip ifade etmeyebileceğini söylemektedir. Basra ekolünden olan Bâkûlî, tertibin kapsamını geniş tutarak mezhep çizgisinin dışına çıkmış ve “fe” atıf harfinin yerine göre her iki şekilde de yorumlanabileceğini vurgulamıştır. İleride ele alacağımız atıf konusunda Bâkûlî'nin konu bağlamında istişhâd ettiği âyetler ve bu âyetlerin i'râb analizleri geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Basra ve Kûfeli dilcilere göre zaruret dışında muzâf ve muzâfun ileyh arasını mefûl ögesiyle ayırmak caiz değildir. Bâkûlî, *وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائُهُمْ* “Bunun gibi, ortakları, müşriklerden birçoğuna çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösterdi ki...”¹¹² âyetinin İbn Âmir'in (ö. 118/736) *قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ* kıraatin göre –zaruret olmadığı halde- muzâf ve muzâfun ileyhin mefûl ile ayrıldığını vurgulamaktadır. Bâkûlî, nahivcilerin mezkûr konuyu zaruret halinde caiz gördüklerini ancak bunun zaruret dışında da caiz olduğunu gösteren çok sayıda şiir olduğunu söylemiş ve söz konusu şiirlerden dört

¹⁰⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 2/853-860; *Keşfu'l-muşkilât*, 420, 678.

¹⁰⁸ Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 28-34.

¹⁰⁹ Taha, 20/21.

¹¹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/210; *Keşfu'l-muşkilât*, 822.

¹¹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/210.

¹¹² En'âm, 6/137.

tanesiyle istiṣhâd ederek bahsi geçen konuda her iki dil ekolüne muhalif görüş beyan etmiştir.¹¹³

1.2. ESERLERİ

Velûd bir âlim olan Bâkûlî, Arap dili ve Kur’ân-ı Kerim ile ilgili çok değerli eserler kaleme almıştır. Bâkûlî’nin telif ettiği eserlerden bazıları günümüze kadar ulaşmış, bazıları ise ya kaybolmuş ya da kütüphanelerde araştırmacılar tarafından gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Tabakât ve terâcim türü eserler Bâkûlî’nin kitaplarının az bir kısmından bahsetmektedir. Bâkûlî, günümüze ulaşan eserlerinde bazı konuları izah ederken daha öncesinde yazdığı eserlerinin ismini zikrederek onlara atıfta bulunur veya meseleyi uzatmamak adına konuyu onlarda geniş bir şekilde izah ettiğini ifade ederek muhatabı onlara havale eder. Müellifin günümüze ulaşan eserlerinde telif ettiği kitapları net bir şekilde belirtmesi sayesinde onun eserlerinin çoğundan haberdar olmaktadır. Bâkûlî, eserlerinden söz ederken bazen eser isminin bir cüzünü söyleyerek ihtisar eder. Bazen de *el-Ebyât-el-Eş’âr* ve *el-İhtlâf-el-Muhtelef* gibi anlamları aynı veya anlamları birbirine yakın olan kitap isimleri zikreder. Bu durum da müellifin birbirinden farklı birçok eseri olduğu intibayı uyandırmaktadır.

1.2.1. Günümüze Ulaşan Eserleri

1.2.1.1. el-İbâne fî Tafsîli Mâ’âtî’l-Kur’ân ve Tahrîcihâ ‘alâ Vucûhi’l-letî Zekerehâ Erbâbu’s-sanâ’a

Bâkûlî’nin tabakât ver terâcim türü kaynaklarda zikredilmeyen eserlerinden biri bu kitabıdır. Bâkûlî, kitaplarında daha öncesinde yazdığı eserlerini referans vermeyi veya onlara atıfta bulunmayı ya da ele aldığı meseleyi uzatmamak için konuyu onlarda detaylı bir şekilde açıkladığını belirtip okuyucuyu onlara havale etmeyi adet edinmiştir. Ancak müellifin *Şerhu’l-Luma’*, *Cevâhiru’l-Kur’ân* ve *Keşfu’l-muşkilât* gibi günümüze ulaşan eserlerinde konumuz olan eserin ismi zikredilmemektedir. Bu durum, Bâkûlî’nin mezkûr eserini günümüzde mevcut olan kitaplarından önce kaleme aldığını göstermektedir.¹¹⁴

Eserin konusu -isminden de anlaşıldığı üzere- birçok türü olan ve cümle içinde farklı anlam ve işlevlerde kullanılan “mâ (مَا)” edatının Kur’ân’ı Kerimdeki çeşitleri, cümle içindeki i’râb durumları ve anlamlarını izah etmektir. Bâkûlî, eserin mukaddimesinde Arap dilinde söz

¹¹³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1157-1158; *Keşfu’l-muşkilât*, 432-433.

¹¹⁴ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 36.

konusu kelime için beşi isim beşi de harf olmak üzere on kullanım şekli olduğunu belirterek bunlar hakkında kısa bir açıklamada bulunur.¹¹⁵ Buna göre isim olarak kullanılanlar, mâ-ı ta‘accubiye, mâ-ı şartıyye, mâ-ı mevsûfe, mâ-ı mevsûle ve mâ-ı istifhâmiye’dir. Harf olarak kullanılanlar ise mâ-ı kâffe, mâ-ı masdariye, mâ-ı zâide, mâ-ı nâfiye, mâ-ı mazdariye-i zamaniye’dir. Müellif, eserin başında “mâ” edatının bu on türünü tarif etmiştir. Daha sonra sûre tertibine göre Kur’ân’ı baştan sona kadar tarayarak içinde “mâ” edatı geçen âyetleri tespit etmiş ve söz konusu edatın yukarıda zikredilen on kategoriden hangisine/hangilerine dâhil olduğunu açıklamıştır.

Sözü edilen eser, Ahmed Muhammed Dâlî tarafından tahkik edilerek 2009’da Kuveyt’te *Vezâretu’l-evkâf* yayınları tarafından tek cilt halinde basılmıştır.

1.2.1.2. el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali

Yâkût el-Hamevî, Safedî, Suyutî ve Bâbânzâde İsmail Paşa bu kitabı Bâkûlî’nin eserleri arasında zikretmektedir.¹¹⁶ Müellif, bu eserini *Keşfu’l-muşkilât* ve *Cevâhiru’l-Kur’ân*’da bazen mezkûr isimle bazen de ihtisar ederek veya değiştirerek *el-İstidrâk* veya *el-Mustedrek* isimleriyle zikretmektedir.¹¹⁷ Yine *Keşfu’l-muşkilât*’ta bu eserine *el-Mesâilu’l-ma’hûzatu ‘alâ Ebî Ali* (المسائل المأخوذة على أبي علي) ismiyle atıfta bulunmaktadır.¹¹⁸ Bâkûlî, yüz otuz üç meseleden oluşan bu eserin yüz on sekiz meselesinde çoğunlukla Ebû Ali el-Fârisî’ye *el-Hucce li’l-kurrâi’s-seb’a* adlı eserinde bazen de diğer eserlerinde ele aldığı dil ve kıraatle ilgili konularda dilbilimsel tenkitler yöneltmiştir. Yedi meselede Zeccâc’ın *Me‘ânî’l-Kur’ân* ve *İ’râbuh* adlı tefsirinde yanlışlığı fakat talebesi Ebû Ali el-Fârisî’nin hocası Zeccâc’a yönelik tenkitleri ele aldığı *İğfâl Fimâ Ağfelehü’z-Zeccâc Mine’l-Me‘ânî* adlı kitabında dile getirmediği konularda Zeccâc’ı dilbilimsel tenkide tabi tutmuştur. Müellif, geri kalan sekiz meselede ise *el-Hasâis* ve *el-Muhteseb* adlı eserleri çerçevesinde İbn Cinnî’ye bazı dilbilimsel tenkitler yöneltmiştir.¹¹⁹

¹¹⁵ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 4-17.

¹¹⁶ Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 21/10; Suyutî, *Buğyetu’l-vu‘ât*, 2/160; Bâbânzâde, *Hediyyetu’l-‘arifîn*, 1/697.

¹¹⁷ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 565, 835, 1216, 1402, 1498; *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1081, 3/1163, 3/1420.

¹¹⁸ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 1037, 1128, 1208.

¹¹⁹ Ahmed Muhammed ed-Dâlî, “Mukaddime”, *el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali*, mlf. Câmî’u’l-‘ulûm Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî (Kuveyt: Mektebetu’l-Bâbtîn el-Merkeziyye 2007/1428), 30-31. Sami Bakır, kendi ifadesiyle “Bâkûlî’nin el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali el-Fârisî fi’l-Hucce adlı eserinde el-Fârisî’nin *el-İğfâl*’de birer tenkit unsuru olarak dile getirmediği meseleleri derlemek üzere kaleme aldığını” ileri sürmüştür. Ancak kitabın isminde geçen *fi’l-Hucce* kaydından da anlaşıldığı üzere bu eser esasen Ebû Ali’nin *el-Hucce* isimli eserine yönelik yazılmış olup sadece yedi meselede Ebû Ali’nin *el-İğfâl*’de gözden kaçırdığı dilsel konulara değinmiştir. Bkz. Sami Bakır, “Önsöz” *Ebû Ali el-Fârisî’de Dilbilimsel Tenkit el-İğfâl Eseri Örneği* (Doktora Tezi: Gaziantep Üniversitesi, 2019), iv.

Mezkûr eser, Ahmed Muhammed Dâlî tarafından tahkik edilerek 2007'de Kuveyt'te *Mektebetu'l-bâbtîn el-merkeziyye* tarafından neşredilmiştir.

1.2.1.3. Cevâhiru'l-Kur'ân ve Netâicu's-san'a

Bâkûlî'nin en önemli teliflerinden biri olan bu eser çalışma konumuz olduğu için ileride geniş bir şekilde ele alınacaktır.

1.2.1.4. el-Cevâhir

Yâkût el-Hamevî, Safedî, Suyûtî ve Bâbânzâde Bâkûlî'nin bu isimde bir kitabı olduğunu ifade etmektedirler.¹²⁰ Müellif de *el-İstidrâk* ve *Keşfu'l-muşkilât*'ın muhtelif yerlerinde bu eserine değinmektedir.¹²¹

1.2.1.5. en-Netâic, Netâicu's-sanâ'a

Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*'ın bir yerinde *Netâicu's-san'a* isimli bir kitabından, iki farklı yerinde de *en-Netâic* adında bir eserinden bahseder.¹²² Ancak müellifin zikrettiği bu iki eser müstakil birer kitap değil, belki tezimizin konusu olan *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adlı eserin aynısı olup ismi müellif tarafından iki farklı şekilde ihtisar edilerek atıfta bulunulmuştur.¹²³

1.2.1.6. Şerhu'l-Luma'

Kaynaklarda adı geçen ve Bâkûlî'ye aidiyeti kesin olan bu eser,¹²⁴ küçük hacmine rağmen âlimlerin teveccühüne mazhar olan ve üzerine yirmiden fazla şerh yazılan İbn Cinnî'nin *el-Luma'* adlı eserinin şerhidir. Bâkûlî bu eserinde, altmış iki babdan müteşekkil olan *el-Luma'* İbn Cinnî'nin metoduna ve konu tertibine riayet ederek baştan sona şerh etmiştir.¹²⁵

*Şerhu'l-Luma'*ın iki ayrı tahkikli neşri bulunmaktadır. Eserin ilk tahkik çalışması İbrahim b. Muhammed Ebû 'Ebbâh tarafından 1990'da Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi'ne doktora tezi olarak sunulmuş ve *Şerhu'l-Luma' li'l-İsfahânî* adıyla neşredilmiştir. İkincisi ise

¹²⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/10; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160; Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/697.

¹²¹ Câmî 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî, *el-İstidrâk 'alâ Ebi Ali*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Kuveyt: Mektebetu'l-Bâbtîn el-Merkeziyye 2007/1428), 20, 486; *Keşfu'l-muşkilât*, 239, 413, 495, 745, 817, 823, 829, 843, 881, 883, 885, 899, 922, 936, 1051, 1167, 1498.

¹²² Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 726, 731, 742.

¹²³ Dâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, "Mukaddime", 1/16, 26.

¹²⁴ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/247; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/10; *Neksu'l-hemyân*, 195; Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/697.

¹²⁵ Ebû 'Ebbâh, "Mukaddime", 37, 43, 128.

Muhammed Halil Murâd el-Harbî'nin *Kitâbu şerhu'l-Luma' fi'n-nahv* ismiyle (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2007) neşrettiği tahkiktir.

Bâkûlî, mevcut kitaplarında söz konusu eserini bazen *Şerhu mesâili Osman*, *Şerhu kitâbi Osman* ve *Mesâilu Osman* gibi isimlerle de zikretmektedir.¹²⁶

1.2.1.7. Keşfu'l-muşkilât ve İdâhu'l-mu'dilât

Bu kitap, kaynaklarda Bâkûlî'nin eserleri arasında zikredilen¹²⁷ ve günümüze sağlam bir şekilde ulaşan eserlerinden biridir. Müellif, bir tür İ'râbu'l-Kur'ân ve kıraât-i seb'a kitabı olan bu eserinde Kâfirûn sûresi dışında Kur'ân'ın tüm sûrelerini mushaftaki tertibe göre ele almıştır. Ancak o, sûrelerdeki tüm kelime ve cümleleri değil, belki zor/müşkül ve kapalı gördüğü âyetlerin veya cümlelerin i'râb vecihlerini, dilcilerin bu âyetlerin i'râbı ile ilgili ihtilaflarını açıklamaktadır. Kıraatlere çok ehemmiyet veren Bâkûlî, ele aldığı âyetlerde geçen bir kelimeyle ilgili kurrâ-ı seb'a'nın farklı kıraat vecihlerini, bunlardan kaynaklanan i'râb ve anlam farklılıklarını delil ve gerekçeleriyle beraber beyan etmektedir. Bâkûlî ayrıca müfessirlerin anlamında ihtilaf ettikleri ve anlaşılması için açıklanmaya muhtaç gördüğü âyet veya ifadelerin mana ve maksatlarını da tefsir etmektedir.¹²⁸

Bâkûlî'nin mezkûr eseri, Ahmed Muhammed Dâlî tarafından 1987'de Dımaşk Üniversitesi'ne doktora tezi olarak sunulmuş ve yüksek şeref derecesiyle kabul edilmiştir. Eser daha sonra yukarıda zikredilen ismiyle (Dımaşk: Matbû'âtu mecme'i'l-luğati'l-'Arabiyye, 1415/1995) neşredilmiştir. Eser ayrıca Abdulkadir Abdurrahman es-Sa'dî tarafından aynı şekilde doktora tezi olarak tahkik edilerek *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât fi i'râbi'l-Kur'ân ve ileli'l-kırâât* ismiyle (Ürdün: Dâru 'Âmmâr, 2001) yayınlanmıştır.

1.2.1.8. Mâ Talhanu fîhi'l-Âmme fî't-Tenzîl

Bâkûlî'nin bu eseri, Mısır'ın Tanta kentinde bulunan Câmi'u'l-Ahmedî Kütüphanesinde 127 ve 128 nolu bölümlerde bulunan *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât* adlı kitabının sonuna ilhak edilmiş bir nüshası bulunmaktadır.¹²⁹ Küçük bir risale hacminde

¹²⁶ Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, *el-İbâne fi tafsili mâ'âti'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî (Kuveyt: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye 2009/1430), 215; *Keşfu'l-muşkilât*, 276, 577, 846.

¹²⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; *Neksu'l-hemyân*, 195; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160; Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1493; Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/697; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, 7/75.

¹²⁸ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 56-57; Ebû 'Ebbâh, "Mukaddime", 71.

¹²⁹ Dâlî, *el-İbâne*, "Mukaddime", 30; *el-İstidrâk*, "Mukaddime", 25-26; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, "Mukaddime", 1/23.

olan bu eser Ahmed Muhammed Dâlî tarafından tahkik edilerek (Dımaşk: Mecelletu mecme‘i’l-lugati’l-‘Arabiyye 74/1, 1999) yayınlanmıştır.

Bâkûlî, otuz konudan müteşekkil olan bu risalede, kıraat ilmini bilmeyen sıradan insanların (‘âmmе) Kur’ân okurken “harflerin hareke ve sükûnlarında veya harflerin yapısında yaptıkları okuma hatalarını (lahn-ı celî), ya da harfin yapısını bozmadan sıfatlarında yaptıkları hataları (lahn-ı hafî) ele almaktadır. Müellif, Kur’ân kıraatinde yapılan lahnlarla ilgili bir esere rastlamadığını ve bu boşluğu doldurmak amacıyla sözü edilen eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Bâkûlî, otuz adet hatalı kullanım tespit etmiş ve bunların doğru kullanım şekillerini delilleri ile izah etmiştir. Eserde ilgili âyetler zikredildikten sonra avamın yanlış okuyuş şekilleri belirtilmiş ardından gramer kuralları ve Arap edîblerin kullanımlarından delillerle avamın hataları ispat edilmiştir. Mezkûr eserin en belirgin vasfı *lahnu’l-‘âmmе* adıyla avâmın Kur’ân’daki hatalı okuyuşlarını ele alan tek eser olmasıdır.¹³⁰

1.2.1.9. Mesâil fi İ‘lmi’l-‘Arabiyye ve’t-Tefsîr

Bâkûlî’nin bu eserinin Câmi‘u’l-Ahmedî Kütüphanesinde 128 ve 129 nolu bölümlerde bir nüshası bulunan *Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu‘dilât* kitabının sonuna ilhâk edilmiş isimsiz bir yazması bulunmaktadır. Muahmmеd Dâlî, eserin ihtiva ettiği konulardan hareketle yukarıdaki adı vermiş ve tahkik ederek neşretmiştir. (Dımaşk: Mecelletu câmi‘atu Dımaşk 14/4, 1998).¹³¹

1.2.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

1.2.2.1. Ebyâtu’l-Kitâb

Teracim kitaplarının zikretmediği bu esere Bâkûlî *Keşfu’l-muşkilât ve idâhu’l-mu‘dilât* ve *el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali* adlı kitaplarında أَبْيَاتُ الْكِتَابِ veya أَبْيَاتُ الْكِتَابِ isimleriyle atıfta bulunmuştur.¹³² Muhammed Dâlî, söz konusu eserin isminden yola çıkarak ilk önce Sîbeveyhi’in *el-Kitâb* adlı eserinde istişhâd ettiği şiirleri ele alan bir şerh olduğunu zannettiğini ifade etmektedir. Zira “*el-Kitâb*” ismi duyulduğunda akla doğrudan Sîbeveyhi’in meşhur eseri gelmektedir.¹³³ Nitekim müellifin *Şerhu’l-Luma’* ismindeki eserini tahkik eden Muhammed Ebû ‘Ebbâh da aynı nedenden dolayı eserin muhtevasını bu şekilde izah

¹³⁰ Câmi‘u’l-‘ulûm Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî, *Mâ talhanu fîhi’l-‘âmmе fî’t-Tenzîl*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî, Dımaşk Üniversitesi Mecelletu Mecme‘i’l-Lugati’l-‘Arabiyye, 74/1 (Ocak 1999): 30-31.

¹³¹ Dâlî, *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 27; *Cevâhiru’l-Kur’ân*, “Mukaddime”, 1/25.

¹³² Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 590, 1280; *el-İstidrâk*, 32, 69, 130, 138, 141, 143, 192, 301, 359.

¹³³ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 19.

etmiştir.¹³⁴ Ancak Dâlî daha sonra, sözü edilen eserin Sîbeveyhi'nin değil Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a* adlı eserinde geçen şiirlerle ilgili olduğunu tespit ettiğini belirtmiştir.¹³⁵

Müellif, *el-İbâne* isimli kitabında “bu dizenin uzun bir hikâyesi var. Bu hikâyeyi Ebû İshâk (Zeccâc) 'ın şiirlerinin geçtiği “*Kitâbu'l-eş'âr*” adlı kitabımızda göreceksin”¹³⁶ şeklinde bir ifade kullanır. Buna göre müellifin, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ında istişhâd ettiği şiirleri ele aldığı “*Kitâbu'l-eş'âr*” isminde farklı bir eserin olması muhtemeldir. Ancak Bâkûlî'nin “*Kitâbu'l-eş'âr*”dan kastının “*Ebyâtu'l-Kitâb*” adlı eseri olması ve bu kitabında hem Ebû Ali el-Fârisî'nin hem de Zeccâc'ın mezkûr iki eserinde geçen şiirleri beraber ele alması da mümkündür. Nitekim Dâlî, konumuz olan eserin mezkûr iki dilcinin istişhâd ettiği şiirleri ihtiva eden ve *شَرَحُ أُبَيَاتِ الْحُجَّةِ وَأُبَيَاتِ أَبِي عَلِيٍّ وَأُبَيِ إِسْحَاقَ* veya *شَرَحُ أُبَيَاتِ الْحُجَّةِ وَأُبَيَاتِ أَبِي عَلِيٍّ وَأُبَيِ إِسْحَاقَ* vb. bir isme sahip bir tek kitap olması ve Bâkûlî'nin ona atıfta bulunduğu vakit *شَرَحُ الْأُبَيَاتِ* şeklinde kısaltmış olması ihtimalinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir.¹³⁷

1.2.2.2. el-Beyân fi Şevâhidi'l-Kur'ân

Yâkût el-Hamevî, Safedî, Suyutî, Hâcî Halîfe, Bâbânzâde, Ziriklî ve Kehhâle (ö. 1047/1987) Bâkûlî'nin bu isimde bir kitabından söz eder.¹³⁸ Bâkûlî, matbu eserlerinde konuları izah ederken sözü edilen kitabına bazen bu isimle,¹³⁹ bazen *Şevâhid* bezen de *el-Beyân* ismiyle atıfta bulunur.¹⁴⁰ Müellifin zikrettiği konular incelendiğinde onun dil ve gramer ile ilgili konu başlıkları belirlediği daha sonra bu konuların Kur'ân'daki şâhidlerini zikrederek konuya uygun bir şekilde tahlil ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴¹

1.2.2.3. et-Tetimme

Bâkûlî'nin hayatına değinen terâcim kitaplarında bu isimde bir eser zikredilmemektedir. Ancak Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde *ثُمَّ بَدَأَ لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَأَوْا* “Sonunda -kesin delilleri görmelerine rağmen- onu bir zamana kadar zindana atmak (yetkililerce) gerekli ve uygun görüldü.”¹⁴² âyetini dilsel açıdan tahlil ederken

¹³⁴ Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, 65.

¹³⁵ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 19.

¹³⁶ Bâkûlî, *el-İbâne*, 183.

¹³⁷ Dâlî, *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 15; *el-İbâne*, “Mukaddime”, 19.

¹³⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; Suyutî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160; Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-zunûn*, 1/263; Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/697; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/279; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, 7/75.

¹³⁹ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1170-1497.

¹⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/995, 3/1153, 1163; *Keşfu'l-muşkilât*, 131, 276, 516, 553, 591, 613, 1231, 1235.

¹⁴¹ Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 38-39; *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 16; *el-İbâne*, “Mukaddime”, 20.

¹⁴² Yûsuf, 12/35.

“biz bu hususu *Tetimme*’de zikretmiştik” ifadesinden bu isimde bir eserin bulunduğunu anlaşılmaktadır.¹⁴³ Bunun dışında kitap hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktadır.

1.2.2.4. el-Hilâf Beyne’n-Nuhât

Tabakât kitaplarında Bâkûlî’nin bu isimde bir eserinden söz edilmemektedir. Bâkûlî ise eserlerinde birçok defa bu kitabına atıfta bulunur. Müellif, *Şerhu’l-Luma’* adlı kitabında söz konusu eserini ifade ettiğimiz isimle zikreder. Konuyla ilgili ifadeleri şu şekildedir: “*bu mesele uzundur. Ben konuyu el-Hilâf beyne’n-nuhât adlı eserde zikrettim.*”¹⁴⁴ Bâkûlî, yine *Şerhu’l-Luma’*, *Cevâhiru’l-Kur’ân* ve *Keşfu’l-muşkilât* adlı eserlerinde söz konusu kitaptan “*el-Hilâf*” ismiyle bahseder.¹⁴⁵ Bâkûlî, bu eserinde aynı konuda Basralı dilcilerin bir yönü itibarıyla kendi aralarında başka bir yönü itibarıyla de Kûfeli dilcilerle ihtilafa düştükleri dil ile ilgili meseleleri kaleme almıştır.¹⁴⁶

1.2.2.5. el-İhtilâf

Tabakat kitaplarında Bâkûlî’ye ait böyle bir eserden bahsedilmemektedir. Bâkûlî ise *Cevâhiru’l-Kur’ân*’ın “haberini te‘addüdü” bahsinde هَذَا خُلُوْ حَامِضُ örneğinde olduğu gibi aynı anlama gelen iki haberden mübtedâyâ dönen zamirden bahsederken biz “Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî’nin bu konuya dair görüşlerini *el-İhtilâf* adlı eserimizde uzunca açıkladık”¹⁴⁷ şeklindeki ifadelerinde bu isimde bir eserinden bahseder.

1.2.2.6. el-Muhtelef

Yine terâcim türü eserlerin zikretmediği bu kitaba Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma’*, *Cevâhiru’l-Kur’ân* ve *Keşfu’l-muşkilât* adlı eserlerinde atıfta bulunmaktadır.¹⁴⁸ Büyük olasılıkla bu son iki eser, Bâkûlî’nin yukarıda bahsi geçen *el-Hilâf beyne’n-nuhât* ismindeki eseri olup¹⁴⁹ birincisinde ismini kısaltarak, ikincisinde ise anlamca ona yakın bir kelimeyle değiştirilerek atıfta bulunmuştur.

1.2.2.7. eş-Şâmil

Bâkûlî’nin tercüme-i hâline değinen kaynakların zikretmediği bu kitaptan -birçok eserinde olduğu gibi yine- kendisi sayesinde haberdar olmaktadır. Zira Bâkûlî, *Keşfu’l-*

¹⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/998.

¹⁴⁴ Câmi ‘u’l-‘ulûm Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî, *Kitâbu şerhu’l-Luma’ fi’n-nahv*, thk. Muhammed Halil Murâd el-Harbî (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2007), 765.

¹⁴⁵ Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma’*, 550, 575; *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/188; 2/793, 1021; 3/1112, 1117, 1498, 1581; *Keşfu’l-muşkilât*, 242, 872, 1368.

¹⁴⁶ Dâlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, “Mukaddime”, 1/17-18.

¹⁴⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/303-304.

¹⁴⁸ Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma’*, 541; *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/227, 285; *Keşfu’l-muşkilât*, 1185, 1318.

¹⁴⁹ Dâlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, “Mukaddime”, 1/17, 24.

muşkilât adlı kitabının sonunda kendisinin daha önce “eş-Şâmil” adında bir kitap yazdığını açıkça dile getirmektedir.¹⁵⁰ Bunun dışında kitapla ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

1.2.2.8. Keşfu'l-Hucce

Bâkûlî'nin, ismi kaynaklarda geçmeyen ve Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a* adlı eseri üzerine yazdığı anlaşılan bu eserinden *Keşfu'l-muşkilât* adlı kitabında yaptığı atıf sayesinde haberdar olmaktadır. Zira müellif, *Keşfu'l-muşkilât*'ta geçen **بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ** “*Aksine, inkârları sebebiyle Allah onlara lânet etmiştir.*”¹⁵¹ âyetini dilsel açıdan tahlil ederken benzer bir açıklamayı *Keşfu'l-Hucce* adlı eserinde de zikrettiğini belirtmektedir.¹⁵² Bâkûlî, yine *Keşfu'l-muşkilât*'ta şöyle bir açıklama yapar: “*biz bu konuyu Ebû Ali'nin kitabına denk olan ve yarısı yanmış olan kitabımızın başında zikrettik. Şayet o kitap bize tekrar dönerse (tekrar yazılırsa) konuyu daha geniş bir şekilde izah edeceğiz.*”¹⁵³ Muhakkik Dâlî, Bâkûlî'nin ismini anmadığı bu eserin büyük ihtimalle *Keşfu'l-Hucce* isimli kitabı olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁴

Bâkûlî, mezkûr eserinde Ebû Ali'nin *el-Hucce* kitabında geçen konuları derinlemesine incelemiş, açıklanmaya muhtaç olan karmaşık ve kapalı yönlerini kolayca anlaşılacak şekilde şerh etmiş, ayrıca *el-Hucce*'nin farklı nüshalarını karşılaştırmış ve bu nüshaların farklı yönlerini tespit ederek¹⁵⁵ bir nevi tahkik etmiştir.

1.2.2.9. el-Mucmel fî Şerhi'l-Cumel

Bâkûlî'nin bu eseri, Abdulkâhir el-Curcânî'nin beş bölümden müteşekkil mukaddime türü kısa bir nahiv kitabı olan ve birçok dilci tarafından şerh edilen *el-Cumel* isimli eserinin şerhidir. Birçok tabakat kitaplarında olduğu gibi Bâkûlî de *Keşfu'l-muşkilât* adlı kitabında bu eseri sadece *el-Mucmel* adıyla zikretmektedir.¹⁵⁶ Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn* adlı kitabında söz konusu eseri yukarıdaki isimle zikretmiştir.¹⁵⁷ Hâcî Halîfe, Ömer Rızâ Kehhâle ve Ziriklî ise söz edilen eserin adının *el-Cevâhir fî şerhi Cumeli Abdilkâhir* olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁸ Ancak bu bir yanılgıdır. Zira *el-Cevâhir*, Curcânî'nin *el-Cumel* adlı eserinin şerhi değil -daha

¹⁵⁰ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1498.

¹⁵¹ Bakara, 2/88.

¹⁵² Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 72.

¹⁵³ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 773.

¹⁵⁴ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 34; *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 29; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, “Mukaddime”, 1/26.

¹⁵⁵ Dâlî, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 30; *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 25; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, “Mukaddime”, 23; *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 45.

¹⁵⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4/1737; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 21/10; *Neksu'l-hemyân*, 195; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/160; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, 7/75; Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1498.

¹⁵⁷ Bâbânzâde, *Hediyyetu'l-'arifîn*, 1/697.

¹⁵⁸ Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1493; Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, 7/75; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/279.

önce ifade edildiği üzere- tezimizin konusu olan *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adlı eserin aynısı olup ismi müellif tarafından bu şekilde ihtisar edilmiştir.

1.2.2.10. el-Mulahhas fî'l-Vakfî ve'l-İbtidâ

Terâcim kitapları bu eserden söz etmemektedir. Bâkûlî, *el-İbâne* adlı eserinde bazı konuları izah ederken bu konuları daha önce *el-Mulahhas* adlı eserinde de zikrettiğini ifade ederek söz konusu kitabına atıfta bulunmaktadır.¹⁵⁹ Müellif, *Keşfu'l-muşkilât*'ta ise açıkladığı bir konuyu *el-Vakf* isimli eserinde de zikrettiğini belirtmektedir.¹⁶⁰ Müellifin bu iki kitabında atıfta bulunduğu konular incelendiğinde söz konusu eserin “Kur'ân okurken lafız ve mananın uygun olduğu yerlerde durmayı ve ardından başlamayı sağlamak amacıyla gerekli bilgileri veren ilim dalı olarak tanımlanan “el-Vakf ve'l-İbtidâ” ilmi hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Dâli, müellifin zikrettiği isimlerden ve eserin muhtevsından hareketle konumuz olan kitabın adının büyük olasılıkla “*el-Mulahhas fî'l-vakfî ve'l-ibtidâ*” olduğunu, ancak sadece *el-Vakfî ve'l-ibtidâ* olmasının da muhtemel olduğunu belirtmektedir.¹⁶¹

1.2.2.11. Nuketü'l-Ekâvîl

Kaynaklarda müellifin bu eserinden bahsedilmemektedir. Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*'ta Kaynaklarda müellifin bu eserinden bahsedilmemektedir. Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*'ta *ذَكَرَ رَحْمَةً رَبِّكَ عَبْدُهُ زَكْرِيَّا* âyetinin şâz olarak bu şekilde rivayet edildiğini ifade ettikten sonra kendisine göre doğru olan i'râb veçhini belirtmektedir. Ardından söz konusu âyet için başka i'râb vecihlerinin de ileri sürüldüğünü, bunların reddedilme şekillerini *Nuketü'l-ekâvîl* adlı eserinde bulabileceğini söyleyerek muhatabını sözü edilen kitabına yönlendirmektedir.¹⁶² Müellifin bu ifadelerinden *Nuketü'l-ekâvîl* isimli bir eserin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında kitapla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

1.3. CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.3.1. Eserin Adı ve Bâkûlî'ye Aidiyeti

Bâkûlî'nin tezimizin konusu olan bu eseri İslâm dünyasında gün yüzüne çıkarılan ilk kitabıdır. Bu eser ayrıca, tefsir ilimlerinin önemli bir bölümü olan “İ'râbu'l-Kur'ân” konusunda neşredilmiş altı eserden biri ve kronolojik sıra itibarıyla yayın dünyasında yer alan

¹⁵⁹ Bâkûlî, *el-İbâne*, 59, 237, 346.

¹⁶⁰ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1049.

¹⁶¹ Dâli, *el-İbâne*, “Mukaddime”, 32; *el-İstidrâk*, “Mukaddime”, 27-28; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, “Mukaddime”, 1/25-26.

¹⁶² Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 780-781.

ilk kitap olma özelliğine sahiptir.¹⁶³ *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* ismiyle meşhur olan bu eserin isminin tespiti ve yazarının kimliği hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar maddeler halinde şu şekilde özetlenebilir:

1. Bu kitabın Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye Kütüphanesinde 528 numaralı bir yazma nüshasına vakıf olan Kahire Üniversitesi Dâru'l-'ulûm Fakültesi hocalarından ve Kahire Arap Dil Kurumu üyesi İbrahim Mustafa (ö. 1381/1962), üyesi olduğu mezkûr kuruldan neşredilmek üzere yazmanın bir kopyasını talep etmiş, daha sonra onu İbrahim Ebyârî'ye (ö. 1414/1994) vererek tahkiki için görevlendirmiştir. İbrahim Ebyârî, sözü edilen yazmanın Şiraz kentinde Ebu'l-Hasan Sâlim b. Hasan b. İbrâhim el-Hâzimî adlı bir şahıs tarafından h. 610 tarihinde istinsah edildiğini, kitabın yazarının ve kitabının isminin yazılı olduğu ilk sayfası ile mukaddimesinin bir bölümünün eksik olduğunu söylemektedir. Ebyârî ayrıca tahkik ettiği kitabın -o zamana kadar bulunan- bu tek yazmanın ilk sayfası üzerine kitabın hattına benzemeyen ve müstensihden başkasına ait olduğu anlaşılan bir hat ile *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* yazıldığını belirtmektedir.¹⁶⁴

Ebyârî, kitabın ve yazarının isimleri ile ilgili şüpheler olduğuna dikkat çekmiş ancak el yazmasının birinci sayfasında geçen *İ'râbu'l-Kurân* ve *ez-Zeccâc* tabirlerinden dolayı kitabı *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* adını vererek tahkik etmiş ve 1965'te neşretmiştir. Ebyârî'nin bu husustaki ifadeleri şu şekildedir: “*Bize bu kitabın ismi ile yazarının ismini bu şekilde (İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc) yazdıran el yazmasının birinci sayfası olmuştur. Birinci sayfada yazarın ismi de isim olarak değil, sadece lakap olarak yazılmıştır. Birinci sayfada kitabın ve yazarının isimlerine işaret eden bu iki sözün hattı, kitabın hattına uymamaktadır.*”¹⁶⁵

Ebyârî, kitabın sonuna ilhak ettiği inceleme kısmında, baştan sona kadar kitabı incelemesini ve kendisiyle beraber yürümesini istediği okuyucunun bu kitapta bulacağı hususları maddeler halinde sıralamıştır. Bu maddeler aşağıdaki şekilde özetlenebilir:¹⁶⁶

1. Eserde Zeccâc'dan sonra yaşamış olan İbn Dureyd (ö. 321/933), Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulaziz el-Curcânî (ö. 366/977), Ebû Said es-Sîrâfî, Ebû Ali el-Fârisî, Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 384/994) ve İbn Cinnî gibi dilcilerden nakiller yapılması.

¹⁶³ Durmuş Ali Kayapınar, *ez-Zeccâc'a nisbet edilen İ'râbu'l-Kur'ân kimindir? ve bu kitabın gerçek adı nedir?*, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/7 (Ocak 1997): 105.

¹⁶⁴ *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1420/1999), 968.

¹⁶⁵ İbrahim el-Ebyârî, “Dirâse”, *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1420/1999), 1095-1096.

¹⁶⁶ Ebyârî, “Dirâse”, 1095-1097.

2. Eserde Zeccâc'ın bizzat kendisinden nakillerde bulunulması.

3. Eserde Emîru'l-umerâ Adudüddevle Fennâ Hüsrev (ö. 372/983) gibi Zeccâc'dan sonra vefat eden kimselerinin isimlerinin zikredilmesi.

4. Zeccâc'a ait olmadığı bilinen *el-Hilâf*, *el-İhtilâf*, *el-Muhtelef* ve *el-Beyân* gibi eserleri yazarın açıkça kendisine nispet etmesi.

5. Müellifin ismini belirlemeyip de: “*biz bu konuyu başka kitaplarımızda geniş olarak açıkladık veya kitabımızın birçok yerinde zikrettik*” şeklinde kendisine ait başka kitaplara işarette bulunması.

6. Eserde Sîbeveyhi, Kisâî, Ebû Said es-Sîrâfî, Ebû Ali el-Fârisî ve Curcânî gibi şarklı âlimlerin tenkit edilmesi.

Ebyârî, sıraladığı bu maddeler neticesinde bazı çıkarımlarda bulunmuş ardından konumuz olan kitabın Zeccâc'a değil, Mekkî b. Ebî Tâlib'e (ö. 437/1045) ait olduğu sonucuna varmıştır. Ebyârî'nin bu husus ile ilgili ifadeleri şöyledir: “*Vardığım bu sonucun ışığında İ'râbu'l-Kur'ân ve benzeri konularda kitap yazarları gözden geçirmeye koyuldum. Bir de ne göreyim, önemli bir şahsın karşısında duruyorum. O da Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî el-Kayravânî'dir.*”¹⁶⁷

2. Dimaşk Üniversitesi öğretim üyelerinden Ahmed Râtıb en-Neffâh, (ö. 1412/1992) sözü edilen kitabın ismi ve müellifinin kimliği ilgili olarak “*Kitabu İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc tahkîku nisbetihi ilâ sâhibihi ve ismihi ve ta'rîfun bi muellifihi*” ve “*Kitabu İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*” başlıklı iki araştırma makalesi kaleme almış ve Şam'da yayınlanan *Mecelletu mecme'i'l-luğatil*-'Arabiyye dergisinde neşretmiştir. Neffâh, bu iki makalede Ebyârî'nin söz konusu kitabın Mekkî b. Ebî Tâlib'e ait olduğuna dair öne sürdüğü iddiaları tek tek cevaplamış ve mezkûr eserin kesinlikle Mekkî'ye ait olmadığını, Zeccâc'a nispet edilmesinin de yanlış olduğunu vurgulamış ve bu tezini zikrettiği ilmî delillerle ispatlamıştır. Neffâh, netice olarak adı geçen eserin şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Câmi'u'l-'Ulûm' el-Bâkûlî'ye ait olduğunu belirtmiş, isminin ise *el-Cevâhir* olmasını tercih etmiştir.¹⁶⁸

3. Bâkûlî'nin günümüze ulaşan kitaplarının çoğunu tahkik edip neşreden büyük muhakkik Ahmed Muhammed Dâlî, müellifin *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât* adlı

¹⁶⁷ Ebyârî, “Dirâse”, 1098.

¹⁶⁸ Ahmed Râtıb en-Neffâh, *Kitabu İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc tahkîku nisbetihi ilâ sâhibihi ve ismihi ve ta'rîfun bi muellifihi*, *Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye*, 48/4 (Ekim 1973): 840-863; *Kitabu İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*, *Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye*, 49/1 (Ocak 1974): 93-112.

eserinin mukaddimesinde konuyu detaylı bir şekilde ele almıştır. Dâli, sözü edilen mukaddimedede, hocası Neffâh'ın zikretmiş olduğu bilgiler ve kendisinin ulaştığı yeni bulgular neticesinde *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* adıyla meşhur olan eserin adının *el-Cevâhir*, müellifinin de Câmi'u'l-'Ulûm' el-Bâkûlî olduğuna kesin bir dille hükmederek onu yayınlama sözü vermiştir.¹⁶⁹

İbrahim Ebyârî, *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* ismiyle yayınladığı eserin üçüncü baskısında Neffâh'ın kendisine karşı ileri sürdüğü ilmî delilleri kabul veya reddetmeden olduğu gibi kitabın sonunda zikretmiş ardından Mekkî b. Ebî Tâlib'in hayatını ve eserlerini tanıtmıştır.¹⁷⁰ Dâli, Ebyârî'nin Neffâh'a yönelik bu sükûtunu kitabın Mekkî'ye ait olduğu fikrinde ısrar ettiği şeklinde algılamış, bunun üzerine *Kitâbu Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc huve kitâbu'l-Cevâhir li-Câmi'u'l-'Ulûm el-Esbahânî* başlıklı bir makale daha kaleme almıştır. Dâli, bu makalede Neffâh'ın delillerine ilaveten bir takım yeni deliller zikrederek söz konusu eserin Câmi'u'l-'Ulûm el-Esbahânî'nin *el-Cevâhir* adlı eseri olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir.¹⁷¹ Dâli, daha sonra *Sılâtü'l-kelâm fî kitâbi'l-Cevâhir* isimli diğer bir makale yazarak adı geçen kitabın tam olarak isminin *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* şeklinde olduğu kanaatine varmıştır.¹⁷² Ayrıca söz verdiği gibi eseri çok titiz bir şekilde tahkik ederek *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* adıyla dört cilt halinde neşretmiş (ki çalışmamıza esas teşkil eden de bu baskıdır) ve mukaddimesinde ilmî delillere dayanarak kitabın Bâkûlî'ye aidiyetini geniş bir şekilde açıklamıştır.¹⁷³

İbnu'l-Hanbelî Ebû Abdillâh Radiyyuddîn Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 971/1563), *Bahru'l-'avvâm fî mâ esâbe fihi'l-'avâm* ve *Rabtu's-şevârid fî halli's-şevâhid* adındaki iki kitabında konumuz olan eserin müellifini “Nuruddîn Câmi'u'l-'Ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbahânî en-Nahvî el-Hanefî” şeklinde tanıtmış, eserin adının da “*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a* olduğunu açık bir dille ifade ederek ondan nakiller yapmıştır.¹⁷⁴ Son iki çalışmasında İbnu'l-Hanbelî'nin bu iki kitabına vakıf olan Dâli, konumuz olan eserin ismine son noktayı koyarak adının *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*

¹⁶⁹ Dâli, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 40-41.

¹⁷⁰ Ebyârî, “Dirâse”, 1098-1104.

¹⁷¹ Ahmed Muhammed ed-Dâli, *Kitâbu Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc huve kitâbu'l-Cevâhir li-Câmi'u'l-'Ulûm el-Esbahânî*, Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 66/1 (Ocak 1990): 77-106. Dâli, bu makaleyi daha sonra *el-Hasâil* adlı kitabında da yayınlamıştır. Bkz. Ahmed Muhammed ed-Dâli, *el-Hasâil fî 'ulûmi'l-'arabiyyeti ve turâsihâ* (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1432/2011), 2/104-128.

¹⁷² Ahmed Muhammed ed-Dâli, *Sılâtü'l-kelâm fî kitâbi'l-Cevâhir*, Ma'hadu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye, 43/2 (Kasım 1999): 179-207; *el-Hasâil*, 2/284-301.

¹⁷³ Dâli, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, “Mukaddime”, 1/27-48.

¹⁷⁴ İbnu'l-Hanbelî Ebû Abdillâh Radiyyuddîn Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebî, *Bahru'l-'avvâm fî mâ esâbe fihi'l-'avâm*, thk. İzzuddîn et-Tenûhî (Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-'ilmî el-'Arabî, 1356/1937), 44-45; *Rabtu's-şevârid fî halli's-şevâhid*, thk. Şaban Salâh (Kahire: Darû's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, 1409/1989), 159-160.

olması gerektiğine kesin bir dille hükmetmiştir. Buna göre Bâkûlî'nin eserlerinde bazen *el-Cevâhir* bazen de *Netâicu's-san'a* şeklinde atıf yaptığı eserler iki müstakil kitap değil, *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *netâicu's-san'a* adlı eseri olup müellif kitabın ismini ihtisar ederek bazen birinci şekilde bazen de ikinci şekilde atıfta bulunmuştur.¹⁷⁵

4. Suud Üniversitesi Kültür ve Yayın Dairesi tarafından 1990 yılında yayınlanan Bâkûlî'nin *Şerhu'l-Luma'* adlı eserini tahkik eden İbrâhim Ebû 'Ebbâh eserin mukaddimesinde bu konuyu ele almıştır. Ebû 'Ebbâh, Ebyârî'nin konuyla ilgili görüşlerini naklettikten sonra Ahmed Râtîb en-Neffâh'ın zikretmiş olduğu delilleri özetle sunmuş ve onun görüşlerini *Şerhu'l-Luma'* adlı eserden aktarmış olduğu delillerle desteklemiştir. Daha sonra her iki kitabın tek bir insanın kaleminde çıkmışçasına dil ve üslupları arasında güçlü bir benzerlik bulunduğu ve bu hususun her iki eserin aynı müellif tarafından yazıldığı inancına sevk ettiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* adlı eserin, hiç şüphesiz Bâkûlî'nin *el-Cevâhir* adlı eseri olduğunu belirtmiştir. Ebû 'Ebbâh, ayrıca Câmi'u'l-'Ulûm'un *el-Keşf* adlı eserinde *Netâicu's-san'a* adlı başka bir kitabına atıfta bulunduğunu ve *el-Cevâhir*'deki benzer referanslardan anlaşılacağı üzere her iki kitabın aynı olduğu veya konuları birbirine yakın olan biri kısa diğeri daha geniş iki kitap olduğunu söylemiştir.¹⁷⁶ Ancak yukarıda ifade edildiği üzere *el-Cevâhir* ve *Netâicu's-san'a* tabirleri aynı eserin isminden birer tarafı olup müstakil bir kitap değildir.

5. Türkiye'de eserle ilgili olarak Prof. Dr. Durmuş Ali Kayapınar (ö. 2011/1432) 1997'de *Î'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc* adlı eserin gerçek adını ve yazarını belirlemek amacıyla *ez-Zeccâc'a nisbet edilen Î'râbu'l-Kur'ân kimindir? ve bu kitabın gerçek adı nedir?* başlıklı bir makale kaleme almıştır. Kayapınar, Ebyârî'nin iddialarına reddiye mahiyetinde olan bu makalesinde, kendi deyimiyle söz konusu eserin üzerinde yoğunlaşan şüphe bulutlarını dağıtmış, eserin Zeccâc'la hiçbir ilgisi olmadığını kesin delillerle ispat etmiş ve Ebyârî'nin, bu kitabın Mekkî b. Ebî Tâlib'e ait olduğuna dair ileri sürdüğü iddiaları bir bir çürütmüştür. Ve nihayet bu meçhul kitabın Bâkûlî'ye ait olduğunu, isminin de *Keşfu'l-mu'dilât fî nüketi'l-me'ânî ve'l-i'râb ve i'leli'l-kirâ'âtî'l-merviyeti 'ani'l-e'immeti's-seb'a* (Dâli'nin *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât* adıyla tahkik ettiği kitap) olduğu kanaatine varmıştır.¹⁷⁷ Kayapınar, titiz bir çalışmanın ürünü olan bu ilmî makalede kitabın asıl müellifini doğru tespit etmiş ancak eserin adı hususunda yanılmıştır. Zira onun da makalesinde ifade ettiği üzere konumuz olan kitap farklı konularla ilgili doksandan

¹⁷⁵ Dâli, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, "Mukaddime", 1/27-28.

¹⁷⁶ Ebû 'Ebbâh, "Mukaddime", 73-86.

¹⁷⁷ Kayapınar, *ez-Zeccâc'a nisbet edilen Î'râbu'l-Kur'ân kimindir?*, 81-108.

müteşekkildir.¹⁷⁸ *Keşfu'l-mu'dilât* ise Kur'ân'ın tümünü sûre tertibine göre ele alan bir eserdir.

6. Bâkûlî'nin Darû 'Ammâr tarafından 2001'de Ürdün'de basılan *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kurâ'ât* adlı eserini tahkik eden Abdulkadir Abdurrahman es-Sa'dî, kitabın 27-48 sayfalarında Neffâh'ın metodunu takip ederek bir takım deliller zikredip adı geçen eserin Zeccâc'a nispet edilmesinin yanlış olduğunu ve bu eserin katiyetle Bâkûlî'ye ait olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹

7. Ali Bulut, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA) için kaleme aldığı “Bâkûlî” maddesinde döneminin önemli nahiv ve tefsir âlimleri arasında zikrettiği Bâkûlî'nin hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra eserlerini tanıtmıştır. Eserleri bahsinde İbrahim Ebyârî tarafından *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb ile'z-Zeccâc* adıyla yayımlanan eserin Durmuş Ali Kayapınar, Ahmed Râtıb en-Neffâh ve Ahmed Muhammed Dâlî'nin yaptığı araştırmalar sonucu Bâkûlî'ye ait olduğunun ortaya konulduğunu belirtmiştir.¹⁸⁰

Görüldüğü üzere İbrahim Ebyârî dışındaki tüm araştırmacılar sözü edilen kitabın Zeccâc'a veya Mekkî b. Ebî Tâlib'e değil, Bâkûlî'ye ait olduğuna hükmetmektedirler. Bu araştırmaların, malûm kitabın Bâkûlî'ye ait olduğuna dair ileri sürdükleri delilleri şu dört maddede özetlemek mümkündür:¹⁸¹

1. Bâkûlî'nin *Şerhu'l-Luma'* ve *Keşfu'l-muşkilât* adlı eserlerinde, pek çok meselede *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*'ın müellifinin adlarını verdiği ve benim kitabım diye kendisine nispet ettiği bazı kitaplara -aynı şekilde kendisine nispet ederek- atıfta bulunması ve konumuz olan kitabın Bâkûlî'ye ait olduğunun en bariz kanıtıdır. Her iki yazarın işaret ettiği ve benim dediği kitaplar şunlardır: 1. *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali*. 2. *el-Beyân fî şevâhidi'l-Kurân*. 3. *el-Hilâf beyne'n-nuhât*. 4. *el-Muhtelef*.

2. *Şerhu'l-Luma'*, *Keşfu'l-muşkilât* ile *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc* adlı eserlerde geçen pek çok âyet ve meselede ibarelerinin bire bir aynı olması veya birbirine yakın olması. İbarelerin birbirine yakın olduğu yerlerde de normalin ötesinde bir benzerlik arz etmesi. Bu durum mezkûr eserlerin katiyetle aynı kişinin kaleminden çıktıklarını göstermektedir. Bu hususu izah etmek üzere *Keşfu'l-muşkilât* ile *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb*

¹⁷⁸ Kayapınar, *ez-Zeccâc'a nisbet edilen İ'râbu'l-Kur'ân kimindir?*, 95.

¹⁷⁹ Sa'dî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 1/27-48.

¹⁸⁰ Bulut, “Bâkûlî”, EK-1/163.

¹⁸¹ Dâlî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 40-41; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, “Mukaddime”, 1/27-48; *Kitâbu i'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 83-90; *Sılâtu'l-kelâm fî kitâbi'l-Cevâhir*, 179-207; *el-Hasâil*, 2/109-115, 289-299; Ebû 'Ebbâh, “Mukaddime”, 73-86; Kayapınar, *ez-Zeccâc'a nisbet edilen İ'râbu'l-Kur'ân kimindir?*, 81-108; Sa'dî, *Keşfu'l-muşkilât*, “Mukaddime”, 1/27-48.

li'z-Zeccâc isimli eserlerin benzer veya birbirine yakın olan ibarelerinden bazı örnekler şöyledir:

1. Örnek. *Keşfu'l-muşkilât*'ın ibaresi:¹⁸²

قوله تعالى: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ) «سورة البقرة 6/2» وقوله «أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ» لفظه لفظ الاستفهام ومعناه الخبر، والتقدير: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمُ الْإِنذَارُ وَتَرَكَ الْإِنذَارَ.

Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'ın ibaresi:¹⁸³

ومن ذلك قوله تعالى: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ) «سورة البقرة 6/2» فـ «الَّذِينَ كَفَرُوا» اسم «إن» بمنزلة المبتدأ. و «سواء عليهم» ابتداء. وقوله «أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ» استفهام بمعنى الخبر في موضع الرفع: خبر «سواء». والتقدير: سواء عليهم الإنذار وترك الإنذار.

2. Örnek. *Keşfu'l-muşkilât*'ın ibaresi:¹⁸⁴

قوله تعالى: (إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ) «سورة البقرة 32/2»، الكاف نصب اسم «إن»، و «أنت» مبتدأ. وما بعده خبر. والجملة خبر «إن». ويجوز أن يكون «أنت» فصلاً في الكلام، والخبر «العليم». ويجوز أن يكون «أنت» نصباً صفة للكاف «3»، وإن كان ضميراً مرفوعاً.

Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'ın ibaresi:¹⁸⁵

ومن ذلك: قوله تعالى: (إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ) «سورة البقرة 32/2»، فالكاف نصب اسم «إن»، و «أنت» مبتدأ. وما بعده خبر. والجملة خبر «إن». ويجوز أن يكون «أنت» فصلاً في الكلام، والخبر «العليم». ويجوز أن يكون «أنت» نصباً صفة للكاف «3»، وإن كان ضميراً مرفوعاً.

3. Örnek. *Keşfu'l-muşkilât*'ın ibaresi:¹⁸⁶

قوله تعالى: (وَقُولُوا حِطَّةً) «سورة البقرة 58/2»، والتقدير: قولوا: مسألتنا حطة أو إرادتنا حطة. فحذف المبتدأ.

Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'ın ibaresi:¹⁸⁷

ومن إضمار المبتدأ قوله: (وَقُولُوا حِطَّةً) «سورة البقرة 58/2»، ارتفع حطة على أنه خبر ابتداء مضمر، أي: مسألتنا حطة أو إرادتنا حطة.

4. Örnek. *Keşfu'l-muşkilât*'ın ibaresi:¹⁸⁸

¹⁸² Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 17-18.

¹⁸³ *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 171-172.

¹⁸⁴ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 32-33.

¹⁸⁵ *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 539-540.

¹⁸⁶ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 44.

¹⁸⁷ *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 172.

¹⁸⁸ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 131-132.

قوله تعالى: (فَمَنْ غُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ) «سورة البقرة 178/2» فيها أقاويل: الأول: فمن غُفِيَ عن الاقتصاص منه، فاتباع بالمعروف: هو أن يطلب الولي الدية بمعروف، ويؤدي القاتل الدية بإحسان، عن ابن عباس. والثاني: فَمَنْ فَضَّلَ لَهُ فَضْلًا، أي: فمن فَضَّلَ قَبْلَ أَخِيهِ القاتل له شيء، عن السدي.

*Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'*ın ibaresi:¹⁸⁹

ومن ذلك قوله: (فَمَنْ غُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ) «سورة البقرة 178/2» قيل: معناه: فمن غُفِيَ عن الاقتصاص منه، فاتباع بالمعروف، هو أن يطلب الولي الدية بمعروف، ويؤدي القاتل الدية بإحسان- عن ابن عباس. فالهاء في «إليه» يعود إلى «من». وقوله: «فاتباع بالمعروف، أي: فعلى الولي اتباع بالمعروف، وعلى القاتل أداء إلى الولي بإحسان. فالهاء في «إليه» على هذا لـ«الولي» وقيل: إن معنى قوله (فَمَنْ غُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ) بمعنى: فمن فضل له فضل، وهو مروى عن السدي.

Bahsi geçen her iki kitapta bunlara benzer birçok örnek bulmak mümkündür.

3. *Şerhu'l-Luma'*, *Keşfu'l-muşkilât* ile *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'* adlı eserlerde yazarın Ebû Ali el-Fârisî gibi bazı meşhur dilcilerin ve bazı kıraat âlimlerinin adlarını yaygın olarak bilinenden farklı bir şekilde ifade etmesi. Söz konusu şahısların bazıları şunlardır:

a. Ebû Ali el-Fârisî. Mezkûr eserlerde Fârisî'ye, el-Fâris/الْفَارِسِ (süvari),¹⁹⁰ Fârisuhum/فَارِسُهُمْ (dilcilerin süvarisi),¹⁹¹ ve Fârisu's-sanâ'a/فَارِسُ الصَّنَاعَةِ (dil sanatın süvarisi, hünerli sanatkar)¹⁹² şeklinde işaret edilmektedir.

b. İbn Cinnî. Yazar, bu dilciye herkesin bildiği bu meşhur adıyla değil, “Osman” diye hitap etmektedir.¹⁹³

c. Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869). Bahsi geçen kitaplarda, Arap dili ve edebiyatı bilgini olan bu âlim de meşhur olan bu ismiyle değil “Sehl” adıyla zikredilmektedir.¹⁹⁴

e. Ebû 'Umâre Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (156/773). Yazar, mezkûr eserlerde, yedi kıraat imamından biri olan bu kâriyi de yaygın olmayan “ez-Zeyyât” ismiyle anmaktadır.¹⁹⁵

¹⁸⁹ *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 556-557..

¹⁹⁰ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 269, 727, 957, 1035, 1141; *Şerhu'l-Luma'*, 393, 430, 436, 522; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/41, 66, 68, 215, 455, 479; 2/886, 994, 1054; *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 871.

¹⁹¹ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 72, 477, 629, 714, 726, 788, 815, 875, 950, 955, 957, 995, 1222; *Şerhu'l-Luma'*, 453, 519, 654, 754; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1345-1346, 1572, 1580, 1582; *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 790-791, 929.

¹⁹² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/931; 3/1634; *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 557, 959.

¹⁹³ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 132, 504, 586, 695, 883, 889, 977, 1028, 1258, 1312; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/32, 46, 184, 193, 304, 334, 466, 474; 2/553, 628, 691, 909, 1072, 1091; 3/1130, 1240; *Î'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 22, 29, 104, 109, 171, 189, 283, 277, 635, 645, 734, 784, 891, 931, 933, 939.

¹⁹⁴ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 716, 953, 1192, 1250; *Şerhu'l-Luma'*, 375, 425; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1397, 1633; *Î'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 959.

¹⁹⁵ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 294, 662, 693, 762, 942, 967, 1018, 1045, 1112, 1115, 1282, *Şerhu'l-Luma'*, 224; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1397, 1633; *Î'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc'*, 364, 595, 683.

4. *Şerhu'l-Luma'*, *Keşfu'l-muşkilât* ile *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* adlı eserlerde yazarın bazı bilginlere sataşırken onları “Şârihikum/شَارِحُكُمْ¹⁹⁶ Şârihuhum/شَارِحُهُمْ, eş-Şârih/الشَّارِح ve eş-Şârihân/الشَّارِحَان”¹⁹⁷ gibi ifadelerle anması ya da “er-Râzî/الرَّازِي” (Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî [ö. 454/1062])¹⁹⁸ ifadesinde olduğu gibi nisbesini zikrederek eleştirmesi.

Yukarıda bahsi geçen araştırmalar ve zikredilen deliller neticesinde *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc* adıyla meşhur olmuş kitabın gerçek yazarının “Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî el-İsfahânî” olduğu ve kitabın tam olarak isminin “*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*” şeklinde olduğu kanaatine varılmıştır. Konumuz olan esere vakıf olan ve ondan nakillerde bulunan tarih ve dil bilgini İbnu'l-Hanbelî'nin mezkûr iki kitabında eserin ve müellifinin isimlerini tam olarak zikretmesi bu hususta şüpheye mahal bırakmamaktadır.

1.3.2. Metodu

Bâkûlî, Kur'ân-ı Kerim ve çeşitli açılardan Kur'ân'la ilgili olan ilimler üzerine uzun süren bir araştırma, inceleme ve tedris faaliyetinde bulunmuş ve bunun neticesinde Kur'ân'ı nahiv, sarf, belâgat ve kıraat yönünden inceleyen ve doksan bab/bölüm olarak tasarladığı “*Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*” isimli bu eserini telif etmiştir.

İbrâhim Ebyârî, bu kitabın genel muhtevasına ve başındaki nahiv ilmini öven şiire dayanarak, “söz konusu kitabın en geniş anlamıyla bir Kur'ân Nahvi olduğunu, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ından geniş ölçüde etkilendiğini, bu kitabın müellifinin de kitabını aynı maksatla ve aynı şekilde telif ettiğini, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı ile bu eser arasındaki tek farkın, Sîbeveyhi'in kitabını sadece Kur'ân'a tahsis etmemiş olması, bu kitabın müellifinin ise kitabını sırf Kur'ân'a tahsis etmiş olmasından ibaret olduğunu söylemektedir. Ebyârî devamında i'râbın, nahvin bir meyvesi veya uygulama olarak nahvin kendisi demek olduğunu ifade ederek; bu kitabın i'râb dışı bazı babları barındırmasına rağmen onun “İ'râbu'l-Kur'ân” diye isimlendirilmesinde hiçbir beis olmadığını” belirtmektedir.¹⁹⁹

Muhammed Dâlî ise eseri şöyle tarif etmektedir: “Bu kitap, müellif tarafından belirlenen özel bablar/başlıklar altında, ma'âni'n-nahv (i'râb-mana ilişkisi), usûlu'n-nahiv

¹⁹⁶ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 751, 878, 992, 1268, 1271, 1440; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/472; 2/989; 3/1468; *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 279, 590, 861.

¹⁹⁷ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 557, 745, 1083, 1333.

¹⁹⁸ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 195, 411, 550, 555, 817, 1022, 1143, 1253, 1296; *Şerhu'l-Luma'*, 380; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/25, 426; 2/792; *İ'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 16, 249, 476.

¹⁹⁹ Ebyârî, “Dirâse”, 1094.

(nahvin temel ilkeleri), nahiv konuları ve bu konulara dair Kur'ân'da geçen örnekleri açıklamak üzere yazılan bir eserdir. Kitap aynı zamanda –mezkûr bablar altında- Meâni'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân ve Kur'ân'ın kıraat vecihleri gibi konular hakkında da telif edilmiştir.”²⁰⁰ Ebyârî ve Dâli'nin açıklamalarına göre mezkûr kitap en geniş manada bir nahiv kitabı olmasının yanı sıra aynı zamanda “İ'râbu'l-Kur'ân” türü bir eserdir.

Bâkûlî'nin -genel çerçevesi bu şekilde belirlenen- bu eserinde izlemiş olduğu yöntem şöyle özetlenebilir:

Bâkûlî, bu kitabında nahiv ve “İ'râbu'l-Kur'ân” türü eserlerde izlenen yöntemlerden farklı bir metot takip etmiştir. Zira o nahiv kitaplarında olduğu gibi konuları teorik olarak ele alıp izah etme yoluna gitmemiştir. Aksine Bâkûlî, herhangi bir gramer konusuyla ilgili olan âyetleri ve dilcilerin bunlar için takdir ettikleri i'râb vecihlerini araştırdıktan sonra söz konusu âyetleri belirlediği nahiv konu başlıklarını dikkate alarak kısımlara ayırmış ve aynı konu başlığı altında değerlendirebilecek âyetleri bir araya getirerek müstakil bablar/bölümler oluşturmuştur. Böylece kitabını doksan bölüme ayırmış ve her bölümde konuyla ilgili âyetlerin dilciler tarafından yapılan i'râb analizlerini aktarmış ve konu hakkındaki görüşlerini tartışmıştır. Bununla da Kur'ân âyetleri çerçevesinde nahiv ilmi eğitiminin alınmasını hedeflenmiştir.

Bâkûlî, “İ'râbu'l-Kur'ân” türü eserlerde olduğu gibi mushaftaki tertibe riayet ederek Kur'ân'ın bütünü veya bir ya da birkaç sûresini esas alarak i'râb tahlilleri yapmamaktadır. Bâkûlî, mezkûr bablardan her birini birer dosya şeklinde tasavvur etmiş ve sûre tertibi gözetmeksizin konuya örnek olabilecek âyetleri bir araya getirerek başlığa uygun düşecek şekilde filolojik tahlile tabi tutmuştur. Başka bir ifade ile diğer “İ'râbu'l-Kur'ân”larda âyet tahlilleri sûrenin Kur'ân'ın bütünü ve kendi içindeki tertibine tabi olarak açıklanırken *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da ise bab başlıkları esas alınmakta ve sûre tertibi gözetilmeksizin bir araya getirilen şâhid âyetler konu başlığına uygun olarak izah edilmektedir. Bâkûlî'nin söz konusu eseri bu zamana kadar mezkûr metotla yazılan tek kitap olma özelliğine sahiptir. Muhammed Abdulhâlık 'Udayme'nin (ö. 1404/1984) günümüzde telif ettiği *Dirâsât fî uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı kitabı bazı yönlerden Bâkûlî'nin konumuz olan kitabıyla benzerlik arz etmektedir. Ancak tam olarak aynı metotla yazıldığı söylenemez. Geniş bir ilmî birikimi barındıran ve istatistiksel bir üslupla yazılmış olan Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eseri muhtevasının zenginliği, şâhidlerinin çeşitliliği ve içerdiği farklı konular dolayısıyla gramer ve Kur'ân çalışmaları alanında dikkate değer bir eserdir.

²⁰⁰ Dâli, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, “Mukaddime” 1/48.

Kitabın bölümleri genişlik ve ihtiva ettikleri örnek âyet sayısı bakımından farklılık arz etmektedir. Örneğin “*Kur’ân’da muzâfın hazfı*” (101 sayfa), “*Kur’ân’da mefûlün hazfı*” (179 sayfa), “*Kur’ân’da takdim ve tehir*” (113 sayfa) gibi bablar çok geniş ve oldukça fazla şâhid barındırırken, bazı bablar ise birkaç sayfayı, diğer bazıları ise bir sayfayı geçmeyecek kadar kısa tutulmuştur. Bazı bablar ise ne çok uzun ne de çok kısa tutulmuştur.

Bâkûlî, nahiv, sarf, belagat, kıraat ve lügat ilimlerinin alanlarına giren konuları ayrı birer kitap bölümü şeklinde değil, iç içe ve karışık bir şekilde tasnif etmiştir. Örneğin nahiv konusuna tahsis ettiği bir konudan belagat veya sarf ilmi alanına giren bir konuya geçmekte ardından tekrar bir nahiv konusuna dönmektedir. Bu şekilde kitabın sonuna kadar konular arasında geçişler yapmaktadır. Öyle ki kitabı inceleyen kimse önceki bab ile sonraki bab arasında hiçbir bağlantı bulmayabilmektedir.

Bâkûlî, “*Tertip olmaksızın Kur’ân’da vâv, fe ve sümme edatlarıyla yapılan atf*” ve “*Kur’ân’da cer edatının hazfı*” vb. bablarda olduğu gibi genelde bölüm başlığını zikrettikten sonra *فَمِنْ ذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى* ifadesiyle örnek âyetleri peş peşe sıralamaktadır. Nadiren de, “*Kur’ân’da geçen mukadder cümle*” ve “*Kur’ân’da mefûlün hazfı*” bablarında olduğu gibi, Arapların konuyla ilgili nazım ve nesir türü kelimeleri ile başladıktan sonra şâhid âyetlere geçmektedir. Bâkûlî, kıraat bölümü için zikrettiği şâhidler hariç örnek olarak zikrettiği âyetlerin mushaftaki tertibine veya sûrenin kendi içindeki tertibine riayet etmemektedir.

Bâkûlî’nin belirlediği konu başlıkları bazen birkaç alt başlığa ayrılmaktadır. Ancak o, bir alt başlığın örneği olan âyetleri bölümün farklı yerlerinde dağınık bir şekilde zikrettiği için alt konular arasında bağlantı kurmak ve bu alt konuları ve bunlar için zikredilen şâhid âyetleri tespit edip tasnif etmek zorlaşmaktadır.

Bâkûlî, istişhâd ettiği âyetlerdeki gramer hükmünün açık olması ve dildiler arasında herhangi bir ihtilafın bulunmaması durumunda örnek âyetleri kısa, öz ve anlaşılır bir dille açıklamıştır. Bunun aksine âyetteki farklı gramer hükümlerinin olması, konuyla ilgili bir hata veya yanlışla dikkat çekilmesi veya dildiler arasında farklı görüşlerin bulunması durumunda ise örnek âyetleri uzun, detaylı ve o dönemde yazılan eserlerin dil ve üslubuna hâkim olmayan birinin pek anlayamayacağı karmaşık ve kapalı bir dille açıklamıştır.

Bâkûlî, bazen görüş sahibi olan müfessirin veya *Meâni’l-Kur’ân* yazarının ismini zikretmeden istişhâd ettiği âyetlerin mana ve maksatlarını da tefsir etmektedir. Bazen de zikrettiği tefsir şeklinin İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Hasan Basrî

(ö. 110/728) ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) gibi bilginlere ait olduğunu sarahaten ifade etmektedir.

Bâkûlî, örnek verdiği âyetler için bazen sadece kendisi için delil sayılacak kıraat veçhini zikretmekte, bazen de bununla beraber diğer kıraat vecihlerini de dile getirmektedir. Aynı şekilde bazen istişhâd ettiği âyet, bir kısım “Vakf ve'l-İbtidâ” ehline göre benimsediği i'râb veçhi için delil olurken, diğer bazısına göre ise kendisi için delil teşkil etmemektedir.

Bâkûlî, âyetleri i'râb açısından izah ederken bazen dilbilgisi kurallarından yola çıkılarak âyetlerden istinbât edilen fikhî hükümleri açıklamakta ve fukahanın söz konusu meseleler hakkındaki ihtilaf ve delillerini zikretmektedir. Müellif, izah ettiği fikhî konuların hepsinde mensubu olduğu Hanefî mezhebinin görüşünü benimsemektedir.

Bâkûlî, bazen istidlâl ettiği âyetlerin i'râbı hakkında Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki ihtilafları ve kendisinin bu ihtilaflara karşı tutumunu zikretmektedir. Bazen de Ahfeş, Ferrâ, Taberî (ö. 310/923), Zeccâc ve Ebû Ali el-Fârisî gibi kendisinden önce gelen bazı dilcilerin görüşlerine yer vererek onlara muvafakat etmekte ya da onların görüşlerine cevap vermekte veya itiraz etmektedir. Zira müellif, eserinin farklı yerlerinde önceki dilcilerin yanlışlarını düzeltmek, onlara itiraz etmek ve yanlışlarına işarette bulunmaktadır. Eski dilcilerden özellikle Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine itirazda bulunduğu gözlenmektedir.

1.3.3. Muhtevası

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın mukaddimesinde, kitabı yazma amacı ve muhtevası hakkında şunları söylemektedir: “*Ben, Kur'ân-ı Kerimde geçen nahiv bablarına/konularına dair bir kitap yazmak istedim ve bu konulara örnek teşkil eden bir iki âyeti değil, bilakis başından sonuna kadar Kur'ân'da geçen tüm örnek âyetleri zikretmek istiyorum.*” Müellif, bu kısa bilgilendirmeden sonra kitabında ele aldığı konuları doksan bölümde ele aldığını ifade etmekte ve kitabın muhtevasını oluşturan bu bölümlerin isimlerini art arda zikretmektedir.²⁰¹ Eserin ihtiva ettiği konuları maddeler halinde açıklamak, kanaatimize göre içeriğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır.

1.3.3.1. Nahiv İlmi

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın muhtevasını oluşturan doksan babın çoğunda dilbilgisi kuralları ve i'râb analizlerini ele almıştır. Müellif, ilgili bölümlerde farklı gramer konularına değinerek konuyla ilgili âyetlerden deliller ve Arapların konuyla ilgili nazım ve nesir türü

²⁰¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/3-9.

kelamlarından şâhidler zikretmektedir. Müellifin eserinde ele aldığı bazı gramer konu başlıkları şunlardır:

- Kur'ân'da muzâfın hazfî.²⁰²
- Tertip olmaksızın Kur'ân'da vâv fe ve sümme edatlarıyla yapılan atıf.²⁰³
- Kur'ân'da cer eden ögenin hazfî.²⁰⁴
- Kur'ân'da zâid olarak gelen “mâ” ve “lâ” edatları.²⁰⁵
- Kur'ân'da muzâf konumunda gelen ism-i fâiller.²⁰⁶
- Kur'ân'da “gayru” sözcüğünün marifeye tabi olarak gelmesi.²⁰⁷
- Kur'ân'da i'râbdan mahalli olmayan hitap kâfi.²⁰⁸
- Kur'ân'da mübtedâ'nın hazfî ve bir mübtedâ'ya birden fazla haber gelmesi.²⁰⁹
- Kur'ân'da câr ve mecrûrun hâl konumunda gelmesi.²¹⁰
- Kur'ân'da haberin mübtedâ üzerine takdim edilmesi.²¹¹
- Kur'ân'da mevsufun hazfedilip sıfatın onun yerine ikame edilmesi.²¹²
- Kur'ân'da câr ve mecrûrun hazfî.²¹³
- Kur'ân'da istifhâm hemzesinin hazfî.²¹⁴
- Kur'ân'da kullanılan مَنْ، مَا، الَّذِي، كُلٌّ ve أَحَدٌ sözcükleri.²¹⁵
- Kur'ân'da bir veya iki mefûlün hazfî ve ikinci mefûlün birinci mefûl üzerine takdimi.²¹⁶
- Kur'ân'da zarfların kendisinden sonraki ismi merfû' yapması.²¹⁷

²⁰² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/66-168.

²⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/168-186.

²⁰⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/187-230.

²⁰⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/231-249.

²⁰⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/286-293.

²⁰⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/294-296.

²⁰⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/297-301.

²⁰⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/302-395.

²¹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/430-466.

²¹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/467-487.

²¹² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/488-530.

²¹³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/531-602.

²¹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/603-605.

²¹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/626-639.

²¹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/672-851.

²¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/852-899.

- Kur'ân'da zikredilen هُوَ، هُمْ، أَنْتَ ve أَنَا fasıl zamirleri.²¹⁸
- Kur'ân'da ismin zamirden veya zahir isimden bedel olması.²¹⁹
- Kur'ân'da te'kidli ve te'kidsiz olarak merfû' zamir üzerine yapılan atıf.²²⁰
- Kur'ân'da اِنَّ edatının hazfi, mastarların hazfi ve sıla ile mevsûl arasında fasıla gelmesi.²²¹
- Kur'ân'da nidâ edatı ve münâdanın hazfi.²²²
- Kur'ân'da muvattia lâm'ının şart edatının başında gelmesi.²²³
- Kur'ân'da kendisinden sonra bariz zamir gelmeyen ve sahibinin başkası üzerine cari olduğu zannedilen ism-i fâil.²²⁴
- Kur'ân'da haberi hazfedilen mübtedâ.²²⁵
- Kur'ân'da muhaffef اِنَّ edatının kullanımı.²²⁶
- Kur'ân'da müfred kelimenin cem' anlamında kullanılması.²²⁷
- Kur'ân'da اِنَّ edatının isminin, haberinin veya haberin yerinde gelenlerin başına "lâm-ı ibtidâ"nın dâhil olması.²²⁸
- Kur'ân'da istifhâm hemzesinin şart veya cezanın başında gelmesi.²²⁹
- Kur'ân'da hâl veya sıfatın mukadder gelmesi.²³⁰
- Kur'ân'da çoğul bir kelimededen tesniye kastedilmesi.²³¹
- Kur'ân'da muzâf'ın muzâfun ileyhten bazı hükümler kesp etmesi.²³²
- Kur'ân'da gelen neseb isimleri.²³³

²¹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/900-922.

²¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/969-999.

²²⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1004-1012.

²²¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1060-1096.

²²² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1097-1106.

²²³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1118-1124.

²²⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1259-1266.

²²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1271-1283.

²²⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1284-1308.

²²⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1309-1314.

²²⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1318-1322.

²²⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1328-1329.

²³⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1330/1335.

²³¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1336-1345.

²³² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1385-1390.

²³³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1439-1441.

1.3.3.2. Sarf İlmi

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın bazı bablarını sarf ilminin alanına giren konulara ayırmış ve bu konuların Kur'ân'daki uygulama şeklini istişhâd ettiği âyetlerle izah etmiştir. Müellifin nahiv konularıyla iç içe ele aldığı söz konusu bablar dört tane olup şunlardır:

- Kur'ân'da muzaaf sözcüklerde lâmu'l-fiilin “lîn” harfine dönüşmesi.²³⁴
- Kur'ân'da ism-i mekân olarak zannedilen ancak kendisinden mastar anlamı kastedilen مَفْعَلْ veznindeki kelimeler.²³⁵
- Kur'ân'da sarf ilmi ile ilgili sigalar.²³⁶
- Kur'ân'da kalb ve ibdâl.²³⁷

Müellif, ilk iki bölümde telaffuzda kolaylık ve akıcılık sağlamak amacıyla kelime yapılarında meydana gelen bir takım dönüşümlere/i'lâl konularına değinirken, son iki bölümde ise Kur'ân'da geçen bazı sarf vezinlerini ele almıştır.

1.3.3.3. Belagat İlmi

Bâkûlî, mezkûr eserinde bazı bölüm başlıklarını belagat ilminin alanına giren edebî sanatlarla tahsis etmiş ve konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerimde geçen örnekleri söz konusu başlıklar altında toplamıştır. Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da belagat ilmiyle ilgili ele almış olduğu konu başlıkları şöyledir:

- Kur'ân'da mutâbakat ve muşâkele sanatı.²³⁸
- Kur'ân'da tecrîd sanatı.²³⁹
- Kur'ân'da takdîm ve te'hîr sanatı.²⁴⁰
- Kur'ân'da tefennûn/iltifât (gaybetten hitaba, hitaptan gaybete ve gaybetten mütekellime geçiş) sanatı.²⁴¹

Bunların dışında *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da nahiv konuları arasında zikredilen “hazif, ziyâdelik ve gayri âkil varlıklara ait dil unsurlarının âkil varlık için kullanılması” gibi konular aynı zamanda belagat ilminin de sahanına giren meselelerdir.

²³⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1363-1369.

²³⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1445-1447.

²³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1475-1495.

²³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1496-1499.

²³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/640/671.

²³⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1125-1130.

²⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1146-1258.

²⁴¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1571-1573.

1.3.3.4. Kıraat İlmi

Kıraatlere büyük önem atfeden Bâkûlî, dilbilimsel izahlar bağlamında *Cevâhiru'l-Kur'ân*'nın tüm bölümlerinde, belirlediği konu başlığına uyan veya tercih ettiği i'râb şekli için delil niteliği taşıyan kıraat vecihlerini zikretmektedir. Bununla yetinmeyen müellif, aşağıdaki babları özel olarak kıraat meselelerine ve bunların Kur'ân'daki örneklerine ayırmıştır:

- Kur'ân'da işmâm ve revm.²⁴²
- Kur'ân'da aynı kelimenin başında iki hemzenin yan yana gelmesi.²⁴³
- Kur'ân'da Ebû 'Amr'ın sakin hemzeyi terk ettiği veya terk etmediği kelimeler.²⁴⁴
- Kur'ân'da muzâri fiilinin başında gelen iki “tâ” harfinden birinin hazfî.²⁴⁵
- Kur'ân'da “nûn” harfinin (izhâr, ihfâ, iklâb ve idgam) halleri.²⁴⁶
- Kur'ân'da Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde rivayet ettiği kıraatler.²⁴⁷
- Kıraatin bir başka çeşidi.²⁴⁸

1.3.3.5. Lügat İlmi

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın birçok yerinde âyetleri i'râb açısından tahlil ederken kelimelerin köklerine, istikâklarına ve bu kelimelerin ifade ettikleri farklı anlamlara değinerek açıklamalarda bulunmuştur. Müellif, lügat ilmini müstakil bir bölüm olarak ise yalnızca “*Kur'ân'da الضَرْبُ فَعُلْتُ الضَّرْبُ* ifadesinin ضَرْبُهُ anlamında kullanılması” şeklindeki bab başlığı altında ele almıştır.²⁴⁹

1.3.4. Kaynakları

Keskin zekâsı, güçlü hafızası ve araştırmacı kişiliği sayesinde çeşitli alanlarda geniş bir ilmî kültüre sahip olan Bâkûlî, Arap dili edebiyatı, Meâni'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân, tefsir, hadis, kıraat, vakf-ibtidâ, lügat ve fıkıh ilimlerine dair kendisinden önce yazılan ana kaynaklara tam bir vukufiyet sahibidir. Bu çerçevede *Cevâhiru'l-Kur'ân* incelendiğinde Bâkûlî'nin farklı ilimlere dair çok çeşitli kaynaklardan yararlandığı görülmektedir.

²⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/396-429.

²⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/606-625.

²⁴⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1000-1003.

²⁴⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1448-1456.

²⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1521-1525.

²⁴⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1592-1613.

²⁴⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1614-1631.

²⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1473-1474.

Bâkûlî, bazen nakilde bulunduğu eserin ve yazarının adını açıkça belirtmekte, bazen eser ismini vermeyip sadece görüşünü aktardığı yazarın ismini zikretmektedir. Bazı durumlarda ise kullandığı ibareler/ifadeler kendisine aitmiş gibi ne kaynak eserin ne de yazarının adını belirtmektedir. Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da başvurduğu kaynaklar tespit edildiği kadarıyla şunlardır:

1. Sîbeveyhi: *el-Kitâb*.
2. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805): *Kitâbu Muhammed b. Hasan (el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne)*.
3. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ: *Me'âni'l-Kur'ân; el-Hudûd*.
4. Ebu'l-Hasan el-Ahfeş: *Me'âni'l-Kur'ân; el-Mesâilu'l-kebîr*.
5. Ebu'l-Abbas el-Muberred (286/900): *Mesâilu'l-galat (er-Red 'alâ Sîbeveyhi); eş-Şerh (Şerhu mâ ağfelehu Sîbeveyhi)*.
6. Ebû Temmâm (ö. 231/846): *el-Hamâse*.
7. İbnu'l-A'râbî Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/846): *Nevâdiru İbni'l-A'râbî*.
8. Ebu'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/904): *Me'âni'l-Kur'ân*.
9. Ebû Bekr b. Serrâc (ö. 316/929): *Kitâbun fî'l-Kırâât (Şerhu Kitâbi's-Seb'a li İbn Mücâhid)*.
10. Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863): *el-İhbâr*.
11. Ebû Hâtim es-Sicistânî: *el-İhtiyâr (el-Kırâât)*.
12. Ebû Ali el-Fârisî: *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a; el-İğfâl fîmâ ağfelehu'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî; et-Tezkire li Ebî Ali (Tehzîbu't-Tezkîre li İbn Cinnî); el-Halebiyyât; el-Basriyyât; el-Bağdâdiyyât; eş-Şîrâziyyât; eş-Şî'r (Kitâbu's-Şî'r); el-İdâhu'l-'Adûdî (el-İdâh fî'n-nahv); Haşiyetu'l-Kitâb (et-Ta'âlik 'Alâ Kitâbi Sîbeveyhi)*.
13. İbn Mücâhid (ö. 324/936): *Kitâbu Kırâ'âtî Ebî 'Amr li İbn Mücâhid (Kitâbu's-seb'a fî'l-kırâ'ât)*.
14. Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî: *el-Muhteseb; el-Hasâis; el-Munsıf; Kitâbu Osman (Sırrı sinâ'ati'l-i'râb); Tehzîbu Osman/Tehzîbu't-Tezkire (Tehzîbu Tezkireti Ebî Ali el-Fârisî); Muhtâru't-Tezkire; et-Tamâm (et-Tamâm fî tefsiri eş'âri Huzeyl mimmâ ağfelehu Ebû Said es-Sukkerî); et-Tenbîh (Şerhu mustağlakı ebyâti'l-Hamâse)*.

15. Ebû İshâk ez-Zeccâc; *Me'âni'l-Kur'ân*.
16. Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950); *Me'âni'l-Kur'ân*.
17. Ebû Muslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî; *Câmi'u't-te'vîl li-muhkemi't-Tenzîl*.
18. İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889); *Te'vilu muşkil'l-Kur'ân*.
19. Ebû Ca'fer et-Taberî; *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*.
20. Ebu'l-Huseyn el-Hayyât (ö. 300/913 [?]); *et-Tabsira fî kırâ'âti'l-e'immeti'l-aşara*.
21. Ebû Said es-Sîrâfî; *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*.
22. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980); *Tehzîbu'l-luga*.
23. Muhammed b. İmrân el-Merzubânî (ö. 384/994); *Mu'cemu's-şuarâ*.
24. Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058); *en-Nuket ve'l-uyûn*.
25. Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî; *el-Levâmih*.
26. Esved el-Ğundicânî (430/1038); *Nuzhetu'l-edîb*.
27. Bâkûlî'nin kendi eserleri: *el-Ebyât*; *el-İhtilâf*; *el-hilâf*; *el-muhtelef*; *el-İstidrâk*; *el-Mustedrek*; *el-Beyân*; *et-Tetimme*.

1.3.5. İstişhâd

İstişhâd sözlükte “şahit getirmek şahitlik konusunda birinden yardım istemek” anlamına gelir.²⁵⁰ İstilahta ise “dil ile alakalı ilimlerde bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanımı veya bir kaidenin doğruluğunu kanıtlamak maksadıyla âyet veya güvenilir Arapların sözlerinden örnek getirmek”²⁵¹ anlamında kullanılmaktadır. Bu amaçla getirilen örneklere ise şâhid-şevâhid denilmektedir.²⁵²

Dil ile ilgili ilimlerde istişhâd edilecek kaynaklar Kur'ân-ı Kerim ve kıraatleri, (ihtilaflı olmakla birlikte) Hz. Peygamberin hadisleri ve hicrî ikinci asrın ortalarına kadar

²⁵⁰ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, "Şhd", *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafur Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1407), 2/494; İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î, "Şhd", *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 3/240; Muhammed b. Muhammed Abdurrezzak ez-Zebîdî, "Şhd", *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmus*, thk. Heyet (Mekke: Dâru'l-Hidâye ts.), 2/391.

²⁵¹ Azîze Fevval Babetî, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 561; Muhammed b. Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Haneffî et-Tehânevî, *Keşşâfu usulâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, thk. Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1/1002; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.

²⁵² Durmuş, “İstişhâd”, 23/396.

yaşamış olan fasih Arapların nesir ve nazım nev'inden kelimeleridir.²⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da en fazla Kur'ân-ı Kerim olmakla beraber istişhâd kaynaklarının tümünden istişhâdda bulunmuştur. Müellifin istişhâdda bulunduğu kaynaklar aşağıdaki şekilde maddeler halinde sıralanabilir:

1.3.5.1. Kur'ân-ı Kerim

“Kur'ân-ı Kerim, günümüze kadar ulaşan kıraat yollarıyla, tilaveti üzerine icma edilmiş mütevatir ve en sağlam Arapça metindir. Bunun için lügat, nahiv, sarf ve belagat ilimlerinde Kur'ân'la istişhâdda bulunma hususunda âlimlerin icması vardır. Kur'ân-ı Kerim'in Arap dili ilimlerinde birinci kaynak olduğu tüm dilciler tarafından kabul edilmiştir.”²⁵⁴

Daha önce ifade edildiği üzere Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ı yazmasının amacı, Kur'ân-ı Kerimde geçen nahiv konularına örnek teşkil eden tüm âyetleri, belirlediği bab başlığı altında toplamaktır. Sözü edilen eser bu yönüyle adeta nahiv mevzularına göre düzenlenmiş bir Kur'ân şevâhidi fihristi/indeksi niteliği taşımaktadır. O, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da izah ettiği i'râb analizlerinde ve dil kurallarının ispatında yüzlerce âyetle istişhâdda bulunmuş veya istidlâl ettiği şahidleri teyit etmek ya da ele aldığı gramer kuralını açıklamak ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak için misal olarak zikretmiştir. Dolayısıyla Bâkûlî'nin birinci ve en temel istişhâd kaynağı şüphesiz Kur'ân-ı Kerimdir. O, Kur'ân gibi fesahat ve belagatin zirvesinde olan bir edebî metin dururken birinci derecede şiirle istişhâd edenleri ayıplamış ve onları tenkit etmiştir. Bâkûlî, bu bağlamda şiirle fazla istişhâdda bulunan İbn Cinnî'yi şu şekilde eleştirmektedir: “*Osman'a (İbn Cinnî'ye) baktığında onun bir kural için birkaç şiir saydığını görürsün. Şunu bil ki, en hayırlı, en asil ve sözü en güzel olan kişi şiirle istişhâd etmek yerine Kur'ân ile istişhâd eden kimsedir. Hz. Peygamber “Kur'ân ehli, Allah'ın ehli ve onun seçkin kullarıdır” buyurmaktadır. “Zürrümme'nin (ö. 117/735) veya Nabiga'nın (ö. 604 [?]) beyitlerinin/şiirlerinin ehli, Allah'ın ehli ve onun seçkin kullarıdır” buyurmamaktadır. Öyle ise neden ömrünü (istişhâd etmek için bu şiirleri) sıralamakla geçiriyorsun.*”²⁵⁵

Ebû Ali el-Fârisî, Şemmâh'ın (ö. 30/650 [?])

كَلَّا يَوْمِي طُؤَالَةً وَصَلْتُ أَرْوَى طُنُونُ أَنْ مَطَرُخُ الظَّنُونِ

²⁵³ Abdulkadir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1418), 1/5-9.

²⁵⁴ Said el-Afğânî, *fî Usûli'n-nahv* (Beyrût: el-Mektebetu'l-İslamî, 1407), 28.

²⁵⁵ Harbî, “Dirâse”, 12.

şii ile istidlâl ederek mübtedâyı habere takdim etmenin caiz olduğunu belirtmektedir. Bâkûlî, birçok âyette haberin zarf olan ma‘mûlünün mübtedâdan önce geldiğini gösteren örnekler bulunduğunu ve bu kadar âyet varken şii ile itişhâd etmeye gerek olmadığını söyleyerek Ebû Ali’yi istidlâl etme bakımından şii âyete öncelediği gerekçesiyle eleştirmektedir. Devamında, şayet onun yerinde (Kur’ân’la çok istişhâd eden) Ebu’l-Hasan Ahfeş olsaydı Şemmâh’ın şii ile değil *“(Onlar) ahirete de kesin olarak inanırlar”*²⁵⁶ âyet-i kerimesiyle istişhâd edeceğini söyleyerek Ahfeş’i Kur’ân’la çok ihticâc ettiği için övmüştür.²⁵⁷ Aslında Ebû Ali’nin eserleri incelendiğinde onun, delil olması bakımından Kur’ân-ı Kerimi ilk sıraya yerleştirdiği ve en az Ahfeş kadar âyetlerle istişhâd ettiği görülecektir. Ancak sadece bir konuda da olsa istişhâd etmede şii Kur’ân’a öncelemesi Bâkûlî’nin dikkatinden kaçmamış ve onu eleştiri oklarının hedefi haline getirmiştir. Bu durum Bâkûlî’nin Kur’ân ile itişhâda ne kadar önem atfettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

1.3.5.2. Kıraatler

“Kur’ân-ı Kerimin yanı sıra sahih bir senetle bize ulaşan mütevatir, ahâd ve şâz kıraatler de delil ve hüccet olup Arap diline ait ilimlerde onlarla istişhâdda bulunmak caizdir. Âlimler, bilinen kıyasa ters düşmedikçe şâz kıraatlerle de istişhâd edilebileceği hususunda ittifak etmişlerdir.”²⁵⁸ Kur’ân-ı Kerimi bütün kıraat vecihleriyle beraber hıfzeden Bâkûlî eserlerinde kıraat, vakf-ibtidâ ilimlerine büyük önem atfetmiş ve i‘râb tahlilinde, nahiv, sarf ve belagat kurallarını temellendirmede, izah etmede veya savunduğu görüşü desteklemede mütevatir-şâz ayrımı yapmaksızın birçok kıraat veçhiyle istişhâd etmiştir.

Bâkûlî, kelimelerin gramatik çözümlemesinde kıraatlere müracaat ederken bazen في قراءة النصّب “kelimenin mansûb okunduğu kıraate göre” veya في قراءة الرفع “kelimenin merfû‘ okunduğu kıraate göre” gibi ifadeler kullanarak sadece kendisi açısından delil sayılacak kıraat veçhini zikreder. Örneğin müellif, Kur’ân’da mukadder cümle için şâhid olarak zikrettiği çok sayıdaki misalden اَلَيْمٌ مِنْ رَجُلٍ اَلَيْمٌ “Âyetlerimizi وَالَّذِينَ سَعَوْ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ اُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رَجُلٍ اَلَيْمٌ”²⁵⁹ boşa çıkarmak için çaba harcayanlara ise en kötüsünden elem verici bir azap vardır.”²⁵⁹ âyetinde اَلَيْمٌ ifadesinin merfû‘ okunduğu kıraate göre âyette bir cümlenin mukadder olduğunu ve اَلَيْمٌ anlamına geldiğini belirtmektedir.²⁶⁰ Kurrâ-ı seb‘a’dan İbn Kesîr (ö. 120/738) ve Âsım (ö. 127/745) âyette geçen اَلَيْمٌ ifadesini merfû‘ okurken diğerleri اَلَيْمٌ şeklinde mecrûr

²⁵⁶ Bakara, 2/4.

²⁵⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/468-469; *el-İstidrâk*, 413-417.

²⁵⁸ Ebu’l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv*, thk. Abdulhakîm ‘Atıyye (Dımaşk: Dâru’l-Beyruti, 1427/2006), 39; Efgânî, *fî Usûli’n-nahv*, 28.

²⁵⁹ Sebe’, 34/5.

²⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/53.

okumuşlardır.²⁶¹ Müellif, isim vermeden sadece kendisi için delil sayılacak ref kıraatini zikretmiş, diğer kıraat vecihlerine ise değinmemiştir.

Bâkûlî, kıraatleri ele alırken -özellikle kıraatlere tahsis ettiği bab başlıklarında- kıraat imamlarını adları, künyeleri veya nisbeleriyle anar. Örneğin o, سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ, “İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir”²⁶² âyetinde Zührî’nin (ö. 124/742) أُنذَرْتَهُمْ şeklinde bir hemze ile okuduğu kıraate göre istifhâm hemzesinin hazfedildiğini ve âyetin aslında أُنذَرْتَهُمْ takdirinde olduğunu söyleyerek kârî’in adını açıkça anmıştır.²⁶³ Bâkûlî, أَنْ ve اِنَّ mastar edatları ile oluşan müevvel ismin, zahir bir isimden veya zamirden bedel olmasının caiz olduğunu ifade etmekte ve bu hususu istidlâl ettiği Kur’ân âyetleri ile temellendirmektedir. Onun bu bağlamda zikrettiği misallerden biri اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ “Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır” âyetidir.²⁶⁴ Müellif, kırâat-i seb’a imamlarından Kisâî’nin âyetin başında geçen اِنَّ edatını hemzenin fethasıyla اَنَّ şeklinde okuduğunu, bu kıraate göre اِنَّ ve sılasından oluşan müevvel mastarın öncesinde geçen اِنَّهٗ لَا اِلَهَ اِلَّا هُوَ “O’ndan başka tanrı yoktur”²⁶⁵ ifadesinden bedel olduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁶ Bâkûlî, burada kıraat imamının adını tasrih ederek kendisi için delil teşkil eden kıraat veçhine yer vermiştir. *Cevâhiru’l-Kur’ân*’da buna benzer pek çok örnek bulmak mümkündür.

Dil ile alakalı bab başlıklarında ise genellikle kaynağı olan kârîin adını söylemeden istidlâl ettiği kıraat veçhine yer verir. Bazen de nakilde bulunduğu kârîin adını zikreder. Müellifin kıraat kaynakları arasında olan söz konusu kurrâ’dan tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. Nâfi‘ b. Abdurrahman el-Leysî el-Medenî (ö. 169/785).²⁶⁷ Bâkûlî, kırâat-i seb’a imamlarından olan bu zatı adıyla zikretmektedir.

2. Ebû Ma’bed Abdullah b. Kesîr.²⁶⁸ Müellif, tâbî ve kurrâ-ı seb’a’dan olan bu âlime “İbn Kesîr” adıyla atıfta bulunmaktadır.

3. Ebû ‘Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771).²⁶⁹ Bâkûlî, Arap dili ve edebiyatı âlimi ve kırâat-i seb’a imamlarından biri olan bu kârîi “Ebû ‘Amr” künyesiyle referans göstermektedir.

²⁶¹ Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî Ebû Bekr b. Mücahid el-Bağdâdî, Kitâbu’s-Seb’a fi’l-kırâ’ât, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru’l-Mea’rif, 1400), 526.

²⁶² Bakara, 2/6.

²⁶³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/603.

²⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/19.

²⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/18.

²⁶⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/

²⁶⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/277, 398; 2/619, 667; 3/1433, 1540, 1616, 1618, 1621, 1623, 1631.

²⁶⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/39, 215, 369; 2/614, 619, 661; 3/1367, 1449, 1451, 1468, 1543-1544, 1612, 1615, 1618, 1622, 1625, 1630.

4. *Abdullah b. Âmir el-Yahsûbî*.²⁷⁰ Müellif, İbn Âmir'i bazen "ed-Dımaşkî" nisbesiyle zikretmiştir.

5. *Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd el-Esedî el-Kûfî*. Bâkûlî, tâbiinden ve yedi kıraat imamından biri olan bu âlimi ismiyle zikretmektedir.²⁷¹

6. *Ebû Umâre Hamza b. Habîb ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî*.²⁷² Bâkûlî, bu kâriye bazen "Hamza" bazen de "ez-Zeyyât" ismiyle atıfta bulunmuştur.

7. *Ali b. Hamza el-Kisâî*.²⁷³ Müellif, Kûfe mektebinin önde gelen dilcilerinden ve yedi kıraat imamından biri olan bu âlimi genelde "el-Kisâî" nisbesiyle, nadiren de "Ali" adıyla zikreder.

8. *Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ' el-Kârî* (ö. 130/747-48).²⁷⁴ Müellif, tâbiîn neslinden ve on kıraat imamından biri olan bu kâriyi bir defa adıyla iki defada de "Ebû Ca'fer" künyesiyle anmıştır.

9. *Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk el-Hadremî* (ö. 205/821).²⁷⁵ Müellif, kırâat-i aşere imamlarından olan el-Hadramî'yi adıyla zikretmektedir.

10. *Halef b. Hişâm el-Bezzâr* (ö. 229/844).²⁷⁶ Kûfe kurrâsından ve kurrâ-i aşereden biri olan bu zat *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da sadece bir yerde "Halef" adıyla anılmaktadır.

11. *Ebû Ömer Hafs b. Ömer ed-Dûrî el-Bağdâdî* (ö. 248/862).²⁷⁷ Bâkûlî, Kisâî ve Ebû 'Amr kıraatlerinin meşhur iki râvisinden biri olan bu kıraat âlimini sadece bir yerde "ed-Dûrî" nisbesiyle zikretmiştir.

12. *Ebû 'Amr Abdullah b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân ed-Dımaşkî* (ö. 242/857). Yedi kıraat imamından İbn Amir'in en meşhur râvilerinden olan bu âlim *Cevâhiru'l-Kur'ân*'nın iki yerinde "İbn Zekvân" ismiyle geçmektedir.²⁷⁸

²⁶⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/215, 397-398, 400, 401, 417-418, 420-421, 424, 427; 2/595-596, 623-625, 661-662, 909-910, 971, 1000, 1051, 1055; 3/1102, 1223, 1441, 1455, 1468, 1479, 1544, 1560, 1582, 1595, 1601, 1611, 1614-1615, 1618, 1620-1626, 1628-1631.

²⁷⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/26, 478, 489; 2/571, 666-667; 3/1157, 1251, 1453, 1468, 1530, 1540, 1584, 1616, 1618-1631.

²⁷¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/428-429; 2/669; 3/1029, 1451, 1455, 1618, 1623-1624, 1626, 1629-1631.

²⁷² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/214, 427; 2/619; 843, 1029; 3/998-999, 1054, 1163, 1433, 1436, 1455, 1614, 1619, 1621-1631.

²⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/10, 20, 187, 247, 269-270, 312, 427, 526, 530; 2/695, 853, 986-987, 1029; 3/1172, 1295, 1614, 1619, 1621, 1628.

²⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/288; 2/646, 691.

²⁷⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/646, 662; 3/1622.

²⁷⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/427.

²⁷⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/427.

²⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1620-1621.

13. *Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş el-Esedî el-Kûfî* (ö. 193/809). Bâkûlî, kırâat-i seb'â imamlarından Âsım'ın meşhur iki râvisinden biri olan bu zatı “Ebû Bekr” künyesiyle anmıştır.²⁷⁹

14. *Ebû Muhammed Yahya b. el-Mubârek el-Yezîdî* (ö. 202/817). Müellif, meşhur on dört kurrâ'dan biri olan bu kıraat âlimine sadece bir yerde “el-Yezîdî” nisbesiyle yer vermektedir.²⁸⁰

15. *Verş Ebû Said Osman b. Abdillâh el-Kıbtî* (ö. 197/812.) Kurrâ-i seb‘adan Nâfi‘nin en meşhur râvilerinden olan bu âlim konumuz olan eserde “Verş” ismiyle zikredilmektedir.²⁸¹

16. *Kâlûn Ebû Musa İsa b. Mînâ el-Medenî* (ö. 220/835). Müellif, Nâfi‘nin meşhur râvilerin olan bu âlime iki yerde “Kâlûn” adıyla atıfta bulunur.²⁸²

17. *Ebu'l-Velid Hişâm b. Ammâr es-Sulemî ed-Dımaşkî* (ö. 245/859 [?]). Müellif, muhaddis ve kurrâ-i seb'adan İbn Âmir'in en meşhur râvilerinden olan bu zatı ismiyle anmaktadır.²⁸³

18. *A‘meş Ebü Muhammed Süleyman b. Mihrân el-Kûfî* (ö. 148/765). Bâkûlî, tâbiîn nesline mensup hadis, kıraat ve ferâiz âlimi olan bu zatı “el-A‘meş” adıyla zikretmektedir.²⁸⁴

Bâkûlî, dil izahları bağlamında kıraatleri ele alırken bazen bir tek bir kâriin değil, tüm kurrâ'nın, farklı bölgelerdeki kâriilerin (ehl-i emsâr), cumhurun/çoğunluğun, kurrâ-i seb'anın, Hicâz, Şam gibi bir tek bölgedeki kâriilerin veya bir gurup kâriin kıraat vecihleriyle ihticâc etmektedir. Bu hususta kullandığı ifadeler şu şekildedir:

1. *“Umum kurrâ’nın kıraatine göre”*.²⁸⁵ Örneğin Bâkûlî, *“Kur’ân’da muzârî fiilin başında gelen iki “tâ” harfinden birinin hazfı”* babında zikrettiği وَلَا عَلَى مَنْ²⁹³ فَإِنْ تَوَلَّوْا²⁹² إِذْ تَلَقَّوْنَهُ²⁹¹ مَا نَنْزِلُ²⁹⁰ لَا تَكَلِّمْ²⁸⁹ فَإِنْ تَوَلَّوْا²⁸⁸ قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ²⁸⁷ وَلَا تَنَازَعُوا²⁸⁶ تَوَلَّوْا

²⁷⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/428-429, 2/669; 3/1615, 1620-1621, 1623-1625, 1630.

²⁸⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru 'l-Kur 'ân*, 1/400.

²⁸¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1622.

²⁸² Bâkûlî, *Cevâhîru 'l-Kur'ân*, 1/22; 2/619.

²⁸³ Bâkûlî, *Cevâhiru 'l-Kur 'ân*, 3/1617, 1620.

²⁸⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/619, 649, 768, 953, 998.

²⁸⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1449-1450, 1543-1544, 1600-1601.

²⁸⁶ Enfâl,8/20.

²⁸⁷ Enfâl,8/46.

²⁸⁸ Tevbe, 9/52.

²⁸⁹ Hûd, 11/57.

²⁹⁰ Hûd.11/105.

291 Hicr, 15/8.

²⁹² Nûr, 24/15.

تَكَادُ³⁰⁰ وَلَا تَنَابَزُوا²⁹⁹، لَتَعَارَفُوا²⁹⁸، وَلَا تَجَسَّسُوا²⁹⁷، لَا تَنَاصَرُوا²⁹⁶، أَنْ تَبَدَّلَ بَيْنَ²⁹⁵، وَلَا تَبَرَّجْنَ²⁹⁴، تَنَزَّلُ ... تَنَزَّلُ نَكَادُ³⁰⁰، وَلَا تَنَابَزُوا²⁹⁹، لَتَعَارَفُوا²⁹⁸، وَلَا تَجَسَّسُوا²⁹⁷، لَا تَنَاصَرُوا²⁹⁶، أَنْ تَبَدَّلَ بَيْنَ²⁹⁵، وَلَا تَبَرَّجْنَ²⁹⁴، تَنَزَّلُ ... تَنَزَّلُ örneklerinde geçen muzâri fiillerden “umum kurrâ’nın” iki “tâ” harfinden birini hafzettğini ifade etmektedir.³⁰⁶

2. (جَمَاهِيرُ الْقُرْآنِ) النَّاسِ “tüm kurrâ’nın kıraatine göre”.³⁰⁷ Bâkûlî, “Kur’ân’da haberin mübtedâ üzerine takdiminin caiz olduğuna dair deliller” babında İbn Âmir dışındaki “bütün kurrâ’nın” أَوَّلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ “İsrâiloğulları bilginlerinin bunu bilmesi onlar için bir delil değil midir?”³⁰⁸ âyetindeki يَكُنْ nakıs fiilini “ya” muzaraat harfi ile okuduklarını, İbn Âmir’in ise تَكُنْ şeklinde “tâ” ile okuduğunu söylemektedir. Müellif, birinci kıraat veçhini esas alarak âyette geçen يَعْلَمَهُ أَنْ ifadesinin mezkûr fiilin muahhar ismi, آيَةٌ kelimesinin ise mukaddem haberi olduğunu vurgulamaktadır. Bâkûlî’ye göre bu kıraat, Arap dilinde كَانَ fiilinin haberinin ismine takdim edilmesinin cevazına delalet eden delillerden biridir.³⁰⁹

3. (قِرَاءَةُ) أَهْلِ الْأَمْصَارِ “Esmsâr/farklı şehirlerin/bölgelerin kıraatlerine göre”.³¹⁰ Bâkûlî, emsâr ehlinin لَنَا غُفْرًا رَّبَّنَا قَالَوا رَّبَّنَا اغْفِرْ لَنَا “Rabbimiz! Günahlarımızı bağışla”³¹¹ âyetinde geçen قَوْلُهُمْ kelimesini mansûb okuduklarını, bu kıraate göre Kur’ân’da كَانَ fiilinin haberinin ismine takdim edildiği yerlerden birinin de bu âyet olduğunu belirtmektedir.³¹²

4. (جَمَاعَةُ) الْجَمَاعَةُ (قِرَاءَةُ) الْجُمْهُورُ (جُمْهُورُ الْقُرَّاءِ) Bâkûlî, “cumhurun kıraatine göre”.³¹³ Ebû ‘Amr hariç cumhur-u kurrânın لِلَّهِ الْعَرْشُ الْعَظِيمُ سَيَقُولُونَ رَبِّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمُ “Peki yedi göğün Rabbi, yüce arşın Rabbi kimdir?”³¹⁴ âyetindeki Allah lafzını رَبُّ السَّمَاوَاتِ

²⁹³ Nûr, 24/45.

²⁹⁴ Şuarâ, 26/221, 222.

²⁹⁵ Ahzâb, 33/33.

²⁹⁶ Ahzâb, 33/52.

²⁹⁷ Sâffât, 37/25.

²⁹⁸ Hucurât, 49/12.

²⁹⁹ Hucurât, 49/13.

³⁰⁰ Hucurât, 49/11.

³⁰¹ Mülk, 67/8.

³⁰² Kalem, 68/38.

³⁰³ Abese, 80/10.

³⁰⁴ Leyl, 92/14.

³⁰⁵ Kadir, 97/4.

³⁰⁶ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 3 /1449-1450.

³⁰⁷ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/478.

³⁰⁸ Şuarâ, 26/197.

³⁰⁹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/478.

³¹⁰ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/478.

³¹¹ Âl-i İmrân, 3/147.

³¹² Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/477-478.

³¹³ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 3/1050,1543, 1555.

³¹⁴ Mü’minûn, 23/86.

terkibinin manasına hamlederek لِلّٰه şeklinde mecrûr okuduklarını vurgulamaktadır. Zira ona göre sözü edilen ifade لِمَنِ السَّمَوَاتُ? anlamında olup manen mecrûrdur.³¹⁵

5. الْقُرْءَاءُ السَّبْعَةُ،³¹⁶ الْأَيْمَةُ السَّبْعَةُ،³¹⁷ “yedi kıraat imamının kıraatine göre”.

Bâkûlî, “Kur’ân’da aynı kelimenin başında iki hemzenin yan yana gelmesi” babının başında zikrettiği otuz bir şâhitte iki hemzenin içtimaı hususunda kurrâ arasında ihtilaf bulunduğunu ancak اَلذِّكْرَيْن ifadesinin başında iki hemzenin yan yana geldiği hususunda kurrâ-i seb’a’nın ittifak halinde olduklarını aktarmaktadır.³¹⁹

6. أَهْلُ الشَّامِ “Şamlıların kıraatine göre”;³²⁰ أَهْلُ الْجَزَارِ “Hicâzlıların kıraatine göre”;³²¹ أَهْلُ الْمَدِينَةِ “Medinelilerin kıraatine göre”;³²² أَهْلُ مَكَّةَ “Mekkelilerin kıraatine göre”;³²³ أَهْلُ الْكُوفِيِّونَ “Küfelilerin kıraatine göre”.³²⁴ Bâkûlî, Medine ehlinin هَيِّتْ لَكَ “haydi gel!” âyetindeki هَيِّتْ ifadesini hâ’nın kesresi ve tâ’nın fethasıyla هَيْتْ şeklinde okuduklarını ifade etmektedir.³²⁵

7. بَعْضُ النَّاسِ (الْقُرْءَاءُ)،³²⁶ بَعْضُ الْأَيْمَةِ (السَّبْعَةُ). “kurrâ-i seb’a’dan bazısının kıraatine göre”;³²⁷ بَعْضُ الْقُرْءَاءِ “bazı insanlara/kurrâya göre”;³²⁸ بَعْضُهُمْ “bazı kurrâ’nın kıraatine göre”;³²⁹ هَا أَنْتُمْ “İşte siz...” ifadesinin bazı kurrâ tarafından هَانْتُمْ şeklinde elifsiz okunduğunu söylemektedir.³³⁰

1.3.5.3. Hadis

Hadislerle istişhâdda bulunma konusunda âlimler arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Hadislerin mana ile rivayet edilmesi caiz olduğundan Hz. Peygamberin sarf ettiği kelimelerin aynı anlamı ifade eden başka sözcüklerle ifade edilmiş olma ihtimali vardır. Bu nedenle bazı âlimler, hadislerle istişhâdın caiz olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Ancak

³¹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/1050.

³¹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/667, 669; 3/1029, 1559, 1595.

³¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/668; 3/1614-1617, 1621-1622, 1624-1625, 1627.

³¹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/616; 3/1581.

³¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/616.

³²⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/268, 273, 276; 3/1553, 1592.

³²¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/350.

³²² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/272; 2/908, 910-911; 3/1601.

³²³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 3/1612.

³²⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/37; 3/1602.

³²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/272.

³²⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 3/1559.

³²⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/882; 3/1407.

³²⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/274, 349.

³²⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/401.

³³⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 1/274.

Peygamber efendimize aidiyeti kati olan hadisler ve gönderdiği mektuplarda yer alan yazılı ifadelerle istiṣhâdın cevazında şüphe olmadığı görüşünü savunan dilciler de bulunmaktadır.³³¹

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kurân*'da az sayıda hadis ve bir kısım sahabe sözüne yer vermiştir. O, daha çok âyetlerin manasını açıklamak,³³² onlardan istinbât ettiği fikhî hükümleri desteklemek,³³³ bir fıkıh usûlü kuralını izah etmek³³⁴ veya âyette geçen bir kelimenin lugavi anlamını izah etmek ya da verdiği anlamı teyit etmek³³⁵ amacıyla hadislere veya sahabe kavline müracaat etmiştir. Müellif, bazı durumlarda ise herhangi bir nahiv kuralının doğruluğunu ispat etmek veya bir kelimenin Kur'ân'daki kullanım şeklini göstermek gayesiyle hadis metinleri veya sahabe sözüyle istiṣhâdda bulunmuştur.³³⁶ Örneğin müellif, mefûlün hazfinin cevazı ile ilgili olarak *وَلَا تُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ وَلَا ذُو عَهْدٍ فِي عَهْدِهِ* “*Dikkat ediniz! müslüman kâfire karşı kısas edilmez aynı şekilde anlaşma sahibi de anlaşması devam ettiği sürece kâfire karşı kısas edilmez.*”³³⁷ hadisiyle istiṣhâd ederek hadisin *وَلَا ذُو عَهْدٍ فِي عَهْدِهِ* takdirinde olduğunu ve mefûlün bih gayr-ı sarîh konumunda olan *بِكَافِرٍ* ifadesinin sözden düşürüldüğünü belirtmiştir.³³⁸

Bâkûlî, bazen bir gramer kuralı için örnek olarak zikrettiği âyette geçen bir kelimenin lugavi anlamını açıklamak maksadıyla hadisle istiṣhâd etmektedir. Örneğin o, *وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا بِالطَّاعَةِ* âyetinde *قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا* anlamına geldiğini belirttikten sonra bazı kimselerin *أَمَرْنَا* fiilini *كُنَّا* şeklinde tefsir ettiklerini nakletmektedir. Müellife göre, Arapların *أَمَرْتُ الْقَوْمَ* “*En hayırlı mal aşılı hurma ağaçları ve çokça doğuran attır (ziraat ve hayvancılıktır)*”³³⁹ şeklindeki hadis-i şerif, *أَمَرْنَا* kelimesinin mezkûr anlama geldiğine delalet etmektedir. Zira hadiste geçen *أَمَرْتُ* ifadesi *كَثِيرَةُ النَّجَاحِ* “çok doğuran” anlamına gelmektedir.³⁴⁰

³³¹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 39; Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1/13; M. Reşit Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü* (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006), 209.

³³² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/48, 105, 358, 512, 513; 2/684-685, 761, 764, 832; 3/1306, 1463, 1484.

³³³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/138, 253.

³³⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/575.

³³⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/271, 338; 2/595; 3/1440.

³³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/285; 2/816; 3/1463.

³³⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-kubrâ*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Merkez Hecr lil-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1432/2011), 16/176.

³³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/816; 3/1335.

³³⁹ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Kamil Karabellî (Dâru'r-risâleti'l-'alemiye, 1430/2009), 6/633; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 3/1161.

³⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*,

Bâkûlî'nin –az da olsa- nahiv konularını hadislerle temellendirmesi onun hadis metinlerini, üzerlerine nahiv kuralları inşa edilebilen birer şâhid olarak kabul ettiğini göstermektedir.

1.3.5.4. Şiir

Şiir kelimesi lügatte “*bilmek, anlamak ve fetanet sahibi olmak*” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.³⁴¹ İstılahta ise “*şairlerin kelimî zevklerinden, hayal güçlerinden seçtikleri anlamlara delalet eden kafiye ve vezinli sözler*” şeklinde tanımlanmıştır.³⁴²

Arap dilinde bir anlamı tespit etmek, bir kelimenin kullanım şeklinde dair yargıyı teyit etmek veya bir gramer kuralını temellendirmek amacıyla şiirle istişhâd edilmektedir. Hatta nahiv âlimlerinin çoğunun istişhâdlarında şiirle iktifa ettikleri belirtilmektedir.³⁴³

Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserini nahiv konularına göre düzenlenmiş bir “Kur'ân şevâhidi indeksi” şeklinde telif ettiğini, onu bu eserinde birinci ve en temel istişhâd kaynağının şüphesiz Kur'ân-ı Kerim olduğunu ve istişhâd bakımından şiiri âyete önceleyen dilcileri tenkit ettiğini daha öncede ifade etmiştik. *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da konu başlıkları altında topladığı âyetleri dilsel açıdan analiz ederken birçok yerde tercih ettiği i'râb vecihini benzer başka âyetlerle teyit etmesi de bunu göstermektedir. Bununla beraber Bâkûlî, Arap şiirine çok büyük önem atfetmiş ve delil olması bakımından onu Kur'ân-ı Kerimden sonra ikinci sıraya yerleştirmiştir. *Ebyâtu'l-Kitâb* adında şevâhid şiirleri ele aldığı müstakil bir eser telif etmesi de onun dil kurallarının ispatında ve i'râb tahlillerinde şiiri ne denli önemseydiğini göstermektedir.

Bâkûlî *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da kelimelerin anlamını, yapısını veya kullanım şeklini açıklamak; nahiv, sarf ve belagat kurallarını temellendirmek amacıyla toplam 359 şiir ile istişhâdda bulunmuştur. Bu manzûmelerden 276 tanesi (iki mısralı) şiirlerden, 83 tanesi de urcûze (tek mısralı) tarzında nazmedilen beyitlerden oluşmaktadır. Müellif, bu şiirlerin kahir ekseriyetini ilgili konu bağlamında ele aldığı âyetlerin gramer tahlillerini izah ettikten sonra söz konusu i'râb veçhini teyit etmek gayesine matuf olarak zikretmiştir. Örneğin o, “sümme” atıf harfinin bazı âyetlerde ihbârda (haberi takdim etmede) tertip ifade ettiğini ifade edip söz konusu âyetleri bu çerçevede takdir ettikten sonra bu görüşünü Ebû Nuvâs'ın (ö. 198/813 [?])

قُلْ لِلَّهِ سَادَ ثُمَّ سَادَ أَبُوهُ ثُمَّ سَادَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ جَدُّهُ

³⁴¹ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esasu'l-belağa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998/1419), 1/510.

³⁴² Cebbûr Abdunnûr, *el-Mu'cemu'l-edebî* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, ts.), 148.

³⁴³ Efğanî, *fî Usûli'n-nahv*, 28.

şeklindeki şiiri ile isitişhâd ederek desteklemektedir. Buna göre beytin takdiri şöyledir: *قُلْ لِلَّذِي* “sen, önce kendisinin sonra babasının sonra da dedesinin seyyidliğini (reisliğini) haber veren kişiye de ki...” Müellife göre şiirde geçen “sümme” atıf edatı eylemde değil, ihbârda/anlatımda tertip ifade etmektedir. Zira malum olduğu üzere dedenin reisliği babaninkinden, babanın reisliği de oğlununkinden önce gelmektedir. Şayet “sümme” edatı eylemin sırayla yapıldığını ifade etseydi oğlun babasından ve dedesinden önce reis olması icap ederdi.³⁴⁴

Bâkûlî’nin sıfatın hazfedilip yerine mevsûfun ikame edilmesi konusunda şâhid olarak zikrettiği birçok örnekten biri de *حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا* “Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz”³⁴⁵ âyetidir. Müellife göre âyet, *لَمْ يَجِدْ شَيْئًا مِّمَّا ظَنَّهُ وَقَدَّرَهُ* “sandığı ve umduğu hiçbir şey bulamaz” takdirinde olup misalden sıfat hazfedilmiştir. Abbas b. Mirdâs’ın (ö. ?) şu şiiri de bunu teyit etmektedir:

فَلَمْ أَعْطِ شَيْئًا وَلَمْ أَمْنَعْ وَقَدْ كُنْتُ فِي الْحَرْبِ ذَا تُدْرٍ

Şiirde sıfat hazfedilmiştir. Zira şairin muradı şöyledir: *فَلَمْ أَعْطِ شَيْئًا مِّمَّا قَدَّرْتُ إِيَّاهُ* “verebileceğim hiçbir şeyi vermedim.”³⁴⁶

Bâkûlî, yukarıda zikredilen örneklerde olduğu gibi istişhâd ettiği şiirleri genelde ismini tasrih ederek şairlerine nispet etmektedir. Bazı durumlarda ise *كَقَوْلِهِ* “şairin sözü gibi”; *وَأَمَّا قَوْلُهُ* “şairin sözünde olduğu gibi”; *وَالْآخَرُ* “diğer biri şairin sözü gibi”; *وَأَمَّا قَوْلُهُ* “şairin sözüne gelince” vb. ifadelere başvurmayı tercih ederek şairin adını zikretmemektedir. Örneğin o, mukadder cümle için şâhid olarak zikrettiği misallerden *ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ* “Sonra her gruptan, Rahmân’a en çok âsi olanlar hangileri ise çekip çıkaracağız.”³⁴⁷ âyetini i’râb bakımından tahlil ederken Halil b. Ahmed’e (ö. 175/791) göre burada kavl cümlesinin mahzûf olduğunu ve âyetin *ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ* anlamına geldiğini belirtmektedir. Müellif, Halil’in bu yorumunu şairini anmadığı şu beyitle desteklemektedir:

عَلَىٰ حِينٍ أَنْ كَانَتْ عُقَيْلٌ وَشَانِطًا وَكَانَتْ عُقَيْلٌ خَامِرِي أُمِّ عَامِرٍ

Zira ona göre burada kavl cümlesi sözden düşürülmüş olup beyit *كَانَتْ عُقَيْلٌ يُقَالُ لَهَا* ³⁴⁸ takdirindedir.

³⁴⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/186.

³⁴⁵ Nûr, 24/39.

³⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1331-1332.

³⁴⁷ Meryem, 19/69.

³⁴⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/22-23; *Keşfu'l-muşkilât*, 800.

Bâkûlî, muzâfın hazfne tahsis ettiği babda âyetleri nahiv açısından tahlil ederken bazı âyetlerde mefûl konumunda olan muzâfın hazfedildiğini ve muzâfun ileyh'in onun yerine ikame edilerek i'râbını aldığını belirtmektedir. Örneğin o, konu çerçevesinde istişhâd ettiği جانبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ “ve Tûr'un sağ tarafında sizinle sözleştik”³⁴⁹ âyetinde yer alan جانبِ ifadesinden önce muzâf ve ikinci mefûl konumunda olan إِيَّانَ kelimesinin mahzûf olduğunu ve âyetin aslında الطُّورِ الْأَيْمَنِ إِيَّانَ جانبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ açılımında olduğunu vurgulamaktadır. Müellif, ele aldığı konuya uygun olarak takdir ettiği bu i'râb şeklini teyit etmek için yine nâzımını zikretmediği إِيَّانَ سَرَحْتِي مَالِكِ beyti ile istişhâd etmektedir. Zira ona göre bu beyit إِيَّانَ سَرَحْتِي مَالِكِ takdirindedir.³⁵⁰

Bâkûlî, şiir ile istişhâd ederken bazen beytin tamamını, bazen bir mısrasını bazen de sadece istişhâd mahalli olan cümle veya kelimeyi zikretmekle yetinmektedir. Örneğin o, وَلَا تَعْرَمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ “Bekleme emri süresine ulaşmadıkça evlenme akdi yapmaya kalkışmayın.”³⁵¹ âyetindeki عُقْدَةَ النِّكَاحِ terkiibinden önce ‘alâ cer harfinin hazfedildiğini ve âyetin تَعْرَمُوا عَلَى عُقْدَةِ النِّكَاحِ anlamına geldiğini belirtmektedir. Zira عَزَمَ fiili ‘alâ edatı ile kullanılmaktadır. Müellif, açıkladığı bu gerekeçe için tamamını zikrettiği şu şiir ile istişhâd etmektedir:³⁵²

عَزَمْتُ عَلَى إِقَامَةِ ذِي صَبَاحٍ
لِيَوْمٍ مَا يُسَوِّدُ مَنْ يُسَوِّدُ

Bâkûlî, bir mübtedânın arada atıf bağlacı olmadan da iki haber alabileceğini ifade etmektedir. Müellifin, konu bağlamında zikrettiği misallerden نَزَّاعَةً لِّلشَّوَى، كَلَّا إِنَّهَا لَأَطَى، “Fakat ne mümkün! Bilinmeli ki o (cehennem) alev alev yanan, derileri kavurup soyan bir ateştir.”³⁵³ âyetidir. Abdullah b. Mesud'un (ö. 32/652-53) شَيْخُ lafzını merfû okuduğu kıraate göre وَهَذَا بَعْلِي “...şu da ihtiyar kocam!”³⁵⁴ âyeti de müellifin ilgili konu için zikrettiği bir başka örnektir. Bâkûlî, bunlara benzer âyetlerin yanı sıra tamamını zikrettiği aşağıdaki şiir ile istişhâd etmektedir:³⁵⁵

مَنْ يَكُ ذَا بَنٍّ فَهَذَا بَنِّي
مُقَيِّطٌ مُصَيِّفٌ مُشْتَبِّ

Örneklerde aralarında atıf edatı olmadığı halde bir mübtedâyaya birden fazla haber (altı çizili kelimeler) isnâd edilmiştir.

³⁴⁹ Tâhâ, 20/80.

³⁵⁰ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/75.

³⁵¹ Bakara, 2/235

³⁵² Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/194; Keşfu'l-muşkilât, 170.

³⁵³ Meâric, 70/15-16.

³⁵⁴ Hûd, 11/72.

³⁵⁵ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/302-303.

Bâkûlî, فَلْيَصْنُهُ “Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin.”³⁵⁶ âyet-i kerimesini izah ederken شَهِدَ fiilinin bir yerde hazır bulunmak veya bir şeyi bilmek şeklinde iki anlama geldiğini belirtmektedir. Hazır bulunmak anlamına gelenin bir mefûle muteaddi olduğunu vurgulayan müellif, bir mısrasını zikrettiği aşağıdaki şiiri buna delil saymaktadır.³⁵⁷

لَوْ شَهِدَ عَادَ فِي زَمَانِ عَادَ

Ona göre bu hususa dair bir diğer delil de yine bir mısrasını zikrettiği şu beyittir:³⁵⁸

وَيَوْمًا شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَغَامِرًا

Bâkûlî, إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَصِلُ “Muhakkak ki senin Rabbin, kendi yolundan sapanları da iyi bilmektedir.”³⁵⁹ âyetini i’râb ederken مَنْ istifhâm isminin ref‘ mallinde mübtedâ, يَصِلُ cümlesinin ise onun haberi olduğunu ayrıca مَنْ lafzını الْقَوَانِيسَا ifadesinde olduğu gibi nasb mahallinde, mukadder bir fiilin mefûlü olarak takdir etmenin de caiz olduğunu söylemektedir.³⁶⁰ Müellif burada Abbas b. Mirdâs’ın

أَكْرَ وَأَحْمَى لِلْحَقِيقَةِ مِنْهُمْ وَأَضْرَبَ مِنَّا بِالسُّيُوفِ الْقَوَانِيسَا

şeklindek şiirinde geçen ve istişhâd mahalli olan الْقَوَانِيسَا kelimesini zikretmekle iktifa etmiştir.

Cevâhiru’l-Kur’ân incelendiğinde Bâkûlî’nin bahsi geçen şiir türlerinin hepsinden çok sayıda örnek zikrettiği görülmektedir. Öyle ki Bâkûlî’nin ele aldığı dil konuları çerçevesinde istişhâd ettiği şiirler müstakil bir çalışmanın konusu olabilecek kadar büyük bir yekûn oluşturmaktadır. Konunun anlaşılması açısından yukarıda zikredilen örnek beyitlerin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

1.3.5.5. Arap Kelamı

Bâkûlî’nin istişhâd ettiği bir diğer kaynak ise Araplardan nakledilen konuşmalar veya mesel ve atasözü tarzındaki sözleridir. Örneğin müellif, Kur’ân’da muzâfın hazfinin çok yaygın bir kullanım şekli olduğunu ifade ettikten sonra bunun için Sîbeveyhi’nin fasih Araplardan naklettiği اجْتَمَعَتِ الْيَمَامَةُ ve صِدْنَا قَتَوَيْنَ keliması ile istişhâd etmektedir. Ona göre birinci

³⁵⁶ Bakara, 2/185.

³⁵⁷ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/745.

³⁵⁸ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/746.

³⁵⁹ En’âm, 6/117.

³⁶⁰ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/367; Keşfu’l-muşkilât, 427; el-İstidrâk, 555.

terkip *اجْتَمَعَتْ أَهْلُ الْيَمَامَةِ* “*Yemâme ehli toplandı*”; ikinci terkip ise *صِدْنَا وَحُشْنُ قَنَوَيْنِ* “*Kaneveyn (dağının) vahşi hayvanını avladık*” takdirinde olup kelimadan muzâf hazfedilmiştir.³⁶¹

Bâkûlî, Arap dilinde “مَا” edatının sonrasındaki fiille beraber muzâf konumunda olan zaman zarflarının yerine ikame edilmesinin yaygın olduğunu belirtmektedir. O, bu görüşünü desteklemek için de şu iki Arap kelamı ile istidlâl etmektedir: *لَا أَكَلْمُكَ مَا حَدَا لَيْلٌ نَهَارًا، وَمَا خَالَفْتُ جَرَّةً دِرَّةً* “*gece gündüzü takip ettiği müddetçe ve (devenin) gevişi ile sütü ayrı yönlerde gittiği müddetçe seninle konuşmayacağım*”.³⁶²

Bâkûlî, bazen Arapların nesir türü sözlerini dil kurallarının ispatında delil olmayacağını belirtmek için zikretmektedir. Örneğin Halil b. Ahmed, Araplardan naklettiği *إِذَا بَلَغَ الرَّجُلُ السَّيِّئِينَ فَإِيَّاهُ وَإِيَّا الشَّوَابِ* “*altmışına basan adamdan ve gençlerden sakın!*” sözünden hareketle *إِيَّاهُ* ifadesinin ism-i zâhir veya zamir olduğunu ve hem zamire hem de ism-i zâhire izâfe edilebildiğini ileri sürmektedir. Bâkûlî ise bu rivayetin, üzerine kaide bina edilmesi caiz olmayan nadir ve şâz bir söz oluşunu söyleyerek Halil b. Ahmed’in mezkûr görüşünü reddetmektedir.³⁶³

³⁶¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/66.

³⁶² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1348.

³⁶³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/297-298.

İKİNCİ BÖLÜM

2. CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN'DA ELE ALINAN İSİMLER

Dil, harflerin kelimeleri, kelimelerin de cümleleri meydana getirmesiyle ortaya çıkar. Arap dil yapısını oluşturan kelimeler geleneksel tasnife göre isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılır. Bu bölümde tezimizin konusu olan Bâkûl'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *Netâicu's-san'a* adlı eserinde Kur'ân-ı Kerimdeki kullanımları bağlamında ele aldığı “isim” kısmına giren dil yapıları ele alınacaktır.

“İsim” (الاسم) kelimesine istikak ettiği kökün mahiyetindeki ihtilafa bağlı olarak farklı lugavi anlamlar yüklenmiştir. Basralı dilcilere göre kökeni “yükseklik” ve “yücelik” anlamındaki (السمو) sözünden gelmektedir. Zira isim işitildiğinde müsemma zihinde belirlemekte ve bilinirlik derecesine yükselmektedir. İsim nevinden olan kelimeler, kelamın diğer iki unsuru olan fiil ve harften daha üstün oldukları için bu kelimeyle isimlendirildikleri ifade edilmektedir. Kûfe mektebine mensup dilcilere göre ise “damgalamak” ve “işaretlemek” gibi anlamlara gelen (الوسم) kelimesinden müştaktır. Çünkü isim, müsemmayı gösteren bir alamettir.³⁶⁴ Arap dili terminolojisinde ise isim, “üç zamandan (*mâzi, hâl, istikbâl*) birine bağlı olmaksızın kendi başına bir mânaya delâlet eden kelime” şeklinde tarif edilmektedir.³⁶⁵

Arap dilinde bir kelimenin isim olduğuna delalet eden ve onu fiil ve harften ayıran kendine has birtakım özellikler/alametler vardır. İsmi fiil ve harften ayıran en önemli alametler şunlardır:

Mecrûr olabilmesi (başına harf-i cerrin gelmesi veya muzâfun ileyh olabilmesi).

Başına belirlilik takısı (ال) gelmesi.

Sonuna tenvîn alması.

³⁶⁴ Ebu'l-Bekâ' Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî el-Bağdâdî, *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-nahviyyîn*, thk. Abdurrahman el-'Useymîn (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî 1946/1406), 132; *Mesâilun hilâfiyye fi'n-nahv*, thk. Muhammed Hayr el-Hulvânî (Beyrut: Dâru's-Şarki'l-'Arabî 1992/1412), 64-65; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Eftîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye 1964/1384), 1/101; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Se'âlebî, *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Mu'avved- Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî 1418), 1/158-159.

³⁶⁵ Ebu'l-Bekâ' Muvaffakuddîn Ya'îş b. Ali b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. Emîl Bedî' Ya'kub (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye 2001/1422), 1/81; İbnu'l-Hâcib Ebû 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr el-Mısri el-İsnevî el-Mâlikî, *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-nahvi*, thk. Salih Abdul'azim eş-Şâ'ir (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010), 11; Muhammed b. Abdurrahim b. Huseyn el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî, muhaşşî*, Ahmed Hilmi el-Koğî - Muhammed Mehdi ed-Diyarbakrî, (Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 1428-2007), 13.

Münâdâ olabilmesi (nidâ/seslenme harfini kabul etmesi).

Müsnedün ileyh (kendisine bir şey isnâd edilen veya kendisi hakkında yargıda bulunan nesne) olması.³⁶⁶ Daha açık bir ifade ile fail, nâibu'l-fâil ve mübtedâ olabilmek ismin özelliğidir. İbn Hişâm (ö. 761/1360), ismi diğer iki kelime türünden ayıran en bariz ve faydalı alametin “müsnedün ileyh” olabilmesi olduğunu belirtir.³⁶⁷ Bir dil unsurunun isim olarak kabul edilmesi için zikredilen alametlerden bir tanesini bile kabul edebilmesi yeterlidir.³⁶⁸ Bir diğer husus da söz konusu özelliklerin isimde bilfiil bulunmasının zorunlu olmadığıdır. Bilakis bu alametlerin bir isimde bulunabilme imkânının söz konusu olması kâfidir.

İsmi tanımlı ve özelliklerini zikrettikten sonra *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da dağınık halde bulunan isim ile ilgili konuları belli bir tertip içinde aşağıda ele alacağız.

2.1. MÜBTEDÂ VE HABER

Arapçada isim cümlesi en az mübtedâ ve haber denilen iki ana unsurdan oluşur. İsim cümlesinin temel ögesi olan mübtedâ, “*Önünde lafzî bir âmil olmayan ve kendisi hakkında hüküm verilen isim veya soru ya da olumsuzluk edatlarından sonra gelen ve kendisinden sonraki ismi merfû' kılan müştak (türemiş) kelime*” şeklinde tarif edilir.³⁶⁹ İsim cümlesinin ikinci ögesi olan haber ise “*cümleyi tamamlayan öge*” şeklinde tanımlanmaktadır. Cümlelerin tamamlayıcı ve açıklayıcı unsuru olan haber müfred, cümle ve şibh-i cümle (zarf veya câr ile mecrûr) olmak üzere üç farklı şekilde gelebilir.³⁷⁰

Bâkûlî, “*Tenzîl'de mübtedânın hazfî ve bir mübtedâyı iki haberin gelmesi*” adını verdiği başlıkta Kur'ân-ı Kerimde mübtedânın bazı kullanım şekillerini ele almıştır. Ancak konuyu ve verdiği örnek âyetleri bir bütün halinde incelediğimizde istidraden haberin tek

³⁶⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/85; İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahvi*, 11; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 14-15.

³⁶⁷ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmî'l-'Arab*, thk. Abdulgani ed-Dakr (Suriye: eş-Şirketu'l-Muttehida li't-Tevzî' ts.), 23.

³⁶⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/90.

³⁶⁹ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 16; Ebu'l-Fidâ' Meliku'l-Mueyyed İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahve's-sarf*, thk. Rıyâd b. Hasan el-Huvâm (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2000), 1/141; Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Mısri el-Mâlikî el-Murâdî, *Tavdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1428), 1/470.

³⁷⁰ Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîne'l-Kûfiyyîn* (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1424/2003), 1/38; Ebu'l-Bekâ' Muhibuddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdilâh el-Bağdâdî el-Ukberî, *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*, thk. Abdülilâh en-Nebhân (Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1416/1915), 1/28-129; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/223-224; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelusî, *İrtîşâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418), 2/662; Muhammed Bahâuddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. Abdillâh İbn 'Akîl, *Şerhu İbn Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Kahire: Dâru't-Turâs, 1400), 1/201.

başına veya mübtedâ ile beraber hazfedilmesine de yer verdiği tespit edilmiştir. Müellif ayrıca kitabın başka bir yerinde “*Tenzîl’de haberin mübtedâyâ takdim edilmesi*” ve “*Tenzîl’de haberi hazfedilen mübtedâ*” şeklinde müstakil iki konu açmıştır. Mübtedâ ve haberi kısa bir şekilde açıkladıktan sonra konuların bütünlük arz etmesi için biz her üç başlığı birleştirecek ve müellifin karışık ve dağınık olarak el aldığı söz konusu konuları belli bir düzene koyarak aşağıdaki tasnife göre açıklayacağız.

2.1.1. Mübtedânın Hazfî

Mübtedâ, isim cümlesinin iki temel unsurundan biri olduğu için asıl olan cümlede zikredilmesidir. Ancak bazı durumlarda mübtedânın cevazen veya vücuben cümleden düşürüldüğü görülmektedir. Arap dilinde yaygın bir kullanım alanına sahip olan mübtedânın hazfî birtakım edebî ve belağî gayelere matuftur. Mübtedâ sadece lafzen ve kitabeten cümleden hazfedilir, manen ve zihnen ise sabittir. Bu nedenle düşürülen unsurun ne olduğuna delalet eden bir karinenin bulunması gerekmektedir.³⁷¹

Mübtedânın hazfedildiği en önemli yerlerden birisi medih ve zem makamlarıdır.³⁷² Zem makamında düşürülmesine Bâkûlî’nin konu bağlamında zikrettiği بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا “Allah’ın indirdiğini inkâr ederek kendilerini harcamaları ne kötü!”³⁷³ âyeti misal verilebilir. Âyette geçen يَكْفُرُوا ifadesi mahsûs-i zemdir. Mahsûs-i medih ve zemmin cümledeki konumu hususunda iki görüş ileri sürülmüştür. Birinci görüşe göre mahsus mübtedâ, öncelerinde geçen medih ve zem fiilleri ise mukaddem haberdur. İkinci görüşe göre ise mahsûs konumunda olan ifade zorunlu olarak hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olup هُوَ أَنْ يَكْفُرُوا takdirindedir. Müellife göre بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ “kendilerini harcamaları ne kötü!” denildiğinde, sanki bu nasıl oldu şeklinde zihne bir sual takılmış ve هُوَ أَنْ يَكْفُرُوا “Allah’ın indirdiğini inkâr ederek” kendilerini harcamışlar şeklinde cevap verilmiştir.³⁷⁴ Müellifin açıkladığı ikinci görüşe göre âyette mübtedâ zorunlu bir şekilde hazfedilmiştir. Ferrâ’ya göre هُوَ أَنْ يَكْفُرُوا sözünün بِ deki zamirden bedel olması da mümkündür.³⁷⁵

³⁷¹ İbn Ya‘îş, *Şerhu l-Mufasssal*, 1/238-4/401; Ebu’l-Fidâ, *el-Kunnâş fî fenneyi n-nahvi ve s-sarf*, 1/150-151; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/244; Halil İbrahim Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, (Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi, 2002), 98-99.

³⁷² İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/255; Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 99.

³⁷³ Bakara, 2/90.

³⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru l-Kur’ân*, 1/307; *Keşfu l-muşkilât*, 74-75; *el-İbâne*, 55; Ebu’l-Bekâ’ Abdullah b. Huseyn b. Abdullah el-‘Ukberî, *et-Tibyân fî i râbi l-Kur’ân*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, (Kahire: Mektebetu İsa el-Bâbî ve Şurekâihî, 1396/1976), 1/91; Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa Dervîş, *İ râbu l-Kur’ân ve beyanuhu* (Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1415), 1/145.

³⁷⁵ Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr el-Ferrâ ed-Deylemî, *Me‘âni l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdulfettâh İsmail eş-Şiblî, (Mısır: Dâru l-Mısır li’t-T’elif ve’t-

Bâkûlînin medih/övgü makamında cümleden düşürülen mübtedâ için zikrettiği örneklerden biri de *وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ جَنَّاتُ عَدْنٍ* “Allah’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzel! (işte o) yer adn cennetleridir”³⁷⁶ âyetidir. Müellif, âyeti i’râb ederken *جَنَّاتُ عَدْنٍ* ifadesinin mübtedâ, öncesindeki medih cümlesin mukaddem haber olduğunu veya *هِيَ جَنَّاتُ عَدْنٍ* takdirinde vucûben hazfedilen bir mübtedânın haberi olabileceğini vurgulamıştır.³⁷⁷ İkinci takdire göre mübtedâ ve haberden oluşan *هِيَ جَنَّاتُ عَدْنٍ* ifadesi muttakiler için hazırlanan güzel yurda yönelik akıldaki soru işaretine cevap teşkil eden bir isim cümlesidir. Hazif ve tekellüften hali olması hasebiyle birinci görüş tercih edilmiştir.³⁷⁸ Bâkûlî, yukarıda açıklanan iki görüşün Kur’ân-ı Kerimde benzer tüm âyetlerde tatbik edilebileceğini belirtmektedir.³⁷⁹ Müellif, medih ve zem makamı dışında mübtedânın vucuben düşürüldüğü diğer yerler için herhangi bir örnek vermemiştir.

Bâkûlî, Kur’ân-ı Kerimde mübtedânın cevazen hazfedildiğini gösteren birçok şahid zikretmiştir. Bu çerçevede verdiği misallerden *وَقُولُوا حِطَّةٌ* âyetinde mübtedânın cümleden düştüğünü ve âyetin *مَسْأَلَتُنَا حِطَّةٌ أَوْ إِرَادَتُنَا حِطَّةٌ* “isteğimiz veya dileğimiz bağışlanmaktır” tevilinde olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁰ Zeccâc da mezkûr âyeti bu şekilde tahlil etmiştir.³⁸¹ Misaldeki *حِطَّةٌ* sözünün *حِطَّ عَنَّا حِطَّةٌ* veya *أَحْطَطَ عَنَّا حِطَّةٌ* veya *حِطَّ عَنَّا دُنُوبَنَا حِطَّةٌ* “bizi bağışla veya günahlarımızı bağışla” takdirinde mahzûf bir fiil için mefûlû mutlak olmak üzere mansûb olarak da okunmuştur.³⁸² Zemahşerî’ye (ö. 538/1144) göre ref‘ kıraatinde de aslında mansûb olup sübut ve devamlılık anlamına işaret etmek için merfû‘ kılınarak isim cümlesi formuna koyulmuştur.³⁸³

Müellif, *قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بُكْرٌ* “Mûsâ dedi ki: “Allah şöyle buyuruyor: ‘O, yaşlı da değil düve de değil”³⁸⁴ misalinde Zeccâc’ın bir beyanında âyeti mübtedânın hazfi ile *لَا هِيَ فَارِضٌ وَلَا بُكْرٌ* manasına hamlettiğini, diğer bir açıklamasında ise *بَقَرَةٌ* için sıfat olduğunu ifade ederek hazfe gerek duymadığını nakleder. Müellif, Sîbeveyhi’nin fasih Araplardan

terceme, ts.), 1/56; Ebû C’âfer en-Nehhâs Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî, *Î’râbu’l-Kur’ân*, thk. ‘Abdalmun’im Halîl İbrahim (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-‘İlmiyye 1421), 1/68.

³⁷⁶ Nahl, 16/30-31.

³⁷⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/323; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/294.

³⁷⁸ Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/294.

³⁷⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/307-308.

³⁸⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/306; *Keşfu’l-muşkilât*, 44; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/55; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/65; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmidi-t-Tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-‘Arabî, 11407), 1/142.

³⁸¹ Ebû İshâk ez-Zeccâc İbrâhîm b. es-Serrî b. Sehl, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî (Beyrut: ‘Alemlu’l-Kutub 1988/1408), 1/139.

³⁸² Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/106; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/55; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/65; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/142-143.

³⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/142.

³⁸⁴ Bakara, 2/68.

naklettığı *مَرَزْتُ بِرَجُلٍ لَا فَارِسَ وَلَا شَجَاعٍ* keliması ile Zeccâc'ın ikinci görüşünü desteklemiştir.³⁸⁵ *Keşfu'l-muşkilât* adlı eserinde de açıkça âyetteki *لَا فَارِضٌ* ifadesinin sıfat olduğunu beyan etmiş, mübtedânın hazfine ise değinmemiştir.³⁸⁶

Bâkûlî, Kur'ân'da mübtedânın hazfî için istişhâd ettiği *لَا شَيْءَ فِيهَا* "O, serbest dolaşan ve alacası bulunmayan bir inektir."³⁸⁷ âyetinin aslında *هِيَ مُسَلَّمَةٌ* takdirinde olduğunu; *فَالْوَاجِبُ عِدَّةٌ* anlamına geldiğini; *...başka günlerden sayısınca tutar.*³⁸⁸ âyetinin de *فَالْوَاجِبُ عِدَّةٌ* anlamına geldiğini; *فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ* "(engellenirseniz) kolayınıza gelen bir kurban gönderin."³⁸⁹ âyetinin ise *فَالْوَاجِبُ مَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ* açılımında olduğunu beyan etmektedir. Aynı şekilde *الطَّلَاقُ* - *وَصِيَّةٌ*, *فَالْوَاجِبُ إِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ* "...belirlediğiniz mehirin yarısını ödemek size borçtur"³⁹¹ misallerinin de *لَا زَوَاجَهُمْ* - *فَالْوَاجِبُ إِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ* anlamına geldiklerini ve hepsinden bağlamın delaletinden dolayı mübtedânın cevazen düşürüldüğünü ifade etmiştir.³⁹³

2.1.2. Haberin Hazfî

Lafzî veya manevî bir karinenin varlığı durumunda isim cümlesinde mûsned ve anlamı tamamlayan ikinci unsur olan haber hazfedilebilir. Söz konusu hazif, sözü veciz kılmakta; gereksiz uzatmalardan kurtararak onu güzelleştirmekte; en önemlisi de kelimadan düşürülen mahzûf unsurun yorumunu muhataba havale ederek his ve akli harekete sevk etmektedir.³⁹⁴ Haberde asıl olan cümlede zikredilmesidir. Ancak tıpkı mübtedâ da olduğu gibi haberin de vücuben ve cevazen hazfedilmesi söz konusudur.

Haberin zorunlu olarak hazfedildiği yerlere değinmeyen Bâkûlî, cevazen hazfedildiğini gösteren çok sayıda örnek âyet zikretmiştir. Müellif, bu çerçevede zikrettiği *شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* "O (sayılı günler), Kur'ân'ın indirildiği Ramazan ayıdır."³⁹⁵ âyetini i'râb ederken mukaddem bir haberin mahzûf olduğunu, *شَهْرُ رَمَضَانَ* ifadesinin mübtedâ, sıla ve mevsûldan oluşan *الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* cümlesinin ise onun sıfatı olduğunu söylemektedir. Ona

³⁸⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/306; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/150; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/110-111; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/65.

³⁸⁶ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 50-51.

³⁸⁷ Bakara, 2/71.

³⁸⁸ Bakara, 2/185.

³⁸⁹ Bakara, 2/196.

³⁹⁰ Bakara, 2/229.

³⁹¹ Bakara, 2/237.

³⁹² Bakara, 2/240.

³⁹³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/308-310.

³⁹⁴ Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslubu*, 167.

³⁹⁵ Bakara, 2/185.

göre âyetin takdiri şöyledir: *“İçinde Kur’ân’ın indirildiği ramazan ayının hükmü size okunacak âyetlerdedir.”* Ayrıca o, bu âyetle bazı dilcilerin *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ* cümlesini haber, mevsûlün de sıfat olduğunu dolayısıyla âyetle hazfın mevzu bahis olmadığını söylediklerini de aktarır.³⁹⁶

Mübtedâ şart anlamı taşıyan ism-i mevsûl olduğunda haberinin başında şartın cevabında gelen “fa-i rabita” gelebilir. Müellif, örnekteki ism-i mevsûlün (الَّذِي) mübtedâyâ (شَهْرُ رَمَضَانَ) sıfat olduğu için onun bir parçası sayıldığını bu nedenle sanki ism-i mevsûlün kendisinin mübtedâ olduğunu ve haberinin (فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ) başında “fa” geldiğini belirterek ikinci görüşü tercih etmiştir. Nitekim *“Şöyle de: ‘Biliniz ki, kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm, muhakkak gelip sizi bulacaktır.’”*³⁹⁷ âyetinde de “inne”nin (aslen mübtedâ olan) ismi, ism-i mevsûl ile mevsûf olduğundan haberinin başında “fa” gelmiştir. Zira mübtedâ konumunda olan ism-i mevsûl ile nekre-i mevsûfun haberlerinin başında “fa-i rabita”nın gelmesi caizdir. Ahfeş’e göre ise bahsi geçen “fa” zaittir.³⁹⁸ Ebû Ali el-Fârisî de müellif ile aynı paralelde görüş beyan etmektedir.³⁹⁹ Nehhâs, *شَهْرُ رَمَضَانَ* ifadesinin mübtedâ, *الَّذِي أُتْرِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* cümlesinin ise onun haberi olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁰ Zeccâc ise *الصَّوْمِ* bedel olmasının da mümkün olduğunu söylemektedir.⁴⁰¹

*“Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun.”*⁴⁰² ve *“Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının ellerini kesin.”*⁴⁰³ misallerinin i’râb tahlilini yaparken çok kısa bir ifade ile âyetlerin başındaki isimlerin mübtedâ, haberin ise mahzûf *فِيمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ* ifadesi olduğunu belirtmekle yetinerek dikkatleri haberin düşmesine çevirmiş, söz konusu âyetlerle ilgili ifade edilen diğer i’râb vecihlerine ise hiç değinmemiştir.⁴⁰⁴ Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Basralı dilcilerin çoğu da mezkûr âyetleri bu şekilde i’râb etmeyi tercih etmektedirler.⁴⁰⁵ Müellifin

³⁹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1271; *Keşfu’l-muşkilât*, 138.

³⁹⁷ Cuma, 62/8.

³⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1271; *Keşfu’l-muşkilât*, 178; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/228; Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulagaffar el-Fârisî, *el-Hucce li’l-kurrâi’s-seb’a*, thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşir Cuveycâtî (Beyrut: Dâru’l-Me’mûnî’t-Turâs 1993/1413), 1/48-49.

³⁹⁹ Fârisî, *el-Hucce*, 1/48.

⁴⁰⁰ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/96. Ayrıca bkz. Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/253; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/228.

⁴⁰¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/253; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/228.

⁴⁰² Nûr, 24/2.

⁴⁰³ Mâide, 5/38.

⁴⁰⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1273; *Keşfu’l-muşkilât*, 347, 938.

⁴⁰⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/171; Ebû Yûsuf Muntecebuddîn Hüseyin b. Ebi’l-‘Îz b. Reşid el-Hemedânî, *el-Ferîd fî i’râbi’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Muhammed Nizâmuddîn el-Fetih (Medine: Dâru’z-Zaman 1427/2006), 4/630; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 6/558; Muhammed Abdulhâlık ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire: Dâru’l-Hadîs ts.), 8/288.

ifade ettiği takdire göre zikri geçen âyetlerin açılım ve anlamı *فِيمَا يُنْثَلَى عَلَيْكُمْ حُكْمُ الزَّانِيَةِ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا* “Zina eden kadın ile zina eden erkeğin hükmü size okunacak âyetlerdedir” şeklindedir. ve diğer ifadeler ise cümle-i müste’nefe olup söz konusu kişilerle ilgili hükümleri açıklamaktadır.

Ferrâ, Muberrred ve Zeccâc’a göre âyetlerin başlarındaki isimler mübtedâ, “fe” ile başlayan cümleler ise onların haberidir. Mübtedâ konumundaki isimlerin başındaki “el” (ال) takısı mevsûle olduğu için şart anlamı taşımaktadırlar. Bu sebeple haberlerinin başında “fa-i rabita” getirilmiştir.⁴⁰⁶

2.1.3. Mübtedâ ve Haberin Beraber Hazfî

Lafzî veya manevî bir karinenin bulunması kaydıyla bazen mübtedâ ve haber beraber hazfedilebilir.⁴⁰⁷ İbn Ya’îş (ö. 643/1245), her iki ögenin beraber hazfedilmesini uzak bir ihtimal olarak görür.⁴⁰⁸

Bâkûlî’nin “*Tenzîl’de mübtedânın hazfî ve bir mübtedâyâ iki haberin gelmesi*” şeklindeki konu başlığından sadece mübtedânın hazfîni ele aldığı anlaşılmaktadır. Ancak müellifin adı geçen başlık altında ele aldığı örnekler incelendiğinde bazı âyetleri mübtedâ ve haberin beraber hazfedilecek şekilde i’râb ettiği görülmektedir. Örneğin o, *وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ* “(Tanrı) üçtür” demeyin⁴⁰⁹ misalinin i’râbını ele alırken âyetin açılımının *أَيُّ لَا تَقُولُوا هُوَ ثَالِثٌ* “O, yani Allah üçün üçüncüsüdür demeyin” şeklinde olduğunu belirtmektedir. Müellif, bunun gerekçesini de şöyle açıklamaktadır: Zira Allah bu âyet-i kerime ile Hristiyanları üç (ثَلَاثَةٌ) sayısını söylemeyi nehyetmek değil, aksine *لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ* “Andolsun ki “Allah üç unsurdan biridir” diyenler de kâfir olmuşlardır” âyetinde kendi ağızlarından aktardığı teslis inancından sakındırmaktadır.⁴¹⁰ Bâkûlî, anlama ve konu ile ilgili başka âyetlerin delaletine dayanarak burada mübtedâ ve haberden oluşan *هُوَ ثَالِثٌ ثَلَاثَةٌ* cümlesinin hazfedildiğini ve muzâfun ileyh konumunda olan *ثَلَاثَةٌ* kelimesinin merfû‘ kılınarak onların yerine ikame edildiğini vurgulamaktadır. Muntecebuddîn el-Hemedânî (ö. 643/1245) de yukarıdaki âyet karinesi ve müellifin ifade ettiği gerekçeden dolayı her iki ögenin hazfedilmesini muhtemel görmektedir.⁴¹¹ Müellif, *Şerhu’l-Luma’* adlı eserinde mezkûr âyetin, *لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ* âyetinde geçen *ثَلَاثَةٌ* sözünü reddetmek üzere söylendiğini

⁴⁰⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/208; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/630-431; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 6/558; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 8/288.

⁴⁰⁷ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/246.

⁴⁰⁸ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/401;

⁴⁰⁹ Nisâ, 4/171.

⁴¹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/337; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/385.

⁴¹¹ Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/385.

başka bir ifade ile onları bu sözü söylemekten men ettiğini bu nedenle ancak لَا تَقُولُوا اللَّهُ ثَالِثٌ şeklinde her iki ögenin hazfı ile takdir edilmesi gerektiğini ve başka türlü i'râb edilemeyeceğini ileri sürmektedir.⁴¹² Ancak Ferrâ, Zeccâc, Nehhâs ve Mekkî b. Ebî Tâlib gibi dil ve gramer bilginleri âyeti, mübtedânın takdiri ile لَا تَقُولُوا إِلَّا لَهُ ثَلَاثَةٌ - هُمْ ثَلَاثَةٌ - هُمَا ثَلَاثَةٌ şeklinde takdir etmişlerdir.⁴¹³

Bâkûlî, konu bağlamında zikrettiği عَلَيْهِ كِتَابٌ مَرْفُومٌ “Hayır hayır! Şüphe yok ki erdem sahiplerinin kaydı illiyyîndedir. Bilir misin nedir illiyyîn? O, amellerin kaydedildiği bir defterdir”⁴¹⁴ âyetinde geçen عَلَيْهِ كِتَابٌ مَرْفُومٌ ifadesini عَلَيْهِ مَوْضِعُ كِتَابٍ ifadesini “illiyyîn amellerin kaydedildiği defterin bulunduğu yerdir” şeklinde takdir etmiştir.⁴¹⁵ ‘Ukberî (ö. 616/1219) de âyeti عَلَيْهِ مَحَلُّ كِتَابٍ مَرْفُومٌ şeklinde müellife muvafık olarak i'râb etmektedir.⁴¹⁶ Müellifin tercih ettiği bu tevile göre mübtedâ ve haberden müteşekkil عَلَيْهِ مَوْضِعُ كِتَابٍ ifadesi hazfedilmiş, muzâf-muzâfun ileyhden oluşan عَلَيْهِ كِتَابٌ sözü onların yerine ikame edilmiştir.⁴¹⁷ Kِتَابٌ kelimesi ayrıca mahzûf bir mübtedâyâ haber veya عَلَيْهِ’dan bedel, “inne”nin haberi olarak da i'râb edilmiştir.⁴¹⁸

Âyette yer alan عَلَيْهِ kelimesi yedinci sema, dünya seması, arşın sağ yanı, sidretü’l-müntehâ, melekler, meleklerle ait ulvilik sıfatı, en yüksek mekân, bir yer adı, insan ve cinlerden salih kulların amellerinin kaydedildiği divan gibi farklı şekilde yorumlanmıştır.⁴¹⁹ Müellif ise عَلَيْهِ لَفِي ifadesindeki “fi” harfinin mekânda zarfiyet ifade etmesi ve Hz. Peygamberin “Muhakkak cennet ehli olanlar, illiyyîn ehli olanları sizin gökyüzünün ufuklarındaki yıldızları gördüğünüz gibi görürler”⁴²⁰ şeklindeki hadisine istinaden söz konusu kelimeyi “amellerin kaydedildiği divanın muhafaza edildiği yer/mekân” şeklinde yorumlamaktadır. İşte bu mekân, mukarreb meleklerin hazır bulunduğu yerdir.⁴²¹ Ayrıca müellif, söz konusu kelimeye melaîke anlamı veren, عَلَيْهِ kelimesini de “inne”nin haberi olarak kabul eden Mu‘tezilî kelamcı Ebû Muslim

⁴¹² Bâkûlî, Şerhu’l-Luma’, 723.

⁴¹³ Ferrâ, Me’âni’l-Kur’ân, 1/39, 296; Zeccâc, Me’âni’l-Kur’ân, 2/135; Nehhâs, İ’râbu’l-Kur’ân, 1/253; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Endelûsî el-Mâlikî, Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle 1405), 1/214; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Daru’l-Hicr, 1422/2001), 7/706; Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, et-Tefsîru’l-basît, thk. Muhammed b. Salih b. Abdullah el-Fevzân, (Riyad: Mektebetu Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye, 1430/2009), 2/556.

⁴¹⁴ Mutaaffîfîn, 83/19.

⁴¹⁵ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/337-338; Keşfu’l-muşkilât, 1439-1440.

⁴¹⁶ ‘Ukberî, et-Tibyân, 2/1277.

⁴¹⁷ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/337-338.

⁴¹⁸ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/339-341; Dervîş, İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu, 10/415.

⁴¹⁹ Nehhâs, İ’râbu’l-Kur’ân, 5/112; Zemahşerî, el-Keşşâf, 4/722; Hemedânî, el-Ferîd, 6/362.

⁴²⁰ Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zubeyr b. İsa el-Kureşî el-Esedî el-Humeydî el-Mekkî, Musnedu’l-Humeydî, thk. Hasan Süleyman Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru’s-Sekâ 1996), 2/60.

⁴²¹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/337-338; Hemedânî, el-Ferîd, 6/362.

Muhammed b. Bahr'ı yaptığı dilsel tahliller ve uzun açıklamalar ile şiddetle reddetmiş ve netice olarak en doğru i'râb veçhinin Ebû Ali el-Fârisî'ye ait olan ve kendisinin de tercih ettiği yukarıdaki takdir olduğunu vurgulamıştır.⁴²²

2.1.4. Haberin Te'addüdü/Birden Fazla Gelmesi

Bir tek mübtedânın birden fazla haber alması hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Dilcilerin çoğu, mübtedânın, aralarında atıf edatı olmaksızın birden fazla haber almasını caiz görmektedir. Bazı dilciler ise aynı anlamı ifade etmeleri halinde haberin te'addünün caiz olabileceğini ancak farklı anlamlar ifade etmeleri halinde caiz olamayacağı görüşünü benimsemiştir. Haberin te'addüdünü caiz görmeyenler ikinci ve sonrasındaki isimleri, mâhzûf bir mübtedâyâ haber veya birinci isme sıfat olarak takdir etmektedirler.⁴²³

Bâkûlî, mevzuya Sîbeveyhi ve Halil b. Ahmed'in konu hakkındaki görüşlerini açıklamakla başlamıştır: Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eserinde güvenilir Araplardan naklettiği هَذَا عَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقُ kelamı ile istişhâd ederek aralarında atıf bağlacı olmadan da haberin birden fazla gelebileceğini belirtmektedir. Halil b. Ahmed ise bu gibi cümlelerin iki şekilde yorumlanabileceğini ifade etmektedir. Birincisi, cümleyi هَذَا عَبْدُ اللَّهِ هَذَا مُنْطَلِقُ şeklinde takdir ederek ikinci ismi mahzûf bir mübtedânın haberi olarak kabul etmek. İkincisi ise هَذَا خُلُوْ حَامِضٌ örneğinde olduğu gibi her iki isimden bir tek anlam kastedilerek mübtedânın birden fazla haber alması.⁴²⁴

Bâkûlî, adı geçen iki büyük dilcinin konu hakkındaki görüşlerini aktardıktan sonra örneklerle geçmiştir. Konu ile ilgili verdiği misallerden biri لِلْمُتَّقِينَ هُدًى اِنَّ فِيْهِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ “İşte bu kitap; onda asla şüphe yoktur. O, gûnahtan sakınanlar için bir hidayettir.”⁴²⁵ âyetidir. Müellif, âyetteki اِنَّ فِيْهِ işaret isminin mübtedâ, الْكِتَابُ kelimesinin atf-ı beyân, هُدًى ifadesinin ref' mahallinde birinci haber, هُدًى sözcüğünün ise ikinci haber olduğunu söyleyerek tıpkı هَذَا خُلُوْ حَامِضٌ örneğinde olduğu gibi bir mübtedânın iki haber almasının caiz olduğunu belirtmektedir. Her iki haber bir manaya delalet ettiğinden âyetin anlamı şu şekildedir: “İşte bu kitap; kesinlik ve hidayet vasıflarına aynı anda haiz olan bir kitaptır (جَمَعَ اَنَّهُ لَا شَكَّ فِيْهِ وَاَنَّهُ) هُدًى”.⁴²⁶ Zeccâc'ın da yaptığı i'râb vecihlerinden biri bu şekildedir.⁴²⁷

⁴²² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/337-341; *Keşfu'l-muşkilât*, 1439-1440.

⁴²³ İbnYâ'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/249; Nâzırü'l-ceyş, Muhibuddîn Muhammed b. Yusuf b. Ahmed el-Halebî el-Mısırî, *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîlu'l-fevâid*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru's-Selâm 1428), 2/1031-1035; Ebu'l-Fidâ, *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, 1/151/152;

⁴²⁴ Ebû Bişr Sîbeveyhi 'Amr b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebtu'l-Hâncî 1988/1408), 8/83; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/302.

⁴²⁵ Bakara, 2/1-2.

⁴²⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/302-303; *Keşfu'l-muşkilât*, 13; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/24.

Bâkûlî'nin yukarıdaki ifadelerinden bahsi geçen haberlerin bir anlam ifade ettiği için birden fazla gelebildiği anlaşılmaktadır. İki haber ortak bir anlam taşıdığına lafzen müte'addid olsa da manen bir tek haber kabul edilir. Dolayısıyla bu gibi kullanımlarda haberin te'addüdü hükmî-lafzî olup birden fazla gelmesi herkes tarafından kabul edilen bir husustur.⁴²⁸

Müellif, yukarıdaki i'râbın yanı sıra هُدًى هُدًى kelimesini هُوَ هُدًى şeklinde mahzûf bir mübtedâya haber veya هَادِيًا tevilinde hâl yapmanın da caiz olduğunu belirtmektedir.⁴²⁹ Bundan hareketle müellifin bu örnekte Halil b. Ahmed'in görüşünü benimsediği söylenebilir.

Bâkûlî, *İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler.*⁴³⁰ âyetini i'râb yönünden tahlil ederken *أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ* cümlesinin ref' mahallinde birinci haber, *لَا يُؤْمِنُونَ* cümlesinin de ikinci haber olduğunu dolayısıyla bir mübtedânın arada atıf bağlacı olmadan da iki haber alabileceğini açıkça ifade etmiştir.⁴³¹ Hemedânî ise سَوَاءٌ kelimesinin nekre olmasından dolayı mübtedâ olmasını caiz görmemektedir. Ona göre söz konusu kelime "inne"nin haberi veya mukaddem haberdur. Kendisinden sonraki ifadeler ise mastar tevilinde fail veya muahhar mübtedâ konumundadır.⁴³² Müellif, geçen misalin nahvî tahlilini yaptıktan sonra lafzî 'âm, anlamı hâs olmasından ötürü bu âyetten Ebû Cehil, 'Âs b. Vâil ve Velîd b. Muğîra gibi belli bir grup kâfirin kastedildiğini, bütün inkârcılara teşmil edilmeyeceğini sözlerine eklemiştir.⁴³³

Bu örnekte tekrar eden haberler hem lafzen hem de manen birbirlerine mugayir oldukları için haberin te'addüdü hakikaten gerçekleşmiştir. Bu da Bâkûlî'nin bir tek anlam ifade etmeyen haberlerin de vasıtasız tekrarını kabul ettiği anlamına gelmektedir.

Yukarıda açıklanan örneklerde mezkûr olan mübtedâya birden fazla haber isnâd edilmiştir. Bâkûlî, *صُمُّ بُكْمٌ عُمًى* "Artık onlar sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir"⁴³⁴ misalinde ise mübtedâ (هُمْ) hafzedildiği halde kendisine atıf vasıtası olmadan peş peşe üç haber isnâd edildiğini söylemektedir. Buna göre âyetin açılımı هُمْ صُمُّ بُكْمٌ عُمًى şeklinde olup zem makamında mezmûma (yerilen münafıklara) ait birtakım kötü vasıflar ön plana çıkarılarak

⁴²⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/70.

⁴²⁸ Nâzırü'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 2/1033.

⁴²⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/303; *Keşfu'l-muşkilât*, 13; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/70.

⁴³⁰ Bakara, 2/6.

⁴³¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/304-305; *Keşfu'l-muşkilât*, 17/18; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/61.

⁴³² Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/137; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/27.

⁴³³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/304-305; *Keşfu'l-muşkilât*, 17/18; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 1/87

⁴³⁴ Bakara,

dikkatler onların üzerine çekilmek istenmiş bu sebeple mübtedâ hazfedilerek direkt habere geçilmiştir.⁴³⁵ Müellif devamında, kurrâdan bazılarının her üç kelime üzerine vakfederek her birini mukadder bir mübtedâyâ haber yaptıklarını ancak -Ferrâ'nın da belirttiği gibi- birinci takdirin daha evlâ olduğunu söylemektedir.⁴³⁶

Haber cümle veya müştak olduğunda onda kendisini mübtedâyâ bağlayan ve mübtedâ ile uyumlu açık veya gizli bir zamir bulunmalıdır. Haber birden fazla olduğunda ise aid zamir her birinden mi, yoksa ikincisinden mi mübtedâyâ dönmelidir? Ebû Ali'nin هَذَا خُلُوٌ örneğinde olduğu gibi bir anlam ifade eden haberlerde ikisinin toplamından mübtedâyâ bir zamir dönmesini yeterli gördüğünü ifade eden müellif, kendisine göre ise mübtedâyâ her birinden ayrı ayrı birer zamir dönmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴³⁷

Netice olarak Bâkûlî'nin konu bağlamında zikrettiği örnekler incelendiğinde onun عَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقٌ gibi yapıların i'râb yönünden hem mübtedânın te'addüdünü caiz görenler hem de mahzûf bir mübtedâyâ haber yapanlar gibi tahlil etmeyi mümkün görerek üçüncü bir yol takip ettiği anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili başka bir husus da şudur: هَذَا خُلُوٌ حَامِضٌ gibi bir tek anlam ifade eden cümlelerde her iki haber tek kelime hükmünde olduğu için aralarında atıf harfinin getirilmesi dilciler tarafından caiz görülmemektedir.⁴³⁸ Bâkûlî ise Ebû Ali'ye muvafakat ederek söz konusu yapıları atıf edatı ile هَذَا خُلُوٌ وَحَامِضٌ şeklinde söylemeyi caiz görmektedir.⁴³⁹ Ancak bu görüş, bir kelimenin iki cüzünü birbirine atfetmek anlamına geldiğinden kabul görmemiştir.⁴⁴⁰

2.1.5. Haberin Mübtedâyâ Takdimi

İsim cümlesinde asıl olan önce mübtedânın daha sonra haberin gelmesidir. Herhangi bir zorlayıcı neden olmadan haberin mübtedâdan önce gelip gelemeyeceği ihtilaf konusudur. Basralı dilcilere göre ister müfred olsun ister cümle olsun haberin mübtedâ üzerine takdim

⁴³⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/320; *Keşfu'l-muşkilât*, 396; Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/100; Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/54; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/93; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/33; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/34; Ebû Bekr Muhammed b. Kasım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî, *Îdâhu'l-vakfî ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadân (Dimaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1971/1390), 2/824; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/172.

⁴³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/320; Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/100.

⁴³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/303-304; *Şerhu'l-Luma'*, 378; Fârisî, *el-Hucce*, 1/200/201; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/250; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 2/1035.

⁴³⁸ Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 2/1033.

⁴³⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/320.

⁴⁴⁰ Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 2/1033.

edilmesi caizdir. Kûfeliler ise haberin mübtedâdan önce gelmesinin caiz olmadığını ileri sürmektedirler.⁴⁴¹

Basralı dilcilerden Ebû Ali el-Fârisî, Büveyhî hükümdarı Adudüdevle için yazdığı *el-Îdâhu'l-Âdudî* adlı eserinde Şemmâh'ın şu beytini delil göstererek haberi mübtedâyâ takdim etmenin caiz olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴²

كَلَّا يَوْمِي طُوالَةٌ وَصَلُّ أَرْوَى ظَنُّونَ أَنْ مُطَرَّحُ الظَّنُونِ

Bu beyitteki *وَصَلُّ أَرْوَى* ifadesi mübtedâ, *ظَنُّونَ* kelimesi haber, *كَلَّا يَوْمِي طُوالَةٌ* ifadesi ise zarf olup haberin mukaddem ma'mûlüdür/müteallikidir. Ebû Ali'ye göre beyitte haberin ma'mûlû olan zarfın mübtedâdan önce gelmesi, âmil olan haberin takdiminin de caiz olduğunun delilidir.

Bâkûlî ise birçok âyette haberin zarf/câr-mecrûr olan ma'mûlünün mübtedâdan önce geldiğini gösteren örnekler bulunduğunu, bu kadar âyet varken şiir ile istidlâl etmeye gerek olmadığını söyleyerek Ebû Ali'yi eleştirmektedir. Ayrıca müellif, diğer dil öğelerinde caiz görülmeeyen birçok hususun zarflar için caiz görüldüğünü; dolayısıyla zarfın/câr-mecrûrun başka bir amaç için takdim edilmesinin de mümkün olduğunu belirterek Ebû Ali'nin bakış açısının sorunlu, mezkûr delilinin de fasit olduğunu söylemektedir. Ona göre mefûlün bih gayr-ı sarîh olan zarf/câr-mecrûr yerine hakiki bir mefûlün bih (mefûlün bih sarîh) olsaydı mezkûr şiir ile istidlâl etmek doğru olabilirdi.⁴⁴³ Bâkûlî, bir adım daha ileri giderek Kur'ân-ı Kerimde haberin doğrudan mübtedâdan önce gelebildiğini gösteren açık deliller bulunduğunu dolayısıyla haberin zarf/câr-mecrûr türünden ma'mûlünün habere takdim edildiği âyetleri dahi delil olarak sunmaya ihtiyaç olmadığını vurgulamaktadır.⁴⁴⁴ Örneğin o, *حَتَّى إِذَا جَاءَهُمْ رَسُولُنَا* "Sonunda elçilerimiz gelip canlarını alırken, "Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz tanrılarınız nerede?" derler"⁴⁴⁵ âyetini i'râb açısından ele alırken ism-i mevsûl olan *مَا* kelimesinin muahhar mübtedâ, *أَيْنَ* zarfının ise mukaddem haber

⁴⁴¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/234-237; Enbârî, *el-İnsâf*, 1/56; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Ahmed Şemsuddîn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/389.

⁴⁴² Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulagaffar el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*, thk. Hasan Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1407/1987), 256-257; *el-Îdâh*, 52; Ebu'l-feth Osman İbn Cinnî el-Mûsilî, *el-Muhteseb fî tebyîni vücihi şevâzi'l-kirâ'ât ve'l-îdâhi 'anhâ*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/443.

⁴⁴³ Bâkûlî, *el-İstidrâk*, 413-417; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/468-469.

⁴⁴⁴ Bâkûlî, *el-İstidrâk*, 414.

⁴⁴⁵ A'râf, 7/37.

olup mübtedâdan önce getirildiğini beyan ederek haberin zarf türünden ma'mûlünün değil bizzat kendisinin cümleinin başında geldiğine dikkat çekmektedir.⁴⁴⁶

Özetlersek Basra mektebine mensup olan müellife göre haberin mübtedâ üzerine takdim edilmesi caizdir ve bunun Kur'ân-ı Kerimde açık örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca ona göre haberin zarf/câr-mecrûr türünden olan ma'mûlünün de mübtedâdan önce getirilmesi caizdir ve Kur'ân'ın birçok âyetinde bu kullanıma rastlamak mümkündür. Fakat bu durum, Ebû Ali'nin iddiasının aksine, haberin takdiminin caiz olduğuna delil olamaz. Çünkü zarfların başka bir amaç için takdim edilmesi pekâlâ mümkündür.

2.2. ZAMİRLER

2.2.1. Zamirin Mercii

Zamir, nahiv terminolojisinde “*mütekellim, muhatap ve daha önce lafzen, manen veya hükmen zikri geçen gaib isim için vaz edilen isim*”⁴⁴⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Zamirlerin en önemli işlevi yerine kullanıldığı şahıs, nesne, yer isimlerinin veya uzun cümlelerin tekrarını önleyerek ihtisarı sağlamaktır.⁴⁴⁸ Her dilde olduğu gibi Arap dili gramerinde de önemli bir yere sahip olan zamirler, Kur'ân-ı Kerimde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu durum Kur'ân'ın îcâz üslûbu (az sözle çok şey anlatma sanatı) ile ilgili bir husustur. Kur'ân'da zamirlerin çok kullanılması müfessirler ve dilciler tarafından zamirin mercii'nin belirlenmesi meselesini ortaya çıkarmaktadır.⁴⁴⁹ Zamir ve zamirin mercii konusuna büyük önem veren Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın farklı yerlerinde “zamirin mercii, müsennâ isme müfred zamir göndermek, mercii geçemeyen zamir ve مَنْ، مَا، الَّذِي، كُلُّ، أَحَدٌ kelimelerine dönen zamirin durumu” olmak üzere dört konuyu zamirin kaynağına/merciine tahsis etmiştir. Zamirin mercii'ni farklı yönlerden ele alan mezkûr dört meseleyi bir arada zikretmenin konu bütünlüğü açısından daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Zamirlerin karşıladığı, yerine kullanıldığı, medlulü olan isme zamirin mercii denir. Zamirin mercii, zamirle ifade edilen isim olması hasebiyle, mercii'nin tespit edilmesi veya edilememesi anlama doğrudan etki eden önemli bir husustur. “Aslında zamirler, anlam

⁴⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/473/474; Derviş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 3/345.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahv*, 32; Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî en-Nahvî el-Mekkî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd*, thk. el-Mutevellî Ramadân Ahmed ed-Demîrî (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1993/1414), 139; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 74.

⁴⁴⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/296.

⁴⁴⁹ Ramazan Meşe, *Zamirlerin Mercii ve Tespitinin Meallere Yansımaları*, Bilimname 30/1 (Nisan 2016): 462-463.

ihtimallerine neden olmaları bakımından cümlede birer mihenk taşı işlevi görürler.”⁴⁵⁰ Bu nedenle zamirin merciini doğru tespit etmek Kur’ân’ı doğru anlama açısından önem arz etmektedir.

Konuşma esnasında sahibinin varlığı ve müşahade edilmesi mütekellim ve muhatap zamirinin merciini belirli hale getirmektedir. Ancak gaib zamirinin işaret ettiği kişi hazır olmadığı için kendisinden kimin kast edildiğini bilmek diğer ikisi kadar kolay değildir. Bu nedenle âlimler, zamirin merciini belirlemek ve doğru tespit etmek için birtakım kurallar koymuşlardır.⁴⁵¹ Müellifin zikrettiği âyetler bağlamında söz konusu kurallardan bazılarını aşağıdaki şekilde açıklamaya çalışacağız.

1. Zamirlerin mercii genellikle zamirden önce zikredilen melfûz ve ona muvafık bir kelimedir.⁴⁵² Örneğin müellif, وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ “Biz O’na (Allah’a) teslim olmuşuz”⁴⁵³ misalindeki لَهُ zamirinin, âyetin başındaki قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ ifadesinde zikredilen الله lafz-ı celâline veya devamındaki وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى cümlelerinde geçen مَا kelimelerine râci olduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁴ Her iki durumda da zamirin mercii hem lafzen hem rütbeten takaddüm eden ve kendisine mutabık olan bir kelimedir. İkinci takdire göre âyetin anlamı “Biz onlara (İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya’kûb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ ve İsâ’ya verilenlere ve bütün peygamberlere gönderilenlere) teslim olmuşuz” şeklindedir. Taberî, Zemahşerî ve Hemedânî zamirin الله lafzına râci olduğunu kabul ederek âyeti tefsir etmekte, ikinci alternatife ise yer vermemektedirler.⁴⁵⁵

2. Cümlede merci olmaya uygun birden fazla kelime zikredilmesi halinde zamire en yakın isim merci kabul edilir. Ancak bir karinenin varlığı veya merciin muzâf olması durumunda zamir uzak merciye işaret edebilir.⁴⁵⁶ Bâkûlî, şâhid olarak zikrettiği وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ “Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin”⁴⁵⁷ âyetindeki zamir için üç merciden bahseder: Bazılarına göre قَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ deki zamir, عَيْنَا ifadesine dönmekte olup âyetin takdiri قَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلٍ “Hz. Muhammed gibi (beşer, Arap, ümmî) bir insandan kulumuza

⁴⁵⁰ Meşe, Zamirlerin mercii, 462.

⁴⁵¹ Meşe, Zamirlerin mercii, 468-469.

⁴⁵² Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-fadl İbrahim (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısriyye el-‘Âmme li’l-Kitâb, 1974/1394), 2/334.

⁴⁵³ Âl-i İmrân, 3/84.

⁴⁵⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/963.

⁴⁵⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/555, 586, 596; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/381; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/393.

⁴⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/337; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 8/21-22.

⁴⁵⁷ Bakara, 2/23.

indirdiğimiz sûrenin bir benzerini getirin” şeklindedir.⁴⁵⁸ Ferrâ ve ‘Ukberi de bu takdiri tercih etmektedir.⁴⁵⁹ Bazılarına göre ise misaldeki zamir, مَا نَزَّلْنَا ifadesindeki مَا lafzına râcidir. Buna göre âyetin açılımı عَيْنًا عَلَى عَيْنِنَا مَا نَزَّلْنَا مِنْ مِثْلِ مَا نَزَّلْنَا عَلَى عَيْنِنَا “Kulumuza indirdiğimiz bir sûrenin benzerini siz de getirin” şeklindedir.⁴⁶⁰ Zeccâc, ulemânın âyetteki zamiri her iki şekilde de tefsir ettiklerini ifade etmekle yetinmiş, tercihte bulunmamıştır.⁴⁶¹ Vâhidî (ö. 468/1076) ise bu ve buna benzer tehadî âyetlerindeki zamirlerin “mâ” lafzına yani Kur’ân’a işaret ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁶² Cumhurun tercihi de bu yöndedir.⁴⁶³

Üç ile on arası varlıklara (cem-i kille) râci olan zamir cem-i müennes, ondan fazla olan varlıklara (cem-i kesre) dönen zamir ise müfred müennes formunda gelir. Fasih olan bu olmakla beraber tersi de caizdir.⁴⁶⁴ Sîbeveyhi ise أَفْعَال formundaki cem-i kille’lerin müfred kelime hükmünde olduğunu bu nedenle onlara dönen zamirin tekil gelebileceğini söyleyerek şu âyeti delili olarak zikreder: وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ “Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size onların karınlarındaki (saf süttten) içiriyoruz.”⁴⁶⁵ Sîbeveyhi, âyette مِمَّا فِي بُطُونِهِ ifadesindeki müfred müzekker zamirin cem-i kille olan الْأَنْعَام sözüne dönmekte olduğunu belirtir.⁴⁶⁶ Bâkûlî, Sîbeveyhi’nin verdiği misale kıyas ederek örneğimizde geçen مِثْلِهِ deki tekil zamirin bir önceki âyette geçene فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا “O’na eş ve ortaklar koşmayın”⁴⁶⁷ cümlesindeki cem-i kille olan أَندَادًا sözüne râci olabileceğini ileri sürer.⁴⁶⁸ O, Sîbeveyhi’nin kıyâsından hareketle dil mantığına göre böyle bir tevilin veya ihtimalin de mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Ancak أَفْعَال veznindeki her yapıyı أَنْعَام sözüne kıyaslamak doğru olmayabilir. Zira bu durum أَفْعَال şeklindeki her kelimeye uygulanan genel bir kıyas değildir. Müellifin *Şerhu’l-Luma*’da sarf ettiği “cem-i kille’lere bazen müfredlerin hükmü icra edilmektedir”⁴⁶⁹ ifadelerinden de bunu anlamak mümkündür.

⁴⁵⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/923; *Keşfu’l-muşkilât*, 26; İbn ‘Atıyye Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğalib el-Endelûsî, *el-Muharreru’l-vecîz fî tefsiri Kitâbi’l-‘azîz*, thk. Abdusselam Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye 1422), 1/106; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/191.

Bu takdire göre Allah, Kur’ân’ın Allah kelamı değil Hz. Muhammed’in sözü olduğunu ileri süren inkârcılara kendilerinin de belâgat ve fesahat sahibi oldukları, güçleri yetiyorsa edip, hatip, şair ve bütün yardımcıları da çağırarak onun getirdiği bir sûrenin benzerini meydana getirmelerini istemiş, fakat bunu asla yapamayacakları ifade edilerek kendilerine meydan okunmuştur.

⁴⁵⁹ Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/19;

⁴⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/923; *Keşfu’l-muşkilât*, 25; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/40.

⁴⁶¹ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/100;

⁴⁶² Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/273.

⁴⁶³ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/106.

⁴⁶⁴ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 8/22.

⁴⁶⁵ Nahl, 16/66.

⁴⁶⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/230.

⁴⁶⁷ Bakara, 2/22.

⁴⁶⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/923; *Keşfu’l-muşkilât*, 25-26; *el-İbâne*, 263-264.

⁴⁶⁹ Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma*, 726-727.

Müellif, örnekteki zamirin mercilerini sıraladıktan sonra “*mana her üç veçhi de iktiza etmektedir ancak عَيْنًا ifadesinin yakınlığı zamirin kendisine dönmesini gerekli kılmaktadır*” ifadeleri ile yakınlık kuralına göre tercihinin ortaya koyduğunu göstermektedir.⁴⁷⁰ Vâhidî ve cumhur ise konu hakkındaki diğer âyetleri bir nevi karine kabul ederek zamiri uzak olan mercie göndermeyi tercih etmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi karine mevcut olduğu takdirde zamir uzak mercie dönebilir.

3. Zamirin mercii, merci gibi görünen kelimenin yapısında bulunan/ondan anlaşılan bir isim olabilir.⁴⁷¹ Bu gibi kullanımlarda merci olan ifade açıkça geçmez. Ancak merci, metinde geçen ve onun anlamını içeren bir fiil veya sıfattan anlaşılır⁴⁷² ve bu iki kelime ile merci arasında ıstikak yönünden bir ortaklık bulunur. Örneğin اقْرَبُ لِلتَّقْوَى “Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur.”⁴⁷³ misalindeki هُوَ gaib zamiri اَعْدِلُوا fiilinden anlaşılan الْعَدْل mastarına râcidir.⁴⁷⁴ Zira zamirler fiillere râci olmazlar. Sadece isimlere işaret ederler. Bu isimler de bazen önceki misalde olduğu gibi açıkça zikredilir, bazen de burada olduğu gibi başka bir ögeden anlaşılır.

Bâkûlî, yukarıdaki örnekte olduğu gibi إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا “zira bu (yetim malı yemek) büyük bir günahdır.”⁴⁷⁵ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ “Kuşkusuz bu (üzerine Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemek) büyük günahdır.”⁴⁷⁶ âyetlerindeki zamirlerin de makablindeki لَا تَأْكُلُوا fiilinin delalet ettiği الْأَكْل “yemek” ismine döndüğünü belirtmektedir.⁴⁷⁷

4. Bazen zamirden önce iki şey zikredilir. Fakat zamir bunlardan birine râci olur. Bu gibi yerlerde çoğunlukla zamirin mercii ikinci kelimedir.⁴⁷⁸ Bu duruma müellifin zikrettiği وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ “Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah’a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir.”⁴⁷⁹ âyeti şâhid gösterilebilir. Burada إِنَّهَا terkindeki zamirden önce iki merci geçmiştir. Fakat zamir bunlardan birine dönmek durumundadır. Bazılarına göre söz konusu zamir kendisine en yakın olan الصَّلَاة kelimesine dönmekte olup anlam mealde verildiği gibidir. وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الَّذِينَ

⁴⁷⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/922.

⁴⁷¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/334; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 8/22.

⁴⁷² ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 8/48.

⁴⁷³ Mâide, 5/8.

⁴⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/927; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/425; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/334-335; es-Semîn el-Halebî Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yusuf, *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk Ahmed Muhammed el-Harrât (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 3/488; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/414; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 8/48.

⁴⁷⁵ Nisâ, 4/2.

⁴⁷⁶ En'âm, 6/121.

⁴⁷⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/927;

⁴⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/336;

⁴⁷⁹ Bakara, 2/45.

“Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir.”⁴⁸⁰ âyetinde *كَانَتْ* fiilindeki müstetir zamirin namaza işaret etmesi de bunun ispatı mahiyetindedir.⁴⁸¹ Müellifin isim vermeden zikrettiği bu takdir Zeccâc, Taberî ve ‘Ukberî gibi bilginlerin tercih ettiği görüştür.⁴⁸² Kendisine göre ise mezkûr zamir, *اسْتَعِينُوا* fiilinin delâlet ettiği *الِاسْتِعَانَةَ* “yardım istemek” veya daha önce Yahudiler için zikredilen maddelerin her birine râci olmasının caiz olduğunu belirtir.⁴⁸⁴ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ise “karine olmadığında merciide asıl olan zamire yakın olmaktır” ilkesine vurgu yaparak âyetteki zamirin *الصَّلَاة* kelimesine dönmesinin daha evlâ olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁵

5. Zamirin mercii, *خَبَّ، ثَمَرَ، نَخْلٍ، سَحَابٍ* gibi müfredi ile arasındaki fark tâ-i merbûta olan çoğul bir ism-i cins-i cem’î olursa kendisine râci olan zamir lafzına nazaran müfred müzekker, manasına binaen müfred müennes gelebilir.⁴⁸⁶ Mesela müellifin şâhid olarak zikrettiği, *أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ* “Sökülmüş hurma kütükleri”⁴⁸⁷ âyetinde merci *نَخْلٍ* kelimesi olup ona dönen *هُوَ* zamiri lafza hamledilerek müfred müzekker getirilmiştir. *“İçî boş hurma kütükleri”*⁴⁸⁸ âyetinde ise manaya riayet edilerek *هِيَ* zamiri müfred müennes gelmiştir.⁴⁸⁹ Müellif, *مِنْ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ* “Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden saptırıyorlar.”⁴⁹⁰ örneğinde *مَوَاضِعِهِ* ifadesindeki zamirin, mercii olan *الْكَلِمَ* ism-i cinsinin lafzına mutabık olarak müfred müzekker geldiğini, manada çoğul olmasına bakılarak *مَوَاضِعِهَا* şeklinde dışıl gelmediğini belirtmektedir.⁴⁹¹

Bâkûlî, Kur’ân’da zamirin mercii ile ilgili olarak verdiği örneklerde, bazen zamirin bir mercie, bazen iki-üç ve dört mercie dönebildiğini ifade eder. Müellif, zikrettiği şâhidlerin bir kısmında zamirin mercii doğru tespit etmek için konulan kaidelere uyarak bazen de anlam, siyak-sibak veya bir karineye dayanarak merciler arasında tercihte bulunur.

⁴⁸⁰ Bakara, 2/143.

⁴⁸¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/925.

⁴⁸² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/125; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/621; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/59.

⁴⁸³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/926;

⁴⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/134.

⁴⁸⁵ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît fî-t-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 1/299; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 8/28.

⁴⁸⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/89; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/951; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 104.

⁴⁸⁷ Kamer, 54/20.

⁴⁸⁸ Hâkka, 69/7.

⁴⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/951; *Keşfu'l-muşkilât*, 1052; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/89-214; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 4/196; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 2/82; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 2/208; Hemedânî, *el-Ferîd*, 6/52.

⁴⁹⁰ Nisâ, 4/46.

⁴⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/951; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/363.

Bazen de herhangi bir kurala işaret etmeden birden fazla mercii sıralamakla yetinir ve bunlar arasında tercihte bulunmaz.

2.2.2. Fasıl Zamiri

Bâkûlî, Kur'ân-ı Kerimde yaygın bir şekilde kullanıldığını ifade ettiği zamîru'l-fasıl “mübtedâ ve haberin veya aslen mübtedâ-haber olan “kâne, inne ve kalb fiilleri gibi nevâsîhün isim ve haberinin veya iki mefûlünün arasına getirilen munfasıl zamir” şeklinde tanımlamaktadır. Basra ekolüne ait “zamîru'l-fasıl” terimini kullanan müellif, Kûfelilerin ise “zamîru'l-i-mâd” ıstılahını tercih ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁹² Sîbeveyhi, “fasıl”ın yanı sıra bir çeşit tek'id ifade ettiği için “mahza te'kid ve vâsf” terimlerini de kullanmıştır.⁴⁹³ Müellif de söz edilen zamir için bazen “vâsf” bazen de “sıfat” tabirini kullanmaktadır.

Mezkûr zamir, mübtedâ ve haberî veya aslen mübtedâ ve haber olanın arasını ayırdığı veya haberin tevâbiden (sıfat, bedel, te'kid, atıf) olmadığını belirttiği için “fasıl”, cümlelerin anlamı kendisine dayandığı için de ‘imâd olarak isimlendirilmiştir.⁴⁹⁴ Zamîru'l-fasılın هُوَ أَنْتَ، أَنَا ve türevlerinden merfû' munfasıl formunda olması ve kendisinden önceki kelime ile sayı ve cinsiyet açısından uyum içinde olması gerekmektedir. Bâkûlî, Basralıların görüşünü benimseyerek zamirden önceki kelimenin marife olması, ondan sonra gelenin de ya marife veya marife hükmünde olan bir nekre (أَفْعَلُ مِنْ) formundaki ism-i tafdîl veya muzârî fiili olması gerektiğini; iki nekre veya bir marife ile bir nekre arasında gelemeyeceğini belirtmektedir.⁴⁹⁵ Ancak Kisâî, Ferrâ ve Kûfelilerden onlara tabi olanlar mevzubahis zamirin iki nekre arasında gelmesini caiz görmektedirler.⁴⁹⁶ Örneğin هِيَ أُمِّي مِنْ أُمِّه “Bir grubun diğer gruptan daha güçlü olması sebebiyle”⁴⁹⁷ âyetindeki هِيَ kelimesinin makabli belirsiz olduğu halde Kûfelilere göre fasıl zamiri olması mümkündür. Müellif ve Basralılara göre ise her ne kadar zamirin sonrasındaki أَرَبِيْ لَفْظِ، أَفْعَلُ مِنْ formunda olması hasebiyle marifeye yaklaşmış olsa da zamirin öncesindeki أُمِّه ifadesi nekre olduğu için iki belirli öge arasında gelme şartını ihlal etmiştir. Bu nedenle zamîru'l-fasıl olması caiz değildir. Onlara

⁴⁹² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/900; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/328-329; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 1/565; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/133/134.

⁴⁹³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/329.

⁴⁹⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/579; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/328-329; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 1/565.

⁴⁹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/900, 907-908, 912-913; *Şerhu'l-Luma'*, 601; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/396; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/328-329; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/134-135; 3/316.

⁴⁹⁶ Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 2/113; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 2/259; Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebib 'an kuttbi'l-e'arîb*, thk. Mâzin el-Mubârek, Muhammed Alî Hamdullah (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1384/1964), 642.

⁴⁹⁷ Nahl, 16/92.

göre *هِيَ أَرَبِي* ifadesi mübtedâ-haber olup *تَكُونُ* nâkıs fiilinin haberi konumundadır.⁴⁹⁸ Hemedânî, aynı gerekçeyi ileri sürerek “âyetteki zamir, Kufelîlerin zannettiği gibi fasıl zamiri değildir” ifadesini kullanır.⁴⁹⁹

Basra ve Kûfe dil ekolü zamîru’l-fasıl mahalli hususunda da ihtilaf etmektedirler. Basralılara göre fasıl zamiri, isimlikten soyutlandığı için harf mesabesinde ve i’râbda mahalli yoktur. Kûfeli dilcilerin bazılarının göre öncesindeki kelimenin, diğer bazısına göre ise sonrasındaki kelimenin i’râbına tâbi olup i’râbda yeri vardır.⁵⁰⁰ Bâkûlî, fasıl zamirinin tanımı, işlevi, isimlendirilmesi ve şartları konularında olduğu gibi cümledeki i’râbı hususunda da Basralı dilciler gibi düşünmektedir.⁵⁰¹

Bâkûlî’nin fasıl zamiri hakkındaki düşüncelerini aktardıktan sonra söz konusu zamirin mübtedâ-haber, kâne ve inne’nin ismi ve haberi ile kalp fiillerinin iki mefûlü arasında gelmesine Kur’ân-ı Kerim bağlamında verdiği örneklerle geçeceğiz.

Müellife göre, *هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ* “Şunlar kızlarım; sizin için en nezih olanı onlarla evlenmektir”⁵⁰² misalinde zamirin öncesindeki *هَؤُلَاءِ* işaret ismi marife, sonrasındaki *أَطْهَرُ* ismi i tafdîli de marife hükmünde bir nekredir. Âyetteki *هُنَّ* kelimesi ise gerekli şartları taşıdığı için mübtedâ-haberin arasını ayıran bir fasıl zamiri olup i’râbda yeri yoktur.⁵⁰³ Müellif, *Şerhu’l-Luma’* adlı eserinde ise ifade edilen takdirin yanı sıra söz konusu zamirin mübtedâ, sonrasındaki ismin de haber olmasının caiz olduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁴ ‘Ukberî, Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ve Hemedânî de âyeti her iki şekilde i’râb etmektedir.⁵⁰⁵

Bâkûlî, *وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا* “evlâdın da babasından hiçbir yarar sağlayamayacağı (bir günden korkun.)”⁵⁰⁶ âyetini i’râb ederken *هُوَ* zamirinin *مَوْلُودٌ* ismindeki merfû‘ müstetir zamir için te’kid veya mübtedâ konumunda olduğunu belirtmektedir. Ona göre mezkûr zamir, iki belirsiz isim arasında vaki olduğundan gerekli koşulları yerine

⁴⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/913; *Keşfu’l-muşkilât*, 695; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 2/259; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/806.

⁴⁹⁹ Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/143.

⁵⁰⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/579; Nâzîru’l-ceyş, *Temhîdu’l-kavâ’id*, 1/571-572; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/134.

⁵⁰¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/907.

⁵⁰² Hûd, 11/78.

⁵⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/907; *Şerhu’l-Luma’*, 602; *Keşfu’l-muşkilât*, 585; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 4/406.

⁵⁰⁴ *Şerhu’l-Luma’*, 602.

⁵⁰⁵ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/709; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 6/361; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/503.

⁵⁰⁶ Lokmân, 31/33.

getirmemiştir. Bu nedenle zamîru'l-fasl olması mümkün değildir.⁵⁰⁷ Hemedânî de aynı nedenden ötürü âyetteki zamirin fasıl zamiri olamayacağını belirtmektedir.⁵⁰⁸

Müellif, konu bağlamında zikrettiği *إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا جَارَةً مِنَ السَّمَاءِ* “Eğer bu kitap senin katından gelmiş bir hakikat ise gökten üzerimize taş yağdır...!”⁵⁰⁹ âyetinde kâne’nin ismi (هَذَا) ve haberi (الْحَقُّ) arasında varid olan هُوَ kelimesini açık bir ifade ile zamîru'l-fasl olarak takdir etmekte, makabli için te’kid olmasının ise caiz olmadığını belirtmektedir. Çünkü zamir, ism-i zahiri te’kid etmemektedir.⁵¹⁰ Halil ve Sîbeveyhi’nin de ifade edilen takdiri tercih ettikleri görülmektedir.⁵¹¹ Zeccâc da misaldeki zamirin, الْحَقُّ kelimesinin sıfatı değil haberi olduğunu belirtmek için kâne’nin isim ve haberinin arasına getirildiğini ve i’râbda yeri olmadığını belirtir.⁵¹² Müellif, *كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيَّ* “Onların halini bilip gören sadece sensin.”⁵¹³ misalindeki أَنْتَ ifadesinin ise hem zamîru'l-fasl hem de كُنْتَ fiiline muttasıl olan zamirin lafzî te’kidi olmak üzere iki şekilde takdir edilebileceğini vurgulamaktadır.⁵¹⁴ Zira merfû‘ munfasıl zamir muttasıl zamir için te’kid olabilir.

Bâkûlî, *إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ* “Bu, gerçekten çok büyük bir kazançtır!”⁵¹⁵ misallerindeki الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ifadesinin işaret isminin sıfatı değil, haber olduğunu vurgulamak için inne’nin ismi ve haberi arasında geldiğini ve lafzî te’kid olmasının mümkün olmadığını belirtmektedir. Gerekçe olarak da zamirin başında lâm-ı ibtidâ bulunmasını göstermektedir. Zira söz konusu lâm, fasıl amaçlı zamirin başında gelir; lafzî te’kid veya bedel olan zamirlerin başında gelmemektedir.⁵¹⁷ Müellif, *Keşfu’l-muşkilât*’ta هُوَ zamirini mübtedâ, sonrasındaki ifadeyi haber olarak takdir etmenin caiz olduğunu ancak başındaki lâmdan dolayı te’kid olmasının caiz olmadığını vurgulamaktadır.⁵¹⁸ Bu takdire göre isim cümlesi inne’nin haberi konumunda olup âyette fasıl zamiri bulunmamaktadır. Nehhâs da ifade edilen her iki i’râb veçhinin caiz olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁹

⁵⁰⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/912; *Keşfu’l-muşkilât*, 1060; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1046; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/221; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 7/567.

⁵⁰⁸ Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/221.

⁵⁰⁹ Enfâl, 8/32.

⁵¹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/903; *Keşfu’l-muşkilât*, 499.

⁵¹¹ Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 2/96.

⁵¹² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/411.

⁵¹³ Mâide, 5/117.

⁵¹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/903-904; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/477.

⁵¹⁵ Sâffât, 37/60.

⁵¹⁶ Sâffât, 37/172.

⁵¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/904, 906; *Keşfu’l-muşkilât*, 1136; *Şerhu’l-Luma’*, 601.

⁵¹⁸ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 1136.

⁵¹⁹ Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 3/286.

وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ كENDILERINE bilgi verilenler, Rabbinden sana indirilenin, gerçeğin ta kendisi olduğunu çok iyi bilirler.” âyeti şâhid gösterilebilir. Müellife göre, الَّذِي أَنْزَلَ şeklinde başlayan sıla-mevsûl cümlesi يَرَى filinin birinci mefûlü, الْحَقُّ kelimesi ise ikinci mefûlûdür. İkisinin arasında bulunan هُوَ kelimesi ise zamîru’l-fasl olup lafzî te’kid veya mübtedâ olarak i’râb edilmesi mümkün değildir.⁵²⁰ Çünkü هُوَ kelimesinden önceki zamir mecrûrdur. Merfû‘ munfasıl zamir, mecrûr zamir için te’kid olarak kullanılmamaktadır. Zamirden sonraki الْحَقُّ ifadesi mansûb olduğu için ikisini mübtedâ-haber olarak takdir etmek de mümkün değildir. Sîbeveyhi de bu ve buna benzer âyetlerdeki zamirin fasıl amaçlı olduğunu belirtmektedir.⁵²¹

Bâkûlî’ye göre, وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ *“Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz”*⁵²² misalindeki خَيْرًا كَذَا ifadesi, خَيْرًا مِنْ كَذَا tevilinde olduğu için مِنْ أَفْعَلْ kalıbında olup marife hükmünde bir nekredir. Bu açıklamaları ile zamîru’l-fasl için gerekli zemini hazırlayan müellif, kalb fiillerinden olan تَجِدُو fiilinin iki ma‘mûlünün arasındaki هُوَ kelimesinin fasıl zamiri olduğunu vurgulamaktadır.⁵²³

Bâkûlî, Kur’ân-ı Kerimde yaygın ve çeşitli şekillerde kullanılan fasıl zamirine tahsis ettiği başlıkta çok sayıda âyete yer vermiştir. O, verdiği tüm örneklerde Basralı dilcilerin söz konusu zamir için öne sürdüğü şartları esas almış ve bu kıstaslara uygun düşmeyen zamirlerin fasıl zamir olmayacağını açık bir şekilde dile getirmiştir.

2.2.3. Müfred Zamirin İki İsme Dönmesi

Zamir ile mercii arasında sayı ve cinsiyet bakımından mutabakat olması gerekmektedir.⁵²⁴ Bir başka ifade ile müfred isme müfred, müsennâ isme müsennâ, cem‘ isme ise cem‘, müzekker isme müzekker, müennes isme de müennes zamirin dönmesi icap etmektedir. Her ne kadar zamir ile kaynağı arasında uyum olması gerektiği söylene de Kur’ân’da zahiren bu kurala aykırı kullanımlar olduğu görülmektedir. Bâkûlî, bu çerçevede zahiren mutabakat kuralına aykırı düşecek tarzda müfred bir zamirin müsenna isme râci olmasını Kur’ân-ı Kerim bağlamında ele alarak örnek âyetlerle açıklamıştır.

Müellif, Sîbevehi’nin bu meseleyi kitabında zikrettiğini ve Arap şiiri ile temellendirdiğini ifade ettikten sonra örneklere geçiş yapmıştır. Zikrettiği örnekler

⁵²⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/904; *Keşfu’l-muşkilât*, 1090;

⁵²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/387; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/74-4/241.

⁵²² Müzzemmil, 73/20.

⁵²³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/908; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/396; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/244; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 5/43.

⁵²⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/334; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 8/22.

incelendiğinde onları içinde اُو atıf edatı geçen ve geçmeyen şeklinde iki kategoriye ayırdığı görülmektedir. Birincisine وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا “Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!”⁵²⁵ âyeti örnek verilebilir. Âyette وَلَا يُنْفِقُونَهَا ifadesindeki هَا zamirinin mercii ikil olduğu halde zamir müsenna değil müfred gelmiştir. Müellif, içinde اُو atıf edatı geçmeyen bu gibi kullanımlarda mercii ikil olduğu halde zamirin tekil gelmesini belâğî inceliklerden iktifâ üslubuna bağlamaktadır.⁵²⁶ Buna göre iki merciden birinin zikri diğerine delalet ettiği için müfred zamir ile iktifâ edilmekte/yetinilmekte; zamiri müsenna yapmaya gerek duyulmamaktadır.⁵²⁷ Bu da cümlede icâz ve ihtisara neden olmaktadır.⁵²⁸ Misaldeki zamirin iktifâ’dan dolayı يَكْنِزُونَ ifadesinden anlaşılan الْكُنُوز lafzına ya da makablindeki أَمْوَال ifadesine döndüğü için tekil geldiği de ifade edilmektedir.⁵²⁹

Bâkûlî, konu çerçevesinde zikrettiği وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ “Allah ve resulü hoşnut edilmeye daha lâyıktı.”⁵³⁰ âyetinin وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ “Allah’ı razı etmeleri daha doğrudur ve onun resulünü de (razı etmeleri) aynı şekilde daha doğrudur.” tevilinde olduğunu belirtmektedir. Bu takdire göre mezkûr misal aslında iki cümleden müteşekkildir. Birinci cümlede yer alan zamirin zikri ikinci cümledeki zamire delalet ettiği için müfred zamirle iktifâ edilerek يُرْضَوْهُمَا tarzında ikil getirilmemiştir.⁵³¹ Allah ve resulünün rızası bir olduğu için âyetteki zamirin müsenna getirilmediği de söylenmiştir. Zira resule itaat eden Allah’a itaat etmiştir.⁵³² Her iki takdirde de zamirle mercii arasında uyumsuzluk söz konusu değildir.

اُو atıf edatı inşâî kelimada kullanıldığında tahyîr veya ibâha ifade eder.⁵³³ Haberi kelimada gelen اُو edatı ise şek ve ibhâm bildirir.⁵³⁴ Şek veya ibhâm bildiren اُو edatından sonra gelen zamirin tekil olması gerekmektedir.⁵³⁵ Bu bağlamda müellif, وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ “Eğer bir erkek veya kadının, anası, babası ve çocukları bulunmadığı halde

⁵²⁵ Tevbe, 9/34.

⁵²⁶ İktifâ, makam itibariyle birlikte zikredilmesi gereken iki kelimedenden –belâğî bir nükteden dolayı- sadece biriyle yetinmektir.

⁵²⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1022, 1024-1025; *Keşfu'l-muşkilât*, 516-517.

⁵²⁸ Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/258.

⁵²⁹ Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/434; Nehhâs, *I'râbu'l-Kur'ân*, 2/116; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/641; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/258.

⁵³⁰ Tevbe, 9/62.

⁵³¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1024; *Keşfu'l-muşkilât*, 516-517; Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/445-458; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu'l-râbi'l-Kur'ân*, 1/331.

⁵³² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2/648; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 6/75; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/288.

⁵³³ Tahyîr ile ibâha ile arasında ince bir fark vardır. Şöyle ki tahyîrde iki şey arasını cem etmek câiz değilken ibâhada iki şey arasını cem etmek caizdir.

⁵³⁴ Ebû Hayyân, *İrîşâfu'd-darab*, 4/1989-1990; Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâs fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*, 2/104.

⁵³⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 1/299; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 2/607; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/223.

مالی mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa ...⁵³⁶ ve *وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا* ve *“Kim de bir hata veya günah işler, sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa”*⁵³⁷ örneklerini tahlil ederken *أَوْ* edatının ibhâm (belirsiz olarak iki şeyden birini) ifade ettiğini ve âyetin *وَمَنْ يَكْسِبْ أَحَدَ هَذَيْنِ* “bu ikisinden biri bulunursa”, *وَإِنْ كَانَ أَحَدُ هَذَيْنِ* “kim bu ikisinden birini yaparsa” teviline olduğunu belirtmektedir. Yani âyetteki *أَوْ* zamirleri zahiren iki isme (*رَجُلٌ* - *أَحَدُ*) işaret ediyor gibi görünse de aslında müfred müzekker bir isim olan *أَحَدُ* lafzına dönmektedir. Bu nedenle zamir müfed müzekker gelmiştir.⁵³⁸ Müellife göre ibhâm bildiren *أَوْ* edatının bulunduğu kullanımlarda bu husus genel geçer bir kuraldır.⁵³⁹ Bu kural göz önünde bulundurulduğunda bu gibi örneklerde zamirle merci arasında aslında uyumsuzluk olmadığı anlaşılabacaktır.

Müellif, *إنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا* “(İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır.”⁵⁴⁰ *أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَىٰ الْكَافِرِينَ* “(Cehennem ehli cennet ehline) “Suyunuzdan veya Allah’ın size verdiği rızıkdan biraz da bize verin!” diye seslenirler. Onlar da, “Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır” derler.”⁵⁴¹ âyetlerinde ise *أَوْ* edatının iki şeyden biri anlamında değil ibâha anlamında kullanılmasından dolayı zamirin tesniye olarak geldiğini belirtmektedir. Zira ibâhada matuf ve matuf aleyh arasını cem etmek caizdir. Bu nedenle zamir her ikisine birden dönmüştür.⁵⁴² Ona göre mezkûr iki misaldeki *أَوْ* ibhâm ifade etseydi zamirlerin *بِهِ* ve *حَرَّمَهُ* şeklinde tekil gelmesi icap ederdi.⁵⁴³ Ahfeş’e göre âyetteki *أَوْ* edatı “vâv” anlamında olduğu için zamir merciine muvafık olarak ikil getirilmiştir.⁵⁴⁴ Zira “vâv” ile yapılan atıflarda zamirle kaynağı arasında mutabakat gerekmektedir.⁵⁴⁵

Kısacası, Kur’ân-ı Kerimde mutabakat kuralına aykırı düşecek tarzda tekil zamirin iki isme döndüğü görülmektedir. Bâkûlî, görünürde gramer kurallarına aykırı gibi görünen bu yerlerin birtakım dilsel ve belâği nedenlerden dolayı bu şekilde kullanıldığını belirtmekte ve aslında zamirle merci arasında lafzen veya manen mutabakat bulunduğunu vurgulamaktadır.

⁵³⁶ Nisâ, 412.

⁵³⁷ Nisâ, 4/112.

⁵³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1022; *Keşfu’l-muşkilât*, 296; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/337; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/223-224; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1/661.

⁵³⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1022.

⁵⁴⁰ Nisâ, 4/135.

⁵⁴¹ A’râf, 7/50.

⁵⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1023; *Keşfu’l-muşkilât*, 296-297; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1/659.

⁵⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1023; *Keşfu’l-muşkilât*, 296-297;

⁵⁴⁴ Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/267.

⁵⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, 1/299.

2.2.4. Zamirin Zikri Geçmeyen Bir Şeye Dönmesi

Kur’ân’ı Kerimde bazen metinde zamirin mercii geçmemekte, ancak metnin genel anlamından anlaşılabilir. Başka bir ifade ile zamirin anlaşılması okuyanın anlayışına bırakılarak siyak-sibaktan çıkarılmaktadır.⁵⁴⁶ Bu tür zamirler genelde anlatılan bir olaydan sonra geldiği için zamirin ya bizzat o olaya veya olayda rol alan bir etkene işaret ettiği kelamın genel anlamından çıkarılabilir.⁵⁴⁷

Bu konuya özel bir önem veren Bâkûlî, söz konusu zamirlerin Kur’ân’daki uygulamasını örneklerle açıklamıştır. وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ “Eğer Allah insanları haksızlıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı.”⁵⁴⁸ âyeti müellifin bu tür zamirler için serdettiği örneklerdendir. Müellif, misalde zamire takaddüm eden yeryüzü tabiri geçmemesine rağmen عَلَيْهَا “onun üzerinde” terkipteki gaib müennes zamirinden yerküre kastedildiğini söylemektedir.⁵⁴⁹ Burada zamirin mercii muhatapların anlayışına bırakılarak zikredilmemiştir. Zira Araplar عَلَيْهَا tabirini yerküreden kinaye olarak kullandıkları için zamirden doğrudan yeryüzünü anlardı. Söz konusu zamirin bu şekilde kullanımı onlar arasında yaygındı.⁵⁵⁰ Zeccâc, Taberî ve Ebû Hayyân gibi bazı âlimler, âyetteki مِنْ دَابَّةٍ “yürüyen canlı” ifadesinden yeryüzünün anlaşıldığını belirtmektedir.⁵⁵¹ Başka bir anlatımla âyetin konusunun insan olması ve insanların da hayatlarını dünya üzerinde sürdürmeleri zamirin kaynağının arz/الأرض “yerküre” olduğunu göstermektedir.

Konu ile ilgili bir diğer misal de Semûd kavmine verilen cezayı anlatan فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا “Fakat onlar ona inanmayıp deveyi kestiler. Bunun üzerine Rableri, günahları sebebiyle onlara ardı arkası kesilmez felâketler göndererek hepsini helâk etti.”⁵⁵² ifadelerinden sonra gelen وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا “O (Allah), yaptığığın sonucundan korkacak değildir.”⁵⁵³ âyetidir. Müellife göre misaldeki يَخَافُ fiilinde müstetir olan zamir Allah’a dönmektedir. عُقْبَاهَا terkipteki gaib müennes zamirin mercii ise metinde geçmemekte, ancak siyaktan merciin الْإِهْلَاكُ veya الْفَعْلَةُ olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre âyetin takdiri لَا يَخَافُ اللَّهُ “Allah, onları helak etmenin sonucundan veya onların başına

⁵⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 2/335; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi ‘l-Kur’âni ‘l-Kerîm*, 8/22.

⁵⁴⁷ Kutbettin Ekinci, *Kur’ân’da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/16 (Ocak 2017): 139.

⁵⁴⁸ Nahl, 16/61.

⁵⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru ‘l-Kur’ân*, 3/1573; Nehhâs, *Î‘râbu ‘l-Kur’ân*, 4/77; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/613.

⁵⁵⁰ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru ‘l-vecîz*, 3/402.

⁵⁵¹ Zeccâc, *Me‘âni ‘l-Kur’ân*, 3/602; Taberî, *Câmi ‘u ‘l-beyân*, 3/206; Ebû Hayyân, *el-Bahru ‘l-muhît*, 6/55; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi ‘l-Kur’âni ‘l-Kerîm*, 8/49.

⁵⁵² Şems, 91/14.

⁵⁵³ Şems, 91/15.

getirdiği işin/azabın sonucundan korkacak değildir.” Nitekim لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ “O, yaptıklarından sorgulanmaz; onlar ise sorgulanacaktır”⁵⁵⁴ âyeti de kimsenin Allah’ı yaptığı bir işten dolayı sorgulayamayacağını kesin bir şekilde ifade etmektedir.⁵⁵⁵ Müellif, yaptığı bu izahların ardından söz konusu âyetin başka şekillerde de i’râb edildiğini nakletmektedir: Bazılarına göre غُفَّاهَا’daki zamir deveyi kesen bedbaht kişiye dönmekte olup âyetin açılımı لَمْ يَخَفْ النَّاقَةَ غُفَّاهَا “deveyi kesen (azgınlığından, bedbahtlığında dolayı) işlediği suçun cezasından korkmuyordu” şeklindedir.⁵⁵⁶ Diğer bazılarının göre ise misaldeki zamir Salih peygambere dönmektedir. Buna göre âyetin anlamı şöyledir: لَا يَخَافُ صَالِحٌ رَسُولُ اللَّهِ تَبِعَهَا “Allah’ın resulü Salih, (peygamberlik görevini yaptığından dolayı) onların başına geleceklerden ve uyarmasının sonucundan korkmuyordu.”⁵⁵⁷

Konuyu özetleyecek olursak, bazen Kur’ân-ı Kerimde zamirin mercii muhatabın anlayışına itimat edilerek açıkça zikredilmemektedir. Bu özellikteki zamirlerin medlullerini tayin etmede en temel etken bağlamdır. Yani âyetin öncesi ve sonrasıyla ilişkisini ifade eden siyak ve sibak olgusudur. Kur’ân’nın mezkûr üslûbuna dikkat çekmek isteyen Bâkûlî, konuya örnek teşkil edecek birçok âyet zikretmiştir. Konunun anlaşılması açısından yukarıdaki iki misalin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

2.2.5. أَلَّذِي، مَنْ، مَا، كَلٌّ، أَخَذَ Kelimelerine Dönen Zamirin Durumu

Arap dilinde tek lafızla müfred, tesniye, cemi ve bunların müzekker ve müenneslerini karşılayan bazı isimler mevcuttur. İsm-i mevsûl, ism-i şart ve ism-i istifhâm olarak kullanılan مَنْ ve مَا kelimeleri gibi.⁵⁵⁸ Bazı isimlerin ise tekillik, ikilik, çoğul, erillik ve dişilik anlamlarını karşılayan özel formları, çekimleri vardır. Müfred müzekker bir şahsı/nesneyi ifade eden الَّذِي kelimesi gibi. Ancak bu lafız iltibastan emin olmak kaydıyla cem’ anlamında da kullanılmaktadır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Enbiyâ, 21/23.

⁵⁵⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/959; *Keşfu’l-muşkilât*, 1459; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nuket ve’l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahim (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye ts.), 6/285.

⁵⁵⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/959; *Keşfu’l-muşkilât*, 1459; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/453; Hemedânî, *el-Ferîd*, 6/410.

⁵⁵⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/959; *Keşfu’l-muşkilât*, 1459; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/333; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 24/71; Hemedânî, *el-Ferîd*, 6/410.

⁵⁵⁸ Murâdî, *Tavdîhu’l-mekâsûd*, 1/428-430; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/147.

⁵⁵⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/336; Abbâs Hasan, *en-Nahvu’l-vâfî*, (Mısır: Dâru’l-Me’ârif, 2018), 1/343.

Daima muzâf olarak kullanılan ve umum ifade eden كُلُّ kelimesi lafzen müfred manen cem‘ olup müzekker-müennes için müsavidir.⁵⁶⁰ اَحَدٌ ifadesi de olumsuz cümlelerde kullanıldığında umum ifade eder. Yani az veya çok bütün fertlere tek lafızla şamil olan cins bir isimdir.⁵⁶¹ Kısaca izah etmeye çalıştığımız bu kelimeler, lafızları itibarıyla müfred müzekker, ancak anlamları bakımından müfred, müsenna ve cemi olabilmektedirler.

Ku’ân-ı Kerimde zamirin zahiren mutabakat kuralına aykırı düşecek şekilde اَحَدٌ، كُلٌّ، مَن kelimelerine bazen tekil bazen de çoğul olarak döndüğü müşahede edilmektedir. Müellif, Ku’ân’da bu kelimelere dönen zamirlerin bazen lafızları göz önünde bulundurularak tekil, bazen de manaları kastedilerek çoğul kullanıldığını ve her iki kullanımın da fasih ve güzel olduğunu dolayısıyla zamirle mercileri arasında herhangi bir uyumsuzluk olmadığını belirttikten sonra örnekler zikretmiştir. Müellifin bu çerçevede zikrettiği örneklerden biri de *“İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde ‘Allah’a ve âhiret gününe inandık’ derler.”*⁵⁶² âyetidir. Müellifin izahına göre misalin başındaki مَن ismi lafzen müfred müzekker, manen ise cemidir. Burada önce ism-i mevsûlün lafzına uyularak يَقُولُ fiilinde müstetir olan هُوَ gaib zamiri ona râci olmuş, daha sonra manası kastedilerek هُمْ çoğul zamiri ona dönmüştür.⁵⁶³

Müellif, *“Bilâkis, بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ”* kim güzel niyet ve davranış sahibi olarak kendini Allah’a teslim ederse Rabbinin katında onun mükâfatı vardır. Öylelerine korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de.”⁵⁶⁴ misalinde de önce zamirin mercii olan مَن isminin lafzına bakılarak أَسْلَمَ fiilinde müstetir، لَهُ ifadesinde harfi-i cerre muttasıl ve munfasıl هُوَ gaib zamirleri müfred-müzekker geldiğini, akabindeki وَلَا هُمْ çoğul zamirleri müfred-müzekker geldiğini, akabindeki يَحْزَنُونَ “onlar (o insanlar) üzülmeyecekler” cümlesinde ise manaya riayet edilerek هُمْ çoğul zamiri kullanıldığını belirtmektedir.⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, (Kum: Mektebetu Seyyid'iş-şuhedâ, 1366), 3/93, 295; *Muğni'l-lebîb*, 255.

⁵⁶¹ Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, “ahd” *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 66.

⁵⁶² Bakara, 2/8.

⁵⁶³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/626; Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/36; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/24; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/148;

⁵⁶⁴ Bakara, 2/112.

⁵⁶⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/626; *Keşfu'l-muşkilât*, 24; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/65; Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/37; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 1/74; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/106; Ebu'l-Abbâs Muberrred Muhammed b. Yezîd el-Ezîdî, *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abdulhâlik 'Udayme (Beyrut: 'Alemlu'l-Kutub ts.), 4/394; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/421.

Bâkûlî, وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُمْ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعَمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ “Sizden kim de Allah’a ve resulüne itaat eder, güzel işler yaparsa ona hak ettiği karşılığı iki kere veririz”⁵⁶⁶ örneğinde ise مَنْ ifadesinin lafzı murat olduğundan يَقْنُتْ fiilinin müzekker geldiğini, manası kastedildiği için de تَعَمَلْ fiilinin müennes geldiğini vurgulamaktadır.⁵⁶⁷

Zamirin mercii olan kelimenin hem lafzını hem de manasını kastetme imkânı bulunduğu öncelik sırası hangisine verilmelidir? Müellif, mezkûr misallerdeki zamir mercilerini yukarıda ifade edildiği şekilde tahlil ettikten sonra bu husus için şöyle bir kural belirlemektedir: *Zamirin mercii olan kelimenin hem lafzı hem de manası kastedilirse zamir önce lafza uyarak müfred, daha sonra da manaya uyarak tesniye, cemi veya önce müzekker daha sonra müennes olarak getirilir.* İfade edilen kuralın aksinin İbn Cinnî gibi dilciler tarafından hoş karşılanmadığını belirten⁵⁶⁸ Bâkûlî, Kur’ân’da bu kullanımın mevcut olduğunu belirterek şu âyetle istidlâl eder: وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا “Kim Allah’a iman eder, rızasına uygun davranırsa, onu içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte böylece Allah ona gerçekten güzel bir rızık ihsan etmiştir.”⁵⁶⁹ Müellif, burada önce مَنْ kelimesinin manası irade edilerek خَالِدِينَ ifadesinde mukadder olan هُمْ çoğul zamiri ile ona işaret edildiğini daha sonra lafza riayet edilerek لَهُ terkibinden kendisine müfred müzekker zamir döndüğünü vurgulamaktadır. Müellif, bu âyetle istişâd ederek söz konusu kullanımı hoş karşılamayan İbn Cinnî ve takipçilerini eleştirir.⁵⁷⁰ Yukarıda aktarılan âyetin delaletiyle bu kullanımın sabit ve sahih olduğunu vurgulayan müellif aynı şekilde merciye dönen zamirin ilk önce müennes daha sonra ise müzekker gelmesinin de mümkün ve güzel olduğunu belirtmiş ve şu âyetle istişâd etmiştir: وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِدُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَرْوَاجِنَا “Dediler ki: “Şu hayvanların karınlarında olanlar yalnız erkeklerimize aittir, eşlerimize ise yasaklanmıştır.”⁵⁷¹ âyette مَا فِي الْأَنْعَامِ “Şu hayvanların karınlarında olanlar” ifadesindeki مَا lafzından maksat “ceninler/yavrular” olduğu için manada müennes kabul edilmektedir. İşte müellif buna binaen misalde önce مَا sözcüğünün manasına nazaran خَالِصَةٌ kelimesinin müennes formuyla getirildiğini, مُحَرَّمٌ ifadesinin ise lafza hamledilerek müzekker kipiyle getirildiğini vurgulamaktadır.⁵⁷² Zeccâc, âyetteki مَا ile ilgili söylenen en güzel takdirin bu olduğunu

⁵⁶⁶ Ahzâb, 33/31.

⁵⁶⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/627; Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/37; Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 2/111; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 4/228; Muberrred, *el-Muktadab*, 3/253; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 18/231.

⁵⁶⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/627; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/422.

⁵⁶⁹ Talâk, 65/11.

⁵⁷⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/627-628; *Keşfu'l-muşkilât*, 434.

⁵⁷¹ En'âm, 6/139.

⁵⁷² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/632; *Keşfu'l-muşkilât*, 434; *el-İbâne*, 152.

belirtir.⁵⁷³ Merciin manasına uyarak zamiri önce müennes daha sonra lafzına uyarak müzekker getirmeyi güzel görmeyen bazı dilciler خَالِصَةً ögesindeki tâ'nın te'nis değil, عَلَامَةً sözündeki gibi mübalağa ifade ettiğini söyleyerek her iki zamirin مَا kelimesinin lafzına muvafık olarak müzekker geldiğini ileri sürmektedir.⁵⁷⁴ Müellif, *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *Keşfu'l-muşkilât*'ta bu âyeti delil göstererek söz konusu kullanımı güzel görmeyenleri tenkit etmektedir.⁵⁷⁵ *el-İbâne*'de ise خَالِصَةً kelimesinin mastar veya tâ'nın mübalağa için olmasının caiz olduğunu söyleyerek onlara muvafakat etmiştir.⁵⁷⁶ Bâkûlî'nin ilk takdiri daha sahih/güzel, ikincisini ise caiz gördüğünü söylemek mümkündür. Böylece sözleri arasındaki çelişki ortadan kalkmış olur.

Müellif, yukarıdaki misalde olduğu gibi يَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِّمَّا رَزَقْنَاهُمْ “Onlar, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, bilmedikleri şeylere de bir pay ayırırlar.”⁵⁷⁷ âyetinde de مَا kelimesinin anlamına riayet edildiğinden يَجْعَلُونَ cümlesindeki cem-i müzekker vâv'ı ile kedisine işaret edildiğini, يَجْعَلُونَ ifadesindeki zamirin ise müşriklere döndüğünü belirtmektedir.⁵⁷⁸ Müellif *el-İbâne* adlı eserinde ise mezkûr cümlelerin لَا يَعْلَمُونَ tevilinde olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷⁹ Bu takdire göre vâv zamiri müşriklere, mahzûf zamir ise ism-i mevsûle dönmekte olup merciinin lafzına uygun olarak müfred getirilmiştir. Ebû Hayyân bu takdirin daha güzel olduğunu belirtmektedir.⁵⁸⁰

Netice olarak, zamirin mercii مَنْ ve مَا kelimeleri olduğu vakit zamir önce müfred, daha sonra cemi veya önce müzekker daha sonra müennes olarak getirilir. Bunun aksini hoş karşılamayan hatta caiz görmeyen dilciler vardır. Bâkûlî ise yaygın kullanımın bu şekilde olduğunu ancak bunun aksinin caiz ve güzel olduğunu söyleyerek Kur'ân'dan deliller getirir.

وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ “Gerçeği getiren kişiye ve onu tasdik edene gelince,”⁵⁸¹ âyeti Bâkûlî'nin الَّذِي'ye dönen zamir için verdiği örneklerdendir. Burada الَّذِي ifadesi lafzı itibariyle müfred fakat mana bakımından cem-i müzekkerdir.⁵⁸² İbn Mesud'un kıraatinde الَّذِينَ şeklinde çoğul gelmesi de bunu desteklemektedir.⁵⁸³ Müellif, âyette kendisine dönen هـ gaib

⁵⁷³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/295;

⁵⁷⁴ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 434; Nehhâs, *I'râbu'l-Kur'ân*, 2/498; Hemedânî, *el-Ferîd*, 8/465.

⁵⁷⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/632; *Keşfu'l-muşkilât*, 434.

⁵⁷⁶ Bâkûlî, *el-İbâne*, 152-153.

⁵⁷⁷ Nahl, 16/56.

⁵⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/636; *Keşfu'l-muşkilât*, 685.

⁵⁷⁹ Bâkûlî, *el-İbâne*, 260.

⁵⁸⁰ Ebû Hayyân *el-Bahru'l-muhîr*, 6/547.

⁵⁸¹ Zümer, 39/33.

⁵⁸² Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/517; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/335; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 4/531;

'Ukberî, *et-Tibyân*,

⁵⁸³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/419; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/354; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 4/531.

zamirinin lafzıyla uyumlu bir şekilde müfred müzekker, akabindeki *أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ* “*işte takvâ sahipleri onlardır.*” cümlesindeki *هُمُ* zamirinin ise anlamına muvafık olarak cem-i müzekker geldiğini söylemektedir.⁵⁸⁴ Bu açıklamaya göre âyetin anlamı “*Gerçekle (Kur’ân’la) gelenler ve onu tasdik edenlere gelince*” şeklindedir.⁵⁸⁵ Gerçeği getiren ve onu tasdik eden kişinin Hz. Peygamber olduğu dolayısıyla *الَّذِي* ifadesinin hem lafzen hem manen müfred olduğu bu nedenle zamirlerin tekil geldiğini vurgulayanlar da vardır.⁵⁸⁶ *أُولَئِكَ هُمُ* ifadesi ise tazim için çoğul kullanılmıştır.⁵⁸⁷

Müellifin söz konusu mevsûl için zikrettiği bir diğer misal de *وَالَّذِي قَالَ لَوْلَا إِلَهُيَ أَفْتٍ لَّكُمَا* “*Anne babasına, “Yeter be! Diyen kimse*”⁵⁸⁸ örneğidir. Müellife göre *قَالَ* fiilinde müstetir olan *هُوَ* gaib zamiri mercii konumundaki ism-i mevsûlün lafzına uygun olarak eril-tekil kullanılmıştır. Fakat devamındaki *أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ* “*İşte bunlar hakkında Allah’ın azap sözü gerçekleşmiştir.*” cümlesinde ise mevsûlün anlamı gözetilerek kendisine *هُمُ* eril-çoğul zamiri ile işaret edilmiştir.⁵⁸⁹ İbn ‘Atıyye (ö. 541/1147), Zemahşerî ve Hemedânî de âyeti bu anlama gelecek şekilde tahlil etmektedir.⁵⁹⁰

Bâkûlî, konu bağlamında zikrettiği *أَحْسَنَ الَّذِي تَمَامًا عَلَى الْإِيْلِكِ* “*iyilik edenlere (nimetimizi) tamamlamak...*”⁵⁹¹ ifadesinin ise *تَمَامًا عَلَى الْمُحْسِنِينَ* anlamına geldiğini, dolayısıyla *الَّذِي* sözünün lafzen tekil ancak mana bakımından çokluğa delalet eden bir ism-i cins olduğunu belirtmektedir. Ona göre burada *أَحْسَنَ* sözü mevsûlün manasına değil lafzına uygunluk arz ettiği için müfred müzekker olarak gelmiştir. Müellif ayrıca *الَّذِي* kelimesinin mâ-yı masdariye anlamında, cümlelerin de *تَمَامًا عَلَى إِحْسَانِ مُوسَى* “*Musa’nın ihsanını tamamlamak*” tevlinde olabileceğini nakleder.⁵⁹² Ferrâ ve Zeccâc da misalin her iki şekilde anlaşılabilirliğini belirtmektedir.⁵⁹³ Taberî ise *الَّذِي* ifadesinin çokluk ifade ettiğine dair bir delil bulunmadığını bu sebeple ikinci takdirin daha evlâ bulunduğunu vurgular.⁵⁹⁴

⁵⁸⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/634; *Keşfu’l-muşkilât*, 24, 1163; Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/517; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/354; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/205.

⁵⁸⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/205-206; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 4/10.

⁵⁸⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/204; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/128; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 4/531.

⁵⁸⁷ Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/459.

⁵⁸⁸ Ahkâf, 46/17.

⁵⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/635; *Keşfu’l-muşkilât*, 24, 1237-1238.

⁵⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/303; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 5/98; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/606.

⁵⁹¹ En’âm, 6/154.

⁵⁹² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/635; Mâverîdî, *en-Nuket ve’l-‘uyûn*, 2/189; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 8/539.

⁵⁹³ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/365; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/306.

⁵⁹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 9/678.

Hülasa, الَّذِي sözü bir delil bulunduğu vakit manen çokluk ifade edebilir. Bu takdirde lafız dikkate alındığında kendisine dönen zamir tekil, anlam dikkate alındığında ise zamir çoğul kullanılır. Müellif, her iki kullanımı açıklamak üzere Kur'ân'dan misaller zikretmiştir.

Bâkûlî, Kur'ân'da zamirin bazen lafzına bazen de anlamına hamledildiği öğelerden birinin de كُلُّ ifadesi olduğunu belirttikten sonra örnek olarak şu iki âyeti zikreder: إِنَّ كُلَّ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَنِ عَبْدًا “Göklerde ve yerde olan herkes istisnasız, Rahmân'a birer kul olarak gelecektir.”⁵⁹⁵ وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا “Bunların hepsi de kıyamet gününde Allah'ın huzuruna tek başına gelecektir.”⁵⁹⁶ Müellif, her iki örnekte de كُلُّ kelimesinin lafzına riayet edildiği için آتِي الرَّحْمَنِ آتُوهُ ve آتِيهِ tekil kipi yerine آتُوهُ çoğul kipleri yerine آتِيهِ tekil kipi ve müfred zamirin kullanıldığını ifade etmektedir.⁵⁹⁷

Müellif, وَكُلُّ فِي فَلَكٍ ve “Hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler.”⁵⁹⁸ وَكُلُّ آتُوهُ دَاخِرِينَ “Her biri bir yörüngede yüzüp gider.”⁵⁹⁹ misallerinde ise yukarıdakilerin aksine كُلُّ kelimesinin anlamı kastedildiği için آتُوهُ ve يَسْبَحُونَ ifadelerinin çoğul formunda kullanıldığı ve kendilerindeki cem-i müzekker vâv'ının manen çoğul olan كُلُّ lafzına râci olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁰ Ferrâ, zikredilen her iki kullanımın Kur'ân-ı Kerim ve Arap dilinde yaygın olduğunu belirtmiştir.⁶⁰¹

Özetle, كُلُّ ifadesi bu örneklerde olduğu gibi izâfesiz kullanıldığında haberi cümle olarak ona dönen zamir de anlamına nazaran çoğul olarak gelmektedir. Daha önceki örneklerde olduğu gibi izâfeli kullanıldığında ise haberi müfred, ona râci olan zamir de lafzına riayeten tekil olarak getirilmektedir.⁶⁰²

Müellif, Kur'ân'da zamirin anlamına hamledildiği öğelerden bir diğerinin de أَحَدٌ sözü olduğunu ifade eder. O, delil olarak zikrettiği وَمَا يُعْلِمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ “Hâlbuki bu iki melek, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı.”⁶⁰³ أَنْ يُؤْتَى أَحَدٌ مِثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı.”⁶⁰³

⁵⁹⁵ Meryem, 19/93.

⁵⁹⁶ Meryem, 19/95.

⁵⁹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/639; *Keşfu'l-muşkilât*, 809; Ayrıca bkz. Fârisî, *el-Hucce*, 3/90; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/338-339; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 3/21; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/142; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 2/883; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 3/28; 'Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l*, 2/352; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/368.

⁵⁹⁸ Neml, 27/87.

⁵⁹⁹ Yâsîn, 36/40.

⁶⁰⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/639; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/191; *el-Hasâis*, 3/338; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/368.

⁶⁰¹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/142;

⁶⁰² İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/191; *el-Hasâis*, 3/338-339; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/114.

⁶⁰³ Bakara, 2/102.

“Birine, size verilenin benzeri veriliyor diye mi veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getirecekler diye mi (böyle davranıyorsunuz)?”⁶⁰⁴ âyetlerini tahlil ederken ⁶⁰⁵ فَيَتَعَلَّمُونَ ve يُحَاجُّوْكُمْ ifadelerindeki vâv zamirinin اَحَدٌ ifadesinin anlamına hamledildiği için çoğul kullanıldığını ifade etmektedir.⁶⁰⁶ İkinci âyetteki اَحَدٌ’dan maksadın Hz. Peygamber olduğu dolayısıyla sözü edilen kelimenin umuma delalet etmediğini söyleyen dilciler de vardır. Bunlara göre Hz. Peygamberin şahsında onun etbai da kastedildiği için يُحَاجُّوْكُمْ ifadesi çoğul formunda kullanılmıştır.⁶⁰⁷

2.3. TEVÂBİ‘

Tevâbî‘, tâbî‘ (تَابِع) kelimesinin çoğulu olup sözlükte “*takip eden, arkasından yürüyen, uyan*” vb. anlamlara gelmektedir.⁶⁰⁸ İstilahta ise “*kendinden öncekine i‘râb yönünden uyan öğeler*” anlamına gelmektedir. Önceki isim veya cümleye metbû‘ ardından gelene ise tâbî‘ denilmektedir. Tâbî‘ i‘râb hususunda metbû‘una uymak zorundadır. Genel kabule göre tâbiler “bedel, sıfat/na‘t, atf-ı nesak, atf-ı beyân ve te‘kid” olmak üzere beş kısma ayrılmaktadır.⁶⁰⁹ Bâkûlî, bu kısımlardan sadece bedel ve sıfatın bazı durumlarını ele almıştır.

2.3.1. Bedel

Sözlükte “*karşılık, başkasının yerine geçen şey*” gibi anlamlara gelen bedel⁶¹⁰ nahiv terminolojisinde “*her hangi bir vasıta olmaksızın nisbet ile kastedilen tâbidir*” şeklinde tarif edilmektedir.⁶¹¹ İ‘râbta kendisinden önceki isme uyan yapıya “bedel” veya “mubdel”, kendisine uyulan isme de “mubdelu minh” denilmektedir. Bedelden amaç öncül ismin

⁶⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/73.

⁶⁰⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 2/638; *Keşfu'l-muşkilât*, 207.

⁶⁰⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 2/638; *Keşfu'l-muşkilât*, 237; *el-İbâne*, 499; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/271, *Zemahşerî, el-Keşşâf*, 1/373; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/213.

⁶⁰⁷ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/213.

⁶⁰⁸ Ebu Abdîrrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, “Tb‘a”, *Kitâbu'l-‘ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl ts.) 2/79; İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî ‘î, *Lisânu'l-‘Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, (Kahire: Dâru'l-me‘ârif, ts.), 7/27-31; İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur‘ân*, “tb‘a”, 162.

⁶⁰⁹ Ebû İshâk İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye*, thk. Heyet (Mekke: Ma‘hedu'l-Buhûsi'l-İlmiyye 2007/1428), 4/606; Şemsuddîn Muhammed b. ‘Abdulmun‘im b. Muhammed el-Cevcerî el-Kâhîrî eş-Şâfiî, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî m‘arîfet kelâmi'l-‘Arab*, thk. Nevâf b. Cezâ’ el-Hârisî (Medine: ‘İmâdetu'l-bahsi'l-ilmî 2004/1423), 2/756; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 65; Abdullah el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd*, 249.

⁶¹⁰ Ferâhidî, “Bdl”, *Kitâbu'l-‘ayn*, 8/45; İbn Manzûr, “Bdl”, *Lisânu'l-‘Arab*, 11/49; Zebidî, “Bdl”, *Tâcu'l-‘arûs*, 28/64.

⁶¹¹ Abdullah el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd*, 262; Ahmed b. el-Cemâl Abdullah el-Fâkihî, *Mucibu'n-nidâ ilâ şerhi Katri'n-nedâ*, (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1390-1971), 2/249; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfıyyeti İbn Mâlik*, 3/247; Muhammed Abdulaziz en-Neccâr, *Dıyâu's-sâlik ilâ Evdâhu'l-mesâlik* (y.y.: Muessesetu'r-Risâle, 2001/1422), 3/237.

(mübdel minh) manasının açıklanması ve pekiştirilmesidir. Bedel dört kısma ayrılmaktadır. Bedel, mubdelu minh'in tamamını ifade ediyorsa "bedelu'l-kull", bir kısmını ifade ediyorsa "bedelu'l-ba'd", tümünü veya bir cüzünü ifade etmeyip onunla ilgili ise "bedelu'l-iştimâl, mubdelu minh yanlılıkla söylenmiş ise "bedelu'l-galat" diye isimlendirilir.⁶¹²

Bâkûlî, bedel konusuna ayırdığı babda zahir veya müevvel ismin bir zahir isimden veya zamirden bedel olmasını Kur'ân-ı Kerim çerçevesinde ele almıştır. Müellifin karışık ve dağınık bir şekilde zikrettiği âyet örneklerini biz aşağıdaki tertibe göre maddeler halinde sıralayacağız.

2.3.1.1. İsm-i Zahirin İsm-i Zahirden Bedel Olması

Müellif, *"Bu durum, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerinin, bütün bunlar da isyan etmeleri ve haddi aşmalarının sonucuydu."*⁶¹³ âyetini i'râb ederken ikinci ذَٰلِكَ işaret isminin, makablindeki birinci ذَٰلِكَ isminden bedel olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁴ Taberî de bu yönde görüş beyan etmektedir.⁶¹⁵ Ebû Hâyyân ise bedelin yanı sıra te'kid olmasını da caiz görmektedir.⁶¹⁶ Birinci işaret isminin fakru zaruret ve Allah'ın gazabına, ikinci ismin ise küfür ve öldürme işine işaret ettiğini dolayısıyla ikinci ismin birincinin te'kid ve bedeli olmadığını söylemek de mümkündür.⁶¹⁷

Bâkûlî konu çerçevesinde zikrettiği *"yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin."*⁶¹⁸ âyetini ise şu şekilde tahlil etmektedir: Misalde geçen جَزَاء ifadesi mefûlün leh'tir, نَكَالًا sözü ise ondan bedel olup bunun dışında başka bir şekilde (mefûlün leh olarak) i'râb edilmesi caiz değildir. Zira bir tek fiilin (atıf vasıtası olmadan) mefûlün leh olan iki isimde aynı anda amel etmesi caiz değildir.⁶¹⁹ Zemahşerî ve Zeccâc, söz konusu iki kelimenin birlikte mefûlün leh olduğunu söylemektedir.⁶²⁰ Ancak müellifin belirttiği gerekçeden dolayı bu görüş güzel bulunmamıştır.⁶²¹

⁶¹² Ebu'l-Fidâ', *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*; 1/235; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahv*, 31; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 70.

⁶¹³ Bakra, 2/61.

⁶¹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/988.

⁶¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/31. Ayrıca bkz. İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/156; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/146; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/277.

⁶¹⁶ Ebû Hayyân *el-Bahru'l-muhît*, 1/383.

⁶¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/146; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/277.

⁶¹⁸ Mâide, 5/38.

⁶¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/989-990; *Keşfu'l-muşkilât*, 350;

⁶²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/632; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/174.

⁶²¹ 'Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 9/591.

2.3.1.2. Müevvel İsm-in İsm-i Zahirden Bedel Olması

Müellifin serdettiği örneklerin bazısında أَنْ ve اِنَّ mastar edatları ile oluşan müevvel ismin zahir isim veya zamirden bedel yapıldığı görülmektedir. Örneğin müellif, فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتْ “Süleyman’ın cesedi yere yıkılınca ortaya çıktı ki, eğer cinler gaybı bilmiş olsalardı o aşağılayıcı eziyete katlanıp durmazlardı.”⁶²² misalinde اِنَّ اِنَّ cümlesini isim tevilinde, ref’ mahallinde اِنَّ kelimesi için bedel olduğunu belirtmektedir. Ona göre âyet, تَبَيَّنَ لِلْإِنْسِ جَهْلُ الْجِنِّ بِالْغَيْبِ “insanlar için cinlerin gaybı bilmedikleri ortaya çıktı” anlamına gelmektedir.⁶²³ Müevvel ismin bedel yapılmasıyla mubdelu minhin mahiyeti (cinlerin durumu), ondan ne kastedildiği ortaya çıkmıştır. Taberî ve Zemahşerî de en-i masdariyenin sılasıyla beraber mezkûr isimden bedelu’l-iştimâl olduğunu ifade etmektedirler.⁶²⁴ عَلِمَتِ الْجِنَّ اِنَّ ifadesinin “cinler bildiler ki” anlamına gelmesi de muhtemeldir. Bu takdirde “en ve sılası” söz konusu fiilin ikinci mefûlü konumundadır.⁶²⁵ Meüllif, *Keşfu’l-muşkilât*’ta söz konusu fiilin lâzımı olduğunu belirterek bu görüşe katılmamaktadır.⁶²⁶

2.3.1.3. Müevvel İsm-in Zamirden Bedel Olması

Müevvel isim zamirden bedel olabilir. Bâkûlî’nin bununla ilgili olarak zikrettiği misallerden biri şu âyet-i kerimedir: وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ “Onlar Allah’ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar.”⁶²⁷ Müellif, burada ve Ra’d 21. ve 25. âyetlerdeki اِنَّ اِنَّ ifadesinin isim/mastar (يُوصَلُ) tevilinde بِهِ terkibindeki mecrûr zamirden bedel olduğunu vurgulamaktadır.⁶²⁸ Ahfeş, âyetteki bedelin bedelu’l-ba’d türünden olduğunu ifade etmektedir.⁶²⁹ ‘Ukberî, bunun yanı sıra مَا edatı için nasb mahallinde bedelu’l-iştimâl olmasının da caiz olduğunu belirtir.⁶³⁰ Ebû Hâyyân ise müellifin vurguladığı i’râb veçhi dışındaki tüm takdirlerin zayıf olduğunu söylemektedir.⁶³¹

Bâkûlî’ye göre bu üç âyet, mubdelu minhin iskât/إسقاط yani yok hükmünde olmadığının delilidir. Zira bu örneklerde mubedlu minh yok hükmünde sayılıp bedel onun

⁶²² Sebe’, 34/14.

⁶²³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/982; *Keşfu’l-muşkilât*, 1090; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/285.

⁶²⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/243; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/573; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 3/231.

⁶²⁵ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 4/412; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/285.

⁶²⁶ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 1090.

⁶²⁷ Bakara, 2/27.

⁶²⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/969; *Şerhu’l-Luma’*, 565; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/209; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni*, 1/462.

⁶²⁹ Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/60.

⁶³⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/44; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/209.

⁶³¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, 1/207.

yerine ikame edildiği takdirde bedel mubdelu minhe dönen zamirden hâli kalacaktır.⁶³² Hâlbuki bedelu'l-ba'z ve bedelu'l-iştîmâlde kendilerinden mubdelu minhe dönen bir zamirin bulunması zorunludur. Müellif, İbn Cinnî'nin *el-Luma'* adlı eserine yazdığı şerhte onun “bedelde ölçü, bedelin hafzedilip mubdelu minhin onun yerine ikame edilmesinin doğru olmasıdır” sözlerini eleştirir. Devamında dilcilerin bundan maksatlarının mubdelu minhin direkt atılabilmesi değil, bedelin i'râb yönünden onun yerine geçebilmesi olduğunu söyledikten sonra yukarıdaki âyeti delil gösterir.⁶³³ Bedelin te'kid, açıklama ve tahsis gibi işlevleri göz önüne alındığında onun gerçek anlamda yok mesabesinde olmadığı ve müellifin tespitinin göz ardı edilmemesi gerektiği anlaşılabacaktır.

2.3.1.4. Zahir İsmin Zamirden Bedel Olması

Zahir isim zamirden bedel olabilir. Müellif, dilcilere göre zahir ismin zamire bedel olmasının Arapçada çok nadir olduğunu ve neredeyse Ferezdak'ın şu beytinden başka şahid bulamadıklarını ifade etmektedir:

عَلَى خَالَةٍ لَوْ أَنَّ فِي الْقَوْمِ حَاتِمًا عَلَى وَجُودِهِ لَضَنَّ بِالْمَاءِ حَاتِمًا

“Dilciler, bu şiirdeki حَاتِم ismini وَجُودِهِ sözündeki mecrûr zamirden bedel olduğunu söylemektedir. Onlardan biri ise -zahirin zamirden ibdâlinin caiz olmadığını ispatlamak için- beyitteki حَاتِم kelimesinin aslında merfû' olduğunu, kafiye'nin uyumu için mecrûr söylendiğini söyleyecek kadar ileri gitmiştir.” Bâkûlî bu ifadelerden sonra kendisinin yukardaki âyetlerle bu hususu ispatladığını ve konunun daha iyi anlaşılması için şu âyeti de zikrettiğini belirtmektedir: رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا “Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofrayı indir ki; önce gelenlerimize (zamanımızdaki dindaşlarımıza) ve sonradan geleceklerimize bir bayram olsun.”⁶³⁴ Müellif, bu âyeti kerimede عَلَيْنَا وَآخِرِنَا وَآخِرِنَا ifadelerinin عَلَيْنَا terki bindeki zamirden bedel olduğunu ve her iki öğede âmil olan lâm'ın (لـ) lafzen tekrar ettiğini özellikle vurgulamaktadır.⁶³⁵ Zira ona göre bedel ile mubdelû minhin âmili aynı değildir. Bedelin âmili lafzen veya takdiren tekrar hükmündedir. Başka bir anlatımla bedel ve mubdelûn minh öğesinde amel eden şey -misalde lafzen tekrar eden lâm edatı gibi- aynı cinsten iki farklı âmildir. Müellif bu tezini desteklemek üzere اسْتَضَعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ “...küçük görülüp ezilen inanmışlara...”⁶³⁶ âyetini de delil olarak sunar. Nitekim bu örnekte

⁶³² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/969; *Şerhu'l-Luma'*, 565.

⁶³³ Bâkûlî, *Şerhu'l-Luma'*, 565.

⁶³⁴ Mâide, 5/114.

⁶³⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/971; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/693; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/474; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/314; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/530.

⁶³⁶ A'râf, 2/75.

de âmil her iki ögede lafzen tekrar etmiştir.⁶³⁷ Bu durum, zikredilsin veya edilmesin her iki ögede aynı türden iki farklı âmilin etki ettiğini göstermektedir.

2.3.2. Sıfatın Hazfî

Lügatte “*bir şeyi nitelemek, özelliklerini belirtmek, süslemek*” anlamına gelen sıfat kelimesi⁶³⁸ istilahta “*metbû’unda mutlak bir manaya (niteliğe/özelliğe) delalet eden tâbi’dır*”⁶³⁹ veya “*metbû’unun lafzına muhalif muştâk veya muştâk tevilinde olan tâbi’*.”⁶⁴⁰ şeklinde tarif edilmiştir. Cumhura göre sıfat, müştak veya mekân için olmayan işaret isimleri, ism-i mensûb ve sahip anlamındaki ذُو gibi müştaka tevil edilebilen isimlerden olmalıdır. Ayrıca cümle ve şibh-i cümle de sıfat olabilmektedir. Sıfattan gaye mevsûfu daha belirgin hale getirmek (tavdîh), tahsis, te’kid, övme, yerme veya acıma ifade etmektir.⁶⁴¹

Sıfatın hazfedilip yerine mevsûfun ikame edilmesi “sözde müphemliğe neden olduğu için Arap dilinde çok nadir başvurulmuş bir hazif formudur.” Çünkü mevsûfun varlığı sıfatın varlığına bağlıdır, dolayısıyla sıfatsız bir mevsûf düşünmek mümkün değildir. Ancak kendisine delâlet eden bir unsurun varlığı veya bir karineden anlaşılması halinde birtakım sebep ve maksatlara binaen sıfat cümleden düşürülebilir.⁶⁴² Bâkûlî, “*Kur’ân’da hâl ve sıfatın hazfî*” adını verdiği babda “bu hazif türünün nadir fakat ince bir konu olduğunu”⁶⁴³ ifade ettikten sonra örneklere geçiş yapmıştır.

Bazen sıfatın hazfî, mevsûfun daha kapsamlı bir şekilde ortaya konmasını sağlar. Çünkü böyle kullanımlarda mevsûfun belli bir sıfatla sınırlanmayacak kadar geniş bir anlama sahip olduğu vurgulanmak istenir.⁶⁴⁴ Müellifin istidlâl ettiği إِي وَجَدْتُ أَمْرًا تَمْلِكُهُمْ وَأُوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ “Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm.”⁶⁴⁵ âyet-i kerimesinde sıfat ögesi böyle bir amaç için hazfedilmiştir. Bâkûlî’ye göre âyetin açılım أَحَبَّتْهُ “kendisine (mülk, iktidar, şan-şöhret, otorite, mal, güzellik, ... kabilinden) sevdiği her şey verilmiştir”

⁶³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 2/971; *Keşfu'l-muşkilât*, 459; *Şerhu'l-Luma*, 564.

⁶³⁸ İbn Manzûr, “Vsf”, *Lisânu'l-Arab*, 9/356; İsfahânî, “Vsf”, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur’ân*, 873.

⁶³⁹ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî ‘ilmi’n-nahv*, 29; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 67.

⁶⁴⁰ Ebû Muhammed Abdullah Cemaluddîn b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri’n-nedâ ve belli’s-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, (Mısır: Mektebetu’s-S’âade, 1383/19639), 283; Abdullah el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd*, 249; Ahmed el-Fâkihî, *Mucîbu’n-nidâ*, 2/215.

⁶⁴¹ İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ*, 283; Abdullah el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd*, 249; Ahmed el-Fâkihî, *Mucîbu’n-nidâ*, 2/215-216; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 67-68.

⁶⁴² İbn Ya’îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/257; Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 244.

⁶⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur’ân*, 3/1330.

⁶⁴⁴ Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 246.

⁶⁴⁵ Neml, 27/23.

şeklindedir.⁶⁴⁶ Burada sıfatın hazfî cümlede îcâz ve ihtisârın yanı sıra, mananın çok kapsamlı bir şekilde ortaya konmasına yol açmıştır.⁶⁴⁷ Şayet sıfat cümlede zikredilip mevsûf belli bir sıfatla sınırlansaydı anlam bu kadar etraflı ortaya konamazdı.

Müellif, “*Derken onlar kendilerine hatırlatılanı unuttuklarında, (önce) üzerlerine her şeyin kapılarını açtık.*”⁶⁴⁸ âyetinin yukarıdakine benzer şekilde “*üzerlerine sevdikleri her şeyin kapılarını açtık*” manasına geldiğini vurgulamaktadır.⁶⁴⁹ Bu misalde de sıfatın sözden düşürülmesi, anlamı daha geniş bir şekilde ortaya koyma imkânı vermiştir. Zira sıfatın hazfî, cümlelerin birçok unsuru kapsama ve وَتَحْيَلُوهُ وَأَحْبُوهُ وَتَمَنُّوهُ وَطَلَّبُوهُ كُلِّ شَيْءٍ أَحْبُوهُ “*onlara sevdikleri, arzuladıkları, istedikleri, hayal ettikleri... her şeyin kapılarını açtık*” şeklinde muhatabın zihninden geçen birçok ihtimali kapsama imkânı vermiştir.⁶⁵⁰

Mevsûfa özel bir vurgu yapılmak istendiği yerlerde sıfat hazfedilir ve bu hazif mevsûfun manasında geniş bir açılım meydana gelmesine imkân verir. Konuşma dilinde çokça başvuru bu tür kullanımlarda hâl karineleri etkin ve belirleyici bir role sahiptir.⁶⁵¹ Mahzûf sıfatın bu türü için *يَجِدُهُ شَيْئًا* “*Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz.*”⁶⁵² âyeti örnek olarak zikredilebilir. Müellife göre *لَمْ يَجِدْ شَيْئًا مِمَّا ظَنَّهُ وَقَدَّرَهُ* “*sandığı ve umduğu hiçbir şey bulamaz*” takdirinde olan misalden sıfat hazfedilmiştir.⁶⁵³ Abbas b. Mirdâs’ın şu beyti de bunu teyit etmektedir:

فَلَمْ أُعْطِ شَيْئًا وَلَمْ أَمْنَعْ وَقَدْ كُنْتُ فِي الْحَرْبِ ذَا نُدْرٍ

Bu beyitte sıfat hazfedilmiştir. Zira şâirin muradı şöyledir: *فَلَمْ أُعْطِ شَيْئًا مِمَّا قَدَّرْتُ إِيَّائِي* “*verebileceğim hiçbir şeyi vermedim.*”⁶⁵⁴

Bâkûlî, *مَا أَنْتَ بِشَيْءٍ* Arap kelamının ve Kumeyt’in (ö. 126/744)

سُنِّلْتُ فَلَمْ تَمْنَعْ وَلَمْ تُعْطِ نَائِلًا فَسَيِّانٌ لَا دَمٌ عَلَيْكَ وَلَا حَمْدُ

şeklindeki beytinin *لَمْ تُعْطِ عَطَاءً يَكُونُ لَهُ مَوْضِعٌ* ve *مَا أَنْتَ بِشَيْءٍ يَقَعُ بِهِ إِعْتِدَادٌ* dolayısıyla bu iki misalde de sıfatın aynı maksat çerçevesinde hazfedildiğini belirtmektedir.⁶⁵⁵

⁶⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1330; *Keşfu'l-muşkilât*, 1006, 1357; Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 246.

⁶⁴⁷ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 8/143.

⁶⁴⁸ En'âm, 6/44.

⁶⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1330;

⁶⁵⁰ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 8/143; Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 246-247.

⁶⁵¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/372; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/257; Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 246-247.

⁶⁵² Nûr, 24/39.

⁶⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1331; *Keşfu'l-muşkilât*, 954-955; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 16/303; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 6/617; Muhammed Ali Taha ed-Durra, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânuhu* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr 2009/1430), 6/399.

⁶⁵⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1331-1332.

Müellifin zikrettiği bu örneklerde bağlam ve içinde bulunulan hâl karinesinin delaletiyle sıfat hazfedilerek mevsûf ile iktifa edilmiştir.

Özetle, müellife göre nadir olmakla beraber kendisine delâlet eden bir unsurun varlığı veya bir karineden anlaşılması halinde sıfatın hazfî caizdir. Bu hazif, cümlede îcâz ve ihtisarı yanı sıra anlamın daha etraflı ve daha kapsamlı ortaya konmasına sağlar.

2.3.3. Mevsûfun Hazfî

Sîbeveyhi, teorik olarak mevsûfun hazfîni hoş karşılamamaktadır.⁶⁵⁶ İbn Cinnî ise lafzî ve hâlî karinelerinin olması durumunda mevsûfun hazfedilmesinin caiz olduğunu ancak bu üslubun nesirden çok nazımda vuku bulduğunu belirtmektedir. İbn Cinnî ayrıca sıfattan tam olarak anlaşılan mevsûfun hazfîni güzel, tam olarak anlaşılmayanın hazfîni ise kabih/çirkin olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁵⁷ İbnu'l-Esîr (ö. 637/1239) de mevsûfun hazfînin, sıfatın hazfînden daha yaygın olduğunu ve nesirden ziyade nazımda başvurulmuş bir hazif türü olduğunu ancak Kur'ân'da bu üsluba rastlamanın mümkün olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁸

Bâkûlî, “*Kur'ân'da mevsûfun hazfedilip sıfatın onun yerine ikame edilmesi*” adını verdiği babda Arap dilinde bu kullanımın güzel bulunduğunu hatta bir tür fesahat ve belagat sanatı olarak kabul edildiğini, Sîbeveyhi'nin de *el-Kitâb*'ın bazı yerlerinde bu konuya değindiğini vurguladıktan sonra Kûr'ân-ı Kerimden konu ile ilgili birçok misal zikretmiştir.⁶⁵⁹ Müellif, *Keşfu'l-muşkilât*'ta da söz konusu hazif türünün Kur'ân'da yaygın bir şekilde kullanıldığını söylemektedir.⁶⁶⁰

Müellifin uzun uzadıya ve karmaşık bir şekilde ele aldığı konuyu daha anlaşılır ve düzenli olması adına aşağıdaki tertibe göre açıklayacağız.

1. Müellife göre Kur'ân'da الْأَخِرَةُ، لَدَارُ الْآخِرَةِ gibi sıfatların birçok yerde mevsûfu hazfedilmiştir. Müellifin bu yapılar için verdiği bazı örnekler ve tercih ettiği takdirler şu şekildedir:

وَأَنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِينَ،⁶⁶¹ “(Onlar) ahirete de kesin olarak inanırlar.” وَأَبَا الْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ “Şüphesiz o ahirette de iyilerdendir.”⁶⁶² Bâkûlî, birinci misalin هُمْ يُوقِنُونَ الصَّالِحِينَ

⁶⁵⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1331-1332; *Keşfu'l-muşkilât*, 842.

⁶⁵⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/253.

⁶⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/368; *el-Muhtesab*, 1/347, 2/145.

⁶⁵⁸ Ebû'l-Feth Dıyâuddîn Nasrullah b. Esîr el-Mûsilî, *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtibi ve's-şâir*, thk Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebtu'l-'Asriyye, 1411-199), 2/95-96.

⁶⁵⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/488.

⁶⁶⁰ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 849.

⁶⁶¹ Bakara, 2/4.

⁶⁶² Bakara, 2/130.

وَإِنَّهُ فِي الدَّارِ الْآخِرَةِ مَنْ⁶⁶³ (Onlar) ahirete de kesin olarak inanırlar.” tevilinde, ikinci misalin de “Şüphesiz o ahiret yurdunda da iyilerdendir.” takdirinde olduğunu belirtmektedir. Ona göre الدُّنْيَا فِي الدُّنْيَا “Andolsun, biz İbrahim’i bu dünyada seçkin kıldık.”⁶⁶⁴ âyet-i kerimesinin açılımı da الدُّنْيَا فِي الدُّنْيَا şeklindedir. Müellif, الْآخِرَةِ öğelerinin mevsuflarıyla kullanıldığı وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ “Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu daha hayırlıdır.”⁶⁶⁵ âyetinin önceki örneklerde mevsûfun hazfedildiğine delil olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁶⁶

Bâkûlî, وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ “Elbette ahiret yurdu daha hayırlıdır.”⁶⁶⁷ misalinin ve İbn⁶⁶⁸ “لَلدَّارِ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ” takdirde okunduğu takdirde ‘Amir’in kıraatine göre الْآخِرَةِ sözünün cerriyle okunduğu takdirde “Elbette son saatin yurdu daha hayırlıdır.” tevilinde olduklarını ve السَّاعَةِ kelimesinin دَارُ ifadesinin muzâfun ileyhisi olmayıp mahzûf bir mevsuf için (السَّاعَةِ) sıfat olduğunun⁶⁶⁹ altını özellikle çizmektedir. Ona göre Arap dilindeki صَلَاةُ الْأُولَى, مَسْجِدُ الْجَامِعِ gibi yapılarda ve ذَلِكَ دِينَ الْقَيِّمَةِ “İşte bu dosdoğru dindir.”⁶⁷⁰ وَحَبُّ الزَّرْعِ “ve biçilecek taneler”⁶⁷² gibi âyet kısımlarında altı çizili kelimelerin arasında izâfet ilişkisi olmayıp mahzûf bir mevsûfla beraber sıfat tamlaması konumundadırlar. Bu ifadelerin açılımı şöyledir: صَلَاةُ السَّاعَةِ الْأُولَى “birinci saatin/vaktin namazı”, وَمَسْجِدُ الْوَقْتِ الْجَامِعِ “cemedan/bir araya getiren vaktin mescidi”, ذَلِكَ دِينَ الْمِلَّةِ الْقَيِّمَةِ “işte dosdoğru ümmetin dini budur”, إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْعِلْمِ الْقَيِّينِ “Şüphesiz bu, kesin gerçeğin bilgisidir”, وَحَبُّ الزَّرْعِ الْحَصِيدِ “ve biçilecek ekin taneleri”.⁶⁷³

Yukarıdaki örneklerde altı çizili kelimelerin lafızları farklı olsa da anlamları aynıdır. Kûfeliler, lafızları farklı olması kaydıyla bir ögenin kendisine veya sıfatına izâfe edilmesinin caiz olduğunu ileri sürmektedirler. Zira Arap dilinde ve Kur’ân’da –yukarıdaki örnekler gibi– bu tarzda birçok şahid bulunmaktadır. İzâfeden maksat tarif veya tahsistir. Bir şeyin bizzat kendisinden tarif veya tahsis kesp etmesi ise mümkün değildir. Bundan dolayı Basralılar bir unsurun kendisine veya sıfatına izâfe edilmesinin caiz olmadığını belirtmekte, Kûfelilerin

⁶⁶³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/488; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/101; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/132.

⁶⁶⁴ Bakara, 2/130.

⁶⁶⁵ En’âm, 6/32.

⁶⁶⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/488.

⁶⁶⁷ Yûsuf, 12/109.

⁶⁶⁸ En’âm, 6/32.

⁶⁶⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/489; *Keşfu’l-muşkilât*, 393; *Şerhu’l-Luma*, 538; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/491; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/574; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni*, 10/283

⁶⁷⁰ Beyyin, 98/5.

⁶⁷¹ Vâkıa, 56/95.

⁶⁷² Kâf, 509.

⁶⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/489; *Şerhu’l-Luma*, 538; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni*, 10/380.

istidlâl ettikleri şâhidleri ise mevsûfun hazfi ile tevil etmektedirler.⁶⁷⁴ Bu konuda açıkça Basra ekolünün görüşünü tercih eden müellif, mezkûr örneklerdeki ifadelerin bir mevsûfun takdiriyle sıfat tamlaması olduklarını vurgulamakta ve bu yapıların izâfet terkibi oldukları iddiasında bulunanların hata ettiklerini söyleyerek isim vermeden Kûfeli dilcileri eleştirmektedir.⁶⁷⁵

2. Kur'ân'da geçen صَالِحَات ve سَيِّئَات kelimeleri nitelendirdiği mevsûfa ihtiyaç duyulmadan kullanılan sıfatlardır. “Sağlam, iyi, uygun” gibi anlamları olan “salih/salihat” kelimesi Kur'ân'da genelde işlenen amelin sıfatı olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki bu kelime mevsûfsuz geçtiği her yerde doğrudan “salih amel” olarak anlaşılır hale gelmiştir. Bu sebeple çoğunlukla tek başına/mevsûfsuz şekilde kullanılmaktadırlar.⁶⁷⁶ İfade edilen nedenden dolayı Bâkûlî, Kur'ân'da وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ şeklindeki ifadelerin tümünden mevsûfun hazfedildiği ve وَعَمِلُوا الْخِصَالِ الصَّالِحَاتِ “salih işler/ameller işleyenler” anlamında geldiklerini vurgulamaktadır.⁶⁷⁷ Müellif, yaptığı bu genellemeden dolayı zikri geçen ifade dışında örnek verme gereği duymamıştır.

“Suç, kusur, hata” gibi anlamlara gelen سَيِّئَات kelimesi ise öncekinin aksine işlenen kötü amellerin sıfatı olarak kullanılmaktadır. Bâkûlî, bu çerçevede zikrettiği وَكَفَّرَ عَنَّْا سَيِّئَاتِنَا “Kötülüklerimizi ört.”⁶⁷⁸, نَكْفِرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ “Sizin küçük günahlarınızı örteriz”⁶⁷⁹, âyetlerinin aslında اَلْخِصَالِ السَّيِّئَاتِ “kötü işler/ameller” açılımında oldukları, اَللّٰهُ يُبَدِّلُ اللّٰهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ “Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.”⁶⁸⁰ misalinin ise اَللّٰهُ يُبَدِّلُ اللّٰهُ الْاَعْمَالِ السَّيِّئَاتِ اَعْمَالًا حَسَنَاتٍ “Allah işte onların kötü amellerini iyi amellere çevirir.” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁶⁸¹ سَيِّئَات kelimesini bu üç misal ile açıklamakla yetinen müellif, صَالِحَات sözünde olduğu üzere “Kur'ân'ın tümünde böyledir” şeklinde genel bir ifade kullanmamıştır.

Hülasa, Kur'ân dilinde صَالِحَات ve سَيِّئَات kelimeleri işlenen amellerin ismi gibi kullanılmakta ve tek başlarına geçtikleri yerlerde doğrudan mevsufları olan iyi veya kötü amel anlaşılmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı mütekellim genelde onların mevsûflarını zikretmeyip ibarede îcâz ve ihtisar temin etmekte ayrıca sıfatı ön plana çıkarma ve ona özel bir vurgu yapma imkânı da elde etmektedir.

⁶⁷⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/356-357; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, 10/380.

⁶⁷⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru 'l-Kur'ân*, 1/489-490; *Şerhu 'l-Luma'*, 538.

⁶⁷⁶ Kutbettin Ekinci, *Kur'ân'da hazf*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 87-88.

⁶⁷⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru 'l-Kur'ân*, 1/517.

⁶⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/193.

⁶⁷⁹ Nisâ, 4/31.

⁶⁸⁰ Furkân, 25/70.

⁶⁸¹ Bâkûlî, *Cevâhiru 'l-Kur'ân*, 1/517, 519; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, 10/502.

3. Bâkûlî'nin mahzûf bir mevsûfa sıfat olarak takdir ettiği öğelerden biri de قَلِيل ifadesidir. قَلَّ – يَقِلُّ – قَلَّةٌ fiilinden sıfat-ı müşebbehe olan bu kelimenin nitelediği şey/mevsûf bağlamdan anlaşılması veya bir karinenin varlığı durumunda hazfedilebilir. Örneğin müellif, "Allah da, "İnkâr edeni bile az bir süre, (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırırım demişti."⁶⁸² âyetini tahlil ederken قَلِيل ifadesinin mahzûf bir mevsûfu az olmakla nitelediği ve âyetin aslında قَلِيلًا مَتَاعًا قَلِيلًا "İnkâr edeni bile az bir geçimlilikle rızıklandırırım" anlamına geldiğini vurgulamaktadır.⁶⁸³ Müellif ayrıca, قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ "De ki: "Dünya geçimliği azdır."⁶⁸⁴ âyetinde mezkûr mevsûfunun bu âyetteki mahzûf mevsûfu belirleyen bir delil/karine olduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁵ Müellifin Ebû Ali'den birebir naklettiği bu teville göre söz konusu kelime bağlamdan anlaşıldığı için hazfedilen bir mefûlü mutlakın sıfatı olup onun yerine ikame edilmiştir.⁶⁸⁶ Bâkûlî, Keşfu'l-muşkilât'ta ise bu takdirin yanı sıra "az bir süre" şeklinde mahzûf bir zarfa/mefûlün fih'e sıfat yapmanın da mümkün olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸⁷ Nitekim verdiğimiz mealde âyet bu takdire göre tercüme edilmiştir.

Bâkûlî'nin قَلِيل ifadesinin mahzûf mevsûfu ile ilgili olarak zikrettiği örneklerden diğer bazıları ve yaptığı dilsel tahliller aşağıdaki gibidir:

قَلِيلًا مَا تُؤْمِنُونَ "Bu yüzden pek az iman ederler."⁶⁸⁸ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ "Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!"⁶⁸⁹ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ "Ama siz ne kadar az şükrediyorsunuz!"⁶⁹⁰ Misallerdeki قَلِيلًا ifadeleri mahzûf mefûlü mutlak olan إيمانًا mastarının sıfatı olup bu mastar hazfedilince sıfat onun yerine geçmiştir. Müellife göre bu âyetler aslında قَلِيلًا يُؤْمِنُونَ, إيمانًا قَلِيلًا تَذَكَّرُونَ, قَلِيلًا تَشْكُرُونَ tevilinde olup "hiç iman etmezler", "siz hiç öğüt almıyorsunuz", "siz hiç şükretmiyorsunuz" anlamına gelmektedir.⁶⁹¹ Zira killet (الْقَلَّة) ifadesinden bazen nefiy/olumsuzluk kastedilir.⁶⁹² Nitekim Sîbevehi, قَلَّ رَجُلٌ يَقُولُ ذَلِكَ إِلَّا زَيْدٌ ifadesinin aslında قَلَّ رَجُلٌ يَقُولُ ذَلِكَ إِلَّا زَيْدٌ "Zeyd dışında hiçbir adam bunu söylemez" anlamına geldiğini

⁶⁸² Bakara, 2/126.

⁶⁸³ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/506; Keşfu'l-muşkilât, 98; 'Ukberî, et-Tibyân, 1/114; Hemedânî, el-Ferîd, 1/382; 'Udayme, Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 9/76.

⁶⁸⁴ Nisâ, 4/77.

⁶⁸⁵ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/506; Keşfu'l-muşkilât, 98;

⁶⁸⁶ Fârisî, el-Hucce, 2/128.

⁶⁸⁷ Bâkûlî, Keşfu'l-muşkilât, 98; 'Ukberî, et-Tibyân, 1/114; Hemedânî, el-Ferîd, 1/382; 'Udayme, Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm, 9/760.

⁶⁸⁸ Bakara, 2/88.

⁶⁸⁹ A'râf, 7/3.

⁶⁹⁰ A'râf, 7/10.

⁶⁹¹ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/507; Keşfu'l-muşkilât, 73; 'Ukberî, et-Tibyân, 1/90.

⁶⁹² Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/507; Keşfu'l-muşkilât, 73; Zemahşerî, el-Keşşâf, 1/164; Vâhidî, et-Tefsîru'l-basît, 3/136, 16/43; Hemedânî, el-Ferîd, 1/324.

söylemektedir.⁶⁹³ Bazıları misallerdeki مَا kelimesinin nefiy edatı olduğunu ve anlamdaki olumsuzluğun قَلِيلًا kelimesinden değil “mâ”dan anlaşıldığını ileri sürmektedir.⁶⁹⁴ Bu görüş mana bakımından doğru olsa da dil mantığı açısından hatalı bulunmuştur. Zira nefiyden sonra gelen bir ma‘mûlün ona takaddüm etmesi caiz değildir.⁶⁹⁵ Mezkûr misallerdeki قَلِيلًا ifadesi hakiki anlamıyla da (azlık) tefsir edilmektedir. Bu takdirde âyetlerin anlamı mealde verildiği gibidir. Taberî ve Ebû Hayyân’ın tercihi bu yöndedir.⁶⁹⁶

Semîn el-Halebî, birinci âyetteki قَلِيلًا ifadesinin altı şekilde i‘râb edildiğini fakat bunların içinde en güzel olanın –müellifin de ifade ettiği- mahzûf bir mastara sıfat yapmak olduğunu söylemektedir.⁶⁹⁷

4. Bâkûlî’ye göre kâf-ı teşbih ve mâ’yı mevsûle veya mastariyeden mürekkep olan كَمَا kelimesi i‘râb bakımından mahzûf bir mevsuf için sıfat konumundadır.⁶⁹⁸ Örneğin o, وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ءَامِنُوا كَمَا ءَامَنَ لَنَاسٌ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا ءَامَنَ لِسُفَهَاءٍ “Onlara, “İnsanların inandıkları gibi siz de inanın” denildiğinde ise, “Biz de akılsızlar gibi iman mı edelim?” derler.”⁶⁹⁹ âyetini tahlil ederken misalde iki defa geçen كَمَا ifadesinin hazfedilen إِيْمَانًا kelimesi için sıfat olduğunu ve onun hazfinden sonra yerine geçtiğini ifade etmektedir. Bu durumda âyetin sözdizimsel açılımı أَمِنُوا إِيْمَانًا مِثْلَ إِيْمَانِ النَّاسِ “Siz de insanların imanı gibi iman edin denildiğinde” ve أَنُؤْمِنُ إِيْمَانًا كَإِيْمَانِ السُّفَهَاءِ “Biz de akılsızların imanı gibi mi iman edelim? şeklindedir.⁷⁰⁰ Buna göre önce mefûlû mutlak konumunda olan mevsûf (إِيْمَانًا) siyak-sibakın delaletiyle sözden düşürülmüş ardından kâf-ı teşbih ve mâ’yı mastariyeden müteşekkil olan كَمَا terkihi onun yerine ikame edilmiştir. Dilelerin çoğu âyetteki كَمَا ifadesini i‘râb açısından bu şekilde takdir etmektedir.⁷⁰¹ Ancak kıyasen/teorik olarak mevsûfun hazfini hoş karşılamayan Sîbeveyhi’ye göre ise كَمَا ifadesi bu gibi yerlerde hazfedilen إِيْمَانًا mastarı için hâl konumundadır.⁷⁰²

⁶⁹³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/507; *Keşfu'l-muşkilât*, 73; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/314; Sîrâfî Ebû Said el-Hasan b. Abdullah b. el-Merzubân, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdî, Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008), 3/54.

⁶⁹⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/90.

⁶⁹⁵ Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/324; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3/136.

⁶⁹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/233; Ebû Hayyân, *el-Bahrû'l-muhît*, 1/485.

⁶⁹⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 1/502.

⁶⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/490.

⁶⁹⁹ Bakar, 2/13.

⁷⁰⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/490; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 1/31; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/30; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/159; Durra, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/53; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/35.

⁷⁰¹ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 9/89.

⁷⁰² ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 9/89; Durra, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/53; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/35.

Müellif, bahsi geçen âyeti yukarıda izah edildiği gibi tahlil ettikten sonra كما sözünün, Kur’ân-ı Kerimin tamamında cümledeki konumu itibarıyla mahzûf bir mevsûf için sıfat olduğunun altını çizmektedir.⁷⁰³

Bâkûlî, konu bağlamında zikrettiği وَفَلَّ رَبِّ اَرْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا “De ki: “Rabbim!, *Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.*”⁷⁰⁴ âyeti kerimesinde de yukarıdakine benzer bir takdire başvurmuştur. Ona göre رَبِّ اَرْحَمُهُمَا رَحْمَةً مِّثْلَ رَحْمَةِ تَرْبِيَّتِهِمَا اِيَّايَّ “Rabbim!, *küçükken beni şefkat ve merhametle yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et*” açılımında olan âyetten mevsuf olan رَحْمَةً hazfedilmiş, onun sıfatı durumundaki كما ifadesi ise onun yerini almıştır.⁷⁰⁵ Müellife göre âyeti عَلَيَّ مَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا “küçükken beni yetiştirmelerine karşılık (onlara merhamet et)” şeklinde anlamak da mümkündür. Nitekim Ahfeş de اَمْرَتْ كَمَا اُمِرْتُ “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol.”⁷⁰⁶ âyeti kerimesini عَلَيَّ مَا اَمْرَتْ “emrolunduğun üzere (dosdoğru ol)” şeklinde tevil etmiştir.⁷⁰⁷ Sîbeveyhi ise söz konusu ifadeyi önceki örnekte olduğu gibi mahzûf mastardan hâl yapmayı tercih etmektedir.⁷⁰⁸ Misaldeki kâf’ın t’alîl ifade ettiği ve âyetin “beni yetiştirdikleri için onlara merhamet et” anlamına geldiği de söylenmektedir.⁷⁰⁹ Bu takdirde âyette hazif söz konusu değildir.

2.4. HÂL

2.4.1. Câr ve Mecerûrun Hâl Olması

Hâl kelimesi sözlükte “değişmek ve dönüşmek” gibi anlamlar ifade etmektedir.⁷¹⁰ İstilahta ise hâl için farklı açılardan birçok tanım yapılmıştır. O tanımlardan hareketle hâli kısaca şöyle tarif etmek mümkündür: “Hâl, eylem yapılırken zi’l-hâl’in hangi hal/durum üzere olduğuna delalet eden lafızdır.” Mansûb, nekre ve cümlenin tamamlayıcı ögesi (fadla) olarak kullanılan hâl, yapısı bakımından müfred (cümle olmayan), cümle ve şibh-i cümle (zarf-câr mecrûr) şeklinde üç kısma ayrılmaktadır.⁷¹¹ Bunlardan bizi ilgilendiren ise Bâkûlî’nin “Tenzîl’de zilhâl’e dönen bir zamir taşıyan câr ve mecrûrun hâl konumunda

⁷⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/490.

⁷⁰⁴ İsrâ, 17/24.

⁷⁰⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/522; *Keşfu’l-muşkilât*, 709; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/178; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/412; Durra, *Tefsîru’l-Kur’ân’i-Kerîm*, 5/324.

⁷⁰⁶ Hûd, 11/112.

⁷⁰⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/522; *Keşfu’l-muşkilât*, 710; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/178;

⁷⁰⁸ Durra, *Tefsîru’l-Kur’ân’i-Kerîm*, 5/324.

⁷⁰⁹ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’ân’i-Kerîm*, 2/326; Durra, *Tefsîru’l-Kur’ân’i-Kerîm*, 5/324.

⁷¹⁰ Ferâhidî, “Hvl”, *Kitâbu’l-‘ayn*, 3/297; İsfahânî, “Hvl”, *el-Mufredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 266

⁷¹¹ İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 2/249-255; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ali b. Salih el-Mekûdî, *Şerhu’l-Mekûdî ‘ale’l-Elfiyyeti fi’n-nahvi ve’s-sarf*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: el-Mektebu’l-‘Asriyye 2005/1425), 134; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/365-401; Muhammed ‘Îd, *en-Nahvu’l-musaffa* (y.y.: Mektebu’ş-Şebâb, ts.), 453-466.

gelmesi” ifadelerinde yer bulan şibh-i cümle/câr mecrûr olan hâl türüdür. Müellif, “*câr mecrûrun hâl olması Arap dilinde bilinen bir olgudur*”⁷¹² beyanından sonra Kur’ân-ı Kerimden hâlin bu türü ile ilgili çok sayıda örnek zikretmiş, diğer hâl çeşitlerine değinmemiştir.

Hâl’in, cümle içinde durumunu açıkladığı öğeye zi’l-hâl veya sâhibu’l-hâl denir. Hâl, mana açısından sâhibu’l-hâl’in bir sıfatı/niteliği mesabesindedir. Hâl ile sâhibu’l hâl arasındaki irtibata işaret eden bir rabıt bulunması gerekmektedir. Müellif, şibh-i cümle olarak gelen hâl öğelerinde bu rabıtın câr-mecrûrda müstetir bir zamir olduğunu ifade etmektedir.⁷¹³ Sâhibu’l-hâl cümle içinde konum itibariyle fail, nâib-i fail, mefûl, fail-mefûl beraber, mübtedâ, haber, muzâf, muzâfun ileyh veya harf-i cer’le mecrûr bir isim olabilir.⁷¹⁴ Müellifin konu ile ilgili karmaşık olarak zikrettiği örnek âyetler ve yaptığı dilsel tahliller bir tertip ve bütünlük içinde incelendiğinde aşağıda vereceğimiz sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

2.4.1.1. Sâhibu’l-hâl’in Fail Olması

Bâkûlî, *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ* “Onlar gaybe inanırlar”⁷¹⁵ örneğini izah ederken Ebû Ali el-Fârisî’den naklen âyetin iki şekilde tevil edildiğini belirtmektedir. Birinci teville göre câr ve mecrûrdan müteşekkil *بِالْغَيْبِ* şibh-i cümlesi mahzûf bir âmile müteallik olup *يُؤْمِنُونَ* fiilinin failinden hâldir ve failin iman eylemini gerçekleştirdiği andaki durumunu açıklar. Bu teville göre âyetin anlamı şöyledir: *“onlar yalnız haldeyken de iman ederler”*. Yani onlar, “*Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, “Şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz” derler.*” âyetinde ifade edilen, insanlarla beraberken mümin, yalnızken kâfir olan münafıklar gibi değildir. Ebû Ali el-Fârisî, *الَّذِينَ* *مَنْ خَشِيَ* “Onlar, görmedikleri halde Rablerinden içten içe korkarlar.”⁷¹⁶ *الرَّحْمَنُ بِالْغَيْبِ* “görmediği halde sırf saygıdan dolayı Rahmân’dan korkan kullar” âyetlerinin ve şair sahâbî Ebû Zueyb’in (ö. 28/648/49)

أَخَالِدُ مَا رَاعَيْتَ مِنْ ذِي قَرَابَةٍ فَتَحْفَظُنِي بِالْغَيْبِ أَوْ بَعْضِ مَا تُبْدِي

şeklindeki beytinin bu görüştekileri destekler mahiyette olduğunu ifade etmektedir. Zira şiir, *يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ غَائِبِينَ عَنْ مِرَآةِ النَّاسِ* “insanların gözlerinden uzak halde Rablerinden içten içe korkarlar” takdirindedir.⁷¹⁷

⁷¹² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/430.

⁷¹³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/430.

⁷¹⁴ Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/402.

⁷¹⁵ Bakara, 2/3.

⁷¹⁶ Enbiyâ, 21/49.

⁷¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/430-431; Fârisî, *el-Hucce*, 1/230-231.

İkinci teville göre ise söz konusu âyet, *كُلٌّ آمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰئِكَتِهٖ وَكُتِبَ عَلَيْهِ وِرْثُهُ* “Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler”⁷¹⁸ âyetinde tafsilli olarak geçen iman esaslarının bir icmalî/özetidir.⁷¹⁹ Bu teville göre بِالْغَيْبِ terkibi يُؤْمِنُونَ fiiline müteallik olup hâl konumunda değildir. Nitekim âyet meallerde de bu şekilde tercüme edilmektedir. Müellif, mezkûr iki teville ilgili olarak Ebû Ali'nin *el-Hucce*'deki ibaresini ufak bir değişiklik ile aktarmakla yetinmiş, iki tevil arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Zemahşerî ise بِالْغَيْبِ ifadesinin öncesindeki fiille taalluk ettiğini ancak birinci şıktaki gibi takdir etmenin de caiz olduğunu dile getirmektedir.⁷²⁰

Müellif, câr-mecrûr yapılarının failden hâl olabileceğini göstermek üzere istişhâd ettiği *وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا*, “Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ederiz”⁷²¹, *يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ*, “Her şey O'nu hamd ile tespih eder.”⁷²², *يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ* (kabirlerinizden) çağıracağı, sizin de O'na hamd ederek emrine hemen uyacağınız günü hatırla!”⁷²³ âyetlerinde geçen بِحَمْدِكَ ve بِحَمْدِهِ câr mecrûrlarının لَهٗ, حَامِدِينَ لَهٗ takdirinde olduğunu ve makablindeki fiilin faili için hâl konumunda olduklarını ifade etmektedir. O, *بِقُوَّةٍ* sözünün *size verdiğimiz Kitab'ı sıkı tutun,*”⁷²⁴ âyet-i kerimesindeki *بِقُوَّةٍ* sözünün de *مُجِدِّينَ مُجْتَهِدِينَ* “(size verdiğimiz Kitab'ı) azim ve gayretle tutun” tevilinde olduğunu söyleyerek benzer bir takdire başvurmuştur.⁷²⁵

2.4.1.2. Sâhibu'l-hâl'in Nâib-i fail Olması

Câr-mecrûrun nâib-i fail için hâl olmasına müellifin zikrettiği şu âyet-i kerime örnek verilebilir: *وَالَّذِينَ ءَاتَيْنَاهُمُ الْكِتٰبَ يَعْلَمُونَ اَنَّهُ مُنْزَلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ* “Kendilerine kitap verdiklerimiz de onun, Rabbin katından hak olarak indirilmiş olduğunu bilirler.”⁷²⁶ Müellif, âyetin i'râbını izah ederken *مِنْ رَبِّكَ* ifadesinin *عِنْدَ رَبِّكَ* anlamında olup *مُنْزَلٌ* ism-i mefûlüne taalluk ettiğini, بِالْحَقِّ birleşiminin ise ism-i mefûlün kitaptan ibaret olan nâib-i failinden hâl olması gerektiğini, mefûl konumunda olmasının ise mümkün olmadığını vurgular. Zira *أُنْزِلَ* fiilinden müştak olan *مُنْزَلٌ* ismi iki mefûl almaktadır. Bunlardan birincisi harf-i cer vasıtasıyla aldığı *رَبِّكَ* kelimesi, ikincisi ise kitaba râci olan nâib-i faili zamiridir.⁷²⁷ Dolayısıyla *مُنْزَلٌ* sözü bu iki isimle her iki mefûlünü aldığı için بِالْحَقِّ ifadesinin hâl olma

⁷¹⁸ Bakara, 2/285.

⁷¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/430-431; Fârisî, *el-Hucce*, 1/230-231.

⁷²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/38.

⁷²¹ Bakara, 2/30.

⁷²² İsrâ, 17/44.

⁷²³ İsrâ, 17/52.

⁷²⁴ Bakara, 2/63.

⁷²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/430-431; *Keşfu'l-muşkilât*, 31, 49, 720.

⁷²⁶ En'âm, 6/114.

⁷²⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/436.

dışında bir seçeneği kalmamaktadır. Mekkî b. Ebî Tâlib ve Hemedânî'nin de Bâkûlî'nin benimsediği bu i'râb veçhini tercih ettikleri görülmektedir.⁷²⁸

2.4.1.3. Sâhibu'l-hâl'in Mefûl Olması

Harf-i cerli kullanımların mefûl konumundaki bir öğeye hâl olduğunu gösteren şahidler için müellifin konu bağlamında ele aldığı *“O, هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ وَآيَاتُ الْإِنْجِيلِ فِيهِ هُدًى”* ve *“Ona, içerisinde hidayet ve nur bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayan İncil'i verdik.”*⁷³⁰ âyetleri zikredilebilir. Bâkûlî, misallerde geçen مِنْهُ ve فِيهِ ifadelerinin mukadder bir müştakla beraber makablindeki الْكِتَابِ ve الْإِنْجِيلِ mefûllerinin niteliklerini açıklayan hâl konumunda olduklarını belirtir. Bu durumda birinci âyetin açılımı *“بَازٍ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ”* *“bazı âyetleri muhkem olarak”* şeklindedir.⁷³¹ ‘Ukberî, müellifin ifade ettiği i'râbın yanı sıra مِنْهُ آيَاتٌ ifadesinin isim cümlesi olarak nasb mahallinde hâl olmasının da mümkün olduğunu belirtir.⁷³²

Müellife göre ikinci âyet ise *“ثَابِتًا فِيهِ هُدًى وَنُورٌ”* *“içinde hidayet ve nur bulunur halde”* takdirindedir. Ona göre misalde فِيهِ kelimesine atfedilen مُصَدِّقًا ifadesinin mansûb olması câr mecrûrun nab mahallinde hâl olduğuna delildir.⁷³³ Çünkü ma'tûf i'râbda ma'tûfun aleyhe tabidir. Müellif ayrıca misaldeki آيَاتٌ ve هُدًى kelimelerinin her iki dil ekolüne göre câr mecrûrun faili konumunda olduğunu vurgulamaktadır.⁷³⁴ Zira burada zarf, zi'l-hâle itimat etmiştir. Hemedânî ve Muhyiddîn Dervîş (ö. 1402/1982) ise فِيهِ هُدًى ifadesinin isim cümlesi olarak hâl, مُصَدِّقًا vasfının ise onun mahalline ma'tuf olduğunu belirtmektedirler.⁷³⁵

Konu bağlamında zikredilmesi gereken bir diğer örnek de *نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا* *“O sana kitabı, gerçeğin ta kendisi olarak indirmiştir.”*⁷³⁶ âyetidir. Müellif burada biri şibh-i cümle diğer müfred olmak üzere iki hâl ögesinden söz eder. O, *el-Hucce*'den birebir istinsâh ettiği dilsel açıklamada الْكِتَابِ ögesinin mefûlün bih, بِالْحَقِّ birleşiminin mahzûf bir âmille ilintili olarak nasb mahallinde onun için hâl, مُصَدِّقًا müfred vasfının ise câr mecrûrda müstetir ve kitaba dönen failden hâl olduğunu belirtir. Müellif, devamında مُصَدِّقًا kelimesini nasb eden

⁷²⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'an*, 1/266; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/679.

⁷²⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

⁷³⁰ Mâide, 5/46.

⁷³¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/436-437; *Keşfu'l-muşkilât*, 212, 354; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/10;

⁷³² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/238.

⁷³³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/436-437; *Keşfu'l-muşkilât*, 212, 354.

⁷³⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/436-437; *Keşfu'l-muşkilât*, 212, 354.

⁷³⁵ Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/445; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'an ve beyanuhu*, 2/491.

⁷³⁶ Âl-i İmrân, 3/3.

âmilin بِالْحَقِّ şibh-i cümlesinin içerdiği fiil/eylem manası olduğunu da vurgular.⁷³⁷ Zira ona göre söz konusu birleşim aslında ثَابِتٌ بِالْحَقِّ takdirinde olup zarfın taalluk ettiği umûmî manalı şibh-i fiilin/müştakın anlamı ve onda bulunan merfû‘ zamir câr-mecrûra intikal etmiştir. Fiil ve şibh-i fiiller/müştaklar hâl’de amel ettiği gibi zarflar, câr-mecrûrlar, tenbîh edatları ve işâret isimleri gibi bir şekilde fiil anlamı içeren yapılar da hâl’de amel edebilmektedir.⁷³⁸

‘Ukberî, مَصَدِّقًا kelimesinin الْكِتَابِ mefûlû için ikinci hâl ya da بِالْحَقِّ terkinin failinden hâl veya onun mahallinden bedel olduğunu ifade eder.⁷³⁹ Birinci takdir hâlin teaddüdünü caiz görenlerin, ikinci ve üçüncü takdir ise hâlin âtıfsız teaddüdünü caiz görmeyenlerin tercih ettiği i‘râb şeklidir.⁷⁴⁰ Birinci ihtimale değinmeyen müellif bedel olma olasılığını ise reddeder. Zira isim ancak bir isimden bedel olabilir. بِالْحَقِّ terkihi ise câr-mecrûr olması hasebiyle isim türüne dahil değildir.⁷⁴¹ Müellifin tercih ettiği i‘râb tahliline göre iki ayrı zi’l-hâl için iki farklı hâl ortaya çıkmaktadır. Bu hâl türüne “hâl-i mutedâhile” (iç içe geçmiş hâl) denilmektedir ve hâlin âtıfsız tekrar ettiği yapılarda hâlin taaddüdünü caiz görmeyenlerin başvurduğu bir yöntemdir.⁷⁴²

2.4.1.4. Sâhibu’l-hâl’in Hem Fail Hem Mefûl Olması

Cumhura göre aralarında atıf harf-i olmadan bir veya birden fazla zi’l-hâl için birden çok hâl gelmesi caizdir. İbn ‘Uşfûr (ö. 669/1270) ve bir grup dilci ise bu hususu caiz görmemektedir.⁷⁴³ Müellifin konu ile ilgili olarak zikrettiği âyetlere bakıldığında onun bazı örneklerde câr-mecrûru aynı anda hem fail hem de mefûle hâl yaptığı görülmektedir. Örneğin o, فَقُلْ أَذْنُكُمْ عَلَى, “*Sen de antlaşmayı bozduğunu aynı şekilde onlara bildir.*”⁷⁴⁴ فَانذِرْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ, “*(Bana emrolunanı, ayırım yapmadan) size eşit olarak bildirdim.*”⁷⁴⁵ âyetlerindeki عَلَى şibh-i cümlesini müsennâ bir müştaka tevil ederek فَانذِرْ ve أَذْنُكُمْ fiillerinin fail ve mefûlüne beraberce hâl yapmaktadır. Ona göre birinci âyet فَانذِرْ إِلَيْهِمْ مُسْتَوِينَ “*eşit olarak antlaşmayı boz*”

⁷³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/434; *Keşfu’l-muşkilât*, 210; Fârisî, *el-Hucce*, 2/159.

⁷³⁸ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/6-8; Cemâluddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî el-Endelûsî, *Şerhu’t-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevî el-Mahtûn (y.y.: Hecer li-Tabâ’ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1410/1990), 2/246-255.

⁷³⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/236.

⁷⁴⁰ Ebu’s-Su‘ûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İ‘mâdî, *İrşâdu ‘akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitâbi’l-kerîm* (Beyrut: Dâru ihyâi’t-turâsi’l-Arabî ts.), 2/4.

⁷⁴¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/434; *Keşfu’l-muşkilât*, 210; Fârisî, *el-Hucce*, 2/159.

⁷⁴² İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 965; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 10/8.

⁷⁴³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fî şerhi kitâbi’t-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî, (Dimaşk: Dâru’l-Kalem ts.), 9/1131-132; Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyım el-Cevziyye, *İrşâdu’s-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed b. ‘Avd b. Muhammed es-Sehlî (Riyad: Edvâu’s-selef 1954/1373), 1/50; Murâdî, *Tavdîhu’l-mekâsîd*, 2/714; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 10/8.

⁷⁴⁴ Enfâl, 8/58.

⁷⁴⁵ Enbiyâ, 21/109.

açılımında, ikinci âyet ise اَدْنَتْكُمْ مُسْتَوِينَ “eşit olarak size bildirdim” tevilindedir.⁷⁴⁶ Müellif, misallerde ifade edilen takdirin doğruluğunu ispat etmek için مَتَى تَلْقَانِي فَرْدَيْنِ تَرْجُفُ ve وَإِنْ تَلْقَانِي فَرْدَيْنِ mısralarıyla istiṣhâd etmektedir. Zira bu iki mısradaki geçen فَرْدَيْنِ ve فَرْدَيْنِ müsennâ isimleri مُنْفَرِدَيْنِ vasfı anlamında olup öncesindeki fiilin faili olan müstetir muhatap zamiri ve mefûl olan mütekellim zamiri için hâl konumundadır.⁷⁴⁷ Müellifin izah ettiği i’râb veçhine göre âyette ve şiirlerde iki zi’l-hâl için lafzen veya manen müsennâ suretinde olan birden fazla hâl gelmiştir. Bu da hâl’in birden fazla gelebileceğini göstermektedir.

Müellifin 4. ve 5. maddelerdeki dilsel izahlarına dikkat edildiğinde onun bazı âyetleri hâl’in teaddüdüne cevaz vermeyenlere göre, bazılarını ise hâl’in teaddüdünü caiz görenlere göre i’râb yaptığı görülmektedir.

2.4.2. İsm-i Fâilin Hâl Olması

Doğrudan haber, sıfat, sıla ve hâl olan ism-i fâillerin faili müstetir zamir olarak gelir. Sahibinin başkasına nispet edilen ism-i fâillerin⁷⁴⁸ faili ise bariz/açık zamir olarak getirilir. Basralılara göre sahibinin karışma ihtimali olsun veya olmasın sahibinden başkasına nispet edilen ism-i fâilden sonra fail konumundaki zamirin açıktan gelmesi zorunludur. Kûfelilere göre ise iltibasın olduğu kullanımlarda fail açıktan getirilir. İltibasın olmadığı yerlerde ise zamirin açıktan getirilme zorunluluğu yoktur.⁷⁴⁹ Örneğin زَيْدٌ عَمَرُو ضَارِبُهُ هُوَ “Zeyd ‘Amr’ı dövendir” cümlesinde ism-i fâilden sonra هُوَ zamiri açıktan getirilmediği takdirde dövme eyleminin Zeyd’e ait olduğu anlaşılmayabilir. Bundan dolayı her iki ekole göre de burada failin açık bir zamir olarak getirilmesi zorunludur. زَيْدٌ الْفَرَسُ رَاكِبُهُ هُوَ “Zeyd ata binendir” örneğinde ise ism-i fâilin kime ait olduğu bellidir. Basra ekolüne göre bu gibi kullanımlarda da zamirin bariz gelmesi vaciptir. Kûfe ekolüne göre ise failin karıştırılması söz konusu olmadığı için zamirin açıktan gelip gelmemesi arasında fark yoktur.⁷⁵⁰

Bâkûlî, bazı âyetlerde sahibinin başkası üzerine cari olduğu halde kendisinden sonra bariz zamir gelmeyen bazı ism-i fâil formlarının bulunduğunu ve Kûfelilerin bunlarla istidlâl ederek zamirin açık gelmesinin zorunlu olmadığını ileri sürdüklerini ifade etmektedir. Ardından kendilerine (Basralılara) göre zamirin açıktan gelmesinin zorunlu olduğunu

⁷⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/441; *Keşfu’l-muşkilât*, 821, 885-886; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/231, 3/139; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/221, 4/521; Durra, *Tefsîru’l-Kur’ân’i-Kerîm*, 4/75, 6/110.

⁷⁴⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/441; *Keşfu’l-muşkilât*, 821, 885-886; Fârisî, *el-Hucce*, 2/407.

⁷⁴⁸ Yani i’râb bakımından kendisinden önceki isim için (dolaylı olarak) haber, sıfat, sıla ve hâl olan, anlam açısından aralarındaki alakadan dolayı kendisinden sonra gelen isme nispet edilen ism-i fâiller.

⁷⁴⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/384; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 4/20; Nâzîru’l-ceyş, *Temhîdu’l-kavâ’id*, 2/961; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/207.

⁷⁵⁰ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 4/16; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/207.

vurgulamakta ve yaptığı dilsel takdir ve tevillerle bu yapıların aslında gerçek sahiplerine ait olduklarını, bu nedenle kendilerinden sonra bariz zamir gelmediğini ispatlamaya çalışmaktadır.⁷⁵¹ Müellif, konu bağlamında zikrettiği âyetlerin hepsini Basralıların görüşüne uygun düşecek şekilde tevil etmektedir. O, –aşağıda vereceğimiz birinci misal hariç- istidlâl ettiği bütün örneklerde ism-i fâili “hâl” olarak takdir etmektedir. Bu nedenle bu konuyu hâl bahsinde ele almayı uygun bulduk. Müellifin yaptığı dilsel tahliller birbirine yakın olduğu için konunun anlaşılması açısından aşağıda vereceğimiz örneklerin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Bâkûlî, konu çerçevesinde zikrettiği *فَطَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ* “ona boyun eğmek zorunda kalırlar.”⁷⁵² âyetinde haber konumundaki *خَاضِعِينَ* ism-i fâilini nahiv açısından tahlil ederken önce Ferrâ’nın şu değerlendirmelerini nakleder: *فَطَلَّتْ* fiilinin haberi konumunda olan *أَعْنَاقُ* ism-i fâili gerçekte/anlamda *هُمْ* zamirine ait bir eylem iken sahibinin başkası olan *أَعْنَاقُ* kelimesine nispet edilmiştir. Bu nedenle sâlim çoğul formunda kullanılmıştır. Şayet boyun eğmek eylemi gerçekte *أَعْنَاقُ* ifadesine ait olsaydı *خَاضِعَةً* tarzında müfred müennes vezinde gelmesi gerekirdi.⁷⁵³ Kûfe mektebinin büyük dircisi Ferrâ’nın bu açıklamasına göre haber konumundaki ism-i fâil, sahibinin başkası üzerine cari olduğu halde kendisinden sonra açık bir zamir getirilmemiştir. Zira Kûfelilere göre iltibastan emin olduğunda zamirin terki caizdir. Ferrâ’nın hocası Kisâî’nin de benimsediği i’râb şekli budur.⁷⁵⁴

Müellife göre Ferrâ’nın bu değerlendirmesi hatalıdır. Zira *أَعْنَاقُ* ifadesi *الرُّؤُوسَاءُ* “ileri gelen/büyük/önder kimseler” anlamına gelmektedir. Ya da cümlede muzâf hazfedilmiş olup âyet *فَطَلَّتْ أَعْنَاقُ أَصْحَابِ* manasına gelmektedir. Bu iki takdire göre *خَاضِعِينَ* kelimesi sahibi üzerine cari olan bir haberdir. Bu nedenle sâlim çoğul olarak kullanılmıştır. Ona göre durum Ferrâ’nın iddia ettiği gibi olsaydı fail olan zamirin açıktan getirilerek *هُمْ خَاضِعِينَ* şeklinde söylenmesi vacip olurdu.⁷⁵⁵ ‘Ukberî Kisâî’nin, Hemedânî ise Ferrâ’nın görüşlerine yer verdikten sonra mezkûr gerekçeden dolayı müellifin de benimsediği i’râb veçhini tercih etmişlerdir.⁷⁵⁶ *خَاضِعِينَ* isminin sâlim çoğul gelme nedeni için sekiz gerekçe zikredilmektedir.⁷⁵⁷ Müellif, bunlardan yalnızca iki tanesine atıfta bulunmuştur.

Müellif, *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ خَالِدِينَ فِيهَا* “Fakat âyetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüşlere gelince, işte Allah’ın, meleklerin ve

⁷⁵¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1259.

⁷⁵² Şuarâ, 26/4.

⁷⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1265; *Keşfu’l-muşkilât*, 982-983.

⁷⁵⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/993.

⁷⁵⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1264; *Keşfu’l-muşkilât*, 982-983;

⁷⁵⁶ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/993; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/45.

⁷⁵⁷ Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/44-45.

bütün insanların lâneti onların üstünedir. Onlar ebedî olarak lânet içinde kalırlar."⁷⁵⁸ âyetini tahlil ederken خَالِدِينَ ism-i fâilinin عَلَيْهِمْ ifadesindeki mecrûr zamir için doğrudan hâl olduğunu vurgular. Ona göre burada hâl, sahibi üzerine cari olduğu için هُمْ خَالِدِينَ şeklinde bariz zamir getirilmemiştir.⁷⁵⁹ Âyetin takdiri şöyledir: خَالِدِينَ فِي عُتُوبَتِهَا "lânetin ceremesinde (ateşte) ebedî kalarak."⁷⁶⁰ 'Ukberî ve Hemedânî de bu i'râb veçhini tercih etmektedir.⁷⁶¹

Müellif, örnek âyeti kendi mezhebî görüşüne göre i'râb ettikten sonra -isim vermeden- birilerinin خَالِدِينَ ifadesini لَعْنَةُ kelimesine hâl olarak takdir ettiklerini nakleder. Bu teville göre hâl -cehennemde ebedî kalmak lânetin değil lânete uğrayanların niteliği olduğu için- sahibinden başkasına nispet edilmiştir. Ona göre bu doğru bir yaklaşım değildir. Zira böyle olsaydı mezkûr misalin هُمْ خَالِدِينَ فِيهَا şeklinde zamirin izharıyla söylenmesi icap ederdi.⁷⁶²

Bâkûlî, يُدْخِلُهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا "Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar."⁷⁶³ âyetinin i'râbını izah ederken خَالِدًا ism-i fâilinin نَارًا ifadesi için -dolaylı- sıfat olamayacağını vurgulamaktadır. Aksi takdirde fail komundaki zamirin izhâr edilerek هُوَ خَالِدًا فِيهَا denilmesi gerekirdi. Öyle ise خَالِدًا ifadesi hâl-i mukaddere olup يُدْخِلُهُ cümlesindeki هُوَ zamirinin durumunu beyan etmektedir. Bu durumda âyetin açılımı يُدْخِلُهُ نَارًا مُقَدَّرًا الْخُلُودَ فِيهَا şeklindedir.⁷⁶⁴ Nahiv ilminin tabiri ile âyetteki خَالِدًا ifadesi هُوَ لَهُ الصِّفَةُ الْجَارِيَةُ عَلَى غَيْرِ مَنْ هُوَ لَهُ "sahibinden başkasına nispet edilmiş bir vasfı" değil, bilakis kendi sahibine isnâd edilmiş hâl konumundadır. Zemahşerî de zamirin açıktan gelmeyişi gerekeceğini göstererek mezkûr ism-i fâilin hâl olmasına cevaz vermeyerek müellife muvafık görüş beyan etmiştir.⁷⁶⁵

Zeccâc'a göre misaldeki خَالِدًا ism-i fâilini نَارًا ifadesini niteleyen sıfat veya onun durumunu açıklayan hâl olarak takdir etmek caizdir.⁷⁶⁶ 'Ukberî de zamirin bariz gelmesini şart koşmayan Kûfelilerin görüşüne binaen söz konusu kelimenin hâl olarak takdir edilebileceğini söyler.⁷⁶⁷ Müellif ise *el-İstidrâk* adlı eserinde bu iki i'râbdan ötürü Zeccâc'ı

⁷⁵⁸ Bakara, 2/161-162.

⁷⁵⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1259; *Keşfu'l-muškîlât*, 117.

⁷⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1259; *Keşfu'l-muškîlât*, 117.

⁷⁶¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/132; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/420.

⁷⁶² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1259.

⁷⁶³ Nisâ, 4/14.

⁷⁶⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1260; *el-İstidrâk*, 385.

⁷⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/487.

⁷⁶⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/28; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 6/376.

⁷⁶⁷ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/338.

hata yapmakla itham etmekte ve yukarıda ifade edilen gerekçeden dolayı يُدْخِلُهُ ifadesinin خَالِدًا ifadesinin içindeki هُ zamiri için hâl olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁶⁸

Bâkûlî, Âl-i İmrân 15,198, Nisâ 57, 93, 122, Mâide 85, Tevbe 72, 89, 100, Teğâbün 9, Talâk 11 gibi içinde خَالِدًا veya خَالِدِينَ ifadesi geçen âyetlerde ism-i fâilin aslında doğrudan sahibinin üzerine câri olan hâl kabilinden olduğunu, Kûfelilerin iddia ettiği gibi sahibinden başkasına isnâd edilen (dolaylı) hâl olmadığını vurgulamaktadır.⁷⁶⁹ Gerekçe olarak da ism-i fâilden sonra zamirin açıktan zikredilmeyişini ileri sürmektedir. Kûfelî dilciler de aynı şekilde zamirin izhâr edilmemesini hazfın cevazına delil olduğunu belirtmektedirler. Ebû Hayyân, Basralıların bu mevzuda kurallarına uymayan dil şâhidlerini zorlama tevillerle zahiri anlamlarından çıkararak yorumladıklarını ifade etmektedir.⁷⁷⁰ Kanaatimizce, Kûfelilerin daha esnek olan görüşleri kabul edildiği takdirde bu kadar tevil ve açıklamaya gerek kalmayacaktır.

2.4.3. Muzâfun İleyh'e Hâl Gelmesi

Muzâfun ileyh'in hâl alması dilciler arasında tartışma konusu olan meselelerden biridir. Konu ile ilgili dört yaklaşım bulunmaktadır. Dilcilerin çoğu muzâfun ileyh'in sâhibu'l-hâl olmasını doğru bulmaz.⁷⁷¹ Ebû Ali el-Fârisî⁷⁷² ve bazı Basralılar⁷⁷³ muzâfun ileyh'in hâl almasını mutlak/şartsız olarak caiz görürler.⁷⁷⁴ Ebû Hayyân, ism-i fâil ve mastar gibi hâl'de amel edebilecek bir öge olması koşuluyla muzâfun ileyh'in hâl almasını kabul eder.⁷⁷⁵ Ahfeş ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) ise buna muzâfun ileyh'in hakiki bir parçası ya da bir parçası gibi addedilmesi durumlarını da ekleyerek toplam üç yerde muzâfun ileyh'in hâl almasını caiz görürler.⁷⁷⁶ Konuyu “*Tenzîl'de muzâfun ileyh'ten hâl gelmesi*” başlığı altında ele alan Bâkûlî, muzâfun ileyh'e hâl gelmesinin caiz ancak Arapçada az bulunan bir kullanım şekli olduğuna vurgu yapar. Müellifin konu bağlamında Kur'ân-ı Kerimden istişâd ettiği dört âyet ve izah ettiği i'râb vecihlerini aşağıya alıyoruz:

1. وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ. “Biz onların kalplerindeki kini söküp attık. Artık onlar sedirler üzerinde, kardeşler olarak karşılıklı otururlar.”⁷⁷⁷ Bâkûlî, إِخْوَانًا

⁷⁶⁸ Bâkûlî, *el-İstidrâk*, 385-387.

⁷⁶⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1260-1263.

⁷⁷⁰ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 4/22-23.

⁷⁷¹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 2/136.

⁷⁷² İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/269.

⁷⁷³ Ebû Hayyân, *İrîşâfu'd-darab*, 3/1580; *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 9/82; Şâtubî, *el-Mekâsıdu's-şâfiye*, 3/465; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/305.

⁷⁷⁴ Murâdî, *Tavdîhu'l-mekâsıd*, 2/707; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/267-268.

⁷⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 1/646; *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 9/82-83.

⁷⁷⁶ Murâdî, *Tavdîhu'l-mekâsıd*, 2/707; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/267-268; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/306.

⁷⁷⁷ Hicr, 15/47.

ifadesinin cümledeki konumu itibariyle *صُدُورُهُ* terki bindeki mecrûr zamir için hâl olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷⁸ Zira muzâf olan *صُدُور* “kalpler” ifadesi zi’l-hâl konumundaki muzâfun ileyh’in gerçek bir parçasıdır.⁷⁷⁹ Söz konusu ifadenin öncesindeki âyetlerde zikredilen *الْمُتَّقِينَ* isminden veya *أَدْخُلُهَا*, *جَنَّاتٍ*, *آمِنِينَ*, *بِسَلَامٍ* kelimelerindeki zamirlerden de hâl olabileceği söylenmektedir.⁷⁸⁰ Ebû Hâyyân muzâf, izâfeden önce muzâfun ileyh’in âmili olmadığından daha açık bir ifade ile muzâfun ileyhi anlamda fail veya mefûl olmadığı için *إِخْوَانًا* sözünün hâl olmasının caiz olmadığını ve *أَمَدَحُ إِخْوَانًا* tevilinde medh üzere mansûb olduğunu belirtir.⁷⁸¹ Ebû Hâyyân ayrıca bu gibi misallerde hâl olarak takdir edilen öğelerin başka şekillerde de i’râb edilebileceğini dolayısıyla başka ihtimallerin olduğu bir iki örnek üzerine küllî kurallar bina etmenin doğru olmadığını, küllî kaidelerin ancak tespit edilmiş fazla sayıdaki kullanımlar üzerine inşa edileceğini vurgulamaktadır.⁷⁸²

2. *أَنَّ ذَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ* “Sabaha çıkarken onların sonu kesilmiş olacak.”⁷⁸³ Müellif, âyette muzâfun ileyh olan *هَؤُلَاءِ* işaret isminin nasb halindeki *مُصْبِحِينَ* vasfını kendine hâl olarak aldığını belirtir.⁷⁸⁴ Burada da muzâf muzâfun ileyh’in hakiki bir cüzüdür.⁷⁸⁵ Zeccâc da aynı i’râb veçhini tercih etmektedir.⁷⁸⁶ *مُصْبِحِينَ* kelimesinin haber konumunda olan *مَقْطُوعٌ* ifadesinin failinden hâl olması da caiz görülmüş ve anlamına bakılarak çoğul kullanılmıştır. Zira *مَقْطُوعٌ* ifadesi *مَقْطُوعِينَ* anlamındadır.⁷⁸⁷ Ebû Hayyân ise –yukarıda izah edilen nedenden dolayı- açık bir ifade ile bu takdiri tercih etmektedir.⁷⁸⁸

3. *إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا* “Hepinizin dönüşü ancak onadır.”⁷⁸⁹ Müellif, âyette geçen *جَمِيعًا* kelimesinin *مَرْجِعُكُمْ* ifadesinin sonundaki *كُمْ* tamlayanından hâl olduğunu belirtmektedir.⁷⁹⁰ Zeccâc, Nehhâs, İbn ‘Atıyye ve Vâhidî gibi dilciler de *جَمِيعًا* ifadesini muzâfun ileyh için hâl olarak takdir etmektedirler.⁷⁹¹ Bu misalde muzâf, muzâfun ileyh’in âmili olduğu için cumhur

⁷⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1346; *Keşfu’l-muşkilât*, 667.

⁷⁷⁹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 2/136; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu ‘akli’s-selîm*, 3/72; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/384.

⁷⁸⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/783; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/79.

⁷⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 6/483; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 10/92.

⁷⁸² Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 9/82-83.

⁷⁸³ Hicr, 15/66.

⁷⁸⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1346; *Keşfu’l-muşkilât*, 671; *Şerhu’l-Luma*, 449.

⁷⁸⁵ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 10/92.

⁷⁸⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/164.

⁷⁸⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/786; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/86; Durra, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 5/122; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/254.

⁷⁸⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 6/489.

⁷⁸⁹ Yûnus, 10/4.

⁷⁹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1346.

⁷⁹¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/7; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/140; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 3/104; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 11/122.

dışındaki dilcilere göre muzâfun ileyhın hâl alması caizdir. Zira مَرْجِعْ kelimesi mastar olup mefûlüne izâfe edilmiştir.⁷⁹²

4. قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمُ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ “Allah da diyecek ki: “Allah’ın diledikleri (affettikleri) hariç, içinde ebedi kalmak üzere duracağınız yer ateştir.”⁷⁹³ Bâkûlî, misaldeki خَالِدِينَ isminin مَثْوَاكُمُ birleşiminde muzâfun ileyh konumundaki muhatap çoğul zamirinden hâl olduğunu ifade eder.⁷⁹⁴ Müellif, bu kısa açıklamadan sonra -Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-İğfâl* adlı eserinden birebir naklen- örnekte hâlin âmili hakkında Zeccâc ve Ebû Ali’nin şu değerlendirmelerine yer verir; Zeccâc مَثْوَا kelimesinin ism-i mekân olmasını tercih ederek hâlde amel ettiğini ifade etmiştir. Ebû Ali ise ism-i mekânda fiil anlamı olmadığı için amel edemeyeceğini bu nedenle mezkûr kelimenin mastar olup hâlde amel ettiğini belirtmiştir.⁷⁹⁵ Birinci takdire göre hâl’in amili izâfet anlamı (مَعْنَى الْإِضَافَةِ) yani izâfet terkiibinden anlaşılan fiil (iş, oluş) anlamıdır. İkinci takdire göre ise amel mastarın kendisidir.⁷⁹⁶

Mu‘rab olan hâl ögesi bir amile ihtiyaç duyar. Ve onun amili ile zi’l-hâlin amilinin aynı olması gerekmektedir. Ancak zi’l-hâl muzâfun ileyh olduğunda ikisinin amili farklı olabilir. Bu nedenle nahivcilerin çoğu muzâfun ileyh’in zi’l-hâl olmasını doğru bulmaz. Muzâfun ileyhın sâhibu’l-hâl olmasını caiz görenlere göre ise hâlin amili izâfet terkiibinin içerdiği fiil anlamı veya onda mukadder olan “lâm” harf-i cerridir.⁷⁹⁷ Bâkûlî’nin zikrettiği örnekler bağlamında yaptığı dilbilimsel yorumlara bakıldığında onun Ebû Ali ve Basralıların görüşüne muvafık olarak muzâfun ileyh’in zi’l-hâl olmasını mutlak olarak caiz gördüğü anlaşılmaktadır. O, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, *Keşfu’l-muşkilât* ve *Şerhu’l-Luma’* adlı eserlerinde yine Ebû Ali’nin izinden giderek konumuz olan hâl türünde amel yapan amilin “lâm” değil izâfet anlamı olduğunu vurgular. Çünkü câr-mecrûr birleşimlerinde harf-i cerler tek başına değil mecrûru ile beraber umumî bir fiil veya şibh-i fiil anlamına delalet ederler. İzâfet terkiibinde mukadder harf-i cer de mezkûr harf-i cer hükmündedir. Zira bu harfin takdiri zorunlu olmayıp تَوْبٌ لِرَيْدٍ şeklinde gizli veya تَوْبٌ لِرَيْدٍ tarzında açık söylenmesi caizdir. Müellife göre izâfet terkiibindeki mukadder “lâm” tek başına fiil/şibh-i fiil anlamı ifade etmediğine göre hâlin amili muzâf ve muzâfun ileyhın bütününden anlaşılan fiil anlamı olmalıdır.⁷⁹⁸

⁷⁹² Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/384.

⁷⁹³ En‘âm, 6/128.

⁷⁹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1346; *Keşfu’l-muşkilât*, 429-431; *Şerhu’l-Luma’*, 449.

⁷⁹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1347; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/291; Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *el-İğfâl*, thk, Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrahim (Ebû Dabî: el-Mecmeu’s-sekâfî, 2003/1424), 2/213-214.

⁷⁹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1349.

⁷⁹⁷ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 2/136.

⁷⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1347-1452; *Keşfu’l-muşkilât*, 429-431; *Şerhu’l-Luma’*, 449; Fârisî, *el-İğfâl*, 2/213-214.

2.5. İZÂFET

Arap dilinde iki ya da daha çok kelime bir araya getirilerek tamlama yapıları oluşturulur. Birden fazla kelimenin bir araya gelmesinden oluşan bu söz gruplarına Arapçada terkip (التركيب) adı verilmektedir. Arapçadaki altı terkip türünden biri de izâfet terkididir (التركيبُ الإضافي). Türkçedeki isim tamlaması denilen izâfet, nahiv terminolojisinde “*ikinci ismin ebediyen mecrûr olmasına sebep olan bir harfî cer takdiriyle bir ismi başka bir isme nispet etmektir.*”⁷⁹⁹ Ya da “*bir ismin mânâsına açıklık kazandırmak için ikinci bir ismi ona nispet etmeye (bağlamaya) izâfet denir*” şeklinde tarif edilmektedir.⁸⁰⁰ Tanımdan anlaşıldığı gibi izâfet terkinde yan yana iki isim bulunur. Birinci isme muzâf ikincisine muzâfun ileyh denilir. Muzâfın i’râbı cümle içindeki konumuna göre değişir. Fakat muzâfun ileyh daima mecrur olarak gelir. Muzâf daime belirsiz, muzâfun ileyh ise genellikle belirli bazen de belirsiz olur.

2.5.1. Muzâfın Hazfî

Anlam karışıklığı olmaması kaydıyla izâfet terkinde muzâf hazfedilip, muzâfun ileyh de onun yerine geçerek i’râbını alabilir. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*’te sarf ettiği “*muzâfın hazfî Kur’ân’da, şiirde ve fasih Arap keliminde kum taneleri kadar çoktur*”⁸⁰¹ ifadesi ve *el-Hasâis*’te geçen “*içinde muzâf hazfedilmeyen az âyet vardır, hatta bazen bir âyetin birkaç yerinde rastlanır*”⁸⁰² şeklindeki sözleri ile muzâfın hazfî olgusunun Arap dilindeki yaygınlık boyutuna dikkat çekmiştir. Kur’ân-ı Kerim de Arap dilinde böylesine geniş bir kullanım alanına sahip bu hazif üslubunu en güzel şekilde kullanmış ve buna örnek olabilecek çok sayıda kullanıma yer vermiştir. Bâkûlî, “*Kur’ân’da muzâfın hazfî*” adının verdiği başlıkta bu konuyu ele almış ve “*bu (kitaptaki) konulardan hiç biri bunun kadar Kur’ân’da geçmemektedir*” ifadesi ile bu hazif türünün Kur’ân’daki kullanım boyutuna dikkat çekmiştir. Ardından “*Sîbeveyhi de el-Kitâb’ın değişik yerlerinde muzâfın hazfîni zikretmiştir*” ifadesiyle dilcilerin erken dönemde konuyu ele aldıklarına işaret etmiştir.⁸⁰³ Müellif, Sîbeveyhi’nin اجْتَمَعَتْ أَهْلُ الْيَمَامَةِ fasih Arap keliması ile istişhâd ettiğini ve açılımının *Yemâme ehli*

⁷⁹⁹ Mustafa B. Muhammed Selim el-Galâyînî, *Câmi’u durusi’l-‘arabiyye*, (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1426/2005), 584.

⁸⁰⁰ M. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, Marmara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İstanbul: 1998), 340.

⁸⁰¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/188.

⁸⁰² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/193.

⁸⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/66.

toplandı” olduğunu ifade ettikten sonra muzâf hazflerinin Kur’ân’daki örneklerine geçmiştir.⁸⁰⁴

Müellifin zikrettiği âyetlerde hazfedilen muzâf, cümledeki konumu itibariyle bazen merfû‘, bazen mansûb, bazende de mecrûrdur. Bu itibarla müellifin çok geniş, karmaşık ve çok örnekli bir şekilde ele aldığı konuyu bütünlük arz etmesi ve daha iyi anlaşılması açısından “merfû’atta muzâfin hazfî”, “mansûbatta muzâfin hazfî” ve “mecrûratta muzâfin hazfî” şeklinde tasnif etmeyi uygun bulduk.

2.5.1.1. Merfû’atta Muzâfin Hazfî

2.5.1.1.1. Fâil Komundaki Muzâfin Hazfî

Dilcilere göre bazı sebeplerden dolayı fail vücben veya cevazen hazfedilebilir. Bu durumda cümledeki başka bir unsur onun yerine geçerek isnâd görevini üstlenmiş olur.⁸⁰⁵ Örneğin müellif, *“Eğer iki erkek olmazsa şahitliklerine güvendiğiniz bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir.”*⁸⁰⁶ âyetinin *فَلَنُحَدِّثْ شَهَادَةَ رَجُلٍ وَامْرَأَتَيْنِ أَنْ* fail sözden düşürülerek muzâfun ileyh olan *رَجُلٍ* ifadesi onların yerine ikame edilmiştir.

Bâkûlî, Ahfeş’in âyeti *وَأَمْرَاتَانِ رَجُلٍ* şeklinde tevil ettiğini ve bunun da güzel bir tercih olduğunu söylemektedir.⁸⁰⁸ Bu takdire göre kelimadan sadece fiil atılmış olup muzâfin hazfî söz konusu değildir. Müellif, -Ebû Ali el-Fârisî’den naklen- *وَأَمْرَاتَانِ رَجُلٍ* kelimelerinin mübtedâ, haberlerinin mahzûf olmasının da câiz olduğunu ifade etmektedir. Bu takdirde âyetin açılımı şöyledir: *فَرَجُلٌ وَأَمْرَاتَانِ يَشْهَدُونَ*.⁸⁰⁹ Nehhâs da bu veçhi benimsemektedir.⁸¹⁰ Müellif, *Keşfu’l-muşkilât*’ta âyetin *وَأَمْرَاتَانِ رَجُلٍ* açılımında olduğunu söyleyerek mahzûf bir mübtedâ takdir etmeyi tercih etmiştir.⁸¹¹ Hemedânî ise ifade edilen tüm takdirlerin bağlamdan anlaşıldıklarını bundan dolayı hapsinin sahih olduğunu ifade etmektedir.⁸¹²

⁸⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/53; Fârisî, *el-Hucce*, 4/390; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/309; Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/66.

⁸⁰⁵ Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 146.

⁸⁰⁶ Bakara, 2/282.

⁸⁰⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/85-86.

⁸⁰⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/85; *Keşfu’l-muşkilât*, 198-199; Fârisî, *el-Hucce*, 1/419.

⁸⁰⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/89; Fârisî, *el-Hucce*, 1/421; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/86; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/228.

⁸¹⁰ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/136.

⁸¹¹ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 198; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/228.

⁸¹² Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/600.

سَالَتْ مِيَاهُ “*dereler kendi ölçülerince dolup aktı*”⁸¹³ âyetini سَالَتْ مِيَاهُ “*derelerin suyu aktı*” şeklinde takdir ederek burada muzâf konumundaki gerçek failin hazfedildiğini vurgulamaktadır.⁸¹⁴ سَالَتْ fiilinin أَوْدِيَّةٌ kelimesine isnadı mecaz-ı aklîdir.⁸¹⁵ Zira derelerin kendileri akamaz; onlardaki su akar. Gerçek fail olan مِيَاهُ “sular” kelimesi hazfedildikten sonra muzâfun ileyh onun yerine geçerek mecazen fail olup isnâd vazifesini üstlenmiştir. Müellif, aktardığımız i'râb veçhini olduğu gibi Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce* isimli eserinden nakletmiştir.⁸¹⁶ Baktığımız kaynaklarda -kendisi ve Ebû Ali dışında- âyeti bu şekilde i'râb edene rastlamadık.

Bâkûlî'ye göre شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ “*Birinizin ölümü yaklaştığı zaman vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adaletli iki kişidir.*”⁸¹⁷ âyetinde de benzer bir kullanım mevcut olup âyetin anlamı إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ اسْبَابُ الْمَوْتِ حِينَ الْوَصِيَّةِ “*birinize ölüm sebepleri/emareleri yaklaştığı zaman vasiyet sırasında aranızda şahitlik sizden iki kişini şahitliğidir*” şeklindedir.⁸¹⁸ Zira ölüm gerçekleştiğinde artık kişinin vasiyetine şahit tutması mümkün değildir.⁸¹⁹ Müellifin benimsediği bu takdire göre âyette biri mübtedânın haberi, diğeri fail olmak üzere iki merfû‘ ögenin hazfî söz konusudur. Buna göre âyetin başındaki شَهَادَةُ ifadesi mübtedâ olup haberi de mahzûf شَهَادَةُ kelimesidir. Aynı şekilde إِذَا حَضَرَ fiilinin muzâf konumundaki faili de (أَسْبَابُ) kelimadan düşmüş, daha sonra muzâfun ileyh olan الْمَوْتُ lafzı onun yerine geçerek isnâd vazifesini üstlenmiştir.

Müellif, (Ey Muhammed!) “*Seni çıkararak kendi memleket halkından daha güçlü nice memleket halkları vardı ki, biz onları helak ettik.*”⁸²⁰ şâhidinin i'râb izahında bulunurken âyetin أَخْرَجَكَ أَهْلَهَا takdirinde olduğunu beyan etmektedir.⁸²¹ أَخْرَجَ fiilinin köye/memlekete isnâdında mecaz-ı mürsel vardır. Mübalağa kastıyla eylemin yapıldığı mahal zikredilip mecazen içindeki halk kastedilmiştir.⁸²² Bu nedenle müellif âyeti أَخْرَجَكَ أَهْلَهَا “*seni çıkararak kendi memleket halkın*” şekilde takdir etmiştir. Nitekim âyetin anlamı mealde de bu şekilde verilmiştir. Müellifin tercih ettiği takdire göre أَخْرَجَ fiilinin hakiki faili olan أَهْلُ sözden düşürülmüş daha sonra isnâtta mecaza

⁸¹³ Ra‘d, 13/17

⁸¹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 1/118; *Keşfu'l-muşkilât*, 629.

⁸¹⁵ Fârisî, *el-Hucce*, 2/430.

⁸¹⁶ Fârisî, *el-Hucce*, 2/430.

⁸¹⁷ Mâide, 5/106.

⁸¹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 1/129; *Keşfu'l-muşkilât*, 374.

⁸¹⁹ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru'l-veciz*, 2/251.

⁸²⁰ Muhammed, 47/13.

⁸²¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 1/165; Ferrâ, *Me‘ânî'l-Kur‘ân*, 3/59; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur‘ân*, 4/120.

⁸²² Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-munîr fî'l-'akideti ve's-şerî'ati ve'l-menhec* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1418), 26/95.

gidilerek çıkarma eylemi asli failinin başkasına (köye) isnâd edilmiştir. Ferrâ, Zemahşerî ve Vâhidî'nin de benimsediği takdir budur.⁸²³ Taberî de müellifin ifade ettiği i'râb veçhini tercih ederek tefsir ehlinin âyeti bu şekilde izah ettiklerini vurgulamaktadır.⁸²⁴

Bâkûlî'nin fail konumundaki muzâfın hazfî bağlamında zikrettiği *وَجَاءَ رَبُّكَ* “*Rabbinin buyruğu geldiği zaman*”⁸²⁵, *إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ* “*Allah'ın (azabının) kendilerine gelmesini (mi bekliyorlar ?)*”⁸²⁶ âyetlerinde de yukarıdakine benzer bir kullanım mevcut olup âyetler *وَجَاءَ رَبُّكَ* *إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ*⁸²⁷ ve *أَمْرُ رَبِّكَ*⁸²⁸ anlamına gelmektedir. Çünkü her iki misalde Allah'a “gelme” eylemi isnâd edilmiştir. Hâlbuki zât-ı ilâhî'nin beşeri ölçüler dâhilinde gelmesi aklen mümkün değildir. Bu takdire göre fail konumundaki muzâf hazfedilerek muzâfun ileyh onun yerine geçmiştir. Arap dilinde bu uygulama oldukça yaygındır.⁸²⁹

2.5.1.1.2. Mübtedâ Konumundaki Muzâfın Hazfî

Müellifin nahiv açısından takdir ettiği bazı âyetlerde mübtedâ konumunda olan muzâfın hazfedildiği görülmektedir. Onun bu doğrultuda i'râb yaptığı bazı âyetler ve dilsel tahlilleri aşağıda verilmiştir.

1. *تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ* “*Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir.*”⁸³⁰ Bâkûlî'ye göre âyette iki defa geçmekte olan *مَا كَسَبَتْ* ifadesi aslında tamlayan konumunda olup mahzûf mübtedânın yerine geçmiştir. Çünkü âyetin açılımı *لَهَا جَزَاءٌ مَا كَسَبَتْ* “*onların kazandıklarının karşılığı onların*”, *وَلَكُمْ جَزَاءٌ مَا كَسَبْتُمْ* “*sizin kazandıklarınızın karşılığı sizindir*” şeklindedir.⁸³¹ Zeccâc, âyetin *لَهَا* “*onların kazandıklarının sevabı onların, sizin kazandıklarınızın sevabı sizindir*” anlamına geldiğini söyleyerek müellife yakın bir yorum yapmıştır.⁸³² Baktığımız kaynaklarda mezkûr âyeti müellifle aynı şekilde takdir edene rastlanmamıştır.

‘Ukberi ve Hemedânî'ye göre *لَهَا* terkibi mukaddem haber, *مَا كَسَبَتْ* ifadesi ise master tevilinde muahhar mübtedâdır. Onlardan müteşekkil olan isim cümlesi ise *أُمَّةٌ* ifadesi için sıfat

⁸²³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/59; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 4/120; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/320; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 13/424.

⁸²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/197.

⁸²⁵ Fecr, 89/22.

⁸²⁶ Bakara, 2/210.

⁸²⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/147; Zeynuddîn Ebû Yahya Zekeriya b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Î'râbu'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Musa Ali Musa Mes'ûd (Kahire; Câmi'atu'l-Kâhire, 2001/1421), 599; Hemedânî, *el-Ferîd*, 6/397; 'Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 10/319.

⁸²⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/147; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/183; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/253; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 1/212.

⁸²⁹ Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/788.

⁸³⁰ Bakara, 2/134.

⁸³¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/147.

⁸³² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/218.

veya hâl konumundadır. Ayrıca sözü edilen cümleyi müste'nefe olarak da takdir etmek mümkündür.⁸³³ Bu üç takdire göre cümlede muzâfın hazfî söz konusu değildir.

2. الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ “*Haram ay, haram aya karşılıktır.*”⁸³⁴ Müellife göre bu âyette de benzer bir hazfî türü mevcut olup âyetin manası şöyledir: اِنَّهَاكَ حُرْمَةُ الشَّهْرِ الْحَرَامِ بِاِنَّهَاكَ “*Haram ayın hürmetini çiğnemek, haram ayın hürmetini çiğnemeye karşılıktır.*”⁸³⁵ Önce izâfet halindeki mübtedâ (اِنَّهَاكَ حُرْمَةُ) îcâz gayesiyle hazfedilmiş daha sonra ikinci muzâfun ileyh konumundaki الشَّهْرُ ifadesi merfû‘ kılınarak onların yerine ikame edilmiştir. Zemahşerî, kelimelerin i'râbına değinmeden âyetin bu anlama geldiğini söylemektedir.⁸³⁶ Zeccâc, Nehhâs ve Hemedânî ise farklı bir mübtedânın mahzûf olduğuna hükmederek âyetin اِنَّهَاكَ الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِاِنَّهَاكَ anlamına geldiğini belirtmektedirler.⁸³⁷

3. Bâkûlî, اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ “*Hac (ayları), bilinen aylardır.*”⁸³⁸ âyetinin i'râbı hususunda üç vecih zikretmektedir. Bunlardan birincisine göre âyetin i'râbı اَشْهُرٌ اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ şeklindedir.⁸³⁹ Aksi takdirde haccın bizatihi ayların kendisi olduğu anlamı çıkar ki - gerçek kastın bu olması halinde- bu doğru bir mana değildir.⁸⁴⁰ Bu durumda âyetin anlamı mealde verildiği gibidir. Bu takdir Mekkî b. Ebî Tâlib'in *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân* adlı kitabında Ebû Cafer en-Nehhâs'ın da *Î'râbu'l-Kur'ân* adlı eserinde benimsediği i'râb şeklidir.⁸⁴¹ İkinci veçhe göre âyet اَشْهُرٌ اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ “*hac, ancak malum aylarda (yapılan) hacdır*” açılımındadır.⁸⁴² Yani hac sadece belirli aylarda yapılır; başka aylarda yapılamaz. Birinci takdire göre tamlanan konumunda olan mübtedâ ve onun haberi mahzûftur. İkinci takdire göre ise sadece mübtedâ hazfedilmiştir. Üçüncü takdire göre ise اَلْحَجُّ kelimesi mübtedâ, اَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ terkihi ise onun haberi konumundadır. Bu takdirde anlam “*hac, bizatihi bilinen aylardır*” şeklindedir. Mübalağa amacıyla malum aylar zikredilip mecazen içinde ifâ edilen hac ibadeti kastedilmektedir.⁸⁴³ Başka bir ifade ile “zîkr-i mahal irâde-i hâl” kabilinden mecaz bir kullanım söz konusudur. Son iki tahlil Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce*'de cevaz

⁸³³ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/120; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/394.

⁸³⁴ Bakara, 2/194.

⁸³⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/82.

⁸³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/237.

⁸³⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/264; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/99; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/464.

⁸³⁸ Bakara, 2/197.

⁸³⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 83; *Keşfu'l-muşkilât*, 146.

⁸⁴⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/123.

⁸⁴¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/123; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/101.

⁸⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 83; *Keşfu'l-muşkilât*, 146.

⁸⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 83; *Keşfu'l-muşkilât*, 146; *Şerhu'l-Luma*, 411.

verdiği iki i'râb şeklidir.⁸⁴⁴ Müellif, onun ifadelerini olduğu gibi nakletmiştir. Bâkûlî, açıkça belirtmese de ifade şeklinden birinci i'râb veçhine öncelik verdiği anlaşılmaktadır.

2.5.1.1.3. Haber Konumundaki Muzâfın Hazfi

Asıl olan haberin cümlede zikredilmesidir. Ancak bazı durumlarda haber cümleden hazfedilebilir. Bâkûlî, örnek âyetlerde geçen kelimelerin cümle içindeki konumlarını izah ederken bazen kelimeden muzâf konumundaki haberin hazfedildiğine değinmekte ve bu hususta bilgi vermektedir. Muzâfın, bu bağlamda hazfine misal olmak üzere aşağıda birkaç âyet zikredilecektir.

Müellif, *فَهُوَ جَزَاؤُهُ* “Onlar da: “Cezası, su kabı kimin yükünde bulunursa o kimsenin kendisi(nin alıkonması) onun cezasıdır.”⁸⁴⁵ âyet-i kerimesinde haberin hazfedildiğini ve bu ifadenin aslında *أَخَذَ مَنْ وَجَدَ فِي رَحْلِهِ* “cezası, su kabı yükünde bulunanın alıkonmasıdır” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁸⁴⁶ Verdiğimiz mealde de âyet bu şekilde açıklanmıştır. Bu tevile göre *جَزَاؤُهُ* ifadesi mübtedâ, muzâf konumundaki mahzûf *أَخَذَ* kelimesi de onun haberidir. Zeccâc ise âyetin i'râbı konusunda iki vecih zikreder. Birincisine göre *جَزَاؤُهُ* kelimesi mübtedâ, *فَهُوَ جَزَاؤُهُ* cümlesi ise onun haberidir.⁸⁴⁷ Bu takdire göre *فَهُوَ جَزَاؤُهُ* ifadesi öncesindeki cümle üzerine ma'tûf olup mezkûr hükmü te'kid ve beyân etmektedir.⁸⁴⁸ İkinci veçhe göre ise *جَزَاؤُهُ* kelimesi birinci mübtedâ, *مَنْ* lafzı ikinci mübtedâ, *فَهُوَ جَزَاؤُهُ* cümlesi ikinci mübtedânın haberi konumundadır. Bu ikisinin oluşturduğu cümle-i suğra ise birinci mübtedânın anlamını tamamlayan haberdur.⁸⁴⁹ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*'ta ikinci veçhi tercih etmiş, diğer i'râb şekillerine ise değinmemiştir.⁸⁵⁰

Müellif, *بُشْرَاكُمْ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي* “Bugün size müjdelenen şey içlerinden ırmaklar akan cennetlerdir.”⁸⁵¹ âyetindeki *جَنَّاتٌ* kelimesinin i'râbını açıklarken bu ifadenin aslında muzâfun ileyh olduğunu ve mahzûf bir mübtedânın yerine geçtiği için merfû' olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre âyet aslında *بُشْرَاكُمْ الْيَوْمَ دُخُولُ جَنَّاتٍ تَجْرِي* ““Bugün size müjdelenen şey içlerinden ırmaklar akan cennetlere girmenizdir” anlamındadır.⁸⁵² Muzâf olan *دُخُولُ* ifadesi kelimeden düşürüldükten sonra muzâfun ileyh olan *جَنَّاتٍ* kelimesi merfû' yapılarak

⁸⁴⁴ Fârisî, *el-Hucce*, 1/23-24.

⁸⁴⁵ Yûsûf, 12/75.

⁸⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 147.

⁸⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/121.

⁸⁴⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/121; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'an*, 2/210; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/614.

⁸⁴⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 3/121.

⁸⁵⁰ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 609-610.

⁸⁵¹ Hadîd, 57/12.

⁸⁵² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/151; *Keşfu'l-muşkilât*, 1321.

onun yerine geçirilmiştir. İbn ‘Atıyye de buna vurgu yaparak âyet-i kerimeyi müellifin ifade ettiği şekilde i‘râb etmeyi tercih etmiştir.⁸⁵³

Bâkûlî’ye göre جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ “*Rableri katında onların mükâfatı Adn cennetleridir.*”⁸⁵⁴ ve فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمَ “*cezası cehennemdir.*”⁸⁵⁵ âyetlerinde de benzer bir hazif mevcut olup âyetler جَنَّاتٍ ve نُحُولُ جَهَنَّمَ tevîlindedir. Zira haberin mübtedâya isnâd edilebilen hades/soyut (cismi olmayan) bir şey olması gerekmektedir. Cennet ve cehennem ise ‘ayn/somut varlıklar olup mübtedâya hamledilmeleri doğru değildir.⁸⁵⁶ Buna göre misallerde haber durumundaki muzâf hazfedilmiş, muâfun ileyh onun i‘râbını alarak yerine geçmiştir.

2.5.1.2. Mansûbâtta Muzâfın Hazfî

2.5.1.2.1. Mefûl Konumundaki Muzâfın Hazfî

Hazfe uğrayan unsura delâlet eden lafzî veya manevî karinelerin bulunması durumunda mefûl hazfedilebilir. Mefûllerin hazfî Arap dilinde en sık rastlanan hazif türlerindendir. Bâkûlî, muzâfın hazfî bahsinde âyetleri nahiv açısından ele alırken bazı âyetlerde mefûl konumunda olan muzâfın hazfedildiğini ve muzâfun ileyh’in onun yerine geçmek suretiyle i‘râbını aldığını belirtmektedir. Örneğin o, وَسَلِّ الْقَرْيَةَ “*Bulunduğumuz kent halkına sor*”⁸⁵⁷ şâhidinde yer alan الْقَرْيَةَ ifadesinde önce tamlanan mefûl konumunda olan أَهْلُ kelimesinin mahzûf olduğunu ve âyetin aslında أَهْلُ الْقَرْيَةَ açılımında olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁵⁸ Âyette mecaz-ı mürsel yoluyla mahal/kent (الْقَرْيَةَ) zikredilip hâll/içindeki halk (أَهْلُ) kastedilmiştir.⁸⁵⁹ Müellif, فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ “*Haydi, taraftarlarını çağırsın*”⁸⁶⁰ âyeti kerimesinde de benzer bir kullanım olduğunu belirterek misalin أَهْلُ نَادِيِهِ “*Haydi, meclisindeki taraftarlarını çağırsın*” takdirinde olduğunu söylemektedir.⁸⁶¹ Buna göre muzâf hazfedilmiş, muzâfun ileyh yine mecaz-ı mürsel üslubuyla onun yerine ikame edilmiştir.⁸⁶²

Bâkûlî, لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ cümlesinde konum itibariye mefûlün bih olan الْجَحِيمَ kelimesinin aslında muzâfun ileyh olduğunu ve muzâf konumundaki mahzûf mefûlün yerine geçmek suretiyle mansûb olduğunu ifade etmektedir. Gerekçesini de şöyle açıklamaktadır: Zira وَإِنْ

⁸⁵³ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 5/261.

⁸⁵⁴ Beyyine, 98/8.

⁸⁵⁵ Nisâ, 4/93.

⁸⁵⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/151.

⁸⁵⁷ Yusûf, 12/82.

⁸⁵⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/123; *Keşfu’l-muşkilât*, 379; Ahfeş, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/290; Ferrâ, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/348; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/212.

⁸⁵⁹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 6/269; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, 13/39.

⁸⁶⁰ Alak, 96/17.

⁸⁶¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/123; *Keşfu’l-muşkilât*, 1465; Ahfeş, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 2/852; Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 5/346; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/536.

⁸⁶² Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 5/164.

“مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا”⁸⁶³ âyetinin de beyan ettiği gibi müminler de cehennemi göreceklerdir. Öyle ise buradaki tehdit cehennemi görmeye dair değil onda azap edilmeye yöneliktir.⁸⁶⁴ Müellifin -isim zikretmeksizin-naklettiği bu izah Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Hucce* adlı eserinde tercih ettiği görüştür.⁸⁶⁵

Bâkûlî, Bakara sûresinde iki defa zikredilen الْعَجَلِ مِنْ بَعْدِهِ “Sizler ise onun ardından bir buzağıyı tanrı edinmiştiniz”⁸⁶⁶ örneğinde tamlayanı kendi yerine kaydırılmış bir mefûlün hazfedildiğini ve âyetin اَتَّخَذْتُمْ شَكْلَ الْعَجَلِ وَصُورَتَهُ anlamına geldiğini belirtmektedir. Nedenini de şöyle izah etmektedir: Çünkü İsrâiloğulları Hz. Musa'nın yokluğunda canlı/gerçek bir buzağıya değil Sâmirî'nin altından yaptığı buzağı suretinde bir heykele taptılar.⁸⁶⁷ Zikredilen bu tevile göre tamlanan mefûl konumundaki صُورَةَ/شَكْلَ ifadeleri hazfe uğradıktan sonra الْعَجَلِ tamlayanı onun yerine geçerek masûb kılınmıştır.

Müellif, *Keşfu'l-muşkilât*'ta ise iki mefûl alan اَتَّخَذَ fiilinin ikinci mefûlünün hazfe uğradığını ve âyetin اَتَّخَذْتُمْ الْعَجَلِ إِلَهاً مِنْ بَعْدِ خُرُوجِهِ “Sizler ise onun ardından buzağıyı tanrı edinmiştiniz”⁸⁶⁸ anlamına geldiğini söylemektedir. Nitekim verilen mealde de âyet bu şekilde açıklanmıştır. Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Ali el-Fârisî, Taberî ve 'Ukberî gibi âyetin i'râb izahında bulunan dil ve tefsir âlimlerinin de bu i'râb veçhini tercih ettikleri görülmektedir.⁸⁶⁹

2.5.1.2.2. Kalb Fiilinin Tamlanan Mefûlünün Hazfi

Mevcut karineye göre iki mefûl alan fiillerin bazen birinci mefûl, bazen ikinci mefûl bazen de her iki mefûl birden hazfedilebilir.⁸⁷⁰ Bu bağlamda وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ “Biz o Peygamber'e şiir öğretmedik”⁸⁷¹ âyetini zikreden Bâkûlî, âyetin وَمَا عَلَّمْنَاهُ صِنَاعَةَ الشِّعْرِ “biz ona şiir sanatını öğretmedik” takdirinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu tevile göre iki mefûl alan عَلَّمَ fiilinin muzâf konumundaki ikinci mefûlü olan صِنَاعَةَ ifadesi hazfe uğramış, akabinde muzâfun ileyh olan الشِّعْرُ kelimesi onun yerine ikame edilmiştir. Ona göre âyetin doğru i'râb veçhi bu şekildedir. Zira اَفْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ “Hayır, onu kendisi uydurdu, hayır, o bir şairdir.”⁸⁷² أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُّ بِهِ رَيْبَ الْمُنُونِ “Yoksa onlar, "O bir şairdir; onun, zamanın

⁸⁶³ Meryem, 19/71.

⁸⁶⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/135; *Keşfu'l-muşkilât*, 1478.

⁸⁶⁵ Fârisî, *el-Hucce*, 6/436; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 24/283.

⁸⁶⁶ Bakara, 2/51,

⁸⁶⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/75-76;

⁸⁶⁸ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 42-43, 75-76.

⁸⁶⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*, 1/94; Fârisî, *el-Hucce*, 2/80; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/668; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/63.

⁸⁷⁰ Ekinci, *Kur'ân'da hazf*, 83.

⁸⁷¹ Yâsîn, 36/69.

⁸⁷² Enbiyâ, 5/21.

*felaketlerine uğramasını bekliyoruz" mu diyorlar?"*⁸⁷³ âyetlerinden de anlaşıldığı üzere müşrikler, Resulullahı karalamak ve Kur'an'ın ilâhî kaynaklı olduğunu ve Allah'tan geldiğini reddetmek için Kur'an'ı şiir, Resulullahı da şair olmakla nitelemektedirler. Konumuz olan âyet-i kerime ise bu ithamları reddetmekte ve Hz. peygamberin şiir sanatıyla uğraşan, şiir nazmeden bir şair olmadığını, zaten bunun ona yaraşmayacağını ve onun ilâhî mesajı getiren gerçek bir peygamber olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu durum onun şiir hakkında hiçbir bilgisi olmadığı veya şiir inşâd etmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim bir duvar ören veya bir elbise diken birine duvar ustası veya terzi denilmediği gibi bir kaç beyt inşâd eden kişiye de şair denilmemektedir.⁸⁷⁴ Nehhâs, Zeccâc'dan aynı i'râb veçhini naklederek bu takdirin güzel bir değerlendirme olduğuna vurgu yapmaktadır.⁸⁷⁵

2.5.1.3. Mecnûrâtta Muzâfın Hazfî

Mecnûrât, cer edatı veya izâfe vasıtasıyla mecnûr olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁸⁷⁶ Bâkûlî'nin muzâfın hazfî çerçevesinde ele aldığı şâhidlerde takdir ettiği mâhzûf muzâf, bazen izâfe bazen de harf-i cer vasıtasıyla mecnûrdur. Örneğin müellif, وَلَا تَجْهَرْ بِقِرَاءَتِكَ *“Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma.”*⁸⁷⁷ âyetini açıklarken muzâfın –siyâk ve sibaktan- anlaşıldığı için hazfe maruz kaldığını ve âyetin aslında وَلَا تَجْهَرْ بِقِرَاءَةِ صَلَاتِكَ *“namazındaki okuyuşta sesini pek yükseltme”* anlamına geldiğini vurgular. Zira namazın kendisi yükseltilemez veya alçaltılamaz. Ancak ondaki kıraatte ses yükseltilir veya alçaltılır.⁸⁷⁸ Örnekte, harf-i cer vasıtasıyla mecnûr olan قِرَاءَةٍ ifadesi hazfedildikten sonra muzâfun ileyi cer edatıyla birleştirilerek onun yerine geçirilmiştir.

Mealde “namaz” deyimiyle çevrilen صَلَاة kelimesinin hangi anlama geldiği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre “salât” kelimesi burada namaz anlamındadır ve yükseltilmesi nehyedilen şey namazın kendisi değil ondaki kıraattir.⁸⁷⁹ Müellif ve Zemahşerî kelimada muzâfın düşürüldüğünü belirterek bu görüşü benimsemişlerdir.⁸⁸⁰ Diğer bir görüşe göre ise “salât” ifadesi burada dua anlamındadır.⁸⁸¹ Bu takdirde mezkûr cümle hazifli bir yapıya sahip değildir.

⁸⁷³ Tûr, 52/30.

⁸⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/122-123; *Keşfu'l-muşkilât*, 1120.

⁸⁷⁵ Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'an*, 4/293.

⁸⁷⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*; 28; Ebu'l-Fidâ, *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahvi ve's-sarf*; 1/213.

⁸⁷⁷ İsrâ, 17/110.

⁸⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/115.

⁸⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/125-128; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/492.

⁸⁸⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/115; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/700.

⁸⁸¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/128-130; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/492.

Bâkûlî, Ebû Ali'den naklen *فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ* “Allah'ın zikrine karşı kalpleri katı olanların vay haline!”⁸⁸² âyet-i kerimesinin *مَنْ تَرَكَ ذِكْرَ اللَّهِ* “Allah'ın zikrini terk etmelerinden dolayı (kalpleri katı olanların vay haline!)” takdirinde olduğunu ve bu misalde de yukarıdakine benzer bir kullanım mevcut olduğunu belirtmektedir. Zira kalpler, Allah'ın zikri ile değil onu zikretmeyi terk etmekten dolayı katılaştır. Bâkûlî âyetin, zahirinden anlaşılan mana üzere olmasının da mümkün olduğunu belirtir. Şöyle ki; gönüllerinde Allah inancı olmayan, hayatlarında da bu inancın izleri görülmeyen isyankâr kişilerin, kendilerine yapılan uyarılardan yararlanmayan, hakikatlere karşı duyarsız ve müstekbir kimselerin Allah'ı zikretmeleri onların (inkârlarının artmasına neden olacağından) kalplerinin daralmasına ve katılaşmasına neden olabilir. Müellif, bu yorum için ilgili âyetin bu anlamına yakın olduğunu ifade ettiği *وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ* “Allah bir tek (ilah) olarak anıldığında ahirete inanmayanların kalpleri daralır.”⁸⁸³ âyetini gerekçe göstererek bu görüşünü teyit etmektedir. Zira Allah'ın isminin anılması müşriklerin kalplerini daraltıyorsa onların kalplerinin katılaşmasına da sebep olabilir.⁸⁸⁴ Ferrâ, ifade edilen her iki anlamın da doğru olduğunu söylemektedir.⁸⁸⁵

Müellif, kısasla ilgili olan *وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ* “Kısasta sizin için hayat vardır”⁸⁸⁶ âyetinin, muzâfın hazfî nedeniyle eksiltili bir cümle olduğunu ve âyetin nahvî açılımının *وَلَكُمْ فِي اسْتِيفَاءِ الْقِصَاصِ، أَوْ فِي شَرْعِ الْقِصَاصِ أَوْ فِي إِيْجَابِ الْقِصَاصِ* “kısasın yerine getirilmesinde veya meşru kılınmasında ya da vacib kılınmasında sizin için hayat vardır” şeklinde olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸⁷ Onun beyan ettiği i'râb veçhine bakıldığında cer edatıyla mecrûr olan tamlananın îcâz ve ihtisar gayesiyle hazfedildiği ve tamlayanın onun yerine kaydırılarak harf-i cerre iliştirildiği görülmektedir. Müellifin zikrettiği birinci takdir (اسْتِيفَاءِ الْقِصَاصِ) İbn Abbâs'ın tercih ettiği tefsir şeklidir.⁸⁸⁸ Üçüncü takdir (إِيْجَابِ الْقِصَاصِ) ise Mücâhid, Katâde (ö. 117/735), Suddî (ö. 127/745) ve âlimlerin ekserisinin tercih ettiği görüştür.⁸⁸⁹ Bakılan kaynaklarda ikinci takdire rastlanmamıştır.

Bâkûlî, *مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ* “hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki”⁸⁹⁰ âyet-i kerimesinin, izâfe vasıtasıyla mecrûr olan muzâfın düşmesinden önce *مَالِكِ أَحْكَامِ يَوْمَ الدِّينِ* “hesap

⁸⁸² Zümer, 39/22.

⁸⁸³ Zümer, 39/45.

⁸⁸⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/113-114; *Keşfu'l-muşkilât*, 1262; Fârisî, *el-Hucce*, 1/324.

⁸⁸⁵ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 2/418.

⁸⁸⁶ Bâkara, 2/179.

⁸⁸⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/82.

⁸⁸⁸ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 3/542.

⁸⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/82. Muhakkikin notu. 8 nolu dipnot. Mâverîdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 1/231; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 3/541-542.

⁸⁹⁰ Fâtîha, 1/4.

ve ceza günündeki yargılamaların yegâne maliki” takdirinde olduğunu ifade etmektedir. Ebû Ali’nin ise âyette mefûlün düşürüldüğünü ve âyetin مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ الْأَحْكَامِ “ahiret gününde yargılamaya malik olan” açılımında olduğu görüşünü benimsediğini ve bu takdirde âyette söz konusu hazif türü mevcut olmadığı için konumuz kapsamına girmediğini de sözlerine eklemektedir.⁸⁹¹ Müellif dışında örnek âyeti bu şekilde i’râb edene rastlanmamıştır. Taberî’nin, âyeti açıklarken bu anlama gelen tefsir şeklinden iktibas etmiş olması muhtemeldir.⁸⁹²

Îcâz ve ihtisâr amacıyla bazen ibareden iki veya üç muzâfın peş peşe hazfedildiği görülmektedir. Bu tür kullanımlarda anlamın sıhhati için muzâfların mutlaka takdir edilmesi gerekmektedir.⁸⁹³ Bâkûlî, فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ “Elçinin izinden bir avuç avuçladım”⁸⁹⁴ âyetini buna uygun düşecek tarzda tevil ettiği görülmektedir. Zira ona göre burada zincirleme bir muzâf hazfi meydana gelmiş olup âyetin açılımı مَنْ تَرَابِ أَثَرِ خَافِرِ فَزَسِ الرَّسُولِ “Elçinin atının toynağının toprağının izinden (bir avuç avuçladım)” şeklindedir.⁸⁹⁵ Müellifin yaptığı bu dilsel tahlile göre altı çizili üç muzâf îcâz ve ihtisâr gayesiyle hazfe uğramış, muzâfun ileyh konumundaki الرَّسُولِ kelimesi onların yerine kaydırılarak ikinci muzâf ile birleştirilmiştir.

Âyette geçen “resul” ifadesi müfessirler tarafından genellikle Cebrâil olarak anlaşılmış ve âyet buna göre tefsir edilmiştir. Bu açıklamanın hülasası, “Sâmirî’nin Cebrâil’i gördüğü ve onun bineğinin ayak izinden bir avuç torak alıp attığı”⁸⁹⁶ şeklindedir. Bazı âlimlere göre ise “elçi”den maksat Hz. Musa’dır. Buna göre Sâmirî’nin âyette geçen sözlerinin anlamı şöyledir: “ben elçinin dininden ve sünnetinden bir kısmını çıkarıp attım” yani (sizin izlediğiniz yolun hak olmadığını anladım) ve elçinin dininden ve sünnetinden bir kısmını çıkarıp attım.⁸⁹⁷ Birinci yorumu benimseyen Bâkûlî, âyeti bu anlamı ifade edecek şekilde i’râb etmiştir. Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ise ikinci anlamı doğru bulmakta ve Cebrâil eksenli açıklamaları eleştirmektedir.⁸⁹⁸

⁸⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/66; Fârisî, *el-Hucce*, 1/34.

⁸⁹² Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/150. Muhakkikin notu. 7 nolu dipnot.

⁸⁹³ Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 232.

⁸⁹⁴ Tâhâ, 20/96.

⁸⁹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/77-78; *Keşfu’l-muşkilât*, 76, 1072; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/149-151; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/374.

⁸⁹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/149; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 14/507; Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsi’l-‘rabî, 1420), 22/95.

⁸⁹⁷ Mâverîdî, *en-Nuket ve’l-‘uyûn*, 3/423; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 22/95.

⁸⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 22/96.

2.5.2. Muzâfın Muzâfun İleyhin Hükümünü Alması

Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât* ve İbn Cinnî'nin *el-Luma* ' adlı eserine şerh olarak yazdığı *Şerhu'l-Luma* ' adlı eserlerinde bazı durumlarda muzâf konumundaki kelimenin izâfe yoluyla muzâfun ileyhten ta'rif, tenkîr, te'nîs, mebnilik, umum, istifhâm, nefiy ve şart gibi bazı hükümleri kesp edebildiğini belirtmektedir. Müellif, tezimizin konusu olan *Cevâhiru'l-Kur'ân* 'da da bu konuya özel bir yer ayırmış ve Kur'ân-ı Kerimdeki uygulamasını şâhid âyetlerle açıklamıştır. O, konuya yer verdiği tüm eserlerinde “kazanmak-elde etmek” anlamında kullandığı ve aslında “giymek-bürünmek” anlamına gelen اِكْتَسَى ifadesini kullanarak muzâfın söz konusu hususlarda adeta muzâfun ileyh'in rolüne büründüğüne işaret etmiştir.⁸⁹⁹ Bâkûlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* 'da yer verdiği hükümler ve istişâd ettiği bazı âyetler aşağıda verilmiştir.

2.5.2.1. Muzâfın Muzâfun İleyhi'den Te'nîs Kazanması

Müellif, قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاطِرِينَ “Rabbim diyor ki, o, sapsarı; rengi, bakanların içini açan bir sığırdır” dedi⁹⁰⁰ âyetinde geçen فَاقِعٌ ifadesi ile ilgili olarak varid olan vakf kıraatine göre mübtedâ olan لَوْنُ kelimesinin muzâfun ileyh konumundaki هَا zamirinden te'nîs kazandığını, bu nedenle haber konumundaki تَسُرُّ fiilinin müennes getirildiğini vurgulamaktadır.⁹⁰¹ Bazılarına göre ise لَوْنُ lafzı izâfededen dolayı değil, صَفْرَةٌ “sarı” anlamına hamledildiği için müennes kabul edilmiş ve kendisine müennes formundaki تَسُرُّ fiili isnâd edilmiştir.⁹⁰² Müellif, *Keşfu'l-muşkilât* 'ta, kıraat ehlinden bazılarının âyette صَفْرَاءُ lafzı üzerine vakf etmenin daha güzel olduğunu söylediklerini aktarır.⁹⁰³ Bu durumda müzekkerlik vasfına haiz olan لَوْنُ sözü, فَاقِعٌ kelimesinin faili konumunda olup⁹⁰⁴ konumuz için örnek teşkil etmemektedir.

2.5.2.2. Muzâfın Muzâfun İleyhi'den Mebnilik Kazanması

Bâkûlî, bazı kullanımlarda tamlanan ögenin tamlayandan mebnilik kesp ettiğini ifade etmektedir. Örneğin o, وَمِنْ خَزْيٍ يَوْمَئِذٍ “ve o günün rezilliğinden (kurtardık)”⁹⁰⁵, وَهُمْ مِنْ قَرْعٍ يَوْمَئِذٍ “Onlar o gün korkudan emindirler.”⁹⁰⁶, فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ “işte o gün çetin bir gündür.”⁹⁰⁷

⁸⁹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1385; *Keşfu'l-muşkilât*, 576-577; *Şerhu'l-Luma* ' , 539-543.

⁹⁰⁰ Bakara, 2/69.

⁹⁰¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1385; *Keşfu'l-muşkilât*, 53-54; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 1/186.

⁹⁰² 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/75; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 1/186.

⁹⁰³ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 53-54.

⁹⁰⁴ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 54; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/288; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/123; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 1/186.

⁹⁰⁵ Hûd, 11/66.

⁹⁰⁶ Neml, 27/89.

⁹⁰⁷ Müddessir, 74/9.

âyetlerinin filolojik izahında âyetlerde geçen يَوْمَ lafzının bir kıraat veçhine göre fetha üzere mebnî olduğunu belirtmektedir. Ona göre mevzu bahis kelimenin fetha üzere mebnî olmasının nedeni kendisinden sonra gelen إِذْ sözcüğünden izâfe vasıtasıyla mebnilik hükmünü elde etmesidir.⁹⁰⁸ Zira zaman zarflarının mebni bir ögeye izâfe edildiği vakit muzâfun ileyhten binâ vasfı kazanmak suretiyle mebni olmaları caizdir.⁹⁰⁹ Bu bağlamda Bâkûlî, قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ “Allah şöyle diyecek: “Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür”⁹¹⁰ âyetinde geçen يَوْمَ zarfının mu‘rab bir yapı olan muzâri fiiline izâfe edildiği için harekesinin binâ değil i‘râb harekesi olduğunu ve zarf/mefûlün fih olmasından ötürü mansûb okunduğunu ifade etmektedir.⁹¹¹

2.5.2.3. Muzâfın Muzâfun İleyhi’den Şuyû‘ Kazanması

Bâkûlî, muzâfın, izâfe yoluyla elde ettiği hükümlerden birinin de umum anlamı olduğunu ifade etmekte ve bu kullanım için اللَّهُ بِأَيَاتِ اللَّهِ “Allah’ın âyetlerini inkâr eden topluluğun hali ne kötüdür!”⁹¹² âyetiyle istidlâl etmektedir. Şöyle ki; müellif, الْقَوْمَ sözündeki “el” takısının cins anlamına delalet ettiğini ve başında bulunduğu kelimenin mana yönüyle belirsizliğini sürdürdüğünü; bu nedenle ona izâfe edilen مَثَلْ kelimesinin ondan belirlilik değil, şuyû‘/umum anlamı kespittiğini vurgulamaktadır.⁹¹³ Onun bu dilsel analizine göre âyetin bütününde yer alan eleştiri ve uyarılar sırf Tevrat’la yükümlü tutulan Yahudilere değil belki benzer tutumlar sergileyen tüm ilâhî dinlerin müntesiplerine yöneltilmektedir.⁹¹⁴

2.5.3. İsm-i Fâilin İzâfe Edilmesi

İzâfet, manevî ve lafzî olmak üzere iki kısma ayrılır. Muzâfın, muzâfun ileyhten ta‘rîf veya tahsîs kesp ettiği izâfe türüne manevî izâfet denilir. Lafzî izâfet ise ism-i fâil, ism-i mefûl ve sıfat-ı müşebbehe gibi müştak isimlerin izâfeden önce ma‘mûlû konumundaki bir ögeye izâfe edilmesidir. Lafzî izâfede muzâf, muzâfun ileyhten marifelik veya tahsîslik kazanmaz. Lafzî izâfeden amaç muzâftan tenvîn veya nûnun atılmasıyla lafızda tahfif, söyleyişte kolaylık/akıcılıktır.⁹¹⁵ Bâkûlî, tezimizin konusu olan eserinde “Tenzîl’de hâl veya

⁹⁰⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1386; *Keşfu’l-muşkilât*, 381, 576-577, 1017, 1399 ; *el-İstidrâk*, 575; Fârisî, *el-Hucce*, 3/283-384, 4/353; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/488; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1/139.

⁹⁰⁹ Fârisî, *el-Hucce*, 3/283; Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 381, 577; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/704; Nehhâs, *Î‘râbu’l-Kur’ân*, 1/175.

⁹¹⁰ Mâide, 5/119.

⁹¹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1386-1387; *Keşfu’l-muşkilât*, 380/381; Fârisî, *el-Hucce*, 3/283-284.

⁹¹² Cuma, 62/5.

⁹¹³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1386; Hemedânî, *el-Ferîd*, 6/149.

⁹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/350; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, 28/190.

⁹¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. Serrâc el-Bağdâdî, *el-Usûl fî’n-nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fetlî (Beyrut; Muessesetu’r-Risâle, 1417/1996), 2/5-6; İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 422-526; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 3/42-46.

istikbâl anlamındaki ism-i fâilin izâfesi” ünvanlı yedinci babı ve “*Tenzîl’de ism-i fâilin zamire izâfe edilmesi*” şeklindeki elli dördüncü babı lafzî izâfe türlerinden ism-i fâilin izâfesine ve bunun Kur’ân’daki şâhidlerinde tahsis etmiştir. Bu nedenle manevî izâfe ve lâfzî izâfenin diğer çeşitleri konumuzun dışındadır. Müellif, her iki konuyu birbirinden bağımsız olarak kitabın farklı yerlerinde ele almıştır. Ancak biz konu bütünlüğünü sağlamak adına her iki konuyu aşağıdaki şekilde beraber açıklayacağız.

2.5.3.1. İsm-i Fâilin İsm-i Zahire İzâfesi

Bâkûlî, ism-i fâilin izâfesini dolayısıyla lafzî izâfeyi gayri hakiki olarak tanımlar. Zira bu izâfe türü -muzâfa tarif ve tahsîs gibi bir anlam kazandırmadığı için- infisâl takdirindedir. Daha açık bir ifadeyle bu izâfet terkinde muzâf ve muzâfun ileyh birbirlerine izâfe edilmemiş ayrı birer yapı gibi kabul edilir. Bu nedenle izâfenin bu nevi gerçek anlamda bir izâfe değildir.⁹¹⁶

İsm-i fâil, tıpkı fiil gibi geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanda kullanılır. Şimdiki ve gelecek zamana delalet eden ism-i fâilin izâfesi lâfzî, geçmiş zamanda kullanılan ism-i fâilin izâfesi ise mânevîdir.⁹¹⁷ Müellif, konu bağlamında zikrettiği *مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ* “hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki”⁹¹⁸ âyetinin i’râb analizini şöyle yapar: misalde gelecek zamanda kullanılan *مَالِكِ* ism-i fâilin *يَوْمَ* lafzına izâfesi hakiki olmayıp infisâl takdirindedir. Zira âyetin açılımı *مَالِكِ أَحْكَامَ يَوْمَ الدِّينِ* “hesap ve ceza gününde yargılamaların yegâne maliki” şeklindedir. Ona göre âyette gerçek anlamda (tarîf ve tahsîs ifade eden) bir izâfe olmadığından *مَالِكِ* vasfı makablindeki Allah lafz-ı celâli için sıfat değil bedel konumundadır. Zira kendisi gelecek zaman ifade ettiğinden nekre, makabli ise marifedir.⁹¹⁹ ‘Ukberî de aynı gerekçeyle müellifin benimsediği i’râb şeklini tercih etmiştir.⁹²⁰

Âyette geçen *مَالِكِ* kelimesini anlamca müstakbel, lafzen mâzi kabul ederek (bu takdirde sonrasına izâfesi hakiki izâfet olacağından) makabline sıfat yapmak caiz olur mu? Nitekim *وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ النَّادِي* “Cennet ehli cehennem ehline seslenir”⁹²¹ âyet-i kerimesinde geçen *نَادَىٰ* ifadesi lafzen mâzi, manen müstakbeldir. Müellif sorduğu bu soruyu şöyle yanıtlamaktadır: *نَادَىٰ* lafzının mâzi fiil formunda olması ona lafzen mâzi, manen müstakbel demeyi mümkün kılmaktadır. Ancak *مَالِكِ* vasfına lafzen mâzi demeyi sahih kılan herhangi bir

⁹¹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/286.

⁹¹⁷ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 6.

⁹¹⁸ Fâtîha, 1/2.

⁹¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/286; *Keşfu’l-muşkilât*, 6; *el-İstidrâk*, 56/57

⁹²⁰ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/6.

⁹²¹ A’râf, 7/44.

delil bulunmamaktadır. Bundan dolayı âyetteki izâfeyi gayrı hakiki/lafzî kabul ederek söz konusu kelimeyi bedel olarak takdir etmek daha güzeldir.⁹²²

İsm-i fâil, genellikle süreklilik özelliği olmayan geçici sıfatlara delalet eder. Ancak lafzî veya manevî bir karinenin varlığı durumunda devamlılık ifade edebilir. Ahfeş ve Ebû Hâyyan gibi bazı bilginler âyette geçen ism-i fâilin, eylemin istimrârını (sürekli sıfat oluşunu) bildiren geniş zamanda kullanılmasının caiz olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda âyetteki izâfe hakiki/manevî olduğundan ism-i fâilin muzâfun ileyhten belirlilik kesp ederek Allah lafz-ı celâline sıfat olması caizdir.⁹²³ Müellif, âyette geçen ism-i fâile her hâlükârda gelecek zaman (geçici sıfat) anlamı yüklediği için adı geçen iki âlimin takdir ettiği veçhi hoş karşılamamıştır. Ancak âyetteki مَالِك ifadesi Allah için devamlılık arz eden bir sıfattır. Bu nedenle müellifin iddiasının aksine konum itibariyle sıfat olması daha güzeldir.

Bâkûlî, ism-i fâilin muzâfun ileyhten belirlilik almadığını göstermek üzere zikrettiği “Herkes ölümü tadacaktır”⁹²⁴ âyetini şöyle tahlil etmektedir: Misalde geçen كُلُّ کَلِمَةٍ مُبْتَدَأٌ, muzâf durumundaki كَلِمَةٍ ism-i fâili onun haberidir. Burada gelecek zaman bildiren ism-i fâil sigası izâfe vasıtasıyla muzâfun ileyhten tarif/belirlilik kesp etmemiştir. Aksi halde كَلِمَةٍ ism-i fâilin haber olması mümkün değildir. Zira mübtedânın nekre, haberin marife olması caiz değildir.⁹²⁵

İsm-i fâl, mâzi anlamında kullanıldığında sonrasındaki ögeye izâfesi zorunludur, onda nasb ameli yapıp ma‘mûl olarak alması ise çok nadirdir. Hal veya istikbâl anlamında kullanıldığında ise genelde tenvînli olup ma‘mûlünde nasb ameli yapar. Sonrasına izâfe edilmesi de caizdir. Örnekte geçen ism-i fâil müstakbel zaman ifade ettiği için bazı kıraatlerde كَلِمَةٍ مُبْتَدَأٌ şeklinde de varid olmuştur.⁹²⁶

Konu çerçevesinde zikredilen bir başka örnek ise هَدْيًا بِالْكَعْبَةِ “Kâbe’ye ulaştırılacak bir kurban olmak üzere”⁹²⁷ âyetidir. Müellif, misalde hâl-istikbâl anlamındaki بِالْكَعْبَةِ vasfının tamlayan konumundaki الْكَعْبَةِ ögesine izâfesinin infisâl takdirinde olduğunu bu nedenle ondan belirlilik veya tahsîslik kazanmadığını söylemektedir. Zira bahsi geçen ism-i fâilin izâfeli hali

⁹²² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/286; *Keşfu’l-muşkilât*, 6; *el-İstidrâk*, 56/57; Ensârî, *‘Îrâbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 162.

⁹²³ Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/15; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/38; Ensârî, *‘Îrâbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 162; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/503; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 5/63; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/76; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 6/330; Dervîş, *‘Îrâbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 1/14.

⁹²⁴ Âl-i İmrân, 3/185.

⁹²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/287; *Keşfu’l-muşkilât*, 894; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/318; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 30/520.

⁹²⁶ Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/89; Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/202; Muberred, *el-Muktadab*, 4/150; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 4/324; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 6/233.

⁹²⁷ Mâide, 5/95.

ile بِالْعَبَةِ şeklindeki izâfesiz hali arasında anlam açısından herhangi bir fark yoktur.⁹²⁸ Faydası lafzın tahfîfine yönelik olan; muzâfin anlamında herhangi bir değişikliğe neden olmayan izâfe ise gayrı hakiki/lafzîdir. Şayet muzâf durumundaki بِالْغِ ism-i fâili, muzâfun ileyh olan الْعَبَةِ lafzından tarif veya tahsîs elde etseydi nekra olan هَدِيًّا kelimesine sıfat olamazdı.⁹²⁹ Zira sıfatın mevsufa tarif ve tenkir yönünden uyması gerekmektedir.

İsmi-i fâilin bağlama göre geçmiş zaman anlamında kullanıldığını belirtmiştik. Bu anlamdaki ism-i fâilin izâfesi lafzî değil, hakiki bir izâfe olur. Bu tamlama türü için sahîh (geçerli/gerçek anlamda) izâfe kavramını kullanan Bâkûlî, ism-i fâilin bu kullanımı için فَالِقُ (geçmiş zaman ifade ettiği için) الْإِصْبَاحِ kelimesinden marifelik kesp etmiş ve ذَلِكُمْ اللَّهُ kelimesinde geçen اللَّهُ lafzına sıfat olabilmektedir.⁹³¹ Zemhaşerî'ye göre buradaki ism-i fâil عَالِمٌ cümlesinde olduğu gibi süreklilik ifade eden bir sıfattır ve herhangi bir zamanla kayıtlanamaz. Bu takdirde ism-i fail şimdiki veya gelecek zaman ifade etmediği için misaldeki izâfe yine manevîdir.⁹³²

Basralı dilcilere göre ism-i fâilli isim tamlamalarının lafzî isim tamlaması olabilmesi için ism-i fâilin şimdi veya gelecek zaman ifade etmesi ve ma'mûlüne izâfe edilmesi gerekmektedir. Bu iki şarttan biri ihlal edildiği takdirde ism-i fâilin izâfesi lâfzî değil manevî olur. Ancak Kisâî, Hişâm ve bazı Kûfeli dilcilere göre ism-i fâilin şimdi veya gelecek zaman anlamında kullanılması şart değildir.⁹³³ Bu duruma bağlı olarak Kisâî, âyetteki izâfenin lafzî olduğunu ileri sürmektedir.⁹³⁴ Bâkûlî ise mezkûr âyetteki فَالِقُ ism-i fâilinin geçmiş zamanı ifade ettiğini ve sonrasındaki kelimeye amel etmemesi nedeniyle muzâri fiiline olan benzerliğini yitirdiğini yani mezkûr şartları ihlal ettiği gerekçesiyle âyetteki izâfenin sahîh/manevî olduğunu söylemektedir.⁹³⁵ Bu açıklamalar onun açıkça Basra ekolünün görüşünü tercih ettiğini göstermektedir.

⁹²⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/287; *Keşfu'l-muşkilât*, 370-371; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 7/54.

⁹²⁹ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 371.

⁹³⁰ En'âm, 6/96.

⁹³¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/288-289; *Keşfu'l-muşkilât*, 419; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 9/10; Ensârî, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 260; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 3/176;

⁹³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/50.

⁹³³ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 419.

⁹³⁴ Nehhâs, *İrâbu'l-Kur'ân*, 2/23.

⁹³⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/289; *Keşfu'l-muşkilât*, 419.

2.5.3.2. İsm-i Fâilin Zamire İzâfesi

Nahiv âlimleri, başında el (ال) takısı bulunmayan ve amel etme şartlarını ifa eden ism-i fâilden sonra gelen ve ona doğrudan bitişen muttasıl zamirin cümledeki konumu hakkında ihtilaf etmektedirler.⁹³⁶ Bâkûlî, konuya tahsis ettiği babda Kur'ân'ın yedi yerinde ism-i fâilin zamire muzâf olarak kullanıldığını vurguladıktan sonra söz konusu kullanımın yer aldığı âyetleri herhangi bir gramatik tahlil yapmadan peş peşe sıralar. Âyetleri arz ettikten sonra dilcilerin konu hakkındaki görüşlerini aktarır. Müellifin burada istişhâd ettiği âyetlerin – ism-i fâilin zamire muttasıl olarak kullanımı bir âyette iki defa geçtiğinden- sayısı altı tanedir. O, konuya temas ettiği yedinci babda ve *Keşfu'l-muşkilât* adlı eserinde birer âyet daha zikretmektedir. Bunları da ilave ettiğimizde ism-i fâilin söz konusu şekilde kullanımı Kur'ân'da dokuz yerde olup şu sekiz âyette geçmektedir:⁹³⁷

1. *وَاتَّقُوا اللَّهَ وَعَلِّمُوا أَنْكُمْ مُلَافُوهُ*. “Allah’tan sakının ve bilin ki O’na kavuşacaksınız.”⁹³⁸
2. *فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَى أَجَلٍ هُمْ بِالْغُوءِ*. “Ulaşacakları bir müddete kadar onlardan azabı kaldırdığımızda”⁹³⁹
3. *وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ*. “Bu hayvanlar ancak kendinizi fazlasıyla yorarak ulaşabileceğiniz bir beldeye yüklerinizi taşır.”⁹⁴⁰
4. *إِنَّا مُنْجُوكَ وَأَهْلَكَ إِلَّا أَمْرًا تَكْ*. “Biz seni ve karın dışında bütün aileni kurtaracağız”⁹⁴¹
5. *إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُمْ بِبَالِغِيهِ*. “onların içlerindeki, hedefine asla ulaştıramayacakları bir büyüklenme duygusundan başka bir şey değildir.”⁹⁴²
6. *إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ*. “Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız”⁹⁴³
7. *لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ*. “Biz her ümmet için uyacakları dinî kurallar koymuşuzdur.”⁹⁴⁴
8. *وَإِنَّا لَمُؤْفُوهُمْ نَصِيْبُهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ*. “Biz onların hak ettiklerini elbette eksiksiz olarak vereceğiz.”⁹⁴⁵

⁹³⁶ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve 't-tekmîl*, 10/337, 339.

⁹³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/289, 3/1376-1377; *Keşfu'l-muşkilât*, 678.

⁹³⁸ Bakara, 2/223.

⁹³⁹ A'râf, 7/135.

⁹⁴⁰ Nahl, 16/7.

⁹⁴¹ Ankebût, 29/33.

⁹⁴² Mü'min, 40/56.

⁹⁴³ Kasas, 28/7.

⁹⁴⁴ Hac, 22/67.

Bâkûlî, konuyla ilgili Ahfeş'in şu görüş ve değerlendirmelerine yer verir: Ahfeş'e göre misallerde zikredilen altı çizili ism-i fâillere muttasıl olan هُ، هُمْ ve كَ zamirleri muzâfun ileyh değil, nasb mahallinde mefûl konumundadırlar. Bu görüşünü إِنَّا مُنْجُونَ وَأَهْلَكَ âyetinde كَ zamirine ma'tûf olan أَهْلَكَ kelimesinin mansûb olarak gelmesiyle destekler. Zira ma'tûfun aleyh olan zamir nasb mahallinde olmasaydı ona atfedilen أَهْلَكَ ifadesi de mansûb olmazdı. O, içinde lafzî i'râb almış ma'tûf bulunmayan diğer şâhidleri de bu âyete kıyaslamaktadır.⁹⁴⁶ Yine Ahfeş'e göre هَؤُلَاءِ ضَوَّارِبُ زَيْدًا ve حَجَّاجُ بَيْتِ اللَّهِ gibi Arap keliminde çoğul formundaki ism-i fâiller tenvînsiz, kendilerinden sonraki isimler de mefûl olmak üzere mansûb gelmektedir. Bu gibi kullanımlara kıyasla mezkûr misallerdeki ism-i fâillerin nûnsuz, kendilerinden sonraki zamirlerin de mansûb olmasının zorunlu olması gerekmektedir.⁹⁴⁷

Ahfeş'e göre âyetlerde çoğul formundaki ism-i fâillerden nûnun hazfi izâfeden dolayı değil, aynı özellikleri taşıyan ve aynı türden iki öğeden birinin zikriyle diğerine gerek kalmamasındandır. Zira muttasıl zamirler, isimlerdeki tenvîn ve nûnlar gibi kelimenin sonuna ilave edilirler, tek başına telaffuz edilemezler ve öncesindeki kelimeye ittisalleri zorunludur. Aralarındaki bu yakınlık ve benzerlikten dolayı bir arada kullanılmaları hoş karşılanmamakta ve birinin zikriyle iktifâ edilerek diğeri terk edilmektedir.⁹⁴⁸

İsm-i fâilin öge aldığı terkiplerde asıl olan ism-i fâilden sonra zahir ismin gelmesidir. Buna göre asıl olana kıyas edilerek zamirin de ism-i zahir gibi muzâfun ileyh olabilmesi gerekmektedir. Ahfeş, bu konuda asıl olanı esas almayı kabul etmemektedir. Bu nedenle ism-i fâilden sonra gelen zamirin muzâfun ileyh değil, mefûl konumunda mansûb olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁴⁹

Bâkûlî, “biz Basralılara göre bahsi geçen âyetlerdeki zamirler cer mahallinde muzâfun ileyh konumundadır” ifadeleri ile kendisini Basra mektebine nispet etmekte ve bu meselede onların görüşlerini tercihe şayan bulmaktadır. Ona göre söz konusu misallerdeki nûn, ضَارِبَا زَيْدٍ ve غُلَامَا بَكْرٍ örneklerinde olduğu gibi izâfeden dolayı hazfedilmiştir. Ayrıca bu konuda asıl ve genel kullanım olan ism-i fâilin zahir isimle beraber gelmesi esas alınmalıdır. Yani ism-i fâil الضَّارِبُوا örneğinde olduğu gibi zahir isimle kullanıldığında ma'mûlüne izâfe edilebildiği gibi zamir ile kullanıldığında da esas kullanıma kıyasla izâfe edilebilmesi

⁹⁴⁵ Hûd, 11/109.

⁹⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1377; *Keşfu'l-muşkilât*, 675-677; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 2/464, 6/182.

⁹⁴⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1377; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/44; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/135.

⁹⁴⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1377; *Keşfu'l-muşkilât*, 677; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/45; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/135-136.

⁹⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1377.

gerekmektedir.⁹⁵⁰ اَهْلَكَ اِنَّا مُنْجُوْكَ وَ اَهْلَكَ âyetinde اَهْلَكَ kelimesinin mansûb olması ise Ahfeş'in iddia ettiği gibi zamire ma'tûf olduğundan dolayı değil, belki mukadder bir fiil vasıtasıyladır. Zira zahir ismin mecrûr zamir üzerine atfedilmesi caiz değildir.⁹⁵¹ Buna göre âyet اَهْلَكَ وَنُنْجِيْكَ “biz senin aileni de kurtaracağız” anlamındadır.

Hülasa, Ahfeş'e göre ism-i fâile doğrudan muttasıl olan zamir her zaman nasb mahallindedir. Basralılar ve Bâkûlî ise zamirin mefûl olmak üzere mansûb olmasını caiz görmekte ancak Arapçadaki yaygın kullanım ve nahiv kuralları açısından muzâfun ileyh olmasını daha güzel ve tercihe şayan bulmaktadırlar. Onların Ahfeş'e yönelik itirazları mezkûr özellikteki zamirleri zorunlu olarak mansûb görmesinedir.⁹⁵² Bâkûlî'nin açıklamalarından çıkardığımız sonuç bu şekildedir. Ancak Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân* adlı eserinde اَهْلَكَ اِنَّا مُنْجُوْكَ وَ اَهْلَكَ âyetini i'râb ederken “buradaki kef zamiri cer mahallindedir” şeklindeki ifadeleri onun Basralılarla aynı görüşte olduğunu göstermektedir.⁹⁵³ ‘Ukberî’nin de “Ahfeş'e göre اَهْلَكَ ifadesi nasb veya cer mahallindedir”⁹⁵⁴ şeklindeki beyanları bunu teyit etmektedir.

2.5.4. Muzâfun İleyhin İvaz Olması

Bâkûlî, kitabın beş satırlık en kısa konusunu muzâfun ileyhin, muzâftan hazfedilen bir unsura ivaz olmasına ayırmış ve konuya açıklık getirmek üzere yalnızca şu iki âyet ile istişhâd etmiştir: رَجَالٌ لَا تُلْهِهُمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ “Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan alıkoyamadığı kişiler”⁹⁵⁵, وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ, فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ “kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılip zekât vermeyi vahyettik.”⁹⁵⁶ Müellif, bu âyetleri dilsel yönden tahlil ederken اِقَامَ ifadesinin aslında اِقَامَةً şeklinde olduğunu, izâfe edildikten sonra “te” (ة) harfinin hazfedildiğini ve muzâfun ileyh konumundaki الصَّلَاةِ kelimesinin söz konusu harfin yerine geçerek haziften kaynaklanan eksikliği kapattığını belirtmektedir.⁹⁵⁷ Müellif ayrıca muzâfun ileyhin tenvîn ve elif lam

⁹⁵⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1377-1378; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/43; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 10/340; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/135; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/100-101.

⁹⁵¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1377, 379; Muberrred, *el-Muktadab*, 4/152; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 10/340; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 17/521; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 20/228.

⁹⁵² Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1037/1038.

⁹⁵³ Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/90.

⁹⁵⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1033.

⁹⁵⁵ Nur, 37/24.

⁹⁵⁶ Enbiyâ, 21/73.

⁹⁵⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1391; Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 2/254; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/458; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 4/46; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/144; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 3/97; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/502.

takısından bedel olmasının Arap dilinde yaygın olduğunu vurgulamış ancak bunun için herhangi bir örnek zikretmemiştir.⁹⁵⁸

Ecvef fiillerin اِفْعَال ve اِسْتَفْعَال veznindeki masterlarının ‘ayne’l-fiilinden i‘lâl kuralı gereği düşen vâvdan bedel olarak sonuna kapalı bir “te” (ة) ziyâde edilir. اِسْتَقَامَ- ve اَقَامَ-اِقَامَةً gibi.⁹⁵⁹ Ferrâ, Kufeliler ve Zeccâc gibi bazı Basralı dilciye göre söz konusu masterlar muzâf olmaları halinde sonlarındaki “te”nin hazfî caiz, muzâf olmamaları takdirinde ise “te”nin hazfî caiz değildir. Sîbeveyhi’ye göre, bu formdaki masterlar muzâf olsalar da olmasalar da sonlarındaki kapalı “te”nin hazfî caizdir.⁹⁶⁰ Ebû Hayyân, hazfin Araplardan nakledilen kullanımlarla sınırlı (semâ’î) olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶¹ Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289) ise izâfeli terkiplerde Araplardan “te”nin hazfinden başka bir kullanım işitilmediğini vurgulayarak Ferrâ’nın görüşünü daha evlâ bulmaktadır.⁹⁶² Bâkûlî’nin açıklamalarından onun da bu konuda Ferrâ ile aynı fikirde olduğu anlaşılmaktadır.

2.6. NESEB İSMİ

2.6.1. Fâil ve Mefûl Vezninin Neseb İfade Etmesi

Herhangi bir mesleğe, dine, mezhebe, ırka veya bir millete aidiyeti ifade etmek için sonuna makabli kesralı olan şeddeli bir “yâ” (ي) bitiştirmek suretiyle türetilen kelimeye “ism-i mensûb” veya “neseb” denilmektedir.⁹⁶³ İsm-i mensûb, kıyâsî ve semâ’î olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Tanımda verilen kurallara uygun olarak türetilen ism-i mensûblar kıyâsî, uygun olarak yapılmayan ism-i mensûblar ise semâ’îdir.⁹⁶⁴ Gayri kıyasî kategorisindeki ism-i mensûblar, genellikle bazı meslek sahiplerine delalet eden فَعَّال kalıbında ya da herhangi bir şeye sahip olma (ذُو كَذَا-صَاحِبُ كَذَا) anlamına gelen فَاعِلٌ ve فَعِلٌ formunda,⁹⁶⁵ nadiren de aynı

⁹⁵⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1391.

⁹⁵⁹ İbn Şeceri Dıyâuddîn Ebu’s-sa’adât Hibetullah b. Ali b. Hamza, *Emâlî İbn Şeceri*, thk. Mamûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1413/1191), 2/187.

⁹⁶⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/144, 292; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 4/458; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 7/453; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basî*, 15/128; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 8/183; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/71.

⁹⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 5/428.

⁹⁶² er-Radî Necmuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni’l-Hâcib*, thk. Muhammed Nur el-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1395/1975), 1/165.

⁹⁶³ İbnu’l-Verrâk Ebu’l-Hasan Muhammed b. Abdullah b. Abbâs, *İ’lelu’n-nahv*, thk. Muhammed Câsım Muhammed ed-Dervîş (Rıyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1420/1999), 529; İbnu’l-Hâcib Ebu ‘Amr Cemâluddîn b. Osman B. Ömer en-nahvî, *eş-Şâfiye fî i’lmi’t-tasrîf*, thk. Hasan Ahmed el-Osman (Mekke: el-Mektebetu’l-Mekkiyye, 1415-1995), 38; Mahsum Taş, *Muntecebuddîn el-Hemedânî ve el-Ferîd fî i’râbi’l-Kur’ânî’l-mecîd adlı eserinde lugat ve sarf* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2020), 382.

⁹⁶⁴ Şâtıbî, *el-Mekâsîdu’s-şâfiye*, 7/584, 590; Murâdî, *Tavdihu’l-mekâsîd*, 3/1468.

⁹⁶⁵ Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik e-Tâî el-Ceyyânî, *Şerhu Kâfiyeti’s-şâfiye*, thk. Abdulmun‘im Ahmed Herîdî (Mekke: Câmî‘atu Ummi’l-kurâ ts.), 3/1217; İbn Nâzım Bedruddîn Muhammed b.

anlamda kullanılan مَفْعَال ve مَفْعِيل vezinlerinde gelmektedirler.⁹⁶⁶ Şelebîn (ö. 645/1247) gibi bazı dilciler ise mezkûr vezinlerdeki neseb isimlerinin de kıyâsî olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁶⁷

Bâkûlî, “*Tenzîl’de gelen neseb yapıları*” başlıklı konuda Kur’ân’da فَاعِل ve مَفْعُول formundaki bazı yapıların alışlagelen manalarının haricinde ism-i mensûb anlamında kullanıldıklarını vurgulamış ve bunun için bazı âyetlerle istidlâl etmiştir. Örneğin o, لَا عَاصِمَ “Nûh dedi ki: “Bugün Allah’ın hükmünden ancak O’nun esirgedikleri kurtulacaktır”⁹⁶⁸ âyet-i kerimesini izah ederken لَا مَن رَّحِمَ ifadesindeki istisnânın -dolayısıyla anlamın- sahih olabilmesi için âyette geçen فَاعِل formundaki عَاصِم kelimesinin ism-i mensûb olarak takdir edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Müellif, yaptığı gramatik tahlile göre âyetin لَا مَن رَّحِمَ “korunma vasfına sahip/korunan kimse yoktur” açılımında olduğunu ifade eder. Ayrıca Ferrâ’nın mezkûr kelimeyi ism-i mefûl anlamına hamlederek âyeti لَا مَعْصُوم “korunacak kimse yoktur” şeklinde tevil ettiğini de nakleder.⁹⁶⁹ Her iki takdir de âyetin anlamı aynıdır. Çünkü لَا مَعْصُوم لَا مَن رَّحِمَ ifadesi sonuç olarak anlamındadır.⁹⁷⁰

Müellifin de vurguladığı gibi anlamın sahih olabilmesi için âyetin zikredilen iki vecihten biriyle açıklanması gerekmektedir. Zira عَاصِم ifadesi ism-i fâil olarak takdir edildiğinde “Bugün Allah’ın merhamet ettiğinden başka, Allah’ın emrinden (tufandan/azabından) koruyacak kimse yoktur” şeklinde bir mana ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Allah’ın esirgediği kimseler de onun gibi azaptan koruma vasfına sahip olurlar ki bu doğru bir anlam değildir. Nehhâs, âyet için ifade edilen en güzel takdirin misalde geçen رَّحِمَ ifadesinin الرَّاحِم şeklinde takdir ederek âyeti لَا يَعْصِمُ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا الرَّاحِم şeklinde açıklamak olduğunu söylemektedir. Zira bu durumda -koruma vasfı sadece Allah’a ait olduğu için- عَاصِم kelimesinin aslî kullanımı dışına çıkararak ism-i mefûl veya ism-i mensûb olarak tevil edilmesine gerek kalmamaktadır.⁹⁷¹

Bâkûlî, Ferrâ’nın فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ “Artık o, hoşnut olacağı bir hayat içindedir”⁹⁷² ve لَا يَخْلُقُ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ “O, atılan bir sudan yaratıldı.”⁹⁷³ âyetlerinde geçen رَاضِيَةٍ ve دَافِقٍ kelimelerini

Muhammed b. Mâlik, *Şerhu İbni’n-nâzım’alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsıl ‘Uyûnu’s-sûd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l- ‘İlmiyye, 1420/200), 571/572; Mekûdî, *Şerhu’l-Mekûdî*, 353.

⁹⁶⁶ Murâdî, *Tavdîhu’l-mekâsîd*, 3/1466-1468; Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, *Şeze’l-a’rf fi fenni’s-sarf*, thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd ts.), 113-114.

⁹⁶⁷ Şâtûbî, *el-Mekâsîdu’s-şâfiye*, 7/590.

⁹⁶⁸ Hûd, 11/43.

⁹⁶⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1439; *Keşfu’l-muşkilât*, 567-568; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/45; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/700; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/473-474; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, 12/72-73.

⁹⁷⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/383; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 12/418.

⁹⁷¹ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/180; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/700; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, 12/72-73.

⁹⁷² Hâkka, 69/21.

مَرْضِيَّة ve مَدْفُوق şeklinde ism-i mefûl olarak tevil ettiğini ancak kendisine göre en güzel olan takdirin söz konusu kelimeleri ism-i mensûb kabul ederek ذَاتِ رَضًا ve ذِي دَفْقٍ şeklinde takdir etmek olduğunu sarahaten ifade etmektedir.⁹⁷⁴ Zeccâc, رَاضِيَّة kelimesi için ifade edilen her iki takdirin anlam bakımından aynı olduklarını belirtmektedir.⁹⁷⁵

Misallerde ism-i fâil formunda olan رَاضِيَّة ve دَافِقٍ kelimeleri, Arapçadaki yaygın anlamlarında kullanıldıklarında zikredilen âyetler “Artık o, hoşnut olan bir hayat içindedir” ve “O, atan bir sudan yaratıldı” şeklinde bir anlam ifade ederler. Oysa hayat kişiden razı olmaz, kişi hayattan hoşnut olur veya olmaz. Aynı şekilde insanın kendisinden yaratıldığı su/meni de kendi kendini atabilen bir şey değil, aksine başkası tarafından atılan bir nesnedir. İşte bu nedenle müellif, mananın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ism-i fâil kalıbındaki رَاضِيَّة ve دَافِقٍ kelimelerini neseb ism-i olarak, Ferrâ ise ism-i mefûl olarak takdir etmektedir.

Müellif, konu çerçevesinde zikrettiği وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ “Kur’ân okuduğun zaman seninle, âhirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz.”⁹⁷⁶ âyetini i’râb ederken örnekte geçen مَسْتُورًا kelimesinin anlam bakımından ism-i mensûb olduğunu ve جَابًا ذَا سِتْرٍ “örtme sahibi/örtlen” anlamına geldiğini belirtmektedir. Zira مَسْتُورًا kelimesi ism-i mefûl olarak takdir edildiğinde جَابًا مَسْتُورًا terkihi “örtülen perde” gibi bir anlam ifade eder. Oysaki perde setreder/örtür, örtünmez.⁹⁷⁷ Ebu’l-Kâsım Zeccâcî (ö.337/949), âyetteki مَسْتُورًا lafzının “sütçü” ve تَامِرٍ “hurmacı” sözcükleri gibi neseb ismi olmasının caiz olduğunu söyleyerek müellifle aynı görüşü paylaşır.⁹⁷⁸ Ahfeş ve bazı dilciler مَفْعُول formundaki yapıların ism-i fâil anlamında kullanıldığını vurgulayarak sözü edilen ifadenin جَابًا سَاتِرًا anlamına geldiğini belirtir.⁹⁷⁹ Diğer bazı dilciler ise جَابًا مَسْتُورًا ifadelerinin müşriklerin görmelerini veya anlamalarını önleyen “gizli bir perde veya mühür” anlamına geldiğini ifade etmektedirler.⁹⁸⁰ Misalin devamında gelen وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ “Kur’ân’ı anlamamaları için kalpleri üzerine perdeler koyarız”⁹⁸¹ âyeti kerimesi de bu

⁹⁷³ Târık, 86/6.

⁹⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1439-1440; *Keşfu’l-muşkilât*, 718; Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1238; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 10/261; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 10/200, 442.

⁹⁷⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/355.

⁹⁷⁶ İsrâ, 17/45.

⁹⁷⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1439; *Keşfu’l-muşkilât*, 718; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/670; Ensârî, *İ’râbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 366; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/193; Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 7/553.

⁹⁷⁸ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 13/348.

⁹⁷⁹ Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/425; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/608, 15/106; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 13/347; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/670; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 3/460; Ensârî, *İ’râbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 366; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/192; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/450.

⁹⁸⁰ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/274; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 13/348; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/670; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 3/460; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/193; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/450.

⁹⁸¹ İsrâ, 17/46.

görüşü teyit etmektedir.⁹⁸² Bu değerlendirmeye göre مَسْتَوْرًا lafzı ism-i mefûl olup aslî anlamı üzere kullanılmıştır.

Bâkûlî, neseb ismine ayırdığı konunun sonunda istişhâd edilen âyetlerde geçen فَاعِلِ veznindeki yapıların kendilerine (Basralılara) göre ism-i mensûb olduğunu açıkça ifade etmekte ve bu görüşünü muhadram şair Hutaye'nin (ö. 59/678 [?]) şu beytiyle desteklemektedir:

وَعَزَزْتَنِي وَرَعَمْتَ أَنْ ... نَكَ لَاِبْنُ فِي الصَّيْفِ تَامِرٌ

Zira beyitte geçen لَيْنٌ وَدُو تَمِرٌ kelimeleri لَابْنٌ ve تَامِرٌ kelimeleri anlamında olup ism-i mensûbdurlar.⁹⁸³

2.6.2. Nisbet Yâ'sının Hazfî

Bâkûlî, ism-i mensûbun sonuna bitişen nisbet yâ'sının hazfîni caiz görmekte ve “Tenzîl’de kendisinden neseb yâ’sı hazfedilen yapılar” adını verdiği babda bunun için Kur’ân’dan bazı örnekler vermektedir. Örneğin o, وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ “Biz onu Arapça bilmeyenlerden birine indirseydik...”⁹⁸⁴ âyetinde geçen الْأَعْجَمِينَ ifadesinin أَعْجَم kelimesinin değil, أَشْعَرِي kelimesi gibi neseb ismi olan أَجْمِي sözünün çoğulu olduğunu ve kendisinden nisbet yâ'sının hazfedildiğini vurgulamaktadır. Zira أَعْجَم kelimesi, müennesi فَعْلَاء formunda gelen أَفْعَل kalıbındaki أَحْمَر vasfı gibidir. Bu vasıflar örneğin أَحْمَرُونَ şeklinde vâv-nûn’la düzenli çoğul yapılmadığı gibi أَعْجَم sözü de أَجْمِي tarzında sâlim çoğul yapılamaz.⁹⁸⁵ Dolayısıyla misaldeki الْأَعْجَمِينَ sözü neseb ism-i olan أَجْمِي kelimesinin çoğuludur ve aslında الْأَعْجَمِيİN şeklindedir. Adem-i iltibas ve telaffuzda kolaylık/tahfif için kendisinden nisbet yâ’sı hazfedilmiştir. Bazı kıraatlerde الْأَعْجَمِيİN şeklinde şeddeli yâ ile okunması da bu görüşü desteklemektedir.⁹⁸⁶ Müellifin tercih ettiği bu takdir Sîbeveyhi, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî gibi dilcilerin benimsediği görüştür.⁹⁸⁷ Zeccâc’a göre ise الْأَعْجَمِينَ ifadesi أَعْجَم (fasih olmayan) kelimesinin çoğulu olup neseb ismi değildir.⁹⁸⁸ Ancak Bâkûlî’nin beyan ettiği gerekçeden dolayı bu görüş reddedilmiştir.⁹⁸⁹

⁹⁸² Nehhâs, *Î‘râbu’l-Kur’ân*, 4/160; Hemedânî, *el-Ferîd*, 4/193.

⁹⁸³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1440.

⁹⁸⁴ Şuarâ, 26/198.

⁹⁸⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1466; *Keşfu’l-muşkilât*, 998; Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma*, 562; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1002; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 8/556.

⁹⁸⁶ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 8/556; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/70.

⁹⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/410; Fârisî, *el-Hucce*, 6/121; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/132, 389; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/219-220;

⁹⁸⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/102; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 17/128; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/70.

⁹⁸⁹ Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/70

Bâkûlî'ye göre *إِلْ يَاسِينَ* *“İlyaslara selam olsun.”*⁹⁹⁰ âyetinde de benzer bir kullanım mevcuttur. Zira ona göre *أَشْعَرِيَّ* sözü *أَشْعَرِيَّ* neseb isminin çoğulu olduğu gibi, misalde geçen *إِلْ يَاسِينَ* ifadesi de *إِلْيَاسِيَّ* kelimesinin çoğuludur. Bu durumda mezkûr kelimenin aslı *إِلْ يَاسِيَّ* şeklin olup şeddeli yâ çoğulda düşürülmüştür. Çünkü çoğul olan neseb isimlerinde dile ağır geldiğinden nisbet yâ'sı hazfedilmektedir.⁹⁹¹ Müellif, *Keşfu'l-muşkilât* adlı eserinde ise *جَبْرِئِيل-جَبْرِئِيل* ve *مِيكَال-مِيكَال* sözcüklerinin aynı meleğin iki ismi olduğu gibi *إِلْ يَاسِينَ* ve *إِلْيَاس* kelimelerinin de lehçe farkıyla Hz. İlyas'ın iki ismi olmasının caiz olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹² Ferrâ ve Zeccâc da her iki takdirin cevazı hususunda müellif ile hemfikirdirler.⁹⁹³ Bu takdire göre *إِلْ يَاسِينَ* lafzı müfred bir kelime olup ism-i mensûb değildir.

Bâkûlî'nin, konu bağlamında istişâd ettiği bir diğer misal de *فَسْئَلِ الْعَادِينَ* *“Hesap tutanlara sor.”*⁹⁹⁴ âyetidir. Ona göre âyetteki *الْعَادِينَ* kelimesi şeddesiz varid olan kıraate göre Arapların *بُئْرٌ عَادِيَّةٌ* “kadim kuyu” sözlerinde olduğu gibi *عَادِيَّ* neseb isminin çoğuludur. Sâlim çoğul yapıldığında nisbet yâ'sı hazfedilerek cemi yâ'sı onun yerini almıştır.⁹⁹⁵ Bu durumda âyetin anlamı “öncekilere (yaşlılara/tecrübelilere) sor” şeklindedir. Yine müellife göre sözü edilen *الْعَادِينَ* ifadesinin *عَادٍ* “hesap uzmanı/hesap tutan” kelimesinin çoğulu olması da caizdir. Bu takdire göre *تَطَنِّيْتُ-تَطَنَّنْتُ* örneğinde olduğu gibi tad'îf harflerinden biri yâ harfi ile değiştirilerek *عَادِي* olmuştur.⁹⁹⁶ Yâ-nûn'la çoğul yapıldığında iki yâ'nın içtimandan hâsıl olan iltika-i sakineyni önlemek için birinci yâ hazfedilerek *الْعَادِينَ* şeklini almıştır. Müellifin beyan ettiği bu veçhe göre âyetin anlamı mealde verildiği gibidir.

2.7. ÂKİLLERE AİT İFADELERİN GAYR-I ÂKİLLER İÇİN KULLANILMASI

Kur'an-ı Kerimde bazı gayelere matuf olarak genel kullanım dışına çıkılarak gayri âkil varlıklara âkil varlık muamelesi yapılmış ve âkil varlıklara has olan bazı dil unsurları onlar için kullanılmıştır. Bâkûlî, *Tenzîl'de âkil varlıklar için kullanılan lafızların gayr-ı âkil varlıklar için kullanılması*” adını verdiği başlıkta, normalde akıllı varlıkları ifade etmek üzere vaz edilen bazı öğelerin Kur'an'da gayr-ı âkil varlıklar için kullanılmasını ele almış ancak söz konusu öğelerin hangileri olduğunu açıkça beyan etmemiştir. İstişâd ettiği âyetler ve bunlar

⁹⁹⁰ Sâffât, 37/130.

⁹⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 3/1466; *Keşfu'l-muşkilât*, 1131; Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1093; Ensârî, *İrâbu'l-Kur'âni'l-'azîm*, 465; Hemedânî, *el-Ferîd*, 5/393; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 23/133.

⁹⁹² Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 1133.

⁹⁹³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, 2/391; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 4/312; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 19/100.

⁹⁹⁴ Mü'minûn, 23/113.

⁹⁹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 3/1466; *Keşfu'l-muşkilât*, 935; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 18/111.

⁹⁹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 3/1467;

için yaptığı izah ve gramatikal tahliller incelendiğinde başlıkta kastettiği öğelerin aşağıda verilen yapılar olduğu tespit edilmiştir.

2.7.1. Gayr-ı Âkiler İçin Cem-i Müzekker İsm-i Mevsûl Kullanımı

Bâkûlî'nin istidlâl ettiği bazı âyetlerde akıllı varlıklar için vaz edilen الَّذِينَ ifadesinin Kur'ân'da gayri âkil varlıkları ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir. Bu durum için إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادُ أَمْثَلُكُمْ kullardır.⁹⁹⁷ âyet-i kerimesi örnek verilebilir. Bâkûlî, âyeti izah ederken normalde âkil müzekker çoğul için kullanılan الَّذِينَ kelimesinden akılsız birer varlık olan putların kastedildiğini ve تَدْعُونَ sıla cümlesinden mevsûle dönen zamirin hazfedildiğini vurgulamaktadır. Buna göre sıla cümlesi تَدْعُونَهُمْ takdirindedir.⁹⁹⁸

Âyette istihzâ/alay veya tevbih/kınama amacıyla, söz konusu varlıklara muhatapların inancına uygun şekilde muamele edilerek âkil varlıklara mahsus olan الَّذِينَ ifadesi kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle müşriklerin inancına uygun olarak kullanılan bu ifade zımnen bu inanca karşı istihzâ içermekte ve onların da insanlar gibi Allah'ın mülk ve tasarrufunda olan birer kul/varlık olduklarını ifade etmektedir. Devamındaki âyette ise sıradan bir canlıda bulunan yürüyecek ayak, tutacak el, görececek göze bile sahip olmayan bu varlıkların insanlardan da daha aşağı konumda oldukları belirtilerek onları ilah edinip tapınmanın akıl kârı olmayacağı vurgulanmaktadır.⁹⁹⁹ Mukâtil b. Süleyman'a (ö.150/767) göre âyette geçen الَّذِينَ sözünden Huzâa kabilesinden bazı Arapların tapındığı melekler kastedilmektedir.¹⁰⁰⁰ Bu yoruma göre söz konusu kelime yerleşik kurallara uygun olarak âkiler için kullanılmıştır.

Müellifin konuyu açıklamak üzere istişhâd ettiği وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ “Onların, Allah'ı bırakıp tapındıklarına sövmeyin”¹⁰⁰¹ ve وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ “O'ndan başka yalvardıkları ise onların isteklerine cevap veremezler”¹⁰⁰² âyetlerinde de benzer bir üslup kullanılmıştır. Zira örneklerde putlardan bahsedilirken normalde âkil varlıklara ait olan الَّذِينَ ism-i mevsûlû muhatapların inançları doğrultusunda gayri âkil varlıklar

⁹⁹⁷ A'râf, 7/194.

⁹⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1536; Ukberî, *et-Tibyân*, 1/608; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/666.

⁹⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/635-636; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/189; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/249; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/176.

¹⁰⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/249; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2/489.

¹⁰⁰¹ En'âm, 6/107.

¹⁰⁰² Ra'd, 13/13.

için kullanılmıştır. Ayrıca sıra konumundaki يَدْعُونَ cümlelerinden rabıt zamir hazfedilmiş olup âyetler وَالَّذِينَ يَدْعُوهُمُ الْمُشْرِكُونَ ve وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُوهُمُ الْمُشْرِكُونَ¹⁰⁰³ açılımındadır.

Bazen bir ifade ile âkil varlıklarla beraber gayri âkil varlıklar da kastedilir ve akıllılara ait olan bu öge her ikisini kapsayacak şekilde kullanılır. Örneğin Bâkûlî'ye göre, *“Onların yalvardıkları bu varlıklar, ‘‘hangimiz daha yakın olacağız’’ diye Rablerine vesile ararlar.”*¹⁰⁰⁴ âyeti-i kerimesinde geçen الَّذِينَ sözünden maksat müşriklerin taptığı putlar ve meleklerdir. Müşrikler, putlara tanrısal nitelikler yüklediklerinden âyetle onların inançları doğrultusunda akıllılara ait الَّذِينَ ifadesi kullanılmıştır. Müellifin tercih ettiği bu yoruma göre âyetle âkil-gayri âkil birlikteliği mevcuttur. Bundan dolayı normalde âkil varlıklara has olan الَّذِينَ kelimesi tağlîb yoluyla âkil (melekler) ve gayri âkil (putlar) kategorisinde yer alan varlıkları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Yine ona göre يَدْعُونَ sıra cümlesinde fâil konumundaki vâv zamiri müşriklere râcidir. الَّذِينَ ism-i mevsûlüne dönen ve mefûl durumunda olan rabıt zamir ise hazfedilmiş olup âyet يَدْعُوهُمُ الْمُشْرِكُونَ takdirindedir.¹⁰⁰⁵

Bazılarına göre الَّذِينَ kelimesinden maksat bazı Arapların taptığı cinlerdir. Diğer bazılarına göre ise bazı Arap kabilelerinin kendilerine ibadet ettiği meleklerdir.¹⁰⁰⁶ Bu son iki yoruma göre ism-i mevsûl, yerleşik kurallara uygun olarak akıllı varlıklar için kullanılmış olup âyetle âkil-gayri âkil birlikteliği söz konusu değildir.

2.7.2. Gayri Âkiller İçin Cem-i Müzekker Fiil Kullanımı

Fiillerin eril çoğul kiplerinde fâil konumundaki “vâv” zamiri âkil müzekkerler içindir. Ancak bazen gayri âkil varlıklara âkil muamelesi yapılarak gayri âkiller için de kullanılmaktadır.¹⁰⁰⁷ Örneğin müellifin konu bağlamında zikrettiği يَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَاءَكُمْ *“Onlara yalvarsanız duanızı işitmezler.”*¹⁰⁰⁸ âyetinde gayri âkil varlıklar olan putlar hakkında لَا يَسْمَعُوا ifadesi kullanılmıştır. Müşrikler, putlara duaları kabul etme gibi tanrısal nitelikler atfederek onlara âkil varlık/ilah muamelesi yaptıkları için mezkûr fiil onların bu doğrultudaki inançlarına uygun olarak âkil varlıklarda olduğu gibi cem-i müzekker vâv'ına isnâd

¹⁰⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1536; *Keşfu'l-muşkilât*, 625/626, 723; Ukberî, *et-Tibyân*, 2/755; Hemedânî, *el-Ferîd*, 3/3666.

¹⁰⁰⁴ İsrâ, 17/57.

¹⁰⁰⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1536-1537; *Keşfu'l-muşkilât*, 723.

¹⁰⁰⁶ Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 2/125; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/628-630; Nehâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 4/165; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/673; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/465.

¹⁰⁰⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 478.

¹⁰⁰⁸ Fâtır, 35/14.

edilmiştir.¹⁰⁰⁹ Devamında Allah’tan başka kendilerine taptıkları varlıkların onların dualarını işitmedikleri, işittikleri varsayılsa bile karşılık veremeyecekleri vurgulanarak kendilerinden medet umulmasının ne kadar abes olduğu beyan edilmiştir.¹⁰¹⁰

Müellifin zikrettiği *هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يَضُرُّونَ* “İbrahim dedi ki: “Onlara yalvardığınızda sizi işitiyorlar mı?” “Yahut size fayda veya zararları dokunur mu?”¹⁰¹¹ âyetlerinde de aynı üsluba başvurulmuştur. Misallerde normalde âkil eril çoğul kipleri olan *يَضُرُّونَ*, *يَنْفَعُونَ*, *تَدْعُونَ*, *يَسْمَعُونَ* fiilleri Hz. İbrahim’in kavminin taptıkları ay, güneş, yıldız ve putlar gibi gayri âkil varlıklar için kullanılmıştır.¹⁰¹² Bunun nedeni müşriklerin kendi inançlarına binaen mezkûr varlıkları ilah kabul etmeleri ve onları âkillere ait özelliklerle niteleyerek âkil muamelesi yapmalarıdır.

2.7.3. Gayri Âkiller İçin Cem-i Müzekker Sâlim İsm-i fâil Kullanımı

Sonuna getirilen vâv-nûn veya yâ-nûn ekleriyle sâlim eril çoğul yapılan isim ve sıfatlar yerleşik kurallara göre âkillere mahsustur. Ancak bazı amaçlara binaen gayri âkil varlıklara akıllı varlık muamelesi yapılarak onlar için ism-i fâil formundaki sıfatlar kullanılmaktadır. Örneğin Bâkûlî’nin istişhâd ettiği *إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا* “Hani Yûsuf babasına, “Babacığım! Gerçekten ben (rüyada) on bir yıldız, güneşi ve ayı gördüm; onları bana secde ederken gördüm” demişti.”¹⁰¹³ âyetinde akıllı varlıklara has cem-i müzekker sâlim formundaki *سَاجِدِينَ* ism-i fâili yıldız, güneş ve ay gibi akılsız varlıklar hakkında kullanılmıştır.¹⁰¹⁴ Söz konusu varlıklar gayri âkil olduklarından Arapçada yerleşik kural gereği normalde âyetle *سَاجِدَاتٍ لِي* şeklinde ifade edilmeleri gerekirdi.¹⁰¹⁵ Zira yıldız, güneş ve ay gibi akılsız varlıklar için kullanılan müfred ism-i fâil *فَاعِلَةٌ* (سَاجِدَةٌ), cemi ise *فَاعِلَاتٍ* (سَاجِدَاتٍ) kalıbında gelmektedir.¹⁰¹⁶ Müellife göre mezkûr üslubun tercih edilmesinin nedeni sözü edilen gayri âkil varlıklara âkil muamelesi yapılarak insanlara mahsus “secde” eylemiyle nitelenmeleridir.¹⁰¹⁷

¹⁰⁰⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1538; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/350; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 11/196; Fârisî, *el-Hucce*, 4/276.

¹⁰¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/605; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, 22/245.

¹⁰¹¹ Şuarâ, 26/72-73.

¹⁰¹² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1538.

¹⁰¹³ Yûsûf, 12/4.

¹⁰¹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1537.

¹⁰¹⁵ Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Fuad Sezgin (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1381), 1/276, 2/83.

¹⁰¹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/11.

¹⁰¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1537; *Keşfu’l-muşkilât*, 599; Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/201; Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/384; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/11, 16/267; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/164.

Bâkûlî, قَالَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ “İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler.”¹⁰¹⁸ âyetinde de gayri âkil varlıklar olan yer ve göklerin akillere mahsus “itaat” fiili ile vasıflandırıldıklarını ve bu nedenle normalde âkil varlıklar için kullanılan cem-i müzekker sâlim veznindeki طَائِعِينَ ifadesinin kendileri hakkında kullanıldığını vurgulamaktadır.¹⁰¹⁹ Kisâi’ye göre (âkil-gayri âkil) bütün varlıkların vâv-nûn ekleri ile çoğul yapılması caizdir.¹⁰²⁰ Bu görüşe göre سَاجِدِينَ ve طَائِعِينَ gibi yapıların gayri âkil varlıklar için kullanılması yerleşik dil bilgisi kurallarına aykırı değildir. Binaenaleyh müellifin zikrettiği şahidlerde olduğu gibi düzenli eril çoğul ism-i fâil sigalarının gayri âkil varlıklar için kullanılması herhangi sorun teşkil etmemektedir.

2.8. MÜFRED - MÜSENNÂ – CEM‘

2.8.1. Müfred İsmi Cem‘ Anlamında Kullanılması

Arap dilinde isimler sayısal açıdan müfred, tesniye ve cem‘ şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. Aynı türden bir varlığa delalet eden isimlere müfred, iki varlığa delalet eden isimlere tesniye, ikiden fazla varlığa delalet eden isimlere de cem‘ denilmektedir. Arapçada birden çok varlığı ifade etmek için, ya müfred isim değiştirilmeden sonuna bazı ekler getirilir veya yapısında bazı değişiklikler yapılarak farklı kalıplara çevrilir. Bâkûlî, müfred ve tesniye formundaki bazı nicel yapıların, alışlagelen kullanımlarının dışına çıkarak çoğul anlamında kullanıldıklarını belirtmektedir. Nitekim o, “Kur’ân’da müfred yapıların cem‘ anlamında kullanılması” ismini verdiği başlıkta lafzen tekil oldukları halde manen çoğul olan bazı sözcükleri Kur’ân-ı Kerim bağlamında ele alarak izah etmektedir. Bâkûlî’nin ifade ettiği mezkûr nitelikteki sözcükler ve onları açıklamak üzere zikrettiği örnek âyetlerin bazıları şunlardır:

1. الْكِتَاب Kelimesi

Bâkûlî, وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ “...beraberlerinde, kitapları hak olarak indirdi.”¹⁰²¹ âyetinde geçen الْكِتَاب ifadesinin الْكُتُب “kitaplar” anlamında olduğunu belirtir. Zira misalde peygamberlere kitap gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bütün peygamberlere bir tek kitabın gönderildiğini ileri sürmek mümkün olmadığına göre burada الْكِتَاب kelimesi lafzen müfred manen çoğuldur.¹⁰²² Nehhâs da bu hususta müellifle aynı fikirdedir.¹⁰²³ İbn ‘Atıyye de الْكِتَاب

¹⁰¹⁸ Fussilet, 41/11.

¹⁰¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1537; *Keşfu’l-muşkilât*, 1186; Ebû ‘Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 2/83, 196; Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/394; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/381; Nehhâs, *İ‘râbu’l-Kur’ân*, 1/21.

¹⁰²⁰ Nehhâs, *İ‘râbu’l-Kur’ân*, 1/21.

¹⁰²¹ Bakara, 2/213.

¹⁰²² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1309.

kelimesinin anlamca çoğul olan bir cins isim olduğunu belirtir.¹⁰²⁴ Taberî ise farklı bir görüş ileri sürerek sözü edilen kelimenin başındaki “el” takısının belirlilik ifade ettiğini, kitaptan maksadın da Tevrat olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²⁵

Bâkûlî'nin konuyla ilgili istişâd ettiği bir diğer örnek de *كُلُّ أَمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتَابِهِ وَرُسُلِهِ* “Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler”¹⁰²⁶ âyetidir. Âyette altı çizili kelime bazı kıraatlerde *كُتَابِهِ* şeklinde tekil, bazılarında ise *كُتَيْبِهِ* şeklinde çoğul varid olmuştur. Müellif, bu kelimeyi müfred okuyanların da (ism-i cins olduğu için) onu anlam bakımından çoğul olarak kabul ettiklerini belirtmektedir.¹⁰²⁷ Zira çokluk ifade eden cins isimler “elif lâm” takısıyla geldiği gibi muzâf olarak da gelebilmektedir.¹⁰²⁸ Nitekim İbn Abbâs'ın da mezkûr kelimeyi müfred okuduğu ve ismu'l-cinsin çoğuldan daha kapsamlı olduğunu söylediği rivayet edilmektedir.¹⁰²⁹ Ancak ilgili kelime tekil okunduğunda ondan Kur'ân-ı Kerimin kastedilmesi de mümkündür.¹⁰³⁰

2. الطَّاعُوت Kelimesi

Tâğût kelimesinin yapısı hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Bâkûlî'nin isim vermeden zikrettiği ve Sîbeveyhi'ye ait olan birinci yaklaşıma göre bu sözcük, mevcut kalıbıyla tekil ve çoğul anlamında kullanılan müfred müennes bir ism-i cinstir.¹⁰³¹ Bâkûlî, her iki kullanım için şâhidler zikretmiştir. Örneğin o, *وَالَّذِينَ كَفَرُوا أُولِيَاؤُهُمُ الطَّاعُوتُ* “Kâfirlerin velileri ise tâğüttür.”¹⁰³² âyetinde geçen طَّاعُوت ifadesinin yapısı tekil olduğu halde çoğul anlamında kullanıldığını vurgulamaktadır.¹⁰³³ Çünkü sözü edilen kelime, *أُولِيَاؤُهُمُ* ifadesi için haber konumundadır. Haber ise sayısal (tekillik-ikillik-çoğulluk) açıdan mübtedâyâ uymak zorundadır.¹⁰³⁴ Müellif, istidlâl ettiği *وَالَّذِينَ اجْتَنَّبُوا الطَّاعُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا* “Tağut'tan, ona kulluk etmekten kaçınanlar”¹⁰³⁵ âyet-i kerimesinde de طَّاعُوت ifadesinin lafzen müfred olduğu halde

¹⁰²³ Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/107.

¹⁰²⁴ İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/286.

¹⁰²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/627; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/286.

¹⁰²⁶ Bakara, 2/285.

¹⁰²⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1309; *Keşfu'l-muşkilât*, 207.

¹⁰²⁸ İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/391-392.

¹⁰²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/148; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/368; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/330.

¹⁰³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/148; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/234; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/612.

¹⁰³¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/240; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/599.

¹⁰³² Bakara, 2/257.

¹⁰³³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1309; *Keşfu'l-muşkilât*, 180; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/196; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/340; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/345; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 4/362, 369.

¹⁰³⁴ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 180.

¹⁰³⁵ Zümer, 39/17.

manen cem‘ olduğunu belirtir. Zira burada الطَّاغُوت lafzından putlar/sahte tanrılar kastedilmektedir.¹⁰³⁶

Bâkûlî, ismini vermediği bazı tefsir kitaplarını referans göstererek يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ *“Tâgût'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu halde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar.”*¹⁰³⁷ âyetinde geçen الطَّاغُوت kelimesinden İslam düşmanlığıyla tanınan Yahudi şair Kab b. Eşref'in kastedildiğini ve bu nedenle söz konusu ifadenin hem lafzen hem manen müfred olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰³⁸ Buna mukabil, âyette kastedilen kişinin kâhin Ebû Burde el-Eslemî olduğu da ifade edilmektedir.¹⁰³⁹

Bâkûlî, konuyla ilgili misalleri tahlil ettikten sonra yine isim vermeden Ebû Ali ve takipçilerinin bahsi geçen kelimenin yapısı hakkındaki görüşlerine yer verir. Buna göre طَّاغُوت lafzı, طَعَى يَطْعَى babından olup رَهْبُوت ve رَحْمُوت kelimeleri gibi فَعْلُوت vezninde bir mastardır.¹⁰⁴⁰ Bu görüşe göre ilgili kelime çok yönlü olup kapsamı daha geniştir; aynı lafızla müfred, cem‘, müzekker ve müennes anlamlarını ifade edebilir.¹⁰⁴¹ Yukarıda zikredilen âyetler onun çok yönlülüğünün bir göstergesidir. Müellif, isim vermeden naklettiği bu iki görüş arasında açıkça bir tercihte bulunmamıştır. Ancak şâhid olarak seçtiği âyetler ve onları açıklama şekline bakıldığında Ebû Ali'nin görüşüne meylettiği izlenimi vermektedir. Müellifin değinmediği ve Muberrred'e nispet edilen bir görüşe göre ise mevzu bahis kelime hem lafız hem de mana itibarıyla çoğul bir isimdir.¹⁰⁴²

3. الْإِنْسَان Kelimesi

Bâkûlî, لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ *“Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”*¹⁰⁴³ âyet-i kerimesindeki الْإِنْسَانَ kelimesini lafzen tekil manen ise çoğul bir ism-i cins olduğunu akabindeki وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ *“Ancak, iman edip salih ameller işleyenler başka.”*¹⁰⁴⁴ âyetinde geçen آمَنُوا ve وَعَمِلُوا ifadelerindeki zamirlerin çoğul olarak getirilmesiyle temellendirmiştir. Müellif ayrıca وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ *“Andolsun zamana ki, insan*

¹⁰³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1310; Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/494; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/78.

¹⁰³⁷ Nisâ, 4/60.

¹⁰³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1309; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/193-195; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/222; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/525; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 4/362; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 5/131.

¹⁰³⁹ İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/688.

¹⁰⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1309; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/599; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/205; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/120; Ensârî, *Î'râbu'l-Kur'âni'l-'azîm*, 194; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 4/363; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/561;

¹⁰⁴¹ 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/205; Ensârî, *Î'râbu'l-Kur'âni'l-'azîm*, 194; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/561; Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/387.

¹⁰⁴² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 2/599; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 4/363.

¹⁰⁴³ Tîn, 95/4.

¹⁰⁴⁴ Tîn, 95/6.

gerçekten ziyan içindedir”¹⁰⁴⁵ gibi âyetlerde الْإِنْسَان kelimesinin çoğul anlamında kullanılmasının mezkûr görüşünü desteklediğini belirtmektedir.¹⁰⁴⁶

4. الْفُلُك Kelimesi

Bâkûlî الْفُلُك kelimesinin aynı lafızla Kur’ân’da bazen müfred bazen de cem‘ olarak kullanıldığını belirtir. Örneğin o, الْفُلُكِ الْمَشْحُونِ وَمَنْ مَعَهُ “Derken biz onu ve beraberindekileri dolu geminin içinde (taşıyıp) kurtardık.”¹⁰⁴⁷ âyet-i kerimesinde geçen الْفُلُK ifadesinin anlam bakımından müfred (Nuh’un gemisi) olduğunu belirtmektedir. Müellif, ilgili kelime için şâhid olarak sunduğu طَيْبَةٍ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ “Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgârla seyrettiği”¹⁰⁴⁸ âyetinde ise الْفُلُK kelimesi ile çoğul (gemiler) kastedildiğini ve onun zamirine isnâd edilen جَرَيْنَ fiilinin cem‘ formunda gelmesini de bunun delili olduğunu vurgular.¹⁰⁴⁹

5. الْكَافِر Kelimesi

Bâkûlî’nin konu bağlamında zikrettiği kelimelerden biri de الْكَافِر ifadesidir. Müellifin ilgili kelime için istişhâd ettiği لِمَنْ غُفِيَ الدَّارُ الْكَافِرُ وَسَيَعْلَمُ الْكَافِرُ “İnkâr edenler de dünya yurdunun sonunun kime ait olduğunu bileceklerdir.”¹⁰⁵⁰ âyetinde altı çizilen kelimeyle ilgili farklı kıraatler bulunmaktadır. O, söz konusu kelimeyi tekil okuyan kurrâ’nın onu çokluk ifade eden bir ism-i cins olarak kabul ettiklerini ve âyetin الْكَافِرُ وَسَيَعْلَمُ anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁰⁵¹ Müellif, وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيْرًا “Kâfir, Rabbine karşı (şeytana) arka çıkandır.”¹⁰⁵² âyetinde de الْكَافِر sözünün çoğul anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Ebû Ali el-Fârisî, bütün cins isimler gibi sözü edilen kelimenin de kesret/çokluk ifade ettiğini vurgulayarak müellifle paralel görüş beyan etmektedir.¹⁰⁵³ Taberî de âyeti izah ederken bu ve buna bezer âyetlerde الْكَافِر ifadesinden belirli bir kişinin değil belki bütün kâfirlerin kastedildiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁵⁴ Ancak İbn Abbâs, Mukâtil, Kelbî (ö.146/763) İbn ‘Atıyye

¹⁰⁴⁵ Asr, 103/1.

¹⁰⁴⁶ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1310; Keşfu’l-muşkilât, 662.

¹⁰⁴⁷ Suarâ, 26/119.

¹⁰⁴⁸ Yûnus, 10/22.

¹⁰⁴⁹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1313; Keşfu’l-muşkilât, 119; Bâkûlî, Şerhu’l-Luma’, 268/269.

¹⁰⁵⁰ R’ad, 13/42.

¹⁰⁵¹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1312-1313; Keşfu’l-muşkilât, 636; Zeccâc, Me’âni’l-Kur’ân, 3/151; ‘Ukberî, et-Tibyân, 2/760; Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/535; İbn ‘Atıyye, el-Muharreru’l-vecîz, 3/319.

¹⁰⁵² Furkân, 25/55.

¹⁰⁵³ Fârisî, el-Hucce, 2/133.

¹⁰⁵⁴ Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 8/556.

âyette geçen الْكَافِر sözünden kastedilen kişinin Ebû Cehil,¹⁰⁵⁵ İkrime (ö. 105/723) ise bu sözden kastedilenin şeytan olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁰⁵⁶

2.8.2. Cem‘ İsmi Müsennâ Anlamında Kullanılması

Cumhura göre Arap dilinde cem‘ formundaki öğelerin ifade ettiği minimum sayı üçtür. Buna mukabil cem‘in delalet ettiği en az sayının iki olduğunu savunanlar da vardır.¹⁰⁵⁷ Bâkûlî, “*Kur’ân’da çoğul kelimededen tesniye kastedilmesi*” adını verdiği müstakil başlıkta yapı itibariyle çoğul olduğu halde mana bakımından ikil olan yapıları ve bunların Kur’ân’daki örnekleri üzerine durmuştur. Başlıktan sadece tesniye formundaki öğeleri izah ettiği anlaşılmaktadır. Ancak konunun ilerleyen kısmında Kur’ân’da müfred ve cem‘ anlamında kullanılan müsenna kalıbındaki unsurlar için de örnek âyetler serdetmiştir. Konuların tertibi ve daha iyi anlaşılması için biz her birini ayrı başlıklar altında izah edeceğiz.

“Aslında çoğul kalıplarının bazı kullanımlarda “iki” hatta “bir” sayısına bile delalet ettikleri herkesçe kabul edilmektedir. İhtilafın odak noktası belirleyici şer‘î veya dilsel bir karine olmaksızın cem‘ formundaki bir ögenin hakiki olarak üçten aşağı bir sayıya delalet edip etmemesidir.”¹⁰⁵⁸ Konu incelendiğinde Bâkûlî’nin çoğul kalıplarının genellikle üç ve üzeri sayıları ifade ettiği ancak bazı durumlarda hakiki anlamda iki veya bir sayısına delalet ettiği görüşünü savunduğunu söylemek mümkündür.

Bâkûlî, cem‘ kalıbındaki kelimenin müsenna anlamında kullanılmasıyla ilgili olarak istişhâd ettiği فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأَمِّهِ السُّدُسُ “Eğer (ölenin) kardeşleri varsa, annesine (mirasta) altında bir düşer.”¹⁰⁵⁹ âyetinde geçen ve yapı itibariyle düzensiz çoğul olan إِخْوَةٌ ifadesinden maksadın iki kardeş olduğunu belirtmektedir. Zira İbn Abbâs’ın dışındakiler, miras konusunda iki erkek kardeşin anneyi sülûsten (1/3) menettiği ve südüste (1/6) pay sahibi yaptığı hususunda icma etmişlerdir. İbn Abbâs ise ancak üç erkek kardeşin bulunmasıyla annenin sülûsten menedilebileceğini söylemektedir.¹⁰⁶⁰ Çoğul kalıplarının delalet ettiği asgari sayının üç olduğunu savunanlara göre âyette geçen إِخْوَةٌ kelimesinin iki kişiyi ifade etmesi mecazidir. Karinesi ise ulemanın bu doğrultudaki icmadır.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁵ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 16/551.

¹⁰⁵⁶ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/114.

¹⁰⁵⁷ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 7/224.

¹⁰⁵⁸ İbrahim Güngör, *Arapçada Çoğulun Sayısal Değeri Üzerine Bir İnceleme*, Nüsha 17/45 (Aralık 2017), 80.

¹⁰⁵⁹ Nisâ, 4/11.

¹⁰⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1336; Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma’*, 596; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/464; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/31; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 6/361.

¹⁰⁶¹ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 7/225; Güngör, *Arapçada Çoğulun Sayısal Değeri*, 85.

Bâkûlî, konuyu izah etmek üzere zikrettiği *وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا* “*hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin.*”¹⁰⁶² âyetinde geçen *أَيْدِي* ifadesinin de ikil anlamında kullanıldığını ve âyetin *فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا* anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁰⁶³ Âyetteki *أَيْدِي* ifadesinden maksat hırsızlık suçunu işleyen kimselerin sağ elidir. İbn Mes‘ûd’un (ö. 32/652-53) *وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمْ* (53) “*hırsız erkek ile hırsız kadınların sağ ellerini kesin.*” şeklindeki kıraati de bunu desteklemektedir. Erkek ve kadında bir tane sağ el olduğu için âyette geçen *أَيْدِي* ifadesi yüz, kalp ve sırt gibi insan vücudunda bulunan diğer tek aza isimleri gibi çoğul kalıbında kullanılmıştır ki evlâ olan da budur.¹⁰⁶⁴ Bu açıklamalara göre -yukarıdaki âyette olduğu gibi- burada şer‘î delil belirleyici karine olduğu için sözü edilen kelimenin iki şeye delalet etmesi mecazidir.

Müellif, *إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا* “(Ey peygamber'in eşleri!) Eğer siz ikiniz Allah'a tövbe ederseniz, ne iyi. Çünkü kalpleriniz kaydı.”¹⁰⁶⁵ âyetinde de aynı üsluba başvurulduğunu ve düzensiz çoğul kalıbındaki *قُلُوب* kelimesinin *قُلُوبًا* takdirinde olup iki kişiye delalet ettiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁶⁶ Âyetin başındaki *تَتُوبَا* fiilinden ve sonundaki *كُمَا* zamirinden de muhatapların iki kişi olduğu anlaşılmaktadır. Her kişinin bir kalbi olduğuna göre âyette iki kalpten söz edilmektedir. Bu da sayıca ikil olan kelimelerin çoğul kalıbında gelebildiğini göstermektedir. Çoğulun en az sayısının üç olduğunu savunanlara göre mezkûr âyette geçen *قُلُوب* kelimesinden amaç bilinen organ değil onun barındırdığı arzu ve isteklerdir. Zira bir et parçası olan kalbin bir şeye meyletmesi söz konusu olamaz. Meyleden kalpteki sayısız istek ve arzulardır. Bundan dolayı burada *قُلُوب* kelimesi tesniye anlamında değil, bilakis aslî kullanımına uygun olarak çoğul anlamındadır. Ayrıca dilciler, bu tür muzâfların sayıca ikil olmasına rağmen çoğul formunda gelmesinin daha iyi olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁶⁷

İnsan vücudunda tek veya çift olarak bulunan ve ikil ya da daha fazlasına muzâf olan aza isimlerinin kullanım şekli hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bazı dilcilere göre muzâf kafa, ağız, burun, karın, sırt ve kalp gibi muzâfun ileyhte bulunan tek parça olması durumunda manada tesniye olmasına rağmen lafzen cem‘ olarak kullanılması en iyi, en fasih kabul edilmekle beraber müsenna formunda kullanılmaları da caizdir. Mahut özellikteki muzâf, nadiren müfred olarak da kullanılmaktadır. Muzâf el, ayak ve göz gibi muzâfun ileyhte bulunan iki cüz olması halinde ise iltibasî önlemek için tesniye kalıbında kullanılması

¹⁰⁶² Mâide, 5/38.

¹⁰⁶³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1336; Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/248; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/631.

¹⁰⁶⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/435-436; İbn Şecerî, *Emâlî İbn Şecerî*, 1/18; Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/438; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 7/230.

¹⁰⁶⁵ Tahrîm, 66/4.

¹⁰⁶⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1336; *Keşfu'l-muşkilât*, 1361; Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/248.

¹⁰⁶⁷ Güngör, *Arapçada Çoğulun Sayısal Değeri*, 87/89.

zorunludur.¹⁰⁶⁸ Ferrâ gibi bazı dilcilere göre ise muzâf ister muzâfun ileyhe ait tek veya çift bir parça olsun, ister خَرَقْتُمَا فُصَّكُمَا örneğinde olduğu gibi ona ait bir parça olmasın tesniye veya cem‘ kalıbında kullanılması caizdir.¹⁰⁶⁹ Sîbeveyhi’nin de bu görüşte olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁰

Bâkûlî, صَعَتَ قُلُوبُكُمَا âyetini tahlil ederken bu ve buna benzer örneklerde, muzâfun ileyhin tesniye olmasıyla iktifa ederek muzâfin قَلْبُكُمَا şeklinde müfred, veya muzâfin hakikatte/manada ikil olmasına binaen قَلْبَاكُمَا şeklinde müsenna kullanılmasının caiz olduğunu ancak iki nedenden ötürü cem‘ kalıbında kullanılmasının daha iyi ve daha fasih olduğunu belirtmektedir. Birincisi جَمْع kavramının anlamıdır. Zira bu ifade bir şeyi benzerine ilave etmek, toplamak manasına gelmekte ve bu itibarla hem tesniye hem de cem‘ anlamında kullanılmaktadır. İkincisi, Araplar ضَرَبْتُ رُؤُوسَ الرَّيْدَيْنِ ve أَزْجَلُهُمَا ve قَطَعْتُ أَيْدِيَهُمَا örneklerinde olduğu gibi muzâfin, muzâfun ileyh’ten bir parça olduğu izâfet terkiplerinde cem‘ kalıbını müsenna kalıbına tercih etmektedirler. Zira iki tesniyenin yan yana gelmesi hoş karşılanmamaktadır. Yanı sıra bu gibi kullanımlarda cem‘ sığası lafız yönünden müsennadan daha hafiftir.¹⁰⁷¹ Müellifin açıklamasının birinci kısmına bakıldığında onun yukarıda ifade edilen birinci görüşü tercih ettiği görülmektedir. Ancak açıklamanın devamında zikrettiği قَطَعْتُ أَيْدِيَهُمَا وَأَزْجَلُهُمَا örnekleri onun ikinci görüşe meylettiği hissi uyandırmaktadır.

Bâkûlî’nin çoğulun en az sayısı hakkındaki görüşüne gelince, açıkça belirtmese de buradaki ifade biçiminden ve *Keşfu’l-muşkilât*’ta yukarıdaki âyet bağlamında sarf ettiği “iki ve üzeri sayılar çoğuldur”¹⁰⁷² şeklindeki beyanlarından onun çoğulun en az sayısının hakiki manada “iki” olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.

2.8.3. Müsennâ İsmi Cem‘ Anlamında Kullanılması

Bâkûlî’ye göre Kur’ân’da yapı olarak cem‘ olan lafızlar müsennâ anlamında geldiği gibi müsennâ veznindeki kelimeler de bazen cem‘ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin o, konu çerçevesinde zikrettiği بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ “Hayır, onun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.”¹⁰⁷³ âyetinde tesniye formundaki يَدَا kelimesinin çokluk ifade ettiğini ve âyetin بَلْ نَعْمُهُ

¹⁰⁶⁸ Ahfeş, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/249; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/172-173; Nehhâs, *Î‘râbu’l-Kur’ân*, 1/267; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 7/368; İbn Şecerî, *Emâlî İbn Şecerî*, 1/16; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 7/213, 227-230.

¹⁰⁶⁹ Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 1/306-308.

¹⁰⁷⁰ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/173; Nehhâs, *Î‘râbu’l-Kur’ân*, 1/267.

¹⁰⁷¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1336-1338; *Keşfu’l-muşkilât*, 1361.

¹⁰⁷² Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 1361.

¹⁰⁷³ Mâide, 5/64.

وَاسِعَةً “hayır, onun nimetleri çok geniştir” manasına geldiğini vurgulamaktadır. Zira Araplar, çokluğu bazen tesniye lafzıyla ifade ederler.¹⁰⁷⁴

Kur’ân’da Cenâb-ı Hak için kullanılan “yed” (el), “vech” (yüz) ve “ayn” (göz) gibi haberî sıfatlar (Allah’ın nasslarda haber verilen sıfatları) konusunda ulema arasında ihtilaf bulunmaktadır.¹⁰⁷⁵ Ehl-i Sünnet’in Selef âlimleri bu hususta tefvîz/تَفْوِيز (Allah’ın zâtı ve sıfatlarının mahiyetine ilişkin bilgiyi ilâhî ilme havale etmek) metodunu benimsemektedir. Buna karşın Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’in halef uleması ise te’vîl/تَأْوِيل (bunları Allah’ın zatın layık bir tarzda açıklama) yolunu tercih etmektedir.¹⁰⁷⁶ Bâkûlî, haberî sıfatlar konusunda halef âlimlerin görüşünü benimsediği için âyetle geçen بَدَا ifadesini “nimetler” şeklinde tevil ederek çoğul anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bazı âlimler ise mezkûr âyetle geçen “yed” ifadesinin Allah’ın keyfiyetsiz (mahiyetini ancak Allah’ın bileceği) sıfatı olduğunu ve dilsel açıdan çokluk ifade ettiğini söylemenin hata olduğunu iddia etmektedirler. Zira Araplar, çokluk anlamını بَدَا kelimesi gibi ikil kalıpları ile değil, النَّاسِ ve الْكَافِرِ gibi müfred formundaki cins isimler ile ifade etmektedirler.¹⁰⁷⁷

Bâkûlî’nin konuya ilişkin zikrettiği ikinci örnek ise ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ “Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak; (kusur arayan) göz aradığını bulamadan bitkin olarak sana dönecektir.”¹⁰⁷⁸ âyetidir. Meüllif, âyetle tesniye kalıbındaki كَرَّتَيْنِ kelimesinin görünürde müsennâ olduğu halde anlam bakımından cem’ olduğunu ve âyetin ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّةً بَعْدَ كَرَّةٍ “Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak” takdirinde olduğunu vurgulamaktadır. Zira gözün iki defa çevrilmesiyle bitkin olmayacağı herkesin malumdur. Müellif, bu görüşünü “Arapların لَبَيْكَ، سَعْدَيْكَ، حَنَائِكَ sözleri ve şairin وَطَعْنَا وَحَصَا حَنَائِكَ şeklindeki beytinde geçen هَذَا بَعْدَ ifadesi ile temellendirmektedir. Çünkü bu kelimler، الْبَابُ بَعْدَ ضَرْبًا هَذَا بَعْدَ هَذَا، تَحْنُنًا بَعْدَ تَحْنُنٍ، إِسْعَادًا بَعْدَ إِسْعَادٍ، الْبَابُ بَعْدَ هَذَا بَعْدَ هَذَا takdirinde olup bir şeyin tekrar tekrar ve çok kere yapıldığına delalet etmektedirler.¹⁰⁷⁹ Zemahşerî, Ebû Hâyyân ve Hemedânî de tesniye kalıbındaki كَرَّتَيْنِ ifadesinin sadece iki defa manasında değil, müellifin zikrettiği kelimeler gibi çokluk anlamı ifade ettiğini belirtmektedirler.¹⁰⁸⁰ Sözü edilen kelimenin mana açısından ikil

¹⁰⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1340; *Keşfu'l-muşkilât*, 362-363.

¹⁰⁷⁵ İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2/215-216; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 5/56-60.

¹⁰⁷⁶ Ömer Aydın, *Haberî Sıfatları Anlama Yolları*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 1 (Ocak 1999), 134-135.

¹⁰⁷⁷ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 8/556/557.

¹⁰⁷⁸ Mülk, 67/4.

¹⁰⁷⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1340-1342; *Keşfu'l-muşkilât*, 1365-1367; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-munîr*, 8/29.

¹⁰⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/273, 4/123; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/497, 10/222; Hemedânî, *el-Ferîd*, 1/519, 6/182.

olduğu ve söz konusu âyetin öncesindeki âyette bahsedilen bakıştan sonra veya önceki bakış hariç “gözünü iki feda çevir de bak” anlamına geldiğini söyleyenler vardır.¹⁰⁸¹

2.8.4. Müsennâ İsmin Müfred Anlamında Kullanılması

Ferrâ, Arapların manada müfred olan yer/mekân adlarını tesniye ve cem‘ kalıbına çevirerek kullandıklarını ifade etmektedir.¹⁰⁸² Bu bağlamda müfred olan جَنَّة kelimesinin şiirde kafiye uyumu için bazen tesniye kalıbında kullanıldığını belirten Ferrâ, وَلَمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ “*Rabbinin huzurundan korkan kimse için çifte cennet vardır.*”¹⁰⁸³ âyetindeki جَنَّاتٍ kelimesinin anlam bakımından müfred olduğunu ve âyet sonlarındaki fâsılaların uyumu için tesniye formunda geldiğini ileri sürmektedir. Ferrâ, bu görüşünü teyit etmek için

وَمَهْمَيْنِ قَدَفَيْنِ مَرَّتَيْنِ قَطَعْتُهُ بِالْأَمِّ لَا بِالسَّمَّتَيْنِ

şeklindeki Arap şiiri ile istidlâl etmektedir. Ona göre şiirde tesniye kalıbında gelen ve bir yer ismi olan مَهْمَيْنِ kelimesi anlam bakımından müfrettir. قَطَعْتُهُ ifadesinden kendisine râci olan ٱ gaib zahirinin tekil kullanılması buna delalet etmektedir.¹⁰⁸⁴

Müsenna isimleri izah ederken yukarıdaki âyete ve Ferrâ’nın âyetle ilgili açıklamalarına yer veren Bâkûlî, mezkûr şiirin kendisi için delil teşkil etmeyeceğini söyleyerek Ferrâ’nın bu görüşünü reddetmektedir. Sûre bağlamında âyetler arası münasebet ve bağlamı dikkate alan müellif, وَجَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ “*Bu iki cennetin de meyveleri kolayca erişilebilecek yakınlıktadır.*”¹⁰⁸⁵ âyetinin Ferrâ’nın söz konusu görüşünün sahilh olmadığını gösterdiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁸⁶ Nehhas, فِيهِمَا عَيْنَانِ kelimesi tesniye şeklinde getirilerek فِيهِمَا عَيْنَانِ “*İkisinde de her meyveden farklı türler bulunur.*”¹⁰⁸⁷ ve كَلِّ فَاكِهَةٍ رُوحَانٍ “*İkisinde de akıp giden iki kaynak vardır.*”¹⁰⁸⁸ âyetlerindeki فِيهِمَا terkihiyle nitelendirildikten sonra âyeti zahirinden kopartıp bir şiir ile ihticâc ederek sözü edilen kelimenin müfred olduğunu iddia etmek Kur’ân’a karşı yapılmış büyük bir yanlış olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁸⁹ İbn Kuteybe de Ferrâ’nın söz konusu görüşüne şiddetle karşı çıkarak şunları ifade etmektedir: “Bu, Allah’ın kelimasında yapılmış en acayip takdirlerden biridir. Biz ise Allah’ın kelimasında fâsıla uyumu için (şiirde kâfiye uyumu için yapıldığı gibi) kelimelerin sonlarına bazı ilaveler veya

¹⁰⁸¹ Hemedânî, *el-Ferîd*, 6/182.

¹⁰⁸² Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûm’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-fadl İbrahim, (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1376/1957), 1/64.

¹⁰⁸³ Rahmân, 55/46.

¹⁰⁸⁴ Ferrâ, *Me‘ânî’l-Kur’ân*, 3/118; Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 1307; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 21/182.

¹⁰⁸⁵ Rahmân, 55/54.

¹⁰⁸⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1342-1343.

¹⁰⁸⁷ Rahmân, 55/50.

¹⁰⁸⁸ Rahmân, 55/52.

¹⁰⁸⁹ Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 17/177.

eksiltmeler yapmanın caiz olduğunu söylemekten Allah'a sığınırız. Ayrıca جَنَّاتٍ sözü devamındaki âyetlerde Cenâb-ı Hakk tarafından دَوَاتًا ve فِيهِمَا şeklindeki müsennâ sıfatlar ile nitelendirildikten sonra onun müfred olduğunu söylemek nasıl mümkün olabilir?”¹⁰⁹⁰

Özetlersek Bâkûlî, bahsi geçen âyet özelinde tesniye kalıbındaki kelimelerin müfred manasında kullanılmayacağı görüşünü savunmaktadır. Ancak genel olarak Arap dilinde böyle bir kullanımın olmadığı tezini savunup savunmadığını bilemiyoruz.

¹⁰⁹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garibu'l-Kur'ân*, th. Ahmed Sakar (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1398/1978), 440; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/64; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 21/182.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CEVÂHİRÜ'L-KUR'ÂN'DA ELE ALINAN EDATLAR

Arap dilinde cümleyi oluşturan kelimelerin üçüncü kısmı harflerdir. Biz bu bölümde sadece Bâkûlî'nin Kur'ân-ı Kerimdeki kullanımları çerçevesinde Cevâhirü'l-Kur'ân'da zikrettiği harfleri ele alacağız. Fakat asıl meseleye geçmeden evvel harfler hakkında kısa bir bilgi vermek konunun anlaşılması açısından yerinde olacaktır.

Harf sözlükte “*bir şeyin ucu, kenarı, sivri ve keskin kısmı, yön taraf*” gibi anlamlara gelmektedir. وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ şeklinde çoğul yapılmaktadır. “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'a kıydan kenardan kulluk eder.”¹⁰⁹¹ âyetinde harf kelimesi yön, taraf, kenar anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁹² Harf kelimesi, yukarıdaki anlamların dışında lügat, vecih, lehçe, yol, kelime ve hece harfleri anlamında da kullanılmaktadır.¹⁰⁹³

Harf, ıstılahta değişik şekillerde tarif edilmiştir. O tariflerden biri şu şekildedir: “*Harf, tek başına müstakil bir mana taşımayan ancak başka kelimelere bitiştiğinde bir anlam ifade edebilen kelimedir.*”¹⁰⁹⁴ Buna göre harf, ancak isim veya fiille beraber kullanıldığında bir mana ifade edebilir. Dolayısıyla harf her zaman isim ve fiile muhtaçtır. Örneğin مِنْ ve الإبتداء kelimeleri başlamak anlamı ifade etmektedir. Fakat الإبتداء lafzı hiçbir kelimeye bitişmeden, tek başına bu anlamı verirken, مِنْ lafzı ise ancak bir isme bitiştiği vakit bu anlamı ifade edebilmektedir.¹⁰⁹⁵ İsim ve fiillerin kendilerine has ve her birini diğer karıştılarından ayıran birtakım özellikleri vardır. Harfin tanımlarından bir diğeri de “*isim ve fiilin alametlerini kabul etmeyen kelime*” şeklindedir.¹⁰⁹⁶ Bu tanıma göre harfleri iyi anlayabilmek için öncelikle isim ve fiilin özelliklerini bilmek gerekmektedir. İsim ve fiilin özellikleri bilindikten sonra bu özelliklere sahip olmayanın harf olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹¹ Hac, 22/11.

¹⁰⁹² Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 2/42; İsmail Durmuş, “Harf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/158.

¹⁰⁹³ İbn Manzûr, “Harf” *Lisânu'l-'Arab*, 10/838; Hasan b. Kâsım el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*, thk. Fahrüddin Kabâve, Muhammed Nedim Fâdıl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1992), 23.

¹⁰⁹⁴ Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabiyye*, thk. Fahr Salih Kadare (Ürdün: Daru 'Ammâr, 1425/2004), 287; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 20; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 11.

¹⁰⁹⁵ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 13.

¹⁰⁹⁶ İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 36; Murâdî, *Tavdihu'l-mekâsîd*, 1/292; Abdullah b. Salih el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, (Rıyad: Dâru'l-Muslim: ts.), 1/33.

¹⁰⁹⁷ Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/39-40; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 36.

Harfler, *hurûfu'l-mebânî* ve *hurûfu'l-me'ânî* olmak üzere iki temel kısma ayrılırlar. Hurûfu'l-mebânî, sözcüklerin oluşumunda yapı taşı vazifesi gören alfabe harfleridir. Kelimeleri hecelere böldükleri ve onların hecelerini oluşturdıkları için onlara “*hurûful-hicâ*” de denilir. Türkçede harf denilince bu alfabe harfleri akla gelmektedir. “*Hurûfu'l-me'ânî*” ise Arap gramerinde kelimenin üçlü taksiminde üçüncü kelime çeşidi olarak ele alınır. Bu harfler, diğer kelimeler ile birlikte kullanıldıklarında bir anlam ifade ettikleri için “*mana harfleri*”, terkip içerisinde isimleri fiillere bağladıkları veya fiillerle isimler arasında anlam ilişkisi kurulmasında vasıta görevi gördükleri için de *edat*, *edevât* veya *edevâtu'r-rabt* (bağlaç) şeklinde adlandırılırlar.¹⁰⁹⁸ “Eski ve yeni pek çok eserde “harf” tabiri yerine daha geniş kapsamlı olan “edat” terimi de kullanılmaktadır. Zira “harf”, isim ve fiil olmayan kelime türü anlamında kullanılan bir ıstılahtır. “Edat” terimi ise hem tüm harfleri hem de harf olmayan kelime gruplarından bazı sözcükleri de kapsamaktadır.”¹⁰⁹⁹ Tezimizin bu bölümünde ele alınan kelimelerin çoğu “harf” terimi tanımının kapsamına girmektedir. Ancak قَبْلَ، بَعْدَ، كُلِّ ve غَيْرِ gibi edat olarak değerlendirilen bazı isimleri de içermektedir. Bu nedenle biz de başlık olarak daha geniş kapsamlı olan ve her iki kelime türünü de ifade eden “edat” terimini kullanmayı daha uygun bulduk. Bu başlıktaki konular ele alınırken sadece “edat” terimi ile karşılanabilen sözcükler için “edat” ıstılahı, diğerleri için ise bazen “harf” bazen de “edat” ifadesi kullanılacaktır.

Arap dilinde cümlelerin umdesi/esası, mûsned ve mûsned ileyh denilen iki temel unsurdur. İsimler hem mûsned hem mûsned ileyh, fiiller yalnızca mûsned olabilirken harfler ise ne mûsned ne mûsned ileyh olabilirler. Dolayısıyla isim ve fiiller cümlede umde olabilirken harfler ise umde olamazlar. Harfler, cümlelerin esası olmasalar da “*kelime ya da cümleleri birbirine bağlama, cümleye anlam kazandırma, kullanıldığı kelimenin cümle içindeki diğer kelimelerle ilişkisini gösterme*” gibi fonksiyonlara sahiptirler.¹¹⁰⁰

Arapçada *hurûfu'l-me'ânî* çeşitli işlevlere sahip ve cümlelerin anlamını belirleyen dilsel yapılardır. Arapça sözdiziminde sıklıkla karşılaşılan bu yapıların kullanım özellikleri dikkate alınmadığı takdirde cümlelerin anlamında muğlaklık oluşabilir.¹¹⁰¹ Bu harfler, cümlede bulundukları konuma göre değişik anlamlara gelmektedir. Yani onların sürekli ve her yerde

¹⁰⁹⁸ Durmuş, “Harf”, 16/158; Abdullah Hacibekiroğlu, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*, (Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2015), 51-56; Hüseyin Dursun, *Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'ânî (Necm Suresi Örneği)* (Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2016), 4.

¹⁰⁹⁹ Emre Çavdar, *Arap Dilinde 'Lâm', 'Lâ' 'Mâ' Edatları ve Kur'an-ı Kerim'deki Kullanımları*, (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015), 4.

¹¹⁰⁰ Hacibekiroğlu, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*, 56.

¹¹⁰¹ Hacibekiroğlu, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*, 51-56.

geçerli olan belli bir manaları yoktur.¹¹⁰² Bu nedenle onların bu farklı anlamları arasında doğru seçimi yapmak cümleyi doğru anlamak açısından önem arz etmektedir ve dikkat gerektiren bir husustur.

İslam düşüncesinde hurûfu'l-me'ânî'ye duyulan ilgi oldukça erken dönemlerde ortaya çıkmıştır. Nahiv, fıkıh usulü, tefsir ve kelam âlimleri cümlenin anlamını belirleyen bu konuyu çeşitli boyutlarıyla ele almışlardır. İslam âlimleri, konuyu nahiv kitaplarının içinde bab, lügat kitaplarında madde olarak ele aldıkları gibi bu konuda müstakil eserler de telif etmişlerdir. Müstakil olarak yazılmış eserlerden bazıları genel olarak bütün harfleri ele alırken bazıları ise sadece bir çeşidini veya bir harfi konu edinmiştir.¹¹⁰³

Hurûfu'l-me'ânî, Arapça olan İslam dini metinlerinin açıklanması, yorumlanması ve bu metinlerden hüküm çıkarılması hususunda kritik bir öneme sahiptir. Harflerin, metinlerin anlaşılmasındaki bu önemli rolünün farkında olan Bâkûlî bazı harflerin Kur'ân-ı Kerimdeki kullanımlarını ele almış ve her biri için birçok örnek âyet zikretmiştir. Müellifin bundan gayesi eserini okuyacak kimseleri edatların Kur'ân-ı Kerimdeki kullanımlarına vakıf hale getirmektir.

3.1. VÂV FE VE SÜMME İLE ATIF

Arap dilinde yaygın bir şekilde kullanılan harflerden biri atıf harfleridir. Atıf harfleri, Arapça'da zengin bir kullanım alanına sahip olan, metnin insicam ve bütünlüğünü sağlamada önemli rol oynayan, ifadeye önemli açılım ve nüanslar yükleyen edatlardır.¹¹⁰⁴ “Cümle unsurlarını birbirlerine bağlama işlevi gören bu harfler, bir taraftan cümle unsurları arasındaki gramatikal ilişkiyi düzenlerken, bir taraftan da anlama ilişkin olarak cümleye birtakım incelik ve derinlikler yüklerler. Kelime ya da cümleler arası bağlantıları sağlayan bu unsurların tanınması ve gramatikal hüküm ile anlamın buna bağlı olarak yorumlanması son derece önemli bir husustur. Çünkü hangi kelimenin hangi kelimeye, ya da hangi cümlenin hangi cümleye bağlı olduğunun tespiti dile hâkimiyetin önemli bir kanıtıdır.”¹¹⁰⁵ İbnu'l-Esîr, “bu harflerde nahivcilerin söylediği *“atıf harfleri ma'tûfu ma'tûfun aleyhe i'râbda tabi kılma”*

¹¹⁰² M. Edip Çağmar, *Kelime Çeşidi Olan Harfin Tanımına ve Özelliklerine Eleştirel Bir Yaklaşım*, “AÜİFD” 43/2 (Ağustos 2002): 400-401.

¹¹⁰³ Dursun, *Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'âni*, 3-4.

¹¹⁰⁴ Âmâl Seyyid Ali İbrahim, *İhtilâfu ârâi'n-nahviyyîn havle hurûfi'l-'atfi ve delâlatihâ*, el-Mecelletu'l-elektronikiyye eş-şâmile mute'addidete't-tahassusât, 15 (Ağustos 2019): 3-4.

¹¹⁰⁵ Halil İbrahim Kaçar, *Arapça Meânî (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları*, (Cumhuriyet Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi, 16/2 (Aralık 2012): 166.

işlevinin dışında birtakım incelikler vardır”¹¹⁰⁶ sözü ile atıf harflerinin manaya kazandırdığı inceliklere dikkat çekmiştir. Atıf harfleri, anlama incelik katmakla beraber sözde de ihtisar sağlamaya yararlar. Mütekellim, fiil ya da ismin cümlede gereksiz yere tekrarının önüne geçmek ve sözü mümkün olduğu kadar kısa tutmak için atfa başvurmaktadır.¹¹⁰⁷

“Atıf “ kelimesi يَعْطِفْ عَطْفُ babından mastar olup sözlükte “*bir şeyi ikiye katlamak, şefkat göstermek, meyletmek, eğmek, bükmek*” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁰⁸ Istılahta ise atıf, atf-ı beyân ve atf-ı nesak (düzenli bağlantılar) olmak üzere iki kısımdır. Atf-ı beyân konumuz haricindedir. Atf-ı nesak ise “*kendisi ile metbûu arası on atıf harfinden birisiyle ortalanmış tâbidir*” şeklinde tanımlanmaktadır.¹¹⁰⁹ Daha açık bir ifadeyle tekrarı önlemek ve gereksiz uzatmaların önüne geçmek maksadıyla atıf harfleri vasıtasıyla “*bir kelime veya cümleyi diğer bir kelime ve cümleye bağlamak*” şeklinde tarif etmek de mümkündür.¹¹¹⁰ Bu tür atfa atf-ı nesak denmesinin nedeni atıf sayesinde kelamın bir biriyle uyumlu hale gelmesidir. Çünkü ma’tûf, bu yolla ma’tûfun aleyh ile uyum içinde olmakta, hüküm ve i’râbda ona tabi olmaktadır.¹¹¹¹ Ayrıca ma’tûf ve ma’tûfun aleyh arasına atıf harflerinden birisi girdiği için (العطف بالحروف) “harflerle atıf” da denilmektedir.

Atf-ı nesakta atfın öğeleri ‘âtıf, ma’tûf ve ma’tûfun aleyh lafızlarıdır. Bu terimleri bilmek atıf terkiibini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. ‘Âtıf: Kelime veya cümleleri birbirine bağlayan edattır. Ma’tûf: Atıf harfi vasıtasıyla öncesindeki kelime veya cümleye bağlanan, tabi kılınan unsurdur. Ma’tûfun aleyh: Kendisine başka kelime veya cümlelerin bağlandığı kelime veya cümledir. Ma’tûf ve ma’tûfun aleyhe birden مُتَعَاظِفَان “birbirine atf edilenler”, atıf harfi, ma’tûf ve ma’tûfun aleyhin tümüne ise الْمُرَكَّبُ الْعُظْفِيُّ “atıf terkiibi” denilmektedir.¹¹¹² Atf-ı nesakta ma’tûf, i’râb yönüyle ma’tûfun aleyhe tabi olmak durumundadır.¹¹¹³

Nahiv âlimleri atıf harflerinin adedinde ihtilaf etmişlerdir. Cumhura göre atıf harfleri on (الواو، الفاء، ثم، أو، إمّا، حتى، لا، أم، لكن، إمّا، أو، ثم، الفاء، الواو), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), İbn Keysân (ö.

¹¹⁰⁶ İbnu’l-Esîr, *el-Meselu’s-sâir*, 2/46-47.

¹¹⁰⁷ Kaçar, *Arapça Meânî Açısından Atıf Edatları*, 166.

¹¹⁰⁸ Ferâhidî, “Atf”, *Kitâbu’l-‘ayn*, 2/17-18; Tehânevî, *Mevsû’atu keşşâfi istilahâtî’l-funûn* 2/1187.

¹¹⁰⁹ İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ*, 301; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 72; Tehânevî, *Mevsû’atu keşşâfi istilahâtî’l-funûn*, 2/1187; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/555.

¹¹¹⁰ Ali b. Muhammed eş-Şerif el-Curcânî, *et-T’arifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Daru’l-Fadîle, ts.), 127; Kaçar, *Arapça Meânî Açısından Atıf Edatları*, 165-166.

¹¹¹¹ Tehânevî, *Mevsû’atu keşşâfi istilahâtî’l-funûn*, 2/1187; Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku’n-nahvî* (Beyrut: Dâru’l-M’arifeti’l-câmi’iyye, 1419-1998), 384.

¹¹¹² Mehmet Edip Çağmar, *Dilbilgisi (Nahiv)* (Diyarbakır: A Grafik Yayınları 2014), 294; Ahmet Yüksel, *Arap Dilinde Atıf ve Atıf Harfleri* (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999), 34.

¹¹¹³ İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 3/299; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/344.

320/932) ve Ebû Alî el-Fârisî'ye göre (إِمْ) hariç dokuz,¹¹¹⁴ bazılarına göre (إِمْ) hariç sekiz, bazılarına göre (لِكنْ إِمْ، حَتَّى) hariç yedi, İbn Durustevyeh'e (ö. 347/958) göre ise üç (الْوَاوِ) hariç dokuzdur.¹¹¹⁵ Bâkûlî, “*tertîp olmaksızın Kur'ân'da vâv, fe ve sümme edatları ile yapılan atıf*” adını verdiği başlık altında bu üç atıf harfinin Kur'ân-ı Kerimdeki kullanımlarını ele almıştır. Onun kendisi gibi Basra ekolü taraftarı olan İbn Durustevyehi'nin yolundan gittiğine ihtimal vermiyoruz. Muhtemelen sözü edilen üç harf Kur'ân'da daha çok kullanıldığından dolayı sadece onlar üzerinde durmuştur.

Atıf harfleri ikiye ayrılır.

1. Ma'tûf ile ma'tûfun aleyhin i'râbda ve hükümde/anlamda ortak olduğunu ifade eden atıf harfleri. Bunlar da bu işi kayıtsız şartsız yapanlar ve şartlı yapanlar şeklinde iki kısma ayrılırlar. Şartsız atıf yapanlar و، ثُمَّ، ف harfleridir. Şartlı atıf yapanlar ise أَوْ، أَمْ harfleridir.

2. Ma'tûf ve ma'tûfun aleyhi sadece i'râbda birleştiren atıf harfleri. Bunlarda bu dördü dışında kalanlardır.¹¹¹⁶

Bâkûlî ilk sıktaki harflerden kayıtsız atıf yapanlardan üçünü zikretmiştir. Hatta'nın (حَتَّى) atıf harfi olarak kullanılması nadirdir. Hatta Kûfeliler onun atıf harfi olmadığını söylemektedirler.¹¹¹⁷ Bu nedenle müellif, diğer üçü ile yukarıdaki anlamda müşterek olmasına rağmen onu zikretmemiş olmalıdır. Şimdi biz Bâkûlî'nin و، ثُمَّ، ف harflerini ele alış yöntemini ele alacağız.

3.1.1. Vâv İle Atıf

“Vâv” harfi, atıf edatlarının en çok kullanılanı ve atıfta asıl olandır.¹¹¹⁸ Arap dilinde geniş bir kullanım alanına sahip olan “vâv” edatı cümle içerisinde birçok anlam ifade etmektedir.¹¹¹⁹ Kur'ân âyetlerinde hemen hemen bütün “vâv” çeşitlerine rastlamamız mümkündür. Bâkûlî, bunlardan sadece atıf ifade eden vâvın Kur'ân'daki kullanımını ele

¹¹¹⁴ Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Said el-Enbârî, *Kitâbu Esrâri'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed Behçet el-Beytâr (Dimaşk: Matbu'ât Mecme'î'l-'ilmî'l-'Arabî, ts.), 302; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/62; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2/211, Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/628.

¹¹¹⁵ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/343.

¹¹¹⁶ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 3/347; İbn Nâzım, *Şerhu İbni'n-nâzım*, 370; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 3/353; Ahmed el-Fâkihî, *Mucîbu'n-nidâ*, 1/234; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2/211, Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/628; Galâyînî, *Câmi'u durusi'l-'arabiyye*, 612-613.

¹¹¹⁷ İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 3/364.

¹¹¹⁸ Enbârî, *Kitâbu Esrâri'l-'Arabîyye*, 302; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 158; Ahmed b. Abdinnur el-Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî fi hurûfi'l-m'ânî*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimaşk: Matbu'ât Mecme'î'l-Luğati'l-'Arabîyye, 1394), 410; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/557-558.

¹¹¹⁹ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 158.

almıştır. Biz de Bâkûlî'nin atıf vâvı için zikrettiği bazı âyet örneklerini ve bunları tahlil etme şeklini incelemeye çalışacağız.

Atıf vâvı, bir karine olmaması ve “immâ” (إِمَّا) edatından önce gelmemesi durumunda ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasında beraberlik (ma'iiyyet-musâhebe), öncelik (kabliyyet) ve sonralık (ba'diyyet) gibi bir sıralama olmaksızın hükümde/işte ortaklık (mutlak cem'/iştirâk) anlamına delalet eder.¹¹²⁰ Daha anlaşılır bir ifade ile yapılan eylemi önce ma'tûf sonra ma'tûfun aleyh veya önce ma'tûfun aleyh sonra ma'tûf ya da her ikisi beraber yapmış olabilir. Örneğin “جَاءَ زَيْدٌ وَعَمْرُو” *Zeyd ve Amr geldiler*” cümlesinde “vâv” her ikisinin de gelme eyleminde bulunduğunu ifade eder. Bir karinenin olmaması durumunda önce Zeyd'in sonra Amr'ın gelmiş olması veya önce Amr'ın sonra Zeyd'in gelmiş olması ya da ikisinin beraber aynı anda gelmiş olması muhtemeldir. Vâv harfî “immâ”dan önce gelmesi halinde ortaklık anlamı ifade etmez. Öncelik, sonralık veya beraberliğe delalet eden bir karine mevcut olduğunda ise ona göre hareket edilmesi icap eder.¹¹²¹ Bâkûlî' vâvın mutlak cem' anlamı ifade ettiği görüşündedir. Aşağıdaki âyetler bunun için verdiği örneklerden bazılarıdır.

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ “(Allah'ım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.”¹¹²² Bâkûlî bu âyette tertip olmadığını bilakis önce ma'tûf daha sonra ma'tûfun aleyhin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bunun gerekçesini de “zira önce Allah'tan yardım istenir daha sonra ibadet edilir”¹¹²³ sözü ile açıklamıştır. Müellif, *Şerhu'l-Luma'* adlı eserinde, Vahidî de *el-Basît* adlı tefsirinde aynı gerekçe ile bu âyette vâvda tertip olmadığını beyan etmiştir.¹¹²⁴

Atıf vâvı ile genel olan (âm) özel olana (hâs) atfedilebilir. Özel olan da genel olana atfedilebilir.¹¹²⁵ Yukarıdaki âyette نَعْبُدُ fiilinin نَسْتَعِينُ fiiline atfı âm olanın hâs olana atfı kabilindendir. Bununla genel olarak işlerimizin hepsinde özel olarak da ibadetlerimizde Allah'tan yardım dilememiz gerektiğine dair ince bir işaret vardır.¹¹²⁶ Çünkü insanı ibadetten alıkoyacak birçok etken vardır. Bundan dolayı insan her işinde olduğu gibi ibadetlerini yerine

¹¹²⁰ İbn Serrâc, *el-Usûl fî'n-nahv*, 2/55; İbn Nâzım, *Şerhu İbni'n-nâzım*, 371; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi* 3/155; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 3/356; Ahmed el-Fâkihî, *Mucîbu'n-nidâ*, 1/234; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 158; Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî*, 410; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/557-558; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2/212-213.

¹¹²¹ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 3/558.

¹¹²² Fatiha, 1/5.

¹¹²³ Bâkûlî, *Şerhu'l-Luma'*, 574; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/168.

¹¹²⁴ Bâkûlî, *Şerhu'l-Luma'*, 574; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 1/517.

¹¹²⁵ Ali Tevfik el-Hamed, Yusuf Cemil ez-Za'bi, *el-Mu'cemu'l-vâfi fî edevâti'n-nahvi'l-'Arabî* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 1414/1993), 350.

¹¹²⁶ Ebû İbrahim Halil b. Hezâ' el-Fakîr, *Fethu'l-'Azîzi'l-Vehhâb fî tefsiri ve mesâili Fâtihati'l-Kitâb* (Rıyad: Mektebetu Meliki'l-Fehd el-Vataniyye, 1432), 41.

getirmek için de önce Allah'tan yardım dilemelidir. Bâkûlî'nin “*önce Allah'tan yardım istenir daha sonra ibadet edilir*” sözü ile bu ince noktaya işarette bulunduğu söylenebilir.

“*Hani, şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve ‘hutta!’ (Ya Rabbi, bizi affet) deyin.*”¹¹²⁷ Bu âyetle vâv edatı ile وَقُولُوا حِطَّةً cümlesi وَاَدْخُلُوا الْبَابَ cümlesi üzerine atfedilmiştir. Burada “vâv” iki cümle arasında önce secde ederek girmek sonra af dilemek şeklinde bir sıralamayı ifade etmemektedir. Zira asıl maksat bu iki işin Benî İsrail tarafından yapılmasıdır. Hangisinin önce hangisinin sonra yapıldığı önemli değildir. Bâkûlî'ye göre A'râf süresindeki وَاَدْخُلُوا الْبَابَ سَجْدًا “*Hutta (Ya Rabbi, bizi affet) deyin. Kentin kapısından eğilerek tevazu ile girin*”¹¹²⁸ âyeti misaldeki vâvın tertip ifade etmediğinin açık delilidir. Çünkü her iki âyetin konusu da aynıdır. Şayet vâv tertip ifade etseydi âyetlerin birinde sonra olan bir lafzın diğerinde önce gelmesi caiz olmazdı.¹¹²⁹

“*Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil*”¹¹³⁰ âyetinde وَاَرْكَعِي ifadesi vâv ile وَاَسْجُدِي ifadesi üzerine atfedilmiştir. Bu âyet vâvda tertibin zorunlu olmadığına delilidir. Bâkûlî, bunu şu şekilde açıklamaktadır: “rükûun yeri secdeninkinden öncedir. Buna rağmen önce secde sonra rükû zikredilmiştir. Bunun bir sakıncası yoktur. Zira vâv tertip ifade etmemektedir”.¹¹³¹ Şayet tertip ifade etseydi önce secde daha sonra rükû yapmak lazım gelirdi. Vâhidî, secde neden rükûdan önce zikredilmiş şeklinde gelebilecek bir soruya “zira nahivcilere göre vâvda tertip yoktur. Öyle ise bu âyetle secdenin önce yapılması gerektiğine dair bir delil yoktur” şeklinde cevap verir.¹¹³²

Bâkûlî'nin vâvın tertip ifade etmediğine ilişkin verdiği örneklerden biri de abdest ile ilgili şu âyettir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).*”¹¹³³ Bu âyetle yıkanması ve mesh edilmesi gereken organlar “vâv” harfi ile sıralanmıştır. Hanefi mezhebine göre abdestte organları âyetteki sıra ile yıkamak farz değil sünnettir. Hanefi mezhebine mensup olan Bâkûlî de “vâv” harfinin mutlak cem' ifade ettiği

¹¹²⁷ Bakara, 2/58.

¹¹²⁸ A'râf, 7/161.

¹¹²⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/168; *Şerhu'l-Luma'*, 574; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 308; Enbârî, *Kitâbu Esrâri'l-'Arabîyye*, 303; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2/213.

¹¹³⁰ Meryem, 3/43.

¹¹³¹ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 228; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/169; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2/213.

¹¹³² Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 5/247.

¹¹³³ Maide, 5/6.

kuralından hareketle abdest âyetindeki vâvın tertip ifade etmediğini dolayısıyla abdestte sıraya riayet etmeyerek ellerin ve ayakların yüzden önce yıkanmasının caiz ve güzel olması gerektiğini ileri sürmektedir.¹¹³⁴

Atıf vâvının anlamı hususunda üç yaklaşım vardır. Sîbeveyhi ve nahivcilerin cumhuruna göre vâv mutlak cemi‘ anlamına gelir.¹¹³⁵ Bu görüşe göre vâv harfî ma‘tûf ve ma‘tûfun aleyh arasında ne sıralama, ne de zaman birliği ifade eder. Hanefî mezhebinde yaygın kanaat vâvın mutlak cem‘ ifade ettiği görüşüdür.¹¹³⁶

Basra ve Kûfe nahiv ekolünden bazılarına göre “vâv” harfî tertip ifade eder. Nahiv âlimlerinden Ferrâ, Kutrub (ö. 210/825), Sa‘leb, Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345/956), Raba‘î (ö. 420/1029), Muâviye (ö. 209/824) ve Ebû Cafer Dîneverî’den (ö. 289 / 902) de nakledilen¹¹³⁷ bu görüş İmam Şâfi‘ye de nispet edilir.¹¹³⁸ Yaygın kanıya göre Şâfi‘ fakihlerinin geneli “vâv” harfinin tertip ifade ettiği görüşündedir.¹¹³⁹ Bu nedenle onlara göre abdest azalarını yıkamada âyetteki sıraya uymak farzdır.

Bir görüşe göre ise “vâv” harfî beraberlik (musahabet/ma‘iyet) ifade eder. Yani “vâv” harfî, ma‘tûf ve ma‘tûfun aleyhin aynı zamanda gerçekleşmelerini gerektirir. İmam Haremeyn, bazı Hanefîlerin bu görüşte olduğunu söylemiştir.¹¹⁴⁰ İbn Keysân’a göre ma‘iyet vâvın hakiki anlamı, diğerleri ise mecazi anlamlarıdır.¹¹⁴¹

Bâkûlî, Sîbeveyhi ve cumhurun görüşünü tercih etmiştir. O, gerek elimizdeki eserinde gerek diğer eserlerinde vâvın mutlak cemi‘ anlamına delalet ettiği, tertip ifade edemeyeceğini kesin bir dille vurgulamıştır. Özellikle *Keşfu’l-muşkilât*’ adlı eserinde bunu sıklıkla dile getirmiştir. Bâkûlî, eserlerinde örnek olarak verdiği âyetlerden hareketle vâvın tertip ifade etmediğinin sabit olduğunu ifade ettikten sonra sözü abdest âyetine getirmiş ve abdestte tertibe uymamanın caiz hatta güzel olması gerektiğini vurgulamıştır.¹¹⁴² Ameli

¹¹³⁴ Bâkûlî *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/169; *Keşfu’l-muşkilât*, 414; *Şerhu’l-Luma*‘, 575.

¹¹³⁵ Muhammed Bahâuddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdillâh İbn ‘Akîl, *el-Musâ‘id ‘alâ Teshîli’l-fevâid*, thk Muhammed Kâmil Berekât (Dımaşk: Dâru’l-Fîkr, 1402/1982), 2/444; Suyûtî, *Hem ‘u’l-hevâmi*‘, 156; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 158; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 411; Muhammed b. Ali b. İbrahim el-Mevze‘î, *Mesâbîhu’l-meğânî fi hurûfi’l-me‘ânî*, thk. ‘Âd b. Nafi‘ b. Dayfullah el-‘Umerî (Kahire: Dâru’l-Menâr, 1414/1993), 519.

¹¹³⁶ Osman Güman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi (el-İsnevi Örneği)* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 212.

¹¹³⁷ İbn Nâzım, *Şerhu İbni’n-nâzım*; 372; Suyûtî, *Hem ‘u’l-hevâmi*‘, 156; İbn ‘Akîl, *el-Musâ‘id*, 2/444; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 158-159; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 411; Mevze‘î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 519.

¹¹³⁸ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 159; Mevze‘î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 519.

¹¹³⁹ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 159; Güman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 211.

¹¹⁴⁰ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 159; Mevze‘î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 520; Güman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 212.

¹¹⁴¹ Suyûtî, *Hem ‘u’l-hevâmi*‘, 156.

¹¹⁴² Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 414; *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/169; *Şerhu’l-Luma*‘, 575.

mezhep olarak Hanefi olan Bâkûlî bununla mezhebinin abdestte tertibin farz olmadığına dair görüşünü teyit etmek istemektedir.

3.1.2. Fe İle Atıf

“Fe” (ف) harfî Arap dilinde zengin bir kullanım alanına sahiptir. Bu harfin, atıf harfî, cevap harfî ve zaid olmak üzere üç türlü kullanımı vardır.¹¹⁴³ Hem müfred hem de cümlelerin atfında kullanılan “fe” harfî genellikle iştirâk, tertip ve ta’kib anlamlarını ifade eden bir atıf/bağlama edatıdır.¹¹⁴⁴

İştirâk: ma’tûf ile ma’tûfun aleyh’in aynı hükümde/işte ortak olmalarıdır. جَاءَ زَيْدٌ “Zeyd geldi hemen sonra ‘Amr” denildiği zaman ikisinin de gelme eyleminde bulunduğu anlaşılır.

Tertip: yapılan eylemin öncelik ve sonralık açısından bir sıralamaya tabi tutulması demektir. قَامَ زَيْدٌ فَعَمَرُوْهُ “Zeyd kalktı hemen sonra ‘Amr” sözünde “fe” harfî kalkma eyleminin sırasıyla önce Zeyd hemen sonra ‘Amr tarafından yapıldığını ifade eder. Tertip kendi içerisinde, manevî, zikrî ve ihbârî olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.¹¹⁴⁵

Manevî tertip: ma’tûf ile ma’tûfun aleyh arasında manada/eylemde sıralamanın olmasıdır. Yani “fe”den sonra zikredilen işin öncekinin peşi sıra, araya zaman girmeden gerçekleşmesidir. Yukarıdaki örnekte kalkma eylemini önce Zeyd’in hemen peşinden ‘Amr’ın yapması gibi.

Zikrî tertip: mufasssalın mücmele atfedilmesidir. Yani genel içerikli bir ifadeden sonra o ifadenin ayrıntılarını açıklayan cümlelerin başına “fe” harfinin getirilmesidir. Buna fâ-i tafsîliyye denir. Örneğin فَارَزَلَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا: فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ “Şeytan oradan onların ayağını kaydirdi da bulundukları yerden onları çıkardı.”¹¹⁴⁶ âyetinde geçen فَارَزَلَهُمَا الشَّيْطَانُ ifadesi geneldir, فَأَخْرَجَهُمَا sözü “fe” ile onun üzerine atfedilerek ayak kaymasından muradın onların cennetten çıkarılması olduğu açıklanmıştır.

¹¹⁴³ Ebû Hasan Ali b. İsa er-Rummânî en-Nahvî, *Me’ânî’l-hurûf*, thk. İrfan b. Selim ed-Dimaşkî (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 1426/2005), 17; Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma’*, 576; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 61; Ahmed el-Fâkihî, *Mucibu’n-nidâ*, 1/233; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/163; Meylânî, *Şerhu’l-Muğni*, 166-167; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 376-3377; Mevze’î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 376; Fevzân, *Delîlu’s-sâlik*, 2/214, Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/573; Hamed-Za’bî, *el-Mu’cemu’l-vâfi*, 216.

¹¹⁴⁴ Rummânî, *Me’ânî’l-hurûf*, 17; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 61; Ahemed el-Fâkihî, *Mucibu’n-nidâ*, 1/233; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/163-164; Meylânî, *Şerhu’l-Muğni*, 166-167; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 376; Mevze’î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 303; Fevzân, *Delîlu’s-sâlik*, 2/214, Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/573.

¹¹⁴⁵ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 63; Ahmed el-Fâkihî, *Mucibu’n-nidâ*, 1/233; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/163-164; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 376; Mevze’î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 303; Fevzân, *Delîlu’s-sâlik*, 2/215, Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/573; Hamed-Za’bî, *el-Mu’cemu’l-vâfi*, 216.

¹¹⁴⁶ Mevze’î, *Mesâbîhu’l-meğânî*, 303.

¹¹⁴⁷ Bakara 2/36.

İhbârî tertip: ma'tûfun manada değil telaffuzda ma'tûfun aleyh'ten sonra gelmesidir. Burada asıl amaç bahsi geçen şahıs veya malumatın daha önce söylenen sözdeki şekliyle aktarılmasıdır. Örneğin bir kişiye bize Hz. Âdem, Hz. Muhammed, Hz. İsa ve Hz. Nuh'u anlat denilmesi üzerine onun *أَكْتَفِي الْيَوْمَ بِالْحَدِيثِ عَنْ مُحَمَّدٍ فَعَيْسَى* "bu gün Hz. Muhammed ve Hz. İsa'dan bahsetmekle yetineceğim" şeklinde cevap vermesi gibi. Bu örnekte *عَيْسَى* lafzının *مُحَمَّد* lafzı üzerine atfedilmesinden maksat Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'ten sonra yaşadığı değil, daha önceki sözü birebir aktarmaktır. İhbârî tertipte "fe", mutlak cem' ifade eden vâv gibidir. Bu nedenle onun yerine vâv ile atıf yapılması daha uygun görülmüştür.¹¹⁴⁷

Ta'kib: "fe" edatından sonra zikredilen eylemin öncekinin hemen ardından araya zaman girmeden gerçekleşmesidir.¹¹⁴⁸ Her işte ta'kib onu mahiyet ve cinsine göre değişir. *تَزَوَّجَ فُلَانٌ فَوَلَدَ لَهُ* "falanca evlendi ve bir çocuğu oldu" cümlesinde evlilik ile doğum arasında dokuz aylık bir zaman söz konusudur. Her ne kadar müddet uzun olsa da hamileliğin doğal süresi olduğu için önemli değildir. Asıl mühim olan bu süreden sonraki ta'kibin sürecidir. Normal sürenin bitiminden sonra araya fazla zaman girmeden doğum olmuşsa takip gerçekleşmiş demektir.

"Fe" harfinin tertip ve ta'kib ifade etmesi Basralıların görüşüdür. Basra ekolü, bu anlamların uygun düşmediği yerlerde tevil yoluna giderek birtakım yorumlara başvururlar. Bu ekolden olan Bâkûlî de *Şerhu'l-Luma'* ve *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserlerinde "zaid olarak kullanımı dışında "fe" harfinde teb'iyet/tertiple anlamı mevcuttur"¹¹⁴⁹; "fe harfi, vâvın aksine ta'kib içindir"¹¹⁵⁰ ifadeleriyle onun ta'kib ve tertip manasına geldiğini açıkça ifade etmiş ve bunun için Kur'ân-ı Kerimden örnekler vermiştir. "Fe"nin zahiren ta'kib ve tertibe delalet etmediği âyetlerde ise birtakım tevillere başvurmak suretiyle o anlama gelecek şekilde yorumlayarak kendi görüşünü savunmuştur. Aşağıdaki âyet müellifin bu çerçevede zikrettiği örneklerdendir.

وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيِّنًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ "Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi."¹¹⁵¹ Âyette kendilerine azap gelip helak olan bazı yerlerin ahalisinden bahsedilmektedir. Azap, zaten helak olmuş kimselere gelemeyiz, önce azap gelir sonra helak gerçekleşir. Çünkü helakin

¹¹⁴⁷ Abbâs Hasan, ihbârî tertibi zikrî tertibin bir çeşidi olduğunu söylemektedir.

¹¹⁴⁸ Ahmed el-Fâkihî, *Mucibu'n-nidâ*, 1/233; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 166-167.

¹¹⁴⁹ Bâkûlî, *Şerhu'l-Luma'*, 576.

¹¹⁵⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/170.

¹¹⁵¹ A'râf, 7/4.

nedeni azabın gelmesidir. Durum böyle iken neden فَجَاءَهَا بِأَسْنَا cümlesi sıralama ifade eden “fe” edatı ile atfedilmiştir?¹¹⁵²

Bâkûlî, karşısında bir muhatap varmış gibi sorduğu bu suale aşağıda vereceğimiz üç şekilde cevap verdikten sonra Ferrâ ve Sîrâfî’nin mezkûr konu ile ilgili görüşlerini de aktarmıştır.

1. أَهْلَكُنَا sözü بَعْدُ تَهْلِكُ وَلَمْ تَهْلِكْ “*helak olmaya yaklaştı, henüz helak olmadı*” manasındadır. Helak henüz gerçekleşmemiş ise de olması yakın olduğu için geçmiş zaman fiili (أَهْلَكُنَا) ile ifade edilmiştir.¹¹⁵³ Bâkûlî’ye göre قَامَتِ الصَّلَاةُ “*namaz kılındı*” sözünde olduğu gibi Arap dilinde olması yakın müstakbel fiiller yerine mazi sigası kullanılabilir. Bu sözü söyleyen kişi henüz tahrîm tekbiri getirmemiştir. Fakat namaz kılması çok yakın olduğu için sanki namaz kılmış gibi mazi sigası kullanmıştır. Bu açıklamalara göre âyetin anlamı “*helaki yaklaşan nice ülkeler vardı ki onları helâk ettik*” şeklindedir.¹¹⁵⁴

Kemâluddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) *el-Beyân*’da, Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Burhân*’da, Vehbe Zuhaylî (1436/2015) de *et-Tefsîru’l-munîr* adlı eserinde أَهْلَكُنَا fiiline Bâkûlî gibi “*yaklaşma*” anlamı vermişlerdir.¹¹⁵⁵ Buna göre “fe” edatı manevî tertip içindir ve önce azabın vaktinin yaklaştığını daha sonra azabın gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bâkûlî’nin أَهْلَكُنَا fiiline yaklaşma anlamı yüklemesi âyetin anlamını doğru, açık bir şekilde açıklaması¹¹⁵⁶ ve dil kurallarına uygunluğu açısından güzel bir yaklaşımdır. Fakat قَامَتِ الصَّلَاةُ أَهْلَكُنَا sözünü ifadesine benzetmesi ise sorunlu gözükmektedir. Zira bu ifadede yakınlığı ifade eden قَامَتِ edatıdır. Âyette ise yakınlığı ifade edecek lafzî bir karine yoktur.

2. إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ vb. âyetlerde (أَرَادَ) “*diledi*” fiilinin mukadder olduğu ve âyetin إِذَا أَرَدْتُمْ الْقِيَامَ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ “*Namaz kılmak için kalkmak istediğiniz vakit yüzlerinizi yıkayın*” takdirinde olduğu birçok âlim tarafından ifade edilmektedir. Yukarıdaki âyette de aynı durum geçerlidir ve âyetin takdiri وَكَمْ قَرْيَةٍ أَرَدْنَا إِهْلَاكَهَا بِأَسْنَا بَيِّنًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ “*nice kentleri helak etmek istedik de, azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi*” şeklindedir.¹¹⁵⁷ Müellifin bu açıklaması yukarıdaki âyet için yapılan en güzel ve en açık açıklama gibi görünmektedir. Nitekim tefsir ve İ’râbu’l-Kur’ân’a dair yazılan

¹¹⁵² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/59; Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/171-172; *Keşfu’l-muşkilât*, 448.

¹¹⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/171-172.

¹¹⁵⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/171-172.

¹¹⁵⁵ Ebu’l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Said el-Enbârî, *el-Beyân fî ġaribi i’râbi’l-Kur’ân* (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısırye el-‘Amme lil-Kitâb, 1400/1980), 1/354; Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/294; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-munîr*, 8/139.

¹¹⁵⁶ İbn Enbârî, *el-Beyân*, 1/354.

¹¹⁵⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/176.

eserlerin çoğu âyeti bu şekilde yorumlamaktadır.¹¹⁵⁸ Bu açıklamaya göre “fe” edatı yine manevî tertip içindir. Zira Allah c.c. önce onları helak etmeyi irade etmiş akabinde onları azaba çekmiştir. Semîn el-Halebî de yukarıdaki açıklamayı وَكَمْ قَرْيَةٍ âyetindeki “fe” edatının tertip ifade etme şekli için yapılan en sahih iki yorumdan biri olduğunu söylemektedir.¹¹⁵⁹

3. Âyetin zahirine bakıldığında azabın helakten önce vaki olduğu anlaşılmaktadır. Zira helakin olması için önce azabın gelmesi gerekmektedir. Bâkûlî, bu itibarla “fe”nin فَجَاءَهَا cümlesini أَهْلَكْنَاهَا cümlesinin anlamını açıklamak ve helakin vaktini tayin etmek için atfedilmesinin mümkün olduğunu söylemektedir.¹¹⁶⁰ Buna göre أَهْلَكْنَاهَا sözü mücmeldir, hem normal yollardan gelen sıradan ölümleri hem de azap ile gelen sıra dışı ölümleri kapsar. فَجَاءَهَا cümlesi onu tefsir etmiş ve azabın insanlara hiç beklemedikleri iki vakit olan uyku ve istirahat vaktinde geldiğini beyan etmiştir.¹¹⁶¹ Müellifin bu ifadesine göre âyetteki tertip tafsil içindir ve bu dış dünyada karşılığı olmayan zihinsel bir tertiptir. Zira zihin, nesneleri önce kaba hatlarıyla algılar, sonra ayrıntılara girer.¹¹⁶²

Basralılar, bu harfin zamanda tertip/ta‘kib anlamını ön plana çıkararak buna uymayan kullanımlarda birtakım yorumlar yapmışlardır. Bu ekolden olan Bâkûlî yukarıdaki açıklamasıyla tertibin kapsamını geniş tutarak mezhep çizgisinin dışına çıkmıştır. “Fe” edatının Arapçadaki geniş kullanımı göz önüne alındığında Bâkûlî’nin bu tutumu yerinde görünmektedir. Zira ardışık iki zaman arasında bir sıralama olduğu gibi; sebep-sonuç, icmal-tafsil, şart-ceza ve hüküm-illet arasında da bir sıralama vardır.¹¹⁶³

Kûfe ekolünün önde gelen âlimlerinden Ferrâ, kelimada bir karinenin varlığı halinde “fe”den sonraki eylemin makablindekinden önce gerçekleşmiş olabileceğini söylemiş ve وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ “Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi.” âyetini buna örnek vermiştir.¹¹⁶⁴ Ferrâ’ya göre azabın helakten önce vücuda gelmesi “fe”nin ta‘kib ifade etmediğinin karinesidir. Öyle ise “fe” de “vâv” gibi tertip ifade etmeyebilir.

¹¹⁵⁸ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/86; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/556; Ebû Said Nasiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk Muhammed Abdurrahman el-Mer’âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, 1418), 3/5; Ebû Hayyân *el-Bahru’l-muhît*, 5/11; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 5/247.

¹¹⁵⁹ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 5/247.

¹¹⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/174.

¹¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14/198.

¹¹⁶² Gûman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 220.

¹¹⁶³ Gûman, *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 220.

¹¹⁶⁴ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/332; Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/175,176; Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 162; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 62; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/173; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 377; Zerkeşî, *el-Burhân* 4/294; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 3/295.

Yine Ferrâ'ya göre anlamları bir ve aynı anda olabilen iki şeyden her biri tertibe riayet etmeden “fe” ile diğerine atfedilebilir. *“bana verdin ve ihsanda bulundun”*, *أَعْطَيْتَنِي فَأَحْسَنْتَ* “ihsanda bulundun ve bana verdin” sözünde olduğu gibi. Örnekte ihsandan maksat vermek, vermekten maksat da ihsandır ve biri diğerinden önce veya sonra değil aynı anda olmuştur. Âyette de helak ile azaptan maksat yok etmektir ve biri diğerinden önce veya sonra değil aynı anda olmaktadır.¹¹⁶⁵ Öyle ise “fe” de tertip anlamı yoktur ve hangisi istenirse diğerine atfedilebilir.

Ferrâ'nın yukarıdaki görüş ve açıklamalarına yer veren Bâkûlî ayrıca Ebû Sâid Sîrâfî'nin konu hakkındaki açıklamalarını da *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* adlı kitabından bire bir nakletmiştir: Ebû Sâid Sîrâfî ve Ferrâ atıf harflerinin bazen asıl anlamlarından başka bir anlamda kullanılabileceğini ve bu gibi yerlerde harflerin asıl anlamlarını vermek için insanların tevile başvurdıklarını ve ihtilafa düştüklerini söyler. Ona göre “fe”nin zahiren tertip/ta'kib ifade etmediği yukarıdaki âyet gibi yerlerde iki şey söylenebilir:

1. Bu gibi yerlerdeki “fe”, şartın cevabındaki “fe” gibidir. Şartın cevabı bazen lafzen sonda olsa da manen baştadır. *مَنْ يَظْهَرُ مِنْهُ الْفِعْلُ الْمُحْكَمُ فَهُوَ عَالِمٌ بِهِ* “kimden sağlam işler sadır olursa o kişi işi iyi biliyor” sözü gibi. Bu örnekte “fe” edatı cevap cümlesi olan *فَهُوَ عَالِمٌ بِهِ* cümlesinin başında gelmiştir. Bu cümle lafzen sonda olsa da manen baştadır. Zira işi bilmek onu yapmaktan önce gelir. Sîrâfî'nin bu takdiri Ferrâ'nın ikinci açıklamasına benzemektedir. Zira aynı anlama gelen iki fiilden her biri şart diğeri ise cevap yapılabilir. *إِنْ أُعْطِيتَ أَحْسَنْتَ*, *إِنْ أُعْطِيتَ أَحْسَنْتَ* örneğinde olduğu gibi.¹¹⁶⁶ Sîrâfî'nin bu açıklamasına göre “fe” mutlak cem' ifade eden vâv manasındadır.

2. *أَرَادَ حُكْمٌ* veya *أَرَادَ حُكْمٌ* gibi bir fiil takdir edilir. Bu durumda yukarıdaki söz *مَنْ يَظْهَرُ مِنْهُ الْفِعْلُ* “kimden sağlam işler sadır olursa o kişinin işi iyi bildiğine hükmedilir” takdirindedir. Aynı şekilde yukarıdaki âyet de *لَمَّا أَهْلَكَهَا اللَّهُ، حُكِمَ بِأَنَّ الْبَاسَ جَاءَهَا بَيَاتًا أَوْ بِالنَّهَارِ* “Allah ne vakit onları helak etti, azabın onlara ya geceleyin veya gündüz geldiği hükmüne/sonucuna varıldı” şeklinde takdir edilebilir. Kur'an-ı Kerimde bunun (fiil takdirinin) örnekleri çoktur.¹¹⁶⁷ Sîrâfî'nin bu ikinci açıklaması ise Bâkûlî'nin âyet için yaptığı üç açıklamadan birincisi gibidir.

Konuyu özetleyecek olursak şunlar söylenebilir: Basralılar, bu harfin zamanda tertip anlamını ön plana çıkararak buna uymayan kullanımlarda birtakım yorumlar yapmışlardır.

¹¹⁶⁵ Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'an*, 1/371; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/331; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/178; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basîl*, 9/15; Zerkeşî, *el-Burhân* 4/294.

¹¹⁶⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/332; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/174-175.

¹¹⁶⁷ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/332-175; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, 1/175.

Basralılar, örnek âyetin -Bâkûlî'nin de ifade ettiği gibi- وَكَمْ قَرْيَةٍ أَزْدَنَّا إِهْلَاقَهَا فَجَاءَهَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ “nice kentleri helak etmek istedik de, azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi” takdirinde olduğu ve “fe”nin asıl vazına uygun bir şekilde manevî tertip ifade ettiğini söyleyerek Ferrâ'nın görüşünü reddetmişlerdir.¹¹⁶⁸ Ferrâ ve Sîrâfî ise bazı durumlarda “fe” edatının tertip ifade etmeyebileceğini söylemiş ve delil olarak da aynı âyeti öne sürmüşlerdir. Bâkûlî, ilk önce tartışma konusu olan âyeti üç şeklide yorumlamıştır. Bu yorumların ilk ikisi Basralıların anlayışına uygunken üçüncüsü Ferrâ'nın görüşüne muvafakat etmektedir. Müellif ayrıca Ferrâ ve Sîrâfî'nin görüşlerini olduğu gibi nakletmiş ve hiçbir yorumda bulunmamıştır. Basra ekolünden olan Bâkûlî'nin bu tutumu onun bu konuda mezhep taassubu içine olmadığını ve tertibin kapsamını geniş tuttuğunu göstermektedir.

3.1.3. Sümme İle Atıf

Bâkûlî'nin Kur'ân'daki kullanımlarını ele aldığı atıf harflerinden üçüncüsü “sümme” (ثُمَّ) harfidir. Türkçe'de “sonra, daha sonra” şeklinde ifade edilen bu harf ma'tûf ile ma'tûfun aleyh'in hükümde ortak olduğunu (iştirâk), eylemin sırayla yapıldığını (tertîp) ve ikisi arasında bir zaman aralığının (terâhî/mühlet) var olduğunu ifade eder.¹¹⁶⁹ Bundan ma'tûf ile ma'tûfun aleyh'in aynı anda gerçekleşmediğini yani önce ma'tûfun aleyh'in daha sonra ma'tûfun tahakkuk ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin قَامَ زَيْدٌ ثُمَّ عَمَرُو “Zeyd kalktı bir süre sonra da 'Amr (kalktı)” sözünde “sümme” edatı her iki şahsın kalkma eylemini sırayla yaptıklarını ve iki eylem arasında belli bir zaman aralığı olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷⁰

“Sümme”, birbirine bağlanan iki unsur arasında kısa da olsa bir zaman aralığı olduğunu gösterir. Bu edatın birbirine bağladığı iki unsur arasındaki zaman kavramı, “fe” edatının cümleye yüklediği zaman kavramına göre daha uzundur.¹¹⁷¹ İki öge arasındaki zaman mefhumu ve bunun kısalık ve uzunluğunu tayin eden ölçü işin durumu ve yaygın örfi kullanımdır.¹¹⁷² “Sümme”nin mezkûr anlamı karşılama cumhurun görüşüdür. Cumhur, bu anlamın uygun düşmediği yerlerde ise tevil yoluna giderek birtakım yorum ve takdirlere başvurmuştur.¹¹⁷³ Bazı nahiv bilginlerine göre ise söz konusu harf, “vâv” mesabesinde olup tertip ifade etmemektedir.¹¹⁷⁴ Bâkûlî, Hac Sûresinin otuz üçüncü âyetini açıklarken فَإِنَّ ثُمَّ لِلْعَطْفِ

¹¹⁶⁸ Mâlekî, *Rasfu'l-mebânî*, 377.

¹¹⁶⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/159; *Şerhu Katri'n-nedâ*, 303; Ahmed el-Fâkihî, *Mucîbu'n-nidâ*, 1/237; Meylânî, *Şerhu'l-Muğni*, 166-167; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 426; Mevze î, *Mesâbîhu'l-meğânî*, 222; Hamed-Za 'bî, *el-Mu'cemu'l-vâfî*, 132.

¹¹⁷⁰ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 426.

¹¹⁷¹ Kaçar, *Arapça Meânî Açısından Atıf Edatları*, 177.

¹¹⁷² Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 3/577; Hamed-Za 'bî, *el-Mu'cemu'l-vâfî*, 132.

¹¹⁷³ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 426-427.

¹¹⁷⁴ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/334; Nâzırî'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3441.

على تراخٍ “*muḥakkak “sümme” atıf (iki unsuru birbirine bağlama) ve terâhî (iki eylemin aralıklı yapılması) içindir*”¹¹⁷⁵ ifadesi ile “sümme”yi cumhurun görüşüne uygun bir şekilde tanımlamış, bazı örneklerde ise söz konusu anlamı ortaya koymak için birtakım takdirlere başvurarak onların izinden gitmiştir. Müellifin konu bağlamında zikrettiği misallerden bazıları aşağıda verilmiştir.

ذَٰلِكَ وَمَنْ يُعْظَمَ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ، لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ مَجْلُهَا إِلَى النَّيْتِ الْعَتِيقِ
 “Evet, bu böyledir. Kim Allah’a ait nişânelere saygılı davranırsa, bu kalplerin takvâlı olmasındandır. Onlarda sizin için belirli süreye kadar yararlar da vardır. Nihayet varacakları yer o kadîm evdir.”¹¹⁷⁶ Bu âyet değişik şekillerde yorumlanmıştır. Bâkûlî, bu yorumlardan ikisini zikretmiş ardından “*muḥakkak (sümme atıf ve terâhî) içindir ve zaman olarak daha sonra olan kurban kesmek ve tavafi daha önce meydana gelen işlere/şeylere atfetmiştir*” diyerek cumhura muvafık görüş belirtmiştir.¹¹⁷⁷ Konu ile ilgili kitaplara bakıldığında âyetteki “sümme”ye müellifin ifade ettiği atıf ve terâhî anlamı verildiği görülmektedir.

وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ
 “Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklerle...”¹¹⁷⁸ âyetiyle alakalı olarak Ferrâ, Allah te‘âlânın bu kavlinde en güzel olan, âyetin هُوَ آدَمُ الَّذِي خَلَقْنَا أَصْلَكُمْ “Andolsun, sizin aslınız olan Âdem’i yarattık. Sonra size şekil verdik.” şeklinde muzâfın hazfî takdirinde olmasıdır, demektedir.¹¹⁷⁹

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا
 “Sizi toprak, sonra nutfe, sonra alaka aşamalarından geçirerek yaratan O’dur. Sonra O sizi bir bebek olarak hayat alanına çıkarır.”¹¹⁸⁰ âyetinden anlaşıldığı üzere kişi çeşitli aşamalardan geçtikten sonra yaratılışı tamamlanmakta ve bir bebek olarak hayat sahnesine çıkmaktadır. Buna göre صَوَّرْنَاكُمْ ile ifade edilen şekil verme خَلَقْنَاكُمْ ile anlatılan yaratmadan önce gelmektedir. Dolayısıyla âyette zahiren ma’tûf ile ma’tûfun aleyh arasında bir tertip olmadığı anlaşılmaktadır. Bâkûlî, Ferrâ’dan naklen bu husus hakkında söylenecek en güzel cevabın خَلَقْنَاكُمْ “sizi yarattık” ifadesinin muzâfın hazfî ile خَلَقْنَاكُمْ أَصْلَكُمْ “sizin aslınızı yarattık” olduğunu söyleyerek burada “sümme”nin aslında tertip (eylemde sıra) ifade ettiği yönünde görüş ortaya koymuştur. Ardından, nitekim هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا “sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O’dur.” âyetinin de manası هُوَ آدَمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ أَصْلَكُمْ “sizin aslınız olan

¹¹⁷⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/185.

¹¹⁷⁶ Hac, 22/32-33.

¹¹⁷⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/184-185.

¹¹⁷⁸ A’râf 7/11.

¹¹⁷⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/177-178.

¹¹⁸⁰ Mü’min 40/67.

Âdem'i çamurdan yaratan eden ancak O'dur; Araplar هَزَمْنَا أَبَاكُمْ sizi yendik, أي هَزَمْنَا أَبَاكُمْ yani sizin babalarınızı yendik" derler, diyerek görüşünü konu hakkındaki başka bir âyet ve fasih Arapların sözleri ile desteklemektedir.¹¹⁸¹ Görüldüğü üzere Bâkûlî "sümme"nin zahiren tertip ifade etmediği bazı yerlerde âyetten kastedilen manayı göz önünde bulundurarak uygun bir şekilde tevil etmekte ve bunun için başka bir âyet ve Arapların kullanımlarından delil getirerek görüşünü desteklemektedir. Bazı dilcilere göre âyette bahsedilen yaratma ve şekil verme işlemleri Hz. Âdem'in zürriyetine yöneliktir. Bu durumda iki eylem arasında tertip mevcut değildir. Buda âyetteki "sümme" harfinin "vâv" anlamında olduğunu göstermektedir.¹¹⁸²

Bâkûlî, وَأَنْ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ *"Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O'na tövbe edin"*¹¹⁸³ âyetinin, اُنْتَبِثُوا عَلَى التَّوْبَةِ وَدُومُوا عَلَيْهَا *"tövbenizde sebat edin ve üzerinde kalmaya devam edin"* anlamında olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁸⁴

Tövbe *"dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olanlara yönelme"* biçiminde tanımlanır.¹¹⁸⁵ Önce kötülükleri terk etmeye azmedilir ardından Allah'tan bağışlanma (istiğfar) dilenir. Yukarıdaki âyette önce istiğfar zikredilmiş akabinde tövbe edilmesi emredilmiştir. Bu nedenle cumhurun karşısındaki dilbilimciler, âyetteki "sümme" edatının eylemde sıra/tertip ifade etmediğini ileri sürmektedirler.¹¹⁸⁶ Bâkûlî, تُوبُوا إِلَيْهِ *"O'na tövbe edin"* ifadesinin اُنْتَبِثُوا عَلَى التَّوْبَةِ وَدُومُوا عَلَيْهَا şeklinde açıklayarak adı geçen harfin tertip ifade ettiğini belirtmektedir. Bu takdire göre Allah c.c. daha önce yapılmış tövbeden sonra bağışlanma dilememizi ve eski tövbemiz üzerinde devam ve sebat etmemizi emretmektedir. Bâkûlî, "sümme"nin tertip ifade ettiğini belirtmek için âyeti bu şeklide tefsir etme yoluna gitmiştir. Müellif, aynı tutumu Taha 82, Mâide 93, Ahkâf 13. âyetlerinde de sürdürmekte ve âyetleri "sümme"de tertip olacak şekilde takdir etmektedir.¹¹⁸⁷

Cumhura göre "sümme" edatı ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasında zamansal tertibe/ta'kibe delalet eder. Buna uymayan kullanımlarda ise- yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi- birtakım takdir ve yorumlara başvurmakta dırlar. Bâkûlî, "sümme"nin tertip ifade ettiğini kabul etmekle beraber "fe" atıf harfinde yaptığı gibi onun kapsamını geniş tutmakta ve

¹¹⁸¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/177-178, 183; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/75; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 9/39 Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/333; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3442.

¹¹⁸² Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 9/39; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3442.

¹¹⁸³ Hûd, 11/3.

¹¹⁸⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/184; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3445.

¹¹⁸⁵ Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

¹¹⁸⁶ Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3442.

¹¹⁸⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/180-181.

bu hususta cumhurdan ayrılmaktadır. Ona göre “sümme” edatı atfettiği öğeler arasında eylemin vuku bulmasındaki zamansal ta’kibi değil sadece verilen haberlerin diziminde bir sıralama ile zamanda daha önce olanı ifade eden bir cümleyi sonra olana atfedebilir. Buna *et-tertîbu’l-ihbârî* veya *et-tertîbu’z-zikrî* denilmektedir.¹¹⁸⁸ Müellif, bu ifadenin yanı sıra “takdîm” (haberi sunmak/arz etmek) tabirini de kullanmaktadır. Bâkûlî’inin haberi takdim (arz etmek) için verdiği örneklerden ikisi aşağıda verilmiştir.¹¹⁸⁹

1. Müellife göre, *إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* “Allah nezdinde Âsâ’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona “ol” dedi ve oluverdi.”¹¹⁹⁰ âyetinde ihbârda tertip vardır. Zira âyetin anlamı *ثُمَّ أَخْبَرَكُمْ مِنْ تُرَابٍ، ثُمَّ أَخْبَرَكُمْ* “size önce Âdemin topraktan yaratıldığını haber veriyorum, sonra da “ol” sözünü haber veriyorum.” şeklindedir.¹¹⁹¹

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ “Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu “ol!” demekten ibarettir; hemen oluverir.”¹¹⁹² âyeti kerimesinden de anlaşıldığı üzere önce Allah’ın “ol” emri vücuda gelir daha sonra yaratılma işi gerçekleşir. Bu durumda yukarıdaki örnekte “sümme”nin öncesi ve sonrası arasında tertip söz konusu değildir. İşte tamda bu nedenle Bâkûlî burada içerikte değil ihbar da tertip olduğunu söylemektedir. Yani Allah c.c. bize iki durumu haber vermeyi murat etmiş ve önce yaratmadan başlamıştır. Yoksa önce Hz. Âdem’i yarattığını daha sonra “ol” buyruğuyla olmasını irade ettiğini kastetmemiştir.

2. Bâkûlî, *ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ* “Nihayet o gün nimetlerden elbette sorguya çekileceksiniz.”¹¹⁹³ âyetinin *ثُمَّ أَخْبَرَكُمْ بِالسُّؤَالِ عَنِ النَّعِيمِ* “sonra o gün nimetlerden sorguya çekileceğinizi haber veriyorum.” anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu teville göre - yukarıdaki misalde oluğu gibi- âyette geçen “sümme” harfi ihbârda tertibe delalet etmektedir. Zira nimetlerden hesaba çekilmek cehennemi görmekten daha öncedir.¹¹⁹⁴

Kıyamet gününde insanlar hesaba çekilir daha sonra hak eden cehenneme gönderilir. Âyette ise önce cehenneme götürülmekten daha sonra verilen nimetlerden ötürü hesaba çekilmekten bahsedilmektedir. Bâkûlî, mezkûr âyetteki “sümme” harfinin tertip anlamı ifade ettiğini fakat buradaki tertibin manada değil olayları takdim etmede olduğunu söylemiş ve âyeti bu duruma uygun bir şekilde tefsir etmiştir. Bâkûlî, benzeri açıklama ve takdirleri başka

¹¹⁸⁸ Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/578.

¹¹⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/179.

¹¹⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/59.

¹¹⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/183; *Keşfu’l-muşkilât*, 235.

¹¹⁹² Yâsîn, 36/82.

¹¹⁹³ Tekâsür, 102/8.

¹¹⁹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/185.

âyetler için de yapmaktadır.¹¹⁹⁵ Müellifin her iki örnekle ilgili yaptığı açıklamaya göre “sümme” edatı, verilen haberlerin vuku bulmasında kronolojik bir sıralamayı değil sadece verilen haberlerin diziminde/arz edilmesinde bir sıralama ifade etmektedir.

Ferrâ’, Kutrub ve Ahfeş gibi bazı nahiv âlimlerine göre “sümme” edatı tertip ifade etmez. Bu kullanımında “vâv” anlamında olup mutlak cem’ anlamı ifade eder.¹¹⁹⁶ Basralı Bâkûlî, Kûfe mektebinin önde gelen isimlerinden Ferrâ’nın söz konusu görüşüne ismini zikrederek aşağıdaki örnek üzerinden yer vermiştir.

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ “Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O’dur.” Ferrâ’nın dışındakiler âyetin manasının ثُمَّ كَانَ قَدْ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ “gökleri ve yerleri yaratmadan önce arşa istivâ eden O’dur.” şeklinde olduğunu ve müevvel mastardan müteşekkil muzâfin hazfedildiğini -ki bu takdirde “sümme” eylemde tertibi ifade eder- veya “sümme’nin haberi takdim/arz (ihbârda tertip) ifade ettiğini söylemişlerdir. Ferrâ’ ise فَجَاءَهَا بِأَسْنَا âyetindekine benzer bir cevap vermiştir.¹¹⁹⁷

Arş’ın göklerle yeryüzünün yaratılmasından önce mevcut olduğu bilinmektedir.¹¹⁹⁸ Dolayısıyla “sümme”nin âyette tertip ifade etmediği açıktır. Bâkûlî, Ferrâ dışındaki âlimlerin âyeti eylemde tertip ifade edecek şekilde tefsir ettiklerini veya “sümme”nin ihbârda tertip ifade ettiğini söylediklerini nakletmekte; Ferrâ’nın ise “sümme”nin فَجَاءَهَا بِأَسْنَا âyetindeki “fe” edatı gibi tertip ifade etmediğini ve burada “vâv” gibi mutlak cemi’ anlamına geldiği yönünde görüş belirttiğini söylemektedir. Ferrâ ve diğer âlimlerin âyet hakkındaki görüşlerine yer veren Bâkûlî, iki görüş hakkında herhangi bir yorum yapmamış veya tercihte bulunmamıştır. Müellifin Ferrâ’nın görüşüne sessiz kalmasından onu reddetmediği anlaşılmaktadır.

Ahfeş ve Kûfeli dilbilimciler, “sümme” edatının zâid olarak gelebileceğini söylemektedir.¹¹⁹⁹ Bâkûlî, “sümme” harfinin zâid olarak gelmesine وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِقُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنَّهُ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّحِيمُ “Allah geriye bırakılan (savaşa katılmayan) üç kişinin de tövbesini kabul etti. Sonunda, bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmeye başlamış, vicdanları kendilerini sıkıştırmış ve Allah’a karşı O’ndan başka sığınılacak kimse olmadığını

¹¹⁹⁵ İhbârda tertip için verdiği diğer örnekler şunlardır: Beled 17, Hadîd 4, Neml 28, Fussilet 11. Bkz. Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/179-180, 184.

¹¹⁹⁶ Ahmed el-Fâkihî, *Mucîbu’n-nidâ*, 1/237; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 426-427; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/577.

¹¹⁹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/179; *Keşfu’l-muşkilât*, 1184.

¹¹⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Arş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/406-409.

¹¹⁹⁹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/159; Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/268.

anlamışlardı. “Bunun üzerine O da eski durumlarına dönmeleri için onlara tövbe nasip etti. Şüphesiz Allah, tövbeleri kabul edendir, merhametlidir.”¹²⁰⁰ âyetini misal vermektedir. Ahfeş ve Kûfeliler mezkûr âyette geçen إِذَا kelimesini şart edatı, اَلْأَرْضُ عَلَيْهِمْ ضَاقَتْ ifadesini şart cümlesi, ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيُتُوبُوا ifadesini cevap cümlesi, “sümme” edatını da zâid olarak değerlendirmektedirler. Çünkü “sümme” atıf harfi olarak kabul edildiğinde ondan sonraki cümle, şart cümlesi üzerine atfedilecek dolayısıyla إِذَا cevapsız kalacaktır.¹²⁰¹ Bâkûlî, Ahfeş’in âyetteki “sümme” hakkındaki görüşünü nakletmiş ve herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Başka bir yerde ise Ebû Ali el-Fârisî’nin de âyetteki “sümme” edatını zâid olarak kabul ettiğini aktarmış ardından *fakat لَئِنْ*’nin cevabının *hazfedilmesi* ve “sümme”nin *önceki kelama atfetmesi caizdir*. Buna göre âyetin takdiri *حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ تَتَّصَلُوا وَتَتَدَمَّوْا* *şeklindedir*”¹²⁰² değerlendirmesini yaparak onlara katılmadığını ima etmiştir. Müellifin yaptığı bu takdir daha güzel görünmektedir. Zira ma’tûfun aleyh’in hazfedilip ma’tûfun kalması caizdir.¹²⁰³ Ebû Hayyân ise “sümme”nin Arap Dili’nde zâid olarak kullanılmadığını söylemektedir.¹²⁰⁴

3.2. MERFÛ‘ ZAMİR ÜZERİNE ATIF

Merfû‘ muttasıl ve mecrûr muttasıl zamirler üzerine doğrudan atıf yapıp yapılmayacağı meselesi Basralı ve Kûfeli dilciler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Basralı dilciler merfû‘ muttasıl zamir üzerine atıf yapılabilmesi için ya muttasıl zamirin munfasıl bir zamir ile te’kid edilmesi ya da bu zamirle ma’tûf arasına bir fasılanın girmesi gerektiğini söylemektedirler. Kûfeli dilciler ise böyle bir kayda gerek olmadan merfû‘ muttasıl zamir üzerine atıf yapılabileceğini ileri sürmektedirler.¹²⁰⁵

Mecrûr muttasıl zamir üzerine yapılan atfa değinmeyen Bâkûlî, merfû‘ muttasıl zamirin munfasıl bir zamir ile te’kid edildikten sonra veya zamirle ma’tûf arasına bir fasıla girdikten sonra yapılan bağlamanın Kur’ân-ı Kerimde uygulama şeklini örneklerle göstermiştir. Ayrıca bu iki kayıt olmadan atıf yapıp yapılmayacağı tartışmasına da yine Kur’ân-ı Kerim âyetleri üzerinden değinmiştir. Şimdi biz önce Bâkûlî’nin te’kid ve fasıladan sonra yapılan atıf örneklerini verecek ardından bunlar olmadan ve ihtilafa konu olan atıflar

¹²⁰⁰ Tevbe, 9/118.

¹²⁰¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/182.

¹²⁰² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/188.

¹²⁰³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/190.

¹²⁰⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrû’l-muhît*, 5/520.

¹²⁰⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/388; Cevcerî, *Şerhu Şüzûri’z-zeheb*, 2/814/817.

için verdiği örneklere geçeceğiz. Munfasıl bir zamir ile te'kid edildikten sonra merfû' muttasıl zamir üzerine yapılan atıf için Bâkûlî'nin istişhâd ettiği şu âyetler örnek verilebilir:

فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا¹²⁰⁶, “Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun.”¹²⁰⁶ اُنْجَادِلُونَنِي فِي¹²⁰⁷, “Sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız! dediler.”¹²⁰⁷ اَنْتُمْ-اَنْتَ¹²⁰⁸ “Sadece sizin ve atalarınızın taktığı kuru isimler hususunda mı benimle tartışıyorsunuz?”¹²⁰⁸ Müellifin zikrettiği bu âyetlerin hepsinde muttasıl zamirler, اَنْتُمْ-اَنْتَ munfasıl zamirleri ile te'kid edildikten sonra zahir isim kendileri üzerine atfedilmiştir.¹²⁰⁹

Arap dili ve Kur'ân-ı Kerimde asıl ve yaygın olan kullanım fasılanın -örneklerde olduğu gibi- munfasıl zamir olmasıdır. Bazen mefûl veya lâ-yı nâfiye gibi bir öge de ma'tûf ve ma'tûfun aleyhi birbirinden ayıran/uzaklaştıran bir fasıla olabilir.¹²¹⁰ Müellifin verdiği örneklere baktığımızda onun munfasıl zamir dışında mefûl, câru mecrûr, müstesna, kâne'nin haberi ve lâ-yı nâfiye gibi unsurları ma'tûf ve ma'tûfun aleyh arasına giren fasılalardan saydığı görülmektedir. Aşağıya alacağımız iki âyet konun anlaşılması açısından yeterli olacaktır.

فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ¹²¹¹ “Siz de ortaklarınızı toplayıp ne yapacağınızı kararlaştırın.”¹²¹¹ âyetinde geçen شُرَكَاءَكُمْ kelimesi merfû' okunan kıraate göre munfasıl zamir yerine kaim olan (onun te'kid işlevini yerine getiren) أَمْرَكُمْ mefûlü ile tek'id edilmiş ve فَأَجْمِعُوا daki merfû' muttasıl zamir olan vâv zamiri üzerine atfedilmiştir.¹²¹²

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاؤُنَا أَنِنَّا لَمُخْرَجُونَ¹²¹³ “İnkârcılar dediler ki: “Sahi, biz ve atalarımız toprak olunca mı diriltilip (hayat alanına) çıkarılacak mışız?”¹²¹³ Bu örnekte آبَاؤُنَا ism-i zahiri كُنَّا fiiline bitişik merfû' zamir üzerine atfedilmiştir. Zira ikisinin arasına kâne'nin haberi olan تُرَابًا kelimesi girmiş ve merfû' zamir ile kendisi üzerine atfedilen ismi birbirinden uzaklaştırmış ve te'kidin yerine kaim olmuştur.¹²¹⁴

Bâkûlînin yaptığı izaha göre yukarıda zikredilen iki örnekte ma'tûf ve ma'tûfun aleyh arasına merfû' munfasıl zamir veya başka bir fasıla girdiği için atıf işlemi her iki dil ekolüne göre de sahihtir. Burada dikkatimizi çeken husus müellifin fasıla olma hususunda

¹²⁰⁶ Bakara, 2/35.

¹²⁰⁷ Mâide, 5/24.

¹²⁰⁸ A'râf, 7/71.

¹²⁰⁹ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 2/1004; el-İstidrâk, 515; Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-masûn, 1/278.

¹²¹⁰ İbn Nâzım, Şerhu İbni'n-nâzım, 385; Neccâr, Dıyâu's-sâlik, 3/215.

¹²¹¹ Yûnus, 10/71.

¹²¹² Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 2/1004; el-İstidrâk, 515; Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 2/164; Mekkî b. Ebî Tâlib, Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân, 1/350; 'Ukberî, et-Tibyân, 2/681.

¹²¹³ Neml, 27/67.

¹²¹⁴ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 2/1006; 'Ukberî, et-Tibyân, 2/1013.

munfasıl zamiri asıl, mefûl gibi öğeleri ise hem atıf işlemini sahih kılmada hem de te'kid ifade etmede munfasıl zamirin yerine kaim unsurlar olarak görmesidir. Zeccâc da mefûl ve lâ-yı nâfiye'nin keliması takviye/te'kid etme fonksiyonlarından dolayı atfı sahih kıldıklarını belirtmektedir.¹²¹⁵

Kûfe ekolü, nesirde herhangi bir şarta gerek olmadan merfû' muttasıl zamir üzerine atıfta bulunulabileceğini iddia ederek bazı deliller ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda ileri sürdükleri delillerden biri de müellifin zikrettiği *وَهُوَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى* “O, ufkun en yüce noktasındayken asıl şekliyle göründü.”¹²¹⁶ âyetidir. Kûfeli Ferrâ'ya göre *فَاسْتَوَى* fiilinin faili merfû' müstetir bir zamir olup Cebrail'e, *هُوَ* zamiri ise Hz. Peygambere dönmektedir. Çünkü *اسْتَوَى* fiili iki fail gerektirmektedir. Dolayısıyla arada bir fasıla olmadığı halde *هُوَ* kelimesi merfû' muttasıl bir zamir üzerine atfedilmiştir. Âyetin anlamı da *اسْتَوَى النَّبِيُّ وَجِبْرِيلُ وَهُوَ* “güneş en yüksek doğuş noktasındayken Cebrail ve Hz. Muhammed doğruldu” şeklindedir.¹²¹⁷ ‘Ukeberî, bu görüşün zayıf olduğunu söylemektedir.¹²¹⁸

Ebû Ali'ye göre ise mübtedâ haberden oluşan *وَهُوَ بِالْأَفْقِ الْأَعْلَى* cümlesi *اسْتَوَى* fiilinin failinden haldir. Başındaki vâv da atıf harfi değil vâv-ı haliyedir. *اسْتَوَى* fiili de doğrulmak, düzelmek anlamına geldiğinde bir mefûl almaktadır. Bu durumda her iki zamir de Cebrail'e râci olup âyetin anlamı “Cebrail ufukta bulunduğu bir halde tek başına kuvvetle doğruldu,” şeklindedir.¹²¹⁹ Zeccâc, dilbilimcilerin şiir zarureti dışında arada te'kid olmadan merfû' muttasıl zamir üzerine atıfta cevaz vermediklerini vurgulayarak Ferrâ gibi düşünenleri eleştirmiştir ve âyetin “Cebrail ufukta bulunduğu bir halde hakkı sureti üzere tek başına kuvvetle doğruldu” anlamına geldiğini belirtmiştir.¹²²⁰

Bâkûlî, “bizim de katıldığımız bu yoruma göre bu âyet te'kid olmadan da merfû' muttasıl zamir üzerine atıf yapılabilir diyenler için delil teşkil etmez” diyerek açıkça Ebû Ali'den yana görüş beyan etmiştir.¹²²¹ Ancak Ebû Ali, merfû' muttasıl zamir üzerine doğrudan atfetmeyi caiz görmediğinden değil, âyetin bağlam ve anlamına daha uygun gördüğü için mezkûr âyeti bu şekilde tahlil etmiştir. Nitekim Ebû Ali, *وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ* “Tevrat'ta İsrâiloğulları'na, “Cana can, göze göz”¹²²² âyetinde ref' kıraatine

¹²¹⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/164.

¹²¹⁶ Necm, 35/6-7.

¹²¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1005-1006; *Keşfu'l-muşkilât*, 1289; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 4/180; Enbârî, *el-İnsâf*, 2/388.

¹²¹⁸ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1186.

¹²¹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1005.

¹²²⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/70.

¹²²¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/1006.

¹²²² Mâide, 5/45.

göre, merfû‘ munfasıl zamir ile te’kid veya fasıla olmadığı halde الْعَيْنُ lafzının فِيهَا zarfında gizli merfû‘ muttasıl zamir üzerine atfedilmesinin caiz olduğunu iddia etmiştir.¹²²³ Bu iddiasını ispat etmek için de مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا âyetinde de¹²²⁴ مَا أَشْرَكْنَا lafzının direkt أَشْرَكْنَا ifadesindeki muttasıl zamire atfedildiğini, ikisinin arasındaki lâ-ı nâfiye’nin ise atıf vâvından sonra geldiği için fasıla olamayacağını ileri sürmüştür. Ona göre şayet “lâ” edatı fasıla sayılsaydı أَسْكُنُ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ vb. âyetlerdeki fasılalar gibi vâvdan önce gelmesi icap ederdi.¹²²⁵ Bu durum aslında Ebû Ali’nin Kûfeliler gibi düşündüğünü göstermektedir. Nitekim Bâkûlî, “bu, Sibeveyhi başta olmak üzer Ebû Ali’nin tüm Basralılara itirazıdır”¹²²⁶ ifadeleri ile kendisi gibi Basralı olan Ebû Ali’yi desteklemiş ve merfû‘ muttasıl zamir üzerine doğrudan atfetme konusunda Kûfelilerin görüşünü tercih etmiştir. Vahidî ise مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا âyetinde lâ-ı nâfiye’nin fasıla görevi gördüğü için atfın sahîh olduğunu ve te’kidin terk edildiğini söylemektedir.¹²²⁷ Sîbeveyhi de “lâ” edatının kelâmı uzatması nedeniyle te’ikdin yerine kaim olduğu ve bu nedenle âyette atfın caiz olduğu görüşündedir.¹²²⁸

3.3. ATIF VÂV’ININ HAZFİ

Arap dilinde hazf üslubu harf, kelime ve cümle hazfî şeklinde gerçekleşmektedir. Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kurân*’nın çeşitli yerlerinde dağınık bir şekilde bazı harflerin hazfini ele almıştır. Müellifin, kitabın muhtelif yerlerine serpiştirdiği söz konusu harfleri konunun bütünlük arz etmesi hasebiyle bir arada ele almayı uygun bulduk. Söz konusu harflerden biri “atıf vâvı”dır.

Atıf edatlarının sözden düşürülmesinin cevazı ihtilaflı bir konudur. Dilcilerin çoğu hazfedilmesi durumunda mütekellimin muradının anlaşılamayacağı gerekçesiyle atıf harflerinin düşürülmesini caiz görmemektedir. Ebû Ali el-Fârisî, İbn ‘Ufûr ve İbn Mâlik gibi bazı âlimler ise bunun caiz olduğunu ifade etmektedirler.¹²²⁹ İbn Serrâc da harf/edat hazfinin kıyasî olmadığını fakat Arap dilinde mevcut olduğunu ifade etmektedir. Zira harfleri

¹²²³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1007.

¹²²⁴ En‘âm, 6/148.

¹²²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1007-1008.

¹²²⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1007-1008; *Keşfu’l-muşkilât*, 440; *el-İstidrâk*, 513-516; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 4/276.

¹²²⁷ Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 5/247.

¹²²⁸ Bâkûlî, *el-İstidrâk*, 515; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 4/276.

¹²²⁹ Ebu’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed es-Suheyli, *Netâicu’l-fiker fi’n-nahv* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1992/1412), 207; Salahuddîn Ebû Said Halil b. Keykeldî ed-Dimaşki el-‘Alâî, *el-Fusûlu’l-mufîde fi’l-vâvi’l-mezîde*, thk. Hasan Musa eş-Şa‘ir (Ammân: Dâru’l-Beşîr, 1999/1410), 124.

kullanmaktan amaç ihtisar/az sözle yetinmektir. Veciz bir ifadeyi daha da kısaltmaya çalışmak onu anlaşılmaz bir duruma koyabilir.¹²³⁰

Hazfî caiz görülen atıf harfleri و، ف ve أو edatlarıdır. “Vâv”ın hazfî diğer ikisine göre daha çoktur. Bunlarla yapılan atıf ameliyesinde atıf edatını hazfederek doğrudan ma‘tûfa geçmek bir karinenin varlığı ve iltibas olmaması şartına bağlanmıştır.¹²³¹ Bâkûlî, sadece “vâv” atıf harfinin Kur’ân’da hazfedilmesini ele almış diğer ikisine ise hiç değinmemiştir. Onun ifadelerinden Kur’ân-ı Kerimde mahzûf vâvın birçok örneği bulunduğu anlaşılmaktadır.¹²³²

Atıf vâvının müfretlerden ve cümlelerden hazfedilmesi caizdir. Ancak çoğunlukla cümlelerden hazfedildiği görülmektedir.¹²³³ Müfretlerden hazfedilmesine müellifin zikrettiği *“Artık onlar sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir”*¹²³⁴ âyeti şâhid gösterilebilir. Bâkûlî’ye göre âyetin takdiri *صَمُّ بُكْمٌ وَعُمِّيٌّ* şeklinde olup sondaki iki ma‘tuftan “atıf vâvı” hazfedilmiştir. Kur’ân-ı Kerimin bazı sûre veya âyetlerinde hazfedilen kelimeler veya harfler başka sûre veya âyetlerde zikredilmiş olabilir. Zikredilen kelimeleri hazfedilen kelimeler için bir tür karine kabul eden Bâkûlî, *“Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalmış sağırlar ve dilsizlerdir.”*¹²³⁵ âyetindeki *وَبُكْمٌ* kelimesinin vâvlı kullanılmasını yukarıdaki âyette aynı kelimedenden vâvın hazfedildiğine delil saymış, ardından bu âyetteki *وَفِي الظُّلُمَاتِ* sözünden de vâvın düştüğünü ve aslında *وَفِي الظُّلُمَاتِ* takdirinde olduğunu ifade etmiştir.¹²³⁶

Ebû Hayyân, lafızları ve vaz oldukları asıl anlamları farklı olan *صَمٌّ، بُكْمٌ، عُمِّيٌّ* kelimelerinin *هَمْ صَمٌّ بُكْمٌ عُمِّيٌّ* takdirinde hazfedilen bir mübtedâ için haber olduklarını, ancak “hakikate duyuları kapatmak” ortak anlamında birleştikleri için bir tek haber mesabesinde olduklarını ifade etmektedir.¹²³⁷ Arada atıf harfi olmadan da haberin müteaddid gelebileceğini savunanlar bu teville başvurmadan âyetten atıf vâvının hazfedilmediğini söylemektedirler. Atıf harfi olmadan bir mübtedâ için birden fazla haber gelemeyeceğini söyleyenler ise Ebû Hayyân’ın ifade ettiği yoruma başvurmaktadırlar.¹²³⁸ Her iki görüşe göre söz konusu kelimelerden “atıf vâvı” hazfedilmemiştir. Müellif ise her iki görüşten ayrı bir yol izleyerek vâvın hazfedildiğini belirtmiştir.

¹²³⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/275; *el-Muhtesab*, 1/51; Zerkeşî, *el-Burhân* 3/209.

¹²³¹ Dimaşkî, *el-Fusûlu’l-mufîde*, 124; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfî*, 3/640.

¹²³² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1370.

¹²³³ Zerkeşî, *el-Burhân* 3/211.

¹²³⁴ Bakara, 2/18.

¹²³⁵ En‘âm, 6/39.

¹²³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1370.

¹²³⁷ Ebû Hayyân *el-Bahru’l-muhîd*, 1/132; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 8/296.

¹²³⁸ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/165.

Atıf vâvının isim cümlesinden hazfedilmesine وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetliklerdir; onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹²³⁹ âyeti ile وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “İnkâr eden ve âyetlerimizi yalan sayanlara gelince onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalıcıdırlar.”¹²⁴⁰ âyeti örnekler gösterilebilir. Müellife göre Kur’ân-ı Kerimde bu türden âyetlerin hepsinde “atıf vâvı” hazfedilmiş olup âyet aslında هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ tevilindedir.¹²⁴¹ Her iki âyette de الَّذِينَ lafzı mübtedâ, kendilerinden sonraki cümle onun sılası, cümleleri ise onun haberidir. Müellifin yaptığı teville göre konumuz olan iki cümle ise “atıf vâv”ın takdiri ile haber cümlesi üzerine atfedilmiştir. Zira ma’tûf ve ma’tufün aleyh cümlesinde bulunan aid (işaret ismi ve zamir) her iki cümleyi birbirine bağlamada atıf bağlacı vazifesi görmektedir. Bu nedenle atıf vâvının hazfedilmesi de zikredilmesi de caizdir.¹²⁴²

Müellif dışındaki hemen tüm dilcilere göre her iki misalde zikredilen هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ cümlesi ikinci haber veya cümle-i hâliyedir. Zi’l-hâl (الَّذِينَ) ile irtibatlarını sağlayan bir aidin/zamirin bulunması nedeniyle rabt edatı olan vâvı zikretmeye ihtiyaç yoktur, ancak هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ şeklinde vâvlı söylenmesi daha güzeldir.¹²⁴³ Çünkü cumhura göre hâl konumunda olan isim cümlelerinde zi’l-hâl ile irtibat sağlamak için zamir veya vâv-ı hâliye’den birinin zikri ile iktifa etmek caizdir.¹²⁴⁴ Bu görüştekilere göre mahzûf vâv, müellifin iddia ettiği gibi atıf edatı değil, başında bulunduğu cümlelerin hâl olduğuna delalet eden “vâv-ı hâliye”dir. Mevzu bahis cümlelerin müste’nefe¹²⁴⁵ veya müfessire¹²⁴⁶ olma ihtimalinin de mevcut olduğu ifade edilmektedir. Bu iki takdire göre âyette vâvın hazfî söz konusu değildir.

Bâkûlî’nin isim cümlesinden vâvın hazfî için verdiği örneklerden biri de سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ “Onlar üç kişidir; dördüncüleri de köpekleridir”¹²⁴⁷ âyetidir. Ona göre رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ cümlesi kendisinden öncesi için sıfat, hâl veya haber olamaz. Öyle ise ثَلَاثَةً ifadesi aslında هُمْ ثَلَاثَةً şeklinde isim cümlesidir. رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ cümlesinden ise atıf vâvı hazfedilmiş olup

¹²³⁹ Bakara, 2/82.

¹²⁴⁰ Bakara, 2/39.

¹²⁴¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1370; *el-İbâne*, 193; *Keşfu’l-muşkilât*, 497.

¹²⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1371; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 2/206; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 3/102.

¹²⁴³ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/48. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/56-2/1186; 1/56; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/48-252; Fârisî, *el-Hucce*, 2/203-3/231; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 1/89; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/132; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/276; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/306-307; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 3/344; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 3/591.

¹²⁴⁴ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 3/589.

¹²⁴⁵ Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 3/262.

¹²⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/276.

¹²⁴⁷ Kehf, 18/22.

iki isim cümlesi birbiri üzerine atfedilmiştir. Devamındaki وَيَقُولُونَ سَبْعَةً وَثَامِنُهُمْ كُلُّهُمْ “onlar yedi kişidir, sekizincisi köpekleridir diyecekler.”¹²⁴⁸ cümlesinde vâvın zikri öncesinde geçen iki cümleden atıf vâv’ının hazfedildiğinin delilidir.¹²⁴⁹

Ardışık isim cümlelerinden hazfedilen edatın sadece atıf vâvı olarak kabul edilmesi müellife has bir görüş gibi görünmekte olup onun eserleri dışında başka bir yerde buna rastlanmamıştır.¹²⁵⁰ Müellif dışındaki diğer bilginlerin çoğu bu tür vâvları vâv-ı hâliye olarak değerlendirmekte ve hâl cümlesinde zi’l-hâle dönen aid zamir bulunduğu takdirde onun hazfedilmesinin caiz ancak zikredilmesinin irtibatı kuvvetlendirme açısından daha güzel olduğunu ifade etmektedirler.

Yukarıda ele aldığımız örneklerde “vâv” edatı isim cümlesinden hazfedilmiştir. Müellife göre رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا “Rabbimiz! Şunlar azdırdığımız kimselerdir. Kendimiz azdırdığımız gibi onları da azdırdık.”¹²⁵¹ âyetinde “atıf bağlacı” fiil cümlesinden önce düşürülmüştür. Ebû Ali’ye göre أَغْوَيْنَاهُمْ ifadesi, cümle-i müste’nefe olup i’râb açısından makabli ile bir ilişkisi yoktur. Diğer dilcilere göre هَؤُلَاءِ mübtedâ, sıla ve mevsûlden müteşekkîl الَّذِينَ أَغْوَيْنَاهُمْ cümlesi onun sıfatı, أَغْوَيْنَاهُمْ cümlesi de onun haberidir.¹²⁵² Bu iki yoruma göre sözü edilen cümleden atıf edatının düşmesi söz konusu değildir. Bâkûlî ise bahsi geçen cümlelerin وَأَغْوَيْنَاهُمْ anlamında olup “vâv” edatının hazfedildiğini vurgulamaktadır.¹²⁵³ Mübtedânın hazfî bahsinde ise bazı nedenlerden dolayı أَغْوَيْنَاهُمْ cümlesinin هَؤُلَاءِ için haber olamayacağını dolayısıyla cümle-i müste’nefe olması gerektiğini ve kendisinde bulunan zamirin öncesiyle irtibatı sağladığı için vâvın zikrine gerek bırakmadığını dile getirerek Ebû Ali’nin yolundan gitmiştir.¹²⁵⁴ Müellifin bu açıklamasından anlaşıldığı kadarıyla onun söz konusu cümleden hazfedilen vâvdan kastı gerçek anlamda atıf harfi değil, öncesindeki ve sonrasındaki cümlelerin birbirine atfedilmesinin mümkün olmadığını gösteren ve yeni bir cümlelerin başladığını bildiren vâv-ı isti’nâfiye’dir.

¹²⁴⁸ Kehf, 18/22.

¹²⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1370-1371; *el-İbâne*, 193; *Keşfu’l-muşkilât*, 749-750.

¹²⁵⁰ Bkz. Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1370-1371; *el-İbâne*, 193; *Keşfu’l-muşkilât*, 497.

¹²⁵¹ Kasas, 28/63.

¹²⁵² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1024; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/426; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 8/318; Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedyûvî (Beyrut; Dâru’l-Kelim’t-tayyib 1998/1419), 2/652; Derviş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 7/361.

¹²⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1371; *Keşfu’l-muşkilât*, 1027.

¹²⁵⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/331-333; *Keşfu’l-muşkilât*, 1028.

3.4. HARF-İ CERRİN HAZFİ

Arap dilinde geniş bir kullanım alanına sahip olan cer harfleri, kullanıldıkları cümlede isim ile fiil veya şibh-i fiil arasında irtibat sağlamakta ve fiilin anlamını isme ulaştırmaktadır. Cer harfinin hazfedildiğini tespit etmek söz konusu irtibatı daha iyi anlamayı sağlayacaktır. Arap dilinde asıl olan cer harflerinin kelimada zikredilmesidir. Bununla beraber tahfif, ihtisar ve kesret-i istimal gibi bazı nedenlerden dolayı hazfedildikleri görülmektedir. Bu hazif, kıyâsî (kurallı) ve semâî (kural dışı) şeklinde ikiye ayrılmaktadır.¹²⁵⁵

Bâkûlî, Kur’ân-ı Kerimde cer harflerinin hazfi üzerinde durmuş ve konuyla ilgili pek çok örnek vermiştir. Fakat mahzûf cer harflerinin hangileri olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Verdiği örneklerden hareketle tespit ettiğimiz mahzûf cer harfleri şunlardır:

3.4.1. İlâ’nın Hazfi

Harf-i cer denilen söz birimleri, fiillere anlam yüklemede son derece önemli bir öneme sahiptirler. Bu nedenle hangi fiilin hangi harf-i cer ile kullanıldığını ve bu kullanımda kazandığı anlamı iyi bilmek gerekmektedir. Bu bağlamda müellif, Arapların هَدَيْتُهُ إِلَى هَدَيْتُهُ fiilini “Bizi doğru yola ilet.”¹²⁵⁶ âyetindeki gibi ilâ cer harfi ile kullandıklarını bu nedenle إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “ve onları kendine ulaştıran dosdoğru bir yola iletecektir.”¹²⁵⁹ âyetlerinde harf-i cerrin zikredilmesi yukarıdaki âyette “ilâ”nın hazfedilişinin delilidir.¹²⁶⁰

3.4.2. Be’nin Hazfi

Kur’ân-ı Kerimde hazfedilen harflerden biri de “be” cer harfidir. “Enne” (أَنَّ) edatı ile mastar tevilinde olup öncesindeki bir amile ma’mûl olan isim cümlesinde enne’den önce harf-i cer kıyasen hazfedilir.¹²⁶¹ Bâkûlî, Kur’ân-ı Kerimde geçen وَيَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ

¹²⁵⁵ Şâtıbî, *el-Mekâsıdu’s-şâfiye*, 3/701; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/532-535; 56; Abdülkerim Halid et-Teymî, *el-Hazf ve’t-takdîr, ru’yetun fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Mecelletu Âdâbi’l-Basra, 51 (2010): 104.

¹²⁵⁶ Fatiha, 1/5.

¹²⁵⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/187; Nehhâs, *‘Îrâbu’l-Kur’ân* 6/96; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/8; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/15; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/520.

¹²⁵⁸ Şûrâ, 42/52.

¹²⁵⁹ Nisâ, 4/175.

¹²⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/187; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/403; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/520.

¹²⁶¹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 3/346; Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş fi fenneyi’n-nahvi ve’s-sarf*, 2/88; Zeynuddîn Muhammed b. Pir Ali el-Birgevî, *İzhâru’l-esrâr fi’n-nahv* (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 2009/1430), 58; Galâyînî, *Câmi’u durusi’l-‘arabiyye*, 3/193.

جَنَاتٍ “İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele.”¹²⁶², لَّهُمْ أَجْرًا “iyi işler yapan mü'minler için büyük bir mükâfat olduğunu müjdele.”¹²⁶³ vb. âyetlerde, تَبَشِّر mastarından türetilen bütün fiillerden sonra “be” harfinin hazfedildiğini ifade eder. Ona göre Nisâ sûresinin بَشِّرَ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا “Münafıklara, kendileri için elem dolu bir azap olduğunu müjdele”¹²⁶⁴ âyetinde “be”nin, enne’den önce açıkça zikredilmesi bunun ispatıdır. Bu vb. âyetlerin takdiri بِأَنَّ لَهُمْ şeklinde olup Sîbeveyhi’ye göre müevvel mastar cer harfinin hazfinden sonra mahallen mansûb olup öncesindeki fiilin ma’mûlû konumundadır. Halil b. Ahmed ve Kisâi’ye göre ise cer harfi hazfedilse de ameli devam ettiği için müevvel mastar mahallen mecerûrdur.¹²⁶⁵ Zeccâc ise her iki konumun da sahih olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶⁶ “Enne” ve “en” kelimelerinden önce harf-i cerrin hazfedildiği her yerde onlardan sonraki ifadenin mahallinin konumu hakkında bu ihtilaf geçerlidir.¹²⁶⁷

Kur’ân-ı Kerimde müellifin ifade ettiği özellikte dört âyet bulunup hepsinde de “be” cer harfi hazfedilmiştir.¹²⁶⁸ Fakat söz konusu nazif bu dört âyete özel değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi “en-i masdariye” ve “enne”den önce harf-i cer kıyasen hazfedilir. Müellif, Sîbeveyhi ve Halil’e nispet ettiği görüşlerde ise yanılmış olup doğrusu onun ifade ettiğinin aksinedir.¹²⁶⁹

3.4.3. Min’in Hazfi

Kur’ân-ı Kerimde hazfedilen cer harflerden biri de “min” (مِنْ) harfidir. Muzâri fiilini nasbden en-i mastariye (أَنَّ)’den önce cer harfi kıyasen hazfedilir.¹²⁷⁰ Örneğin müellifin zikrettiği إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا “Şüphesiz ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez.”¹²⁷¹ âyetinde müevvel mastardan önce “min” cer harfi hazfedilmiş olup âyetin takdiri لَا يَسْتَحْيِي مِنْ ضَرْبِ الْمَثَلِ

¹²⁶² Bakara, 2/25.

¹²⁶³ İsrâ, 17/9.

¹²⁶⁴ Nisâ, 4/138.

¹²⁶⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/187-188; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/101; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/41; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/38; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/108; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/211; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 9/164.

¹²⁶⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/346.

¹²⁶⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i ‘râbi’l-Kur’ân*, 1/99.

¹²⁶⁸ Diğer ikisi ise Kehf ve Yûnus sûrelerinin 2. âyetleridir.

¹²⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/129; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/346.

¹²⁷⁰ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/346; Ebu’l-Fidâ, *el-Kunnâş fi fenneyi’n-nahvi ve’s-sarf*, 2/88; Galâyînî, *Câmi’u durusi’l-‘arabiyye*, 3/193.

¹²⁷¹ Bakara, 2/26.

şeklindedir.¹²⁷² Arap dilinde cer harfinin “en” ile müevvel mastardan hazfedilmesi yaygındır ve güzel görülmüştür. Ancak ضَرْبٍ gibi açık mastarlardan hazfedilmesi hoş karşılanmamıştır.¹²⁷³

Bazen cer harfî hazf olunur, mecrûr da mansûb kılınarak amilin onda vasıtasız olarak amel etmesi sağlanır. Bu işleme “hazif ve îsâl”, mansûb olan isme de “mansûb bi nez‘î-l-hâfid” (harf-i cerrin atılmasıyla mansûb olan isim) denilir. Harf-i cerrin bu şekilde cümleden düşürülmesi semâî (kural dışı)dır.¹²⁷⁴ Örneğin müellifin istidlâl ettiği وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا “Mûsâ tayin ettiğimiz vakitte buluşmak üzere kavminden yetmiş adam seçti.” âyetinde قَوْمَهُ kelimesinin takdiri مِنْ قَوْمِهِ olup kendisinden “min”in hazfedilmesiyle mansûb olmuş ve اخْتَارَ fiilinin قَوْمَ kelimesinde amel etmesine imkân verilmiştir.¹²⁷⁵

3.4.4. Lâm’ın Hazfî

Mefûlun fih ve mefûlun leh’ten -bazı şartlara bağlı olarak- harf-i cerrin hazfî kıyasen caizdir. Harf-i cer hazfedildiğinde daha önceden mecrûr olan kelime doğrudan amiline eklenerek mahallî i‘râb açığa çıkarılır; mecrûr mefûlse lafzen mansûb, nâib-i fâil ise lafzen merfû‘ olur.¹²⁷⁶ Bu bağlamda müellif, وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَفَضَتْ غَرْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَتَكَانًا تَتَخَذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا “Sakın, bir grubun diğer gruptan daha güçlü olması sebebiyle yeminlerinizi aranızda (güçsüzler aleyhine) bir kandırma aracı yaparak, ipliğini iyice büktükten sonra geri çözen kadın gibi olmayın.”¹²⁷⁷ âyetinde أَنْ تَكُونَ müevvel mastarının تَكُونَ takdirinde olduğunu ve “lâm” harfinin hazfedilmesiyle “mefûlun leh” olduğunu vurgulamıştır.¹²⁷⁸ Zeccâc’a göre ise âyet أَنْ تَكُونَ بِأَنْ takdirinde olup “en”den önce “be” harfî hazfedilmiştir.¹²⁷⁹ Bâkûlî, بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يَنْزِلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ “Allah’ın, kullarından dilediğine peygamberlik ihsan etmesini kışkandıkları için Allah’ın indirdiğini inkâr ederek kendilerini harcamaları ne kötü!”¹²⁸⁰ âyetinde ise أَنْ يَنْزِلَ اللَّهُ ifadesinin aslında أَنْ يَنْزِلَ olduğunu ve mahzûf harf-i cer vasıtası ile بَغْيًا mastarına müteallik olduğunu beyan etmektedir.¹²⁸¹ Müellif, Keşfu’l-muşkilât’ta mezkûr ifadenin بَغْيًا عَلَى أَنْ يَنْزِلَ اللَّهُ

¹²⁷² Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/187-189; ‘Ukberî, et-Tibyân, 1/43; Sîrâfî, Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi, 3/391; ‘Udayme, Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm, 9/243.

¹²⁷³ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/187-189; Sîrâfî, Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi, 3/391.

¹²⁷⁴ Zerkeşî, el-Burhân, 3/215; Ebu’l-Fidâ’, el-Kunnâş fî fenneyi’n-nahvi ve’s-sarf; 2/87-88; Birgevî, İzhârü’l-esrârî, 58; Galâyînî, Câmi’u durusi’l-‘arabiyye, 3/195-196.

¹²⁷⁵ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/200.

¹²⁷⁶ Birgevî, İzhârü’l-esrâr, 57-58; Abdullah Eyyûb el-Ensârî, Şerhu’l-İzhâr (y.y.: ts.), 34-40.

¹²⁷⁷ Nahl, 16/92.

¹²⁷⁸ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/222; Vahidî, et-Tefsîru’l-basît, 13/182; Dervîş, İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu, 5/359.

¹²⁷⁹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/222; Nehhâs, İ’râbu’l-Kur’ân, 2/259; Vahidî, et-Tefsîru’l-basît, 13/182.

¹²⁸⁰ Bakara, 2/90.

¹²⁸¹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1/192; Zemahşerî, el-Keşşâf, 1/165.

أَيُّ حَسَدًا عَلَيْهِ teviline olduğunu belirterek cümleden düşürülen cer harfinin “ ‘alâ” olduğuna işaret etmiştir. Zemahşerî, âyeti tefsir sadedinde her iki takdiri de uygun bulmuştur.¹²⁸²

3.4.5. ‘An’ın Hazfi

Fiillerle kullanılan harf-i cerlerin değişmesiyle anlamları da değişebilir. Hatta bazı fiillerin farklı harf-i cerle kullanıldığında zıt anlam ifade ettiği görülmektedir. Örneğin رَغِبَ fiili, “fi” harf-i ile kullanıldığında “gayret etmek, istemek” anlamına gelmekte iken “an” ile kullanıldığında ise diğerinin zıddı olan “yüz çevirmek, uzaklaşmak” anlamına gelmektedir.¹²⁸³ Bununla ilgili olarak Bâkûlî, وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ “*Nikâhlamak da istemediğiniz yetim kadınlar hakkında*”¹²⁸⁴ âyetinin رَغِبَ fiiliden sonra “fi” harfinin hazfi ile وَتَرْغَبُونَ فِي أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ لِمَالِهِنَّ “*Malları için nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar hakkında*” manasında olması veya “an” harfinin hazfi ile وَتَرْغَبُونَ عَنْ نِكَاحِهِنَّ لِذِمَامَتِهِنَّ “*Çirkinliklerinden dolayı nikâhlamak da istemediğiniz yetim kadınlar hakkında*” anlamına gelmesinin caiz olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸⁵ Birinci takdire göre رَغِبَ fiilinden “fi” harf-i cerri, ikinci takdire göre ise “an” harf-i cerri hazfedilmiştir. Harf-i cerrin hazfî ibarenin her iki manaya yorumlanmasına, dolayısıyla anlamda zenginliğe vesile olmuştur. Taberî, birinci takdirin daha evlâ olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸⁶

3.4.6. Fî’nin Hazfi

Konu dikkatle incelendiğinde Bâkûlî’nin serdettiği örneklerin çoğunda cer harfinin en-i masdariye’den önce hazfedildiği görülmektedir. Nitekim أَفَظْتُمْغُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ “*Şimdi onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz?*”¹²⁸⁷ âyetinin “fi” harf-i cerrin hazfiyle فِي أَنْ وَمَا لَنَا إِلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ takdirinde olduğunu açıkça beyan eden müellif, aynı şekilde أَفَظْتُمْغُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ “*Allah yolunda savaşmayıp da ne yapacağız?*”¹²⁸⁸ âyetinde de en-i masdariye’den önce “fi” harfinin hazfedildiğini ve âyetin أَلَّا نُقَاتِلَ وَمَا لَنَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ anlamına geldiğini vurgulamıştır.¹²⁸⁹

¹²⁸² Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 75; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/165.

¹²⁸³ Musa b. Muhammed b. el-Melyânî el-Ahmedî, *Mu’cemu’l-ef’âli’l-mute’adiyyeti bi harfin*, (Beyrut: Dâru’l-‘İlim li’l-Melâyîn 1979), 130.

¹²⁸⁴ Nisâ, 4/127.

¹²⁸⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/222; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 4/84; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/570; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 7/122-123; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 2/332.

¹²⁸⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/543.

¹²⁸⁷ Bakara, 2/75.

¹²⁸⁸ Bakara, 2/246.

¹²⁸⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/192, 194-195; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 1/99. ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/79; Nehâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/62; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 1/448.

3.4.7. ‘Alâ’nın Hazfi

Kur’ân-ı Kerimde hazfedilen harflerden biri de ‘alâ harf-i cerridir. Müellifin konu bağlamında zikrettiği *“Bekleme emri süresine ulaşmadıkça evlenme akdi yapmaya kalkışmayın.”*¹²⁹⁰ âyetinde *عُقْدَةُ النِّكَاحِ* ifadesinden ‘alâ cer harfinin düşürülmesi gibi. Âyetin *عُقْدَةُ النِّكَاحِ عَلَى* anlamında olduğunu belirten müellif, bu görüşünü Arap şiiri ile destekleyerek *عَزَمَ* fiilinin ‘alâ edatı ile kullanılması gerektiğine vurgu yapmıştır.¹²⁹¹ Müellifin mezkûr harfin hazfedilmesine ilişkin zikrettiği bir diğer örnek de *لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ* “ant içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım.”¹²⁹² âyetidir. Ona göre âyetin aslı *عَلَى صِرَاطِكَ* şeklinde olup harfi cer cümleden düşürüldüğü için fiil doğrudan mefûlünde amel etmiştir.¹²⁹³ Zeccâc’a göre, *صِرَاطِكَ* kelimesinden önce ‘alâ harfinin hazfedimesi hususunda nahivciler arasında ihtilaf yoktur.¹²⁹⁴

3.4.8. Vâv’ın Hazfi

Arap dilinde birçok fonksiyonu olan “vâv” harfinin kullanımlarından biri de yemin ifade etmesidir. “Kasem vâvı” yalnız zahir isimlerin başına gelir ve kendisinden önce yemin ifade eden fiil zaruri olarak hazfedilir. Bazen de vâv’ın kendisi yemin cümlesinden hazfedilir.¹²⁹⁵ Bâkûlî, kasem vâv’ının hazfine dair getirdiği tek örnek olan *لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ* “Hayır! Kesin bilgi ile bilmiş olsaydınız.”¹²⁹⁶ âyetinde bazılarının *عِلْمَ* kelimesinden önce kasem vâv’ının düştüğünü ve âyetin *الْيَقِينِ* *وَعِلْمَ* takdirinde olduğunu iddia ettiklerini nakleder.¹²⁹⁷ Bunlara göre câr ve mecrûrdan oluşan *الْيَقِينِ* *وَعِلْمَ* terkihi mahzûf bir fiile müteallik olup kasem cümlesidir. *لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ* cümlesi ise kasemin cevabıdır. Bazıları ise *عِلْمَ* kelimesinin *تَعْلَمُونَ* fiilinin mefûlü mutlakı olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹⁸ Buna göre harf-i cerrin hazfedilmesi söz konusu değildir.

Birinci görüş, *لَوْ تَعْلَمُونَ* ifadesi üzerine vakıf yaparak ondan sonraki ifadeyi yeni bir cümle olarak kabul eden bazı dilcilere aittir. Bu görüş zorlama bir tevil olup hoş karşılanmamıştır. İkincisi ise dilcilerin cumhuruna ait olup genel kabul gören görüştür.¹²⁹⁹

¹²⁹⁰ Bakara, 2/235

¹²⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/194; *Keşfu’l-muşkilât*, 170.

¹²⁹² A’râf, 7/16.

¹²⁹³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/209; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân* 2/324; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/16.

¹²⁹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/209; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/324.

¹²⁹⁵ Şâtıbî, *el-Mekâsıdu’s-şâfiye*, 3/710; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 473; Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 2/479.

¹²⁹⁶ Tekâsür, 102/5.

¹²⁹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/228; *Keşfu’l-muşkilât*, 278; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 5/177; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1302; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 24/283.

¹²⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/228; *Keşfu’l-muşkilât*, 278.

¹²⁹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/228; *Keşfu’l-muşkilât*, 278. Muhakkikin notu.

3.4.9. Kef'in Hazfi

Bâkûlî, “kef” harf-i cerrini de Kur’ân’da hazfedilen kelimelerden biri olarak kabul etmektedir. Ona göre *“خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى” Allah, “Tut onu ve korkma, biz onu hemen eski haline döndüreceğiz” buyurdu.*”¹³⁰⁰ âyetindeki *سِيرَتَهَا* kelimesinden önce “ilâ” harfi hazfedilip *إِلَى سِيرَتَهَا* (onu eski haline döndüreceğiz) anlamında olması¹³⁰¹ veya kendisinden önce “kef” harfinin düşürülüp *كَسِيرَتَهَا* (onu eskisi gibi yapacağız) takdirinde olması mümkündür.¹³⁰²

Muhakkik Dâlî, müellifin ikinci görüşü için *“dilciler arasında sadece müellif tarafından benimsen ikinci takdirin takdire muhtaç olduğunu ve Keşfu’l-muşkilât’ta yaptığı gibi yalnızca “ilâ”nın hazfine değinmesi daha münasip olurdu”* şeklinde tarizde bulunmuştur.¹³⁰³ Dâlî’nin yaptığı bu değerlendirmeye göre doğru olan müellifin yaptığı birinci takdirdir. İkinci takdir ise zorlama bir tevîl olup onu hal yoluna koymak için başka bir takım gereksiz tevellere başvurmak gerekmektedir.

3.5. NIDÂ HARFİNİN VE MÜNÂDÂ’NIN HAZFİ

Nidâ lügatte *“seslenme, çağırma, sesi yükseltme”* anlamlarına gelmektedir.¹³⁰⁴ Terminolojik açıdan ise, farklı yönlerden yapılmış birçok tanımından hareketle şöyle kapsayıcı bir tanım yapılabilir: *“أَدْعُوْا أَنَادِيْ” gibi mahzûf bir fiilin yerine lafzen veya takdiren geçen nidâ edatlarından biri ile muhataba seslenmek, onu sarf edilen sözün öncesinde uyarmak ve konuşanın sözüne kulak vermesini sağlamaktır.*”¹³⁰⁵ Ya da daha kısa bir ifade ile *“nida harflerinden biri ile kendisine seslenen isimdir”*¹³⁰⁶ şeklinde tanımlanabilir. Münâda gramer açısından zorunlu olarak hazfedilen fiil (*أَدْعُوْا أَنَادِيْ*) için mefûlün bih’tir¹³⁰⁷ ve fiilleri hazfedilen mefûllerin en çok kullanılanıdır.¹³⁰⁸ Nidâ olgusu, nidâ (çağırma) edatı ve münâda (çağrılan) olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır. *يَا مُحَمَّدُ إِذْهَبْ إِلَى السُّوقِ* nidâ harfi,

¹³⁰⁰ Taha, 20/21.

¹³⁰¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/210; *Keşfu’l-muşkilât*, 822; Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 3/355; Ebû ‘Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 2/18; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basî*, 14/383.

¹³⁰² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/210.

¹³⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/210. Muhakkikin notu.

¹³⁰⁴ Ferahîdî, “Ndy”, *Kitâbu’l-‘ayn*, 8/72; İsfahânî, *el-Mufredât*, 796; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, 40/60.

¹³⁰⁵ Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş fi fenneyi’n-nahvi ve’s-sarf*; İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-fevâid*, 3/385; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 41; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 4/1; Kaçar, *Edebî Yönden Hazîf Üslûbu*, 267.

¹³⁰⁶ İbn Ya’îş, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 281; Abdullah el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi’l-hudûd*, 207.

¹³⁰⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 281; *Şerhu Katri’n-nedâ*, 209; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/420; Muhammed el-Antâkî, *el-Minhâc fi’l-kavâ’idi ve’l-i’râb* (Beyrut: Dâru’s-Şarki’l-‘Arabî ts.), 93; Mehmet Akif Özdoğan, *Arap dili ve Grameri Araştırmaları –Makaleler-* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 126.

¹³⁰⁸ Arapçada fiili hazfedilerek mefûlün bih olarak kullanılan beş ifade biçimi bulunmaktadır. Bunlar, münâdâ, iştigâl, iğra, tahzîr ve ihtisâstır. Bunlardan yaygın olarak kullanılan münâdâdır.

مُنَادَا olup hazfedilen fiil için mefûlün bih'tir. إِذْهَبْ إِلَى السُّوقِ ifadesi ise cümle-i isti'nâfiye olup nidâ yapısından bağımsızdır.

Arap dilinde bir varlığa seslenmek için vaz olunan başlıca nidâ edatları şunlardır: يَا، أَيَا، هَيَا، أَيُّ، آ، وَ. Bu edatlar çağrılanın uzak ve yakınlığına göre farklı şekillerde kullanılmaktadır. يَا ve أَيُّ yakın münâdâlar için, أَيَا، هَيَا uzak olan münâdâlar için, يَا bütün münâdâlar için, وَ daima يَا ise nadiren mendûb (ağıt yakılan kişi) için kullanılmaktadır.¹³⁰⁹

Mu'rablık-mebnîlik, müfred-mürekkep, akil ve gayr-ı akil gibi farklı açılardan kategorize edilen münâdâ, müfred alem, nekre-i maksûde, muzâf, şebhi muzâf ve nekre-i gayr-ı maksûde şeklinde beş kısma ayrılmaktadır.¹³¹⁰ Bâkûlî, “*Kur’ân’da nidâ edatı ve münâdânın hazfî*” başlığıyla Kur’ân âyetleri çerçevesinde nidâ edatı ve münâdânın hazfîni ele almıştır. Nidâ bahsi başlı başına bir tez konusu olacak kadar geniş bir mevzudur. Bu nedenle biz de yukarıdaki izah ile yetinecek ve Bâkûlî’nin söz konusu iki konu için verdiği örneklerin tahliline geçeceğiz.

3.5.1. Nidâ Harfinin Hazfî

Nidâ edatının muhataba seslenmek ve onu söylenecek sözün öncesinde uyarmak ve ikaz etmek için kullanıldığını ifade etmiştik. Dolayısıyla bu edatın nidâ cümlesinde zikredilmesi asıl olandır. Ancak bazen mütekellim birtakım edebî maksatlara bağlı olarak doğrudan muhataba seslenerek nida harfini sözden düşürür. Bu bağlamda gramer bilgileri nidâ edatının hazfîni bazı durumlarda caiz görürken, bazı durumlarda caiz görmemektedirler. Söz konusu hazif, işlevselliği ve Arap dilinde yaygın olarak kullanılmasından dolayı nida harfleri içinde sadece يَا edatına mahsustur.¹³¹¹ Bazı amaç ve gayelere matuf olarak Arap dilinde sıkça başvurulmuş bu hazif şekline Kur’ân-ı Kerimde çokça başvurulmuştur.

Hazif özelliğinin يَا edatına mahsus olmasından dolayı Bâkûlî sadece onun hazfîne değinmiş ve “*bu hazif (nidâ harfî ve münâdânın hazfî) caiz ve güzeldir, fasih kelimada varid olmuştur*” sözleriyle söz konusu hazfîni fasih Araplarca güzel karşılandığını ifade ettikten sonra her iki hazif türü için Kur’ân-ı Kerimden örnekler vermiştir. Nidâ edatı aşağıdaki durumlarda hazfedilmektedir:¹³¹²

¹³⁰⁹ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/48; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 413; İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 4/5; Antâkî, *el-Minhâc*, 93; İd, *en-Nahvu’l-musaffa*, 496; Galâyînî, *Cami’u’d-durûsi’l-‘arabiyye*, 539.

¹³¹⁰ Hasan, *en-Nahvu’l-vâfî*, 4/9; Galâyînî, *Cami’u’d-durûsi’l-‘arabiyye*, 539; Râcîhî, *et-Tatbîku’n-nahvî*, 320/331.

¹³¹¹ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/362; İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 4/7; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfî*, 4/3,5; Kaçar, *Edebî Yönden Hazif Üslûbu*, 267.

¹³¹² Mekûdî, *Şerhu’l-Mekûdî*, 237; İbn Kayyım, *İrşâdu’s-sâlik*, 2/655-656.

1. Münâda ‘âlem (özel isim) olduğunda. Örneğin müellifin zikrettiği يُوسُفُ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا “Yûsuf! Sen bunu olmamış say.”¹³¹³ âyetinde Arap dilinde çok kullanılmasından ve kelamın delaletinden dolayı nidâ edatı münâdâdan önce zikredilmemiştir. Âyetin anlamı يَا يُوسُفُ şeklindedir.¹³¹⁴ Zemahşerî, nidâ edatının hazfî, Yusuf (a.s.)’ım Mısır Azîz’i nezdindeki manevî yakınlığına ve kendisine verilen değer ve iltifata delalet ettiğini ifade etmektedir.¹³¹⁵

2. Münâda muzâf olduğunda. Örneğin Bâkûlî, رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِكْرَامًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا “Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma! bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme!”¹³¹⁶ âyetinde üç yerde muzâf olan رَبَّنَا kelimesinden önce nidâ edatının hazfedildiğini belirtmektedir. Müellif ayrıca Kur’ân-ı Kerimde mansûb ve muzâf olarak kullanılan tüm رَبَّنَا ifadelerinden önce nidâ harfinin hazfedildiğini ve hepsinin يَا رَبَّنَا açılımında oluşunu vurgulamaktadır.¹³¹⁷ Kur’ân-ı Kerimde sadece iki âyette münâda olan رَبْ kelimesinden önce nida edatı lafzen zikredilmiştir.¹³¹⁸

3. أَيُّهَا - أَيُّهَا edatlarından önce. İlk iki madde için örnek getiren Bâkûlî buna örnek vermemiştir. Bunun nedeni muhtemelen onu da birinci şıktaki gibi müfred münâdâ kategorisine koyması veya diğer ikisi kadar Kur’ân-ı Kerimde kullanılmamasıdır. أَيُّهَا - أَيُّهَا edatlarından önce nida harfinin hazfine سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَا النَّفْلَانِ “Sizin için de (hesap sorma) vaktimiz olacak, ey sorumluluk yüklenmiş iki varlık!”¹³¹⁹ âyeti kerimesi örnek verilebilir.¹³²⁰ Âyet, يَا أَيُّهَا النَّفْلَانِ takdirindedir.

Münâdâ nekre-i gayr-ı maksûde, müsteğâs, mendûb, muhatap zamiri, Allah lafzı olduğunda veya taaccüp manası ifade ettiğinde nidâ edatının lafzen düşürülmesi caiz olmayıp zikredilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmektedir.¹³²¹ İşaret ismi ve nekre-i maksûde olan münâdâdan nidâ edatının düşürülmesi hususu ise dilciler arasında ihtilaf konusudur. Basralı dilciler bazı dilsel nedenlerle söz konusu hazfin doğru olmadığını söylerken, Kûfeli dilciler

¹³¹³ Yûsuf, 12/29.

¹³¹⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1097; *Şerhu’l-Luma’*, 260; Zeccâc, *Me‘ânî’l-Kur’ân*, 3/104; Nehhâs, *Î‘râbu’l-Kur’ân*, 2/200; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/729.

¹³¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/461.

¹³¹⁶ Bakara, 2/286.

¹³¹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1097.

¹³¹⁸ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 3/599; Abdurrahman b. Hasan Habenneke el-Meydânî ed-Dımaşkî, *el-Belâgatü’l-‘Arabiyye* (Dımaşk: Dâru’l-Kalem 1996/1416), 1/242.

¹³¹⁹ Rahmân, 55/31.

¹³²⁰ İbn Kayyım, *İrşâdu’s-sâlik*, 2/656; Dervîş, *Î‘râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 9/409.

¹³²¹ Muhammed b. Ali es-Sabbân eş-Şâfiî, *Haşiyetu’s-Sabbân ‘ala Şerhi’l-eşmûni li-Efiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Darûl-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1997/1417), 3/200; İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 4/7-10; Neccâr, *Dıyâu’s-sâlik*, 3/246-249; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/4.

ise Arapların bazı kullanımlarından hareketle caiz olduğunu ileri sürmektedirler.¹³²² Bâkûlî, ثُمَّ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ “Sonra işte şimdi sizler birbirinizi öldürüyorsunuz”¹³²³ âyeti bağlamında söz konusu ihtilafa şu şekilde değinmiştir:

Bazı Kûfeli dilcilere göre âyetteki أَنْتُمْ kelimesi mübtedâ, تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ cümlesi onun haberidir. Âyetin açılımı يَا هَؤُلَاءِ أَنْتُمْ ثُمَّ هَؤُلَاءِ şeklinde olup nidâ edatı münâdâ olan işaret isminden önce hazfedilmiştir. Nidâ cümlesi ise mübtedâ haber arasında gelmiş bir cümle-i i'tirâziyedir. Nitekim nidâ cümlesi şart-ceza ve mastar ile ma'mûlû arasında da ara cümle olarak gelebilmektedir.¹³²⁴ Müellif ise bu âyette nidâ edatının mahzûf olmadığını ve هَؤُلَاءِ kelimesinin ism-i işaret veya ism-i mevsûl olarak iki farklı şekilde أَنْتُمْ için haber olabileceğini söyleyerek Basralı dilcilere muvafakat etmiştir.¹³²⁵ Ebû Hayyân da bu görüşün tercihe şayan olduğunu ifade etmektedir.¹³²⁶ Müellif, *Keşfu'l-muşkilât* isimli eserinde bu âyeti ele alırken يَا هَؤُلَاءِ kelimesinin يَا أَيُّهَا تَاKDIRİNDE أَيُّهَا için sıfat olabildiğini ancak أَيُّهَا ifadesinin sıfatından nidâ harfini hazfetmenin caiz olmadığını söyleyerek nidâ edatının işaret isminden önce hazfedilebileceğini savunan görüşün zayıf olduğunu vurgulamıştır.¹³²⁷

Allah lafzı münâdâ olduğunda nidâ edatının hazfi caiz görülmemiştir. Ancak sonuna şeddeli “mîm” bittiğinde nidâ edatının hazfedilmesi hususunda ihtilaf vardır. Basra ekolüne göre اللَّهُمَّ kelimesindeki mîm, nidâ edatının yerine bedel olarak gelmektedir. Bu sebeple ikisinin bir arada kullanılması caiz değildir. Kûfeli dilcilere göre ise ikisini يَا اللَّهُمَّ şeklinde bir arada söylemekte bir beis yoktur.¹³²⁸ Bâkûlî, قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ “De ki: “Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım!”¹³²⁹ âyetini tahlil ederken اللَّهُمَّ kelimesindeki mîm harfinin mahzûf olan nidâ edatının yerine bedel olarak geldiğini dolayısıyla ikisinin bir arada kullanılamayacağını açıkça ifade ederek Basra ekolünün görüşünü benimsemiştir.¹³³⁰

¹³²² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/362-366; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/200; Sabbân, *Haşiyetu's-Sabbân*, 3/201-202; Mekûdî, *Şerhu'l-Mekûdî*, 237.

¹³²³ Bakara, 2/85.

¹³²⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1097; *Keşfu'l-muşkilât*, 65; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/86; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/363-2/431; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfıyyeti İbn Mâlik*, 3/257; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/138.

¹³²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1097-1099; *Keşfu'l-muşkilât*, 65; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/167.

¹³²⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 1/466.

¹³²⁷ Bâkûlî, *Keşfu'l-muşkilât*, 65.

¹³²⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/80; Nâzırı'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3566; İbn Kayyım, *İrşâdu's-sâlik*, 2/660.

¹³²⁹ Âl-i İmrân, 3/26.

¹³³⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1105-1106; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/394; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/349; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/486.

اللَّهُمَّ lafzının sıfat alması hususunda Muberrred-Ferrâ ile Sîbeveyhi arasında ihtilaf vardır.¹³³¹ Muberrred'e göre âyetteki مَالِكُ الْمَلِكِ ifadesi münâdânın sıfatıdır. Sîbeveyhi ise Allah lafzına mîm harfi bitiştikten sonra kendisine sıfat alamayacağını dolayısıyla sözü edilen ifadenin مَالِكُ الْمَلِكِ بِا takdirinde ikici bir münâdâ olduğunu iddia etmektedir.¹³³² Zeccâc ise اللَّهُمَّ lafzının يَا الله mesabesinde olduğunu dolayısıyla onun gibi sıfat alabileceğini savunmaktadır.¹³³³ Müellif, âyeti ele alırken her iki dilcinin konu hakkındaki görüşlerini aktarmış ve hiçbir tercihte bulunmamıştır.

3.5.2. Münâdâ'nın Hazfî

Arap dilinde nidâ edatının hazfedilmesi caiz olduğu gibi bazı durumlarda münâdânın da hazfedilmesi caizdir. Ancak münâdâ, sadece “yâ” edatından sonra hazfedilebilir. Diğer nidâ edatlarından sonra hazfedilmesi söz konusu değildir.¹³³⁴ Müellifin verdiği örneklere göre münâdâ aşağıdaki yerlerde hazfedilmektedir:

1. *يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ* edatından sonra. Müellif, *leyte*'den önce hazfedilen münâdâ için *“Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek...”*¹³³⁵ *“Keşke seninle aramız doğu ile batı kadar uzak olsaydı!”*¹³³⁶ *“keşke kavmim bilseydi!”*¹³³⁷ âyetleriyle istişhâd etmiştir. Ona göre, birinci âyetin anlamı *“Ey kavmim! Keşke dünyaya geri gönderilsek”* olup *“leyte”*den önce münâdâ olan قَوْمُ kelimesi hazfedilmiştir.¹³³⁸

Ebu Hayyân اَدْعُو fiilinin ve onun yerine getirilen nidâ edatının aynı anda hazfedilmesinin caiz olmadığını ileri sürerek âyetteki yâ harfinin nidâ edatı değil, tenbîh edatı olduğunu, dolayısıyla cümlede hazfedilmiş bir münâdânın olmadığını iddia etmektedir.¹³³⁹

2. Emir ve dua ifade eden fiillerden sonra. Müellifin misal verdiği *أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي* âyetinde¹³⁴⁰ *Kisâ*'nin *أَلَا* lafzını şeddesiz okuduğu kıraate bağlı olarak münâdânın hazfî ihtilaf konusu olmuştur. Muberrred'e göre örnekte emir fiilinden (يَسْجُدُوا) önce münâdâ hazfedilmiştir. Nidâ cümlesi cümle-i ibtidâiye olup önceki ile i'râb açısından bir alakası yoktur. Âyetin takdiri de *هَؤُلَاءِ اسْجُدُوا* şeklinde

¹³³¹ Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 7/3566.

¹³³² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1105-1106; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/150; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/250; Dervîş, *Î'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/486.

¹³³³ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/394; Nehhâs, *Î'râbu'l-Kur'ân*, 1/150; 'Ukberî, *et-Tibyân*, 1/20.

¹³³⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/386; Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1101-1104; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 10/159.

¹³³⁵ En'âm, 6/27.

¹³³⁶ Zuhurf, 43/38.

¹³³⁷ Yâsîn, 36/26.

¹³³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1101.

¹³³⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 4/476.

¹³⁴⁰ Neml, 27/25.

olup¹³⁴¹ anlamı şöyledir: “*Ey insanlar! Göklerde ve yerde gizli olanı açığa çıkaran, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah’a secde edin.*” Ebu Ali ise âyetteki “yâ”nın nidâ değil tenbîh (uyarma) edatı olduğunu ve âyette münâdânın hazfedilmediğini söylemektedir. Bu durumda iki tenbîh edatı te’kid ifade etmek için bir araya gelmiştir.¹³⁴² Âyetin anlamı nidâ kısmı hariç yukarıdaki gibidir. Müellif, isim zikrederek her iki diltin görüşünü nakletmekle yetinmiş, herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

Kisâi dışındaki diğer kurrâ ise لا kelimesini şeddeli okumuşlardır. Bu kıraate göre âyette nidâ üslubu söz konusu değildir.¹³⁴³ Âyetin manası da -meallerimize yansıdığı gibi- şu şekildedir: “*(Şeytan bunu) göklerde ve yerde gizli olanı açığa çıkaran, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah’a secde etmesinler, diye yapmış.*”

3.6. İSTİFHÂM HEMZESİNİN HAZFİ

İstifhâm, “*birisinden bir şeyi anlatmasını istemek, daha önceden bilinmeyen bir şey hakkında bilgi edinmeyi talep etmek*”¹³⁴⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Bilgi istemek ve sormak gibi hususlar soru edatları vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Arap dilinde İstifhâm (soru) edatları iki tanesi harf, dokuz tanesi isim olmak üzere on bir tanedir. İsim olanlar konumuzun dışındadır. Harf olanlar ise hemze (أ) ve hel (هـ) edatlarıdır.¹³⁴⁵

Kur’ân-ı Kerimde zengin bir kullanım alanına sahip olan hemzenin hakiki manası istifhâm/soru sormaktır. Bununla beraber hakiki anlamından sıyrılarak nefiy, inkâr, tevbih, tazim, tahkir, tesviye gibi anlamları ifade etmek için de kullanılmaktadır.¹³⁴⁶ Hemze, istifhâm edatlarının aslı ve en çok kullanılanıdır. Bu sebeple hazfedilme, tasdik ve tasavvur soruları için kullanılma gibi kendine has bazı özellikleri vardır.¹³⁴⁷ İstifhâm hemzesinin hazfedilmesi hususunda üç görüş bulunmaktadır:

¹³⁴¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1101; Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 4/115; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 3/141; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1007.

¹³⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1101-1104; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1007; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/387-388; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 10/159.

¹³⁴³ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/387-388.

¹³⁴⁴ İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi’l-Kur’ân*, “fhm”, 646; Ebu’l-Bekâ’ Eyyub b. Musa el-Huseynî el-Kûfevî, *el-Kulliyât*, thk. ‘Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî (Beyrût: Müessesetu’r-risâle ts.), 97.

¹³⁴⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/347; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/267-268; Ahmed b. İbrahim b. Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâğa fî’l-me’ânî ve’l-beyânî ve’l-bedî’* (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye ts.), 78.

¹³⁴⁶ Zerkeşî, *el-Burhân* 2/328-338, 4/178; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/267-274; Ebu’l-Bekâ’ el-Kulliyât, 97-99; Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâğa*, 83-84.

¹³⁴⁷ Zerkeşî, *el-Burhân* 2/347-351, 4/178; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/167-168; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/100.

Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'ye göre hemze, cümlede em-i muttasılının bulunması durumunda şiir zaruretinde hazfedilmesi caizdir.¹³⁴⁸ Ahfeş, İbn Mâlik gibi bazı dilcilere göre hemze, iltibâstan emin olduğunda “em” karinesi olmadan düz kelimada dahi hazfedilebilir.¹³⁴⁹ Zemâhşeri, Murâdî (ö. 749/1348) ve Mâlekî'ye (ö. 702/1302) göre ise ancak sonrasında em-i muttasıla gelmesi durumunda hemzeyi hazfetmek caizdir.¹³⁵⁰ Bâkûlî, “*Tenzilde istifhâm hemzesinin hazfı*” konusunda Kur’ân-ı Kerim bağlamında hemzenin soru cümlesinden düşürülmesini ele almış ve bunun için örnek âyetler zikretmiştir. Söz konusu örneklerden bazıları şunlardır:

Müellife göre سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ “*İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir*”¹³⁵¹ âyetinde Zührî'nin أُنذِرْتَهُمْ şeklindeki kıraatine göre manadan anlaşılması ve lafzî karine olan “em-i muttasılının” delaletinden dolayı istifhâm hemzesi hazfedilmiştir. Âyet aslında أُنذِرْتَهُمْ şeklindedir. Ayrıca âyetteki hemze hakiki anlamından ayrılarak tesviye (eşitlik) anlamı ifade etmiştir. Tesviye, söz konusu işin yapılıp yapılmamasının eşit olduğunu bildirmektedir.¹³⁵²

Yine müellife göre يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ “*Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar.*” âyetinde قِتَال kelimesinin merfû‘ okunduğu kıraate göre istifhâm hemzesi hazfedilmiş olup âyet أَقْتَالٍ فِيهِ “*Sana haram ayı, onda savaşmayı mı soruyorlar.*” anlamına gelmektedir.¹³⁵³ Nehhâs, âyetteki يَسْأَلُونَكَ fiilinden istifhâm manasının anlaşıldığını söylemektedir.¹³⁵⁴ Buna göre manevî karinenin delaletinden dolayı örnekte istifhâm hemzesi hazfedilmiştir.

Bâkûlî, وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ “*Zünnûn’u da (Yûnus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti.*”¹³⁵⁵ âyetini izah ederken âyetin أَفَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ؟ “*O, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini mi zannetti?*” takdirinde olup istifhâm hemzesinin hazfedildiğini ismini zikretmediği birinden nakilde bulunur.¹³⁵⁶ Müellifin naklettiği takdiri âyetin anlamları arasında sayan Mâverdî,

¹³⁴⁸ Ebu Abdîrrahman Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî el-Basrî, *el-Cumel fi’n-nahvi*, thk. Fahrüddîn Kabâve (y.y.: 1995/1416), 252; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/104; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 34.

¹³⁴⁹ İbn Mâlik, *Şerhu Kâfiyeti’ş-şâfiye*, 3/1217; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 34; Galâyînî, *Cami’u’d-durûsi’l-‘arabiyye*, 2/145.

¹³⁵⁰ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/10; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 34-35; Mâlekî, *Rasfu’l-mebânî*, 45.

¹³⁵¹ Bakara, 2/6.

¹³⁵² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/603; Ahfeş, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/31; Ebû ‘Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 1/31; Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/81; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/27; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/21; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 1/78-79; Zemâhşerî, *el-Keşşâf*, 1/48; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/88.

¹³⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/602.

¹³⁵⁴ Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/110.

¹³⁵⁵ Enbiyâ, 21/87.

¹³⁵⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/603; *Keşfu’l-muşkilât*, 874.

hemzenin icâz amacıyla hazfedildiğini belirtmektedir.¹³⁵⁷ Tâberî ise kelimada karine olmadığından istifhâm edatının hazfedilmesinin söz konusu olmadığını vurgulamaktadır.¹³⁵⁸

Bâkûlî'ye göre En'âm sûresinde üç defa zikredilen قَالَ هَذَا رَبِّي “Rabbim budur” dedi.¹³⁵⁹ cümleleri aslında هَذَا رَبِّي “bu mu benim Rabbim?” anlamında olup istifhâm hemzesi düşmüştür. Bu takdire göre istifhâm asli anlamından ayrılarak inkâr manasını almış ve böyle bir şeyin mümkün olmayacağı ifade edilmek istenmiştir.¹³⁶⁰

Müellif, وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ “O nimet diye başıma kaktığın şeye gelince...”¹³⁶¹ âyetinde Ahfeş'ten naklen burada istifhâm hemzesinin düştüğünü ve âyetin أَوَّ تِلْكَ نِعْمَةٌ؟ “O nimetleri mi başıma kakıyorsun” manasında soru cümlesi olduğunu söylemektedir.¹³⁶² Nehhâs, âyette em-i muttasıla karinesi olmadığından istifhâm anlamının anlaşılmadığını, bu nedenle istifhâm edatının hazfedilmesinin caiz olmadığını belirtmektedir.¹³⁶³

Bâkûlî'nin “bir karine bulunduğu kelimadan hemzeyi hafzetmek caiz ve güzeldir”¹³⁶⁴ ifadeleri onun üçüncü gruptaki dilciler gibi düşündüğünü yani hemzenin hazfını bir karinenin bulunması kaydına bağladığı izlenimi vermektedir. Şerhu'l-Luma' adlı eserinde de “cümlede em-i muttasıla olmadan hemzeyi düşürmenin son derece zayıf olduğunu” söylemiştir.¹³⁶⁵ Keşfu'l-muşkilât isimli kitabında ise hiçbir karine olmadan mutlak olarak hemzenin hazfinin caiz olduğu imasında bulunarak Ahfeş'e muvafakat etmiştir.¹³⁶⁶ Elimizdeki eserinde de örnek âyetleri Ahfeş'in görüşüne uygun düşecek şekilde takdir etmiştir. Onun bu tutumu Ahfeş'in görüşünü benimsediği şeklinde bir kanaat uyandırmaktadır. Buna göre Bâkûlî'nin konu hakkında iki görüşü olduğu anlaşılmaktadır.

3.7. İSTİFHÂM HEMZESİNİN ŞART EDATINDAN ÖNCE GELMESİ

İstifhâmın neye yöneltildiği başında bulunduğu kelimeyle yakından ilgilidir. Örneğin fiil ile başlayan أَفْعَلْتُ cümlesinde şüpheli bizzat fiilin kendisindedir ve bu sualden amaç

¹³⁵⁷ Mâverdî, en-Nuket ve 'l- 'uyûn, 3/466.

¹³⁵⁸ Taberî, Câmi 'u 'l-beyân, 16/381.

¹³⁵⁹ En'âm, 6/76-77-78.

¹³⁶⁰ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 2/604; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, 5/285-7/26; Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-masûn, 4/48-5/12.

¹³⁶¹ Şuarâ, 26/22.

¹³⁶² Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 2/604; Keşfu'l-muşkilât, 874; Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-masûn, 1/258; Taberî, Câmi 'u 'l-beyân, 17/561.

¹³⁶³ Ebû C'afer en-Nehhâs Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî, Me 'ânî'l-Kur'ân, thk. Muahmmmed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmi'âtu Umî'î'l-kurâ 1409), 5/72.

¹³⁶⁴ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 2/603.

¹³⁶⁵ Bâkûlî, Şerhu'l-Luma', 566.

¹³⁶⁶ Bâkûlî, Keşfu'l-muşkilât, 874.

“o işin varlığını” öğrenmekle ilgilidir. İsim ile başlayan أَنْتَ فَعَلْتَ cümlesinde ise tereddüt faildedir dolayısıyla soru da “failin kim olduğu” ile alakalıdır.

İstifhâm hemzesinin kendine has özelliklerinden biri de şart edatının başında gelmesidir.¹³⁶⁷ Bâkûlî, bu durumda sorunun şart ve cevap cümlesinin tamamına mı yoksa sadece şart cümlesine yönelik mi olduğu hususunda Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb’in ihtilaf ettiklerini söylemektedir. Sîbeveyhi’ye göre إِنَّ تَأْتِيكَ آتِكَ örneğinde ikinci cümle istifhâmın değil şart edatının cevabıdır. Bundan dolayı meczûm olması icap etmektedir. Yûnus’a göre ise cümlelerin aslı إِنَّ تَأْتِيكَ آتِكَ şeklinde olup istifhâm hakikatte ikinci cümleye yöneliktir ve manada mukaddem olduğu için merfû‘ olması gerekmektedir. “In” şart edatının cevabı ise hazfedilmiştir.¹³⁶⁸ Dolayısıyla Sîbeveyhi’ye göre soru hakikatte şart ve cevap cümlesinin tamamına yönelik iken Yunus’a göre sadece şart cümlesine yönelmiştir.

Bâkûlî, konunun başında bu bilgileri verdikten sonra istifhâm hemzesinin şart edatıyla beraber kullanıldığına dair اَنْفَلَبْتُمْ عَلَى اَعْقَابِكُمْ “Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz?”¹³⁶⁹, اَفَاِنْ مِتَّ فَهُمْ اَلْخَالِدُونَ “Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar?”¹³⁷⁰ âyetlerini örnek vermiştir. Yûnus’a göre birinci âyet اَنْفَلَبْتُمْ عَلَى اَعْقَابِكُمْ ikinci âyet de اَفَاِنْ مِتَّ فَهُمْ اَلْخَالِدُونَ فَانْ مَاتَ? takdirinde olup istifhâm-ı inkârî hakikatte şart cümlesine yöneltmiştir. Zira gaye onları Hz. Peygamberin vefatından sonra eskiye dönme fikrine karşı uyarmak veya kınamaktır.¹³⁷¹ Zeccâc da aynı görüştedir.¹³⁷² Sîbeveyhi ise bu fikri reddetmektedir. Zira âyetler Yûnus’a göre yorumlandığında önce eskiye dönmelerinin veya dünyada ebedi kalmalarının gerçekleşmesi ardından ölümün vuku bulması gerekmektedir. Cezau’s-şartın başındaki ta’kib “fa”sı ise âyetin anlamının tam tersine olduğuna delalet etmektedir. Ayrıca “fa”dan sonraki bir öge onun öncesine takdim edilmediğinden şartın cevabının mukaddem cümleden anlaşılan bir fiili olması da mümkün değildir. Öyle ise istifhâm, şart ve cevap cümlelerinin tümüne yönelik olup âyette takdim yoktur.¹³⁷³

¹³⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân* 2/347-351, 4/178; Suyûtî, *el-İtkân*, 2/167-168; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/100.

¹³⁶⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1328; Zerkeşî, *el-Burhân* 2/365-366; İbn Mâlik, *Şerhu Kâfiyeti’s-şâfiye*, 3/1618.

¹³⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/144.

¹³⁷⁰ Enbiyâ, 21/34.

¹³⁷¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1328-1329; Zerkeşî, *el-Burhân* 2/365-366.

¹³⁷² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/474.

¹³⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1328-1329; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/296; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/182; Zerkeşî, *el-Burhân* 2/365-366.

Bâkûlî'inin yaptığı yorumlardan, ayrıca “bu iki âyet Sîbeveyhi'nin Yûnus'a karşı hüccetidir” ifadesinden¹³⁷⁴ Sîbeveyhi'nin görüşünü daha isabetli bulduğu anlaşılmaktadır.

3.8. CEVÂB FÂ'SININ HAZFİ

Arap dilinde bir eylemin veya durumun gerçekleşmesini veya gerçekleşmemesini belli bir şarta bağlayan birtakım edatlar vardır ve bu edatlara “şart edatları” denilmektedir. Şart edatları her biri tam bir hüküm ifade eden iki cümleyi birbirine bağlayarak yeni bir cümle meydana getirirler. Şart edatının başında bulunduğu ilk cümleye f'ilu'-ş-şart/şart cümlesi, onu takip eden ikinci cümleye de cevabu'-ş-şart/cevap veya ceza cümlesi denilmektedir. Birinci cümle şart edatından hemen sonra gelir ve eylemi bir koşula bağlar. İkinci cümle ise şartın gerçekleşmesi halinde ortaya çıkacak olan eylemi/sonucu ifade eder. Şart cümlesinin fiil cümlesi olması zorunludur. Cevap cümlesinde de asıl olan bu olmakla beraber isim cümlesi olarak da gelebilir.¹³⁷⁵ İkinci cümle, şart edatına cevap olmaya elverişli olduğunda genellikle başında rabt edatı gelmemektedir. Fakat cevap cümlesi, talep ifade eden cümleler ve isim cümlesi gibi şart edatına cevap olacak nitelikte değilse, şart ve cevap arasındaki uygunluk kaybolduğundan bağımsız bir cümle gibi görünebilir. Bu gibi durumlarda cevabı şarta bağlamak ve onların arasında irtibat sağlamak için şart edatıyla başlayan cümlelerin cevap/cezâ kısmının başına “fâu'l-cevâb” denilen “fe (ف)” edatının getirilmesi zorunludur.¹³⁷⁶

Şart edatları, şart ve cevap cümlesindeki muzâri fiilleri lafzen, mâzi fiillerini ise mahallen cezm ederler. Şart edatının bu etkisinden dolayı cevap cümlesinin başına rabt edatı getirilmemektedir. Ancak Arap dilinde *إِنْ تَأْتِيَنِي آتِيكَ* gibi bazı şart üsluplarında genel dil kurallarına aykırı olarak ikinci cümle muzâri fiili gibi cevap olacak nitelikte bir öge olduğu halde cezm edilmediği ve başına da “fe” edatı getirilmediği görülmektedir. “Kur'ân-ı Kerimde Sîbeveyhi ve Ebu'l-Abbâs arasında (şart ve cevap cümlesindeki) ihtilaf” babında bu gibi yapılara değinen Bâkûlî, Arap kelimelerinden *إِنْ تَأْتِيَنِي آتِيكَ* örneğini verdikten sonra sözü aşağıdaki iki âyete getirerek mezkûr iki dîlcinin bu yapılara yaklaşımını ele almıştır:

“Eğer sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar vermez.”¹³⁷⁷ âyetindeki *يَصْرُ* fiili cevap olmaya elverişli olduğu halde bazı

¹³⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1328.

¹³⁷⁵ İbn Nâzım, *Şerhu İbni'n-nâzım*, 491-496; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 4/204-206; Neccâr, *Dıyâu's-sâlik*, 4/42.

¹³⁷⁶ İbn Nâzım, *Şerhu İbni'n-nâzım*, 498-499; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 4/209-411; Neccâr, *Dıyâu's-sâlik*, 4/46-48.

¹³⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/120.

kurrâlarca merfû‘ okunmuş, başına da rabt edatı getirilmemiştir.¹³⁷⁸ Sîbeveyhi, لَا يَضُرُّكُمْ لَا takdirinde cümlesinin manada mukaddem olduğunu dolayısıyla âyetin لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنْ تَقُوا takdirinde olduğunu vurgulamıştır. Bu durumda cevap, لَا يَضُرُّكُمْ ifadesinden anlaşılan mahzûf bir cümledir. Muberred’e göre ise şartın cevabı لَا يَضُرُّكُمْ cümlesidir ve kendisinden önce fây-ı râbîta mukadderdir. Âyetin anlamı فَهُوَ لَا يَضُرُّكُمْ şeklindedir.¹³⁷⁹ Bu açıklamalara göre يَضُرُّ fiilindeki “râ” harfinin dammesi i’râb harekesidir. Bazıları, muzâ‘af bir fiil olan يَضُرُّ kelimesinin aslında meczûm olduğunu, iltikâ-i sakineynin defi için “râ”nın “dâd” harfine tabi kılınarak dammelendiğini söylemektedirler.¹³⁸⁰ Bu takdirde “râ”nın dammesi i’râb harekesi değildir ve yukarıdaki iki dilcinin yaptıkları tevillere de gerek kalmamaktadır. Zira bu durumda يَضُرُّ fiili aslında meczûm olup cevap cümlesi konumundadır.

“Herkesin *Herkesin* يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا yaptığı iyiliği de işlediği kötülüğü de önüne konmuş olarak bulacağı gün, (insan) ister ki kendisi ile kötülükleri arasında uzun bir mesafe bulunsun.”¹³⁸¹ misalinde مَا عَمِلَتْ ifadesindeki مَا lafzı şart edatı olması durumunda تَوَدُّ cümlesinde yukarıdaki görüşler aynen geçerlidir.¹³⁸² مَا lafzının ism-i mevsûl olarak mübtedâ, تَوَدُّ fiilinin de haber olması mümkündür.¹³⁸³ Zemahşerî, تَوَدُّ fiilinin merfû‘ olmasından dolayı “mâ” kelimesinin şart edatı olmadığını belirtmektedir.¹³⁸⁴ Buna göre cümlede hazf veya takdim söz konusu değildir.

3.9. كَلَّ VE بَعْدُ, قَبْلُ LAFIZLARI

“Muzâfın hazfî bahsinde izâfet terkiibini genel hatları ile açıklamış ve muzâfın hazfînin Arapçada yaygın olduğunu ifade etmiştik. Muzâfun ileyhî hazfî ise ta‘rif ve tahsîs amacıyla kullanılması ve anlamı tasvir etmede etkin bir rol oynamaması gibi nedenlerden dolayı muzâfın hazfine oranla daha azdır. Ancak muzâfun ileyhî de bağlamın delâlet etmesi ve muhatap tarafından rahat bir şekilde anlaşılması durumlarında icâz ve ihtisâr gayesi ile hazfedilebilir.”¹³⁸⁵

¹³⁷⁸ Hem Sîbeveyhi hem Muberred şiir zarureti dışında fây-ı râbîtanın hazfîni caiz görmemektedirler. Bu nedenle onlara göre cevap cümlesinden fâ’nın hazfideilmesi söz konusu değildir.

¹³⁷⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1323; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/289; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 5/201-202.

¹³⁸⁰ Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/232; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/464; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/178; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/289; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 5/201-202; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 2/43.

¹³⁸¹ Âl-i İmrân, 3/30.

¹³⁸² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1323-1324.

¹³⁸³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1324; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/421.

¹³⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/352.

¹³⁸⁵ Kaçar, *Edebî Yönden Hazîf*, 240.

Bâkûlî, muzâfun ileyhın hazfı konusunu “*Kur’ân’da muzâfun ileyhın hazfı*” başlığı altında ele almış ve muzâfun ileyhi en çok hazfedilen kelimelerin قَبْلُ، بَعْدُ، كَلَّ edatları olduğunu söyleyerek kendilerinden sonra muzâfun ileyhın hazfını örnek âyetler üzerinden tatbik etmiştir. Bâkûlî’nin onlar için verdiği örnek âyetlere geçmeden evvel bu kelimeleri kısaca açıklamak yerinde olacaktır.

3.9.1. قَبْلُ Lafzı

Türkçede ...önce, ...den evvel, ...den önce gibi anlamlara gelen قَبْلُ lafzı, izâfet halinde olduğu kelimeye zaman, mekân veya rütbe/derece açısından uzun veya yakın bir önceliği ifade etmek için kullanılan bir zarftır. Sadece yakın önceliği ifade ettiği de söylenmiştir.¹³⁸⁶

Zarflar, eylemin yapıldığı yer ve zamanı göstermek açısından zaman ve mekân zarfı olmak üzere iki kısma ayrılırlar. “Kablu” ise muzâf olduğu kelimenin durumuna göre hem mekân zarfı hem de zaman zarfı olarak kullanılabilir. ¹³⁸⁷ Zarflar, sonlarının âmilden etkilenip etkilenmemesi bakımından mu‘rab ve mebnî olarak iki gruba ayrılır. Ancak “kablu” lafzı bazı durumlarda mebnî bazı hallerde de mu‘rab olarak kullanılmaktadır.¹³⁸⁸ Bu bakımdan “kablu”nun dört hâli/kullanım şekli vardır. Söz konusu kullanımların üçünde ya mefûlun fih olmak üzere fetha ile mansûb veya cer harflerinden “min” ile mecrûr olmak suretiyle mu‘rabdır. Mebnî olduğu dördüncü durumda ise damme üzerine mebnîdir.¹³⁸⁹ Bâkûlî, “kablu” ve “ba‘du” nun bu dört kullanımına değindikten sonra örneklere geçmiştir.

Müellife göre وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا “Onlar bundan önceleri, inkâr edenlere karşı kendilerine yardım gelmesini beklerlerdi.”¹³⁹⁰ âyetinde geçen مِنْ قَبْلُ ifadesi aslında الْقُرْآنِ مَجِيءِ مِنْ قَبْلُ anlamına gelmektedir. Âyette geçen قَبْلُ kelimesi damme üzerine mebnîdir ve muzâfun ileyhi konumunda olan الْقُرْآنِ مَجِيءِ ifadesi lafzen hazfedilmiş olup manen mukadderdir.¹³⁹¹ Müellifin takdirine göre âyetin anlamı şöyledir; *Onlar (Yahudiler) Kur’ân nazil olmadan önceleri, inkâr edenlere karşı kendilerine yardım gelmesini beklerlerdi. Âyette hazfedilen muzâfun ileyhi’den maksadın Hz. Peygamber olduğu ve âyetin açılımının*

¹³⁸⁶ İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi’l-Kur’ân* “fhm”, 653; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 3/143; Ahmet Kazım Ürün, *Örneklerle Arap Dilinde Bağlaçlar ve Terkipler* (Konya: Esra Yayınları, 1998), 98.

¹³⁸⁷ Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 85; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/283, 3/143; Ğalâyînî, *Câmi’u durusi’l-‘arabiyye*, 472-473.

¹³⁸⁸ Ebu’l-Fidâ’, *el-Kunnâş fî fenneyi’n-nahvi ve’s-sarf*, 2/285-286; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 85; Ğalâyînî, *Câmi’u durusi’l-‘arabiyye*, 480.

¹³⁸⁹ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 211-212; İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 3/130-131; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 85; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/283, 3/143-145.

¹³⁹⁰ Bakara, 2/89.

¹³⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1107;

مِنْ قَبْلِ مَبْعَثِ مُحَمَّدٍ – مِنْ قَبْلِ مَبْعَثِ النَّبِيِّ “Peygamber gelmeden önceleri veya Hz. Muhammed gelmeden önceleri” şeklinde olduğunu söyleyenler de vardır.¹³⁹² Önceki takdirde olduğu gibi bu iki takdirde de muzâfun ileyhi lafzen mahzûf, manen menvî olduğu için mevzu bahis kelime damme üzerine mebnîdir.

3.9.2. بَعْدُ Lafzı

Türkçede, ...den sonra, ...dan sonra, ...daha sonra, ...in akabinde gibi anlamlarda kullanılan بَعْدُ lafzı, قَبْلُ kelimesinin zıddıdır ve öncesine nispeten zaman, mekân veya rütbe açısından uzun veya kısa bir sonralığa delalet eden bir zarftır.¹³⁹³ “Ba‘de” zarfı, muzâfun ileyhi’sine göre zaman veya mekân zarfı olmak, mebnî veya mu‘rab olmak bakımından “kable” kelimesi ile aynıdır. Aynı şekilde “ba‘de” kelimesi de “kable” kelimesinde olduğu gibi aynı kullanım alanlarına sahiptir.¹³⁹⁴ Aşağıdaki âyette her iki kelime aynı cümlede kullanılmış ve muzâfun ileyhi’leri hazfedilmiştir.

Bâkûlî, *Öncesinde de sonrasında da hüküm, Allah’ındır.*¹³⁹⁵ “her işin öncesinde de sonrasında da hüküm, Allah’ındır.” şeklinde takdir etmiştir.¹³⁹⁶ Ferrâ, Muberrred ve İbnu’l-Enbârî (ö. 328/940) de bu takdiri tercih etmişlerdir.¹³⁹⁷ Mezkûr âyet *مِنْ قَبْلِ الْعَلَبِ وَمِنْ بَعْدِهِ* “yenilgiden önce de sonra da hüküm, Allah’ındır.” şeklinde de yorumlanmıştır.¹³⁹⁸ Mezkûr iki takdire göre âyetteki “kable” ve “ba‘de” kelimeleri manevî bir izâfet takdiriyle nasb mahallinde damme üzere mebnîdir. Bu âyette söz konusu iki kelime şâz olarak *مِنْ قَبْلِ وَمِنْ بَعْدِ* şeklinde tenvînli kesre ile de okunmuştur. Bu kıraate göre sözü edilen iki kelimenin muzâfun ileyhi hazfedilmemiş¹³⁹⁹ olup “min” ile mecrûr olmak suretiyle mu‘rabdırler.

3.9.3. كُلُّ Lafzı

Türkçeye her..., hepsi..., bütün, tüm... şeklinde tercüme edilen كُلُّ kelimesi daima muzâf olarak kullanılır. “Kullu”nun i‘râbı cümle içindeki konumuna göre değişir. Fakat muzâfun ileyhi’si daima mecrûr olarak gelir. Umum ifade eden bu kelime lafzen müfred

¹³⁹² Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/171; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/164; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/178; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 2/236.

¹³⁹³ İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi’l-Kur‘ân*, 653; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 85; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/283; Ürün, *Arap Dilinde Bağlaçlar*, 98.

¹³⁹⁴ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 3/242; İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik*, 3/131; Neccâr, *Dıyâu’s-sâlik*, 2/360; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/283-284.

¹³⁹⁵ Rûm, 30/4.

¹³⁹⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur‘ân*, 3/1107; *Keşfu’l-muşkilât*, 1043.

¹³⁹⁷ Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 2/264.

¹³⁹⁸ Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 2/264; Dervîş, *İ‘râbu’l-Kur‘ân ve beyanuhu*, 7/471.

¹³⁹⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur‘ân*, 3/1108; *Keşfu’l-muşkilât*, 1043; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 4/176; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/467.

manen cemidir ve müzekker-müennes için müsavidir. Müfred nekre, marife bir çoğul veya onun zamirine izâfet edildiğinde veya kendisinden sonra nefiy gelmesi durumunda muzâfun ileyhın bütün efradını kapsar. *كُلُّ نَفْسٍ دَائِقَةُ الْمَوْتِ* “Her nefis ölümü tadacaktır” gibi.¹⁴⁰⁰ Müfred marife bir isme izâfet edildiğinde ise onun bütün eczasına veya bütün evsafına şamil gelir. *كُلُّ* “sen adamlığının tümüsün (adamlığın tüm özelliklerini haizsin)” gibi.¹⁴⁰¹

Bâkûlî, bu kelimenin muzâfun ileyhi’sinin çokça hazfedildiğini beyan etmiş ve Kur’ân’daki uygulaması için örnekler vermiştir. *وَلِكُلِّ وَجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيَهَا* “Herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır.”¹⁴⁰² âyeti, müellifin “kullu” edatından sonra muzâfun ileyhın hazfi için verdiği misallerdendir. Ona göre manen mevcut kabul edilen bir izâfet takdirıyla âyetin anlamı *وَلِكُلِّ أَهْلِ قِبْلَةٍ وَجْهَةٌ* “her kible ehlinin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır.” şeklindedir.¹⁴⁰³ Âyette muzâfun ileyhi olan *أَهْلِ قِبْلَةٍ* terkinin hazfi cümleye icâz ve ihtisâr katmıştır. Âyet, *وَلِكُلِّ صَاحِبِ مِلَّةٍ وَجْهَةٌ - وَلِكُلِّ أُمَّةٍ وَجْهَةٌ* “her ümmetin veya her din sahibinin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü/kiblesi vardır.” şeklinde de açıklanmıştır.¹⁴⁰⁴ Bâkûlî’nin verdiği bir başka örnek de *كُلُّ لَه قَانِثُونَ* “Hepsi de O’na boyun eğmişlerdir.”¹⁴⁰⁵ âyetidir. Âyette bağlamın delaletinden dolayı “kullu” lafzından sonra muzâfun ileyhi lafızdan düşürülmüş ve tenvîn onun yerine ikame edilmiştir. Buna göre âyetin açılımı şöyledir: *كُلُّ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* “gökte ve yerde olan herkes O’na boyun eğmişlerdir.”¹⁴⁰⁶

Mevzu bahis kelime bazen *كُلُّ* şeklinde muzâf olmaksızın tenvînli olarak kullanılır. Bu durumda manen muzâf sayılır ve kendisine bir muzâfun ileyhi takdir edilir. Bu nedenle *الْكُلِّ* şeklinde “elif lââm” takısıyla kullanılmamaktadır. Bazılarına göre ise başındaki “el” takısı ta’rif için değil muzâfun ileyh’ten ivaz olduğu için bu şekilde kullanılması caizdir.¹⁴⁰⁷ Bâkûlî, *إِنَّا كُلٌّ فِيهَا* “Doğrusu hepimiz onun içindeyiz.”¹⁴⁰⁸ âyeti bağlamında “kull” kelimesinin “elif lââm” takısı alıp almadığı hususunda Sîbeveyhi ve Muberrred arasındaki ihtilafa yer vermiş, her

¹⁴⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/185.

¹⁴⁰¹ İsfahânî, *el-Mufredât fî garibi’l-Kur’ân*, 719; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 255; *Evdahu’l-mesâlik*, 3/93, 295; Hasîrîzâde Elîf Efendi, *Muhtasarü’l-enbâ*, Hazırlayan Ali Benli, Akın İşleme, Tuncay Azar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 140-141; Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar* (Konya: Tekin Kitapevi, 1999), 342-343.

¹⁴⁰² Bakara, 2/148.

¹⁴⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1108; *Keşfu’l-muşkilât*, 111; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 1/113.

¹⁴⁰⁴ Ahfeş, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/162; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/675; Nehhâs *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/84; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/224.

¹⁴⁰⁵ Bakara, 2/116.

¹⁴⁰⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1108; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/184; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 2/84.

¹⁴⁰⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/109; İsfahânî, *el-Mufredât fî garibi’l-Kur’ân*, 719; Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 111-112.

¹⁴⁰⁸ Mü’minûn, 40/48.

iki tarafın gerekçelerini zikrettikten sonra belirlilik takısı alabilir diyen Sîbeveyhi'den yana tavır koymuştur.¹⁴⁰⁹

3.10. TE'KÎD NÛNLARI

Te'kid, sözlükte “teyit etme, pekiştirme, sağlamlaştırma, kuvvetlendirme” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴¹⁰ İstilahta ise te'kid “*tabi olduğu kelime veya cümleyi pekiştirip şüpheyi ortadan kaldıran lafız*” şeklinde tanımlanır. Te'kid'in gayesi kelamın anlamını pekiştirmek ve söylenen sözle ilgili muhatapın aklına gelebilecek tereddüt ve şüpheleri gidermektir. Arap dili ve belagatinin köklü üslûplarından biri olan te'kid, lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayrılır.¹⁴¹¹ Kelime ve cümlelerde te'kidin ana çatısını oluşturan bu iki kısmın dışında tenbîh edatları, lâmu'l-ibtidâ, kasem harfleri gibi edatlarla yapılan bir te'kid üslûbu daha vardır.¹⁴¹² Bu edatlardan biri de “nûnu sakile” ve “nûnu hafife” diye tabir edilen te'kid nûnlarıdır.

Te'kid nûnları, müstakbel zamana delalet eden ve talep bildiren fiillerin sonlarına anlamı pekiştirmek için eklenir.¹⁴¹³ Bu nedenle emir ifade eden fiiller her zaman, muzâri fiiller ise gelecek zamanı ifade etmeleri durumunda söz konusu nûnlar ile te'kid edilmektedirler. Mâzi fiilleri ise hiçbir zaman bu iki nûn ile te'kid edilmezler. Muzâri fiilleri, ما harfi ile te'kid edilen اِنْ şart edatından sonra geldiklerinde çoğunlukla te'kid nûnları ile pekiştirilirler. Hatta Muberrred'e göre bu durumda nûn ile te'kid zorunludur.¹⁴¹⁴ اِنْ edatı ما ile idgam olunarak اِنَّمَا şeklini alır.

Bâkûlî, “*Kur'ân'da in şart edatına mâ (ما) edatı lahik olduğunda fi'lu's-şarta tekîd nûnunun bitişi*” adını verdiği babda “immâ”dan sonra te'kid nûnları ile pekiştirilen muzâri fiiller için örnek âyetler serdetmiş ve bunun nedenleri üzerinde durmuştur. Müellifin zikrettiği misallerden bazıları şunlardır:

¹⁴⁰⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1109-1112; *Keşfu'l-muşkilât*, 111-112.

¹⁴¹⁰ Ferahîdî “Vkd”, *Kitâbu'l-'ayn*, 5/395; İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 882; İbn Manzûr, “Vkd”, *Lisânu'l-'Arab*, 3/466; İsmail Durmuş, “Tekit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/365-368.

¹⁴¹¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/219; Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 66.

¹⁴¹² Özdoğan, *Arap dili ve Grameri Araştırmaları*, 21-26.

¹⁴¹³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 443; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 611; Ebu'l-Hasan Ali b. Şihâb el-Geylânî, *Kalâidu'l-me'ânî 'alâ Şerhi'l-Geylânî li Tasrîfi'z-Zencânî*, thk. 'Aide el-Halve, Vâfi Hâc Mâcîd (y.y: Dâru'l-Meşâri', 2010-1431), 92.

¹⁴¹⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/169; Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu Muhtasari tasrîfi'l-'izzî*, thk. 'Abdul'âl Salim Mekrem (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1997/1417), 76-77; Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Durûsu't-tasrîf* (Kahire: Dâru't-Talâi', 2009), 174. Râcî el-Esmer, *'İlmu's-sarf* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ts.), 52-54.

فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هَذَا “Taraftmdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa”¹⁴¹⁵

وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ “Onlara bildirdiğimiz cezanın bir kısmını ya sana gösteririz veya (görmeden) seni vefat ettiririz”¹⁴¹⁶.

وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِّن رَّبِّكَ تَرْجُوهَا “Eğer Rabbinden umduğun bir rahmeti istemek için onlardan yüz çevirecek olursan”¹⁴¹⁷.

فَإِمَّا تَرَيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا “İnsanlardan birini görecek olursan”¹⁴¹⁸.

فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ “Ya seni alıp götüreceğiz, onlara da hak ettikleri cezayı vereceğiz.”¹⁴¹⁹

Bâkûlî, -örneklerde olduğu gibi- Kur’ân-ı Kerimin tamamında “immâ”dan sonra gelen şart fiillerinin nûnu te’kid ile kullanıldıklarını belirtmektedir.¹⁴²⁰ Şart edatının ما lafzı ile te’kidi, eylemde sürekliliğe işaret eder. Yani şart fiili her meydana geldiğinde cevap olan fiilin de tekrar edeceğini bildirir. Bu yönüyle “immâ” edatı, كَلَّمَا جَاءَكَ زَيْدٌ فَأَكْرَمَهُ “Zeyd sana her geldiğinde ona ikram et” cümlesindeki كَلَّمَا edatına benzemektedir.¹⁴²¹ Şeddeli nûn ise fiilin  defa pekiştirildiğine delalet eder.¹⁴²²

“İn” şart edatının mâ harfı ile te’kid edilmesi şart fiilinin nûn ile pekiştirilmesine mi sebep olur, yoksa şart fiilinin nûn ile te’kid edilmesi mi şart edatının te’kidine neden olur? Bu konuda ihtilaf bulunmaktadır. Zeccâc’a göre fi’luş-şart nûn ile te’kid edildiği için şart edatı da “mâ” ile pekiştirilmiştir.¹⁴²³ Ebû Ali el-Fârîsî ise “mâ” şart edatına bitiştiği için şart fiilinin nûn ile te’kid edilmesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü alt derecede olan harfin te’kid edilip daha üst derecede olan fiilin te’kid edilmemesi hoş karşılanmamıştır.¹⁴²⁴ Başka bir ifade ile harf te’kid ediliyorsa daha üstün olan fiilin tarik-i evlâ ile te’kid edilmesi gerekmektedir. Sîbeveyhi’ye göre ise “immâ”dan sonraki fiilin nûn ile te’kid edilmesi evlâ olandır ancak te’kid edilmemesi de caizdir.¹⁴²⁵

¹⁴¹⁵ Bakara, 2/38.

¹⁴¹⁶ Yûnus, 10/46.

¹⁴¹⁷ İsrâ, 17/28.

¹⁴¹⁸ Meryem, 19/26.

¹⁴¹⁹ Zuhruf, 43/41.

¹⁴²⁰ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/1013; ‘Ukberî, et-Tibyân, 1/54.

¹⁴²¹ Muhammed Mutevellî eş-Şe’râvî, Tefsîru’ş- Şe’râvî (Kahire: Dâru Ahbârî’l-yevm, 1997), 8/4768.

¹⁴²² Zerkeşî, el-Burhân, 2/419; Suyûtî, el-İtkân, 3/219.

¹⁴²³ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/1013-1014; Zeccâc, Me’âni’l-Kur’ân, 1/117.

¹⁴²⁴ Bâkûlî, el-İbâne, 48-48; Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/1016-1017.

¹⁴²⁵ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 1017-1021; el-İbâne, 48; Muberrred, el-Muktadab, 3/13; Sîrâfî, Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi, 4/250; Nehhâs, İ’râbu’l-Kur’ân, 1/47; İbn Ya’îş, Şerhu’l-Mufasssal, 5/115.

Bâkûlî, “şart edatı “mâ” ile te’kid edildiği için şart fîlinin de nûn ile pekiştirilmesi gerekir” diyen Ebû Ali’ye muvafakat etmiştir. Bunun gerekçelerini ve şart edatları arasında “mâ” harfinin neden sadece “in” harfine bitiştiğini açıkladıktan sonra “zikrettiğimiz illetler, “mâ” sözcüğü şart edatına bitiştiğinde şart fîlinin de nûn ile te’kid edilmesi zorunludur diyen Muberrred için birer delil mesabesindedir” ifadelerine yer vermiştir.¹⁴²⁶ Müellif, *el-İbâne* adlı eserinde ise Sîbeveyhi’nin görüşünü benimsemiştir.¹⁴²⁷

3.11. LÂM-I MUVATTİA

“Lâm”, Arap dilinde birçok manada kullanılan bir mana harfidir. Öyle ki hakkında müstakil risaleler yazılmıştır.¹⁴²⁸ Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî, lâm’ı ayrıntılı olarak incelediği “*Kitâbu’l-lâmât*” adlı eserinde otuz bir çeşit “lâm”dan söz eder.¹⁴²⁹ “Lâm” edatı müelliflerce harekesinin nev’ine, zâid olup olmamasına ve amel edip etmemesine göre çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Genel olarak âmil-i cer, âmil-i cezm ve âmil olmayan şeklinde üç kısma ayırmak mümkündür.¹⁴³⁰ Amil olmayan “lâm” edatının da çeşitli kısımları vardır. Onlardan biri de “lâm-ı muvattîa”dır.

Şart edatlarından çoğunlukla لَمْ’in başına, bazen de مَنْ gibi diğer şart edatlarının başına bitişen lâm türüne “lâm-ı muvattîa” veya “lâm-ı mu’zine” denir. “Lâm-ı muvattîa”nın başında bulunduğu şart edatından önce lafzî veya takdiri bir kasem bulunur ve her ikisinden sonra bir tek cevap gelir. Hem şart ifadesi hem de kasem ifadesi cevap istediğinden gelecek cevabın hangisine ait olduğu karıştırılabilir. İşte “lâm” edatı cevabın önce gelen kaseme ait olduğunu şart edatına ait olmadığını ifade eder. Söz konusu edat, cevabın kasem üzerine mebni olduğunu izân ettiği/bildirdiği için “lâm-ı mu’zine”, cevabı kaseme hazırladığı ve anlaşılmasında dinleyene kolaylık sağladığı için de “lâm-ı muvattîa” diye isimlendirilmiştir.¹⁴³¹ “Lâm-ı muvattîa”nın hazfî de zikri de câizdir. Yemin ifadesi cümlede zikredilmesi halinde muvattîa lâmının şart edatıyla beraber gelmesi zorunlu değildir. Yemin ifadesi mukadder olduğunda ise lâm edatı genellikle şart edatı ile birlikte zikredilmektedir.¹⁴³²

¹⁴²⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/1016-1021.

¹⁴²⁷ Bâkûlî, *el-İbâne*, 48.

¹⁴²⁸ Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 95; Elîf Efendi, *Muhtasarü’l-enbâ*, 149.

¹⁴²⁹ Abdurrahman bin İshak ez-Zeccâcî, *Kitâbu’l-lâmât*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1985/1405), 31; Elîf Efendi, *Muhtasarü’l-enbâ*, 149; Ahmet Turan Arslan, “Lâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/92-93.

¹⁴³⁰ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 274; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 136-137; Elîf Efendi, *Muhtasarü’l-enbâ*, 158.

¹⁴³¹ Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 2/492; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 310; Meylânî, *Şerhu’l-Muğni*, 199-200.

¹⁴³² Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 2/492; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 136.

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da “lâm-ı muvattîa” için özel bir başlık açmış ve Kur'ân'daki kullanım şeklini istişhâd ettiği âyetlerle izah etmiştir. Şu âyetler müellifin “lâm-ı muvattîa” için zikrettiği misallerden bir kaçıdır:

“*And olsun ki, insana nimetimizi tattırır sonra onu ondan çekip alırsak, o şüphesiz umutsuz bir nanköre döner.*”¹⁴³³

“*De ki: “Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar.*”¹⁴³⁴

“*Andolsun, eğer onlar çıkarılırsalar, onlarla beraber çıkmazlar; savaşa tutuşmuş olsalar, onlara yardım etmezler; yardım etseler bile arkalarını dönüp kaçarlar.*”¹⁴³⁵

Müellife göre bunlar ve bunlara benzer âyetlerde şart edatının başındaki “lâm”, “lâm-ı muvattîa”dır ve altı çizili cümlelerin şart edatının değil mukadder bir kasemin cevabı olduğunu bildirir.¹⁴³⁶ Ona göre cevap konumunda olan *إِنَّهُ لَيُؤْسُ كُفُورٌ* ifadesinin, başında rabıt olmayan bir isim cümlesi olması, *يَأْتُونَ*, *يَخْرُجُونَ*, *يَنْصُرُونَ* ve *يُؤْلُونَ* fiillerinin meczûm değil de merfû' olarak kullanılmaları mezkûr cümlelerin şart edatının değil mukadder kasemin cevabı olduklarını göstermektedir.¹⁴³⁷ Ferrâ'ya göre *إِنَّهُ لَيُؤْسُ كُفُورٌ* cümlesinden rabt edatı olan “fâ” harfi hazfedilmiş olabilir. Bu takdirde sözü edilen cümle şartın cevabı konumundadır. Bâkûlî, “*bunu iddia eden kişi doğrudan sapmıştır*” ifadeleri ile Ferrâ'nın bu tezini reddetmiştir.¹⁴³⁸ Kısacası müellife göre başından “lâm” bulunan şart edatından (لَئِنْ) sonra gelen ikinci cümle şart edatının değil, gizli bir yeminin cevabıdır.

Bâkûlî, bazı durumlarda “lâm”ın muvattîa olmasının da olmamasının da mümkün olduğunu belirtir. Bu duruma müellifin zikrettiği *وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ* “*Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin ahiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı.*”¹⁴³⁹ âyeti misal olarak verilebilir. Şöyle ki; âyette geçen *لَمَنِ* edatı ism-i mevsûl olarak mübtedâ, *مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ* cümlesi haber ve *اشْتَرَاهُ* ifadesi de sıra olabilir. Bu durumda *لَمَنِ* kelimesinin başındaki lâm, “lâm-ı ibtidâ”dır, *وَلَقَدْ عَلِمُوا* cümlesi de mukadder yeminin cevabı olup âyet *وَاللّٰهُ لَقَدْ عَلِمُوا*

¹⁴³³ Hûd, 11/9.

¹⁴³⁴ İsrâ, 17/88.

¹⁴³⁵ Haşr, 59/12.

¹⁴³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1119; *Keşfu'l-muşkilât*, 270-271,557; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/208-4/320-5/497-10/50.

¹⁴³⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1119-1120; *Keşfu'l-muşkilât*, 557-558.

¹⁴³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1120; *Keşfu'l-muşkilât*, 557.

¹⁴³⁹ Bakara, 2/102.

takdirindedir. Sîbeveyhi bu yönde görüş beyan etmiştir.¹⁴⁴⁰ اشْتَرَاهُ kelimesinin şart edatı, cümlesinin fi‘luş-şart ve مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ cümlesinin gizli bir kaseme cevap olması da caizdir. Bu takdirde مَنْ nin başındaki lâm, “lâm-ı muvattîa”dır, مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ cümlesi ise الْآخِرَةِ anlamında yeminin cevabıdır.¹⁴⁴¹ Zeccâc, mezkûr âyetle şart anlamının uygun olmadığını ifade etmektedir. Bâkûlî de birinci ihtimalin daha uygun olduğunu vurgulayarak Zeccâc’a muvafakat etmiştir.¹⁴⁴²

Kur’ân-ı Kerimde “lâm-ı muvattîa”nın bazen hazfedildiği müşahede edilmektedir.¹⁴⁴³ Örneğin “وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ” *“Eğer dediklerinden vazgeçmezlerse, andolsun onlardan inkâr edenlere elbette, elem dolu bir azap dokunacaktır.”*¹⁴⁴⁴ âyeti لَمْ يَنْتَهُوا anlamındadır ve “in” şart edatından önce “lâm-ı muvattîa” hazfedilmiştir. Sözü edilen cümle gizli bir yeminin cevabı olup şartın cevabının yerini de tutmaktadır.¹⁴⁴⁵ Müellif göre, aynı (altı çizili) ifadeleri içeren لَنْ لَمْ يَنْتَهُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ *“İkiyüzlüler, kalblerinde fesat bulunanlar, şehirde bozguncu haberler yayanlar, eğer bundan vazgeçmezlerse, and olsun ki, seni onlarla mücadelede davet ederiz.”*¹⁴⁴⁶, كَلَّا لَنْ لَمْ يَنْتَهُ لَنَسْفَعًا *“Hayır! Andolsun, eğer vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden yakalarız.”*¹⁴⁴⁷ âyetlerinde şart edatından önce “lâm-ı muvattîa”nın açıkça zikredilmesi yukarıdaki âyetten lâm’ın hazfedildiğine delildir.¹⁴⁴⁸ Ebû Ali’ye göre, “lâm”n birinci cümleden hazfi, mukadder kasemin şart edatından sonraki birinci cümleye değil, ikinci cümleye yönelik olduğunu göstermektedir. Zira birinci cümle kasemin cevabı olsaydı kendisinden “lâm”n hazfi caiz olmazdı. Başka bir ifade ile لَنْ ifadesinin başındaki lâm, kasemin cevabında gelen lâm değil, “lâm-ı muvattîa”dır. Bundan dolayı hazfi de zikri de caizdir. Müellif, Ebû Ali’nin sözlerini naklettikten sonra onu destekleyen bazı açıklamalarda bulunmuştur.¹⁴⁴⁹

3.12. LÂM-I İBTİDÂ’NIN BAŞINDA GELDİĞİ ÖĞELER

Amil olmayan lâm çeşitlerinden biri de “te’kid lâmı” diye de adlandırılan “ibtidâ lâmı”dır. Atıl/mühmel olan (amel etmeyen) diğer lâmlar gibi fetha üzere mebnî olan ve

¹⁴⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1120; *Keşfu’l-muşkilât*; 84-85; Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/148; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 3/210; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 1/159;

¹⁴⁴¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1120-1122; *Keşfu’l-muşkilât*; 84-85; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/65; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/101.

¹⁴⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1120; *Nehhâs*, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/72.

¹⁴⁴³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1122; *Keşfu’l-muşkilât*, 270-271.

¹⁴⁴⁴ Mâide, 5/73.

¹⁴⁴⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1122; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/453; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 2/533.

¹⁴⁴⁶ Ahzâb, 33/60.

¹⁴⁴⁷ Alak, 96/15.

¹⁴⁴⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1122; *Keşfu’l-muşkilât*; 84-85.

¹⁴⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1120-1122; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/465.

Arapçada kullanımı oldukça yaygın olan bu edatın işlevi إِنَّ edatı gibi mübtedâ ve haberden önce gelerek cümlelerin içeriğini pekiştirmek ve anlamın zihne iyice yerleşmesini sağlamaktır.¹⁴⁵⁰

Muhatabın durumuna göre bazen te'kidin dozu artırılır ve bunun için te'kid lâmı ile إِنَّ edatı aynı cümlede kullanılır. Bu durumda -iki te'kid edatının yan yana gelmesi kerih görüldüğünden- “ibtidâ lâmı” zorunlu olarak haberin başına kaydırılır.¹⁴⁵¹ Bu nedenle “lâm-ı muzahlaka” (yerinden kaydırılmış lâm) olarak isimlendirilir.¹⁴⁵² Bâkûlî ise bu kullanımdaki lâm için “lâm-ı inne (لَاْمُ إِنَّ)” ve “lâm-ı ibtidâ” tabirlerini kullanmaktadır.¹⁴⁵³

Bâkûlî, muzahlaka lâmının cümlede başına geldiği yapıları “lâm-ı ibtidâ innenin haberine, haberinin yerine geçen bir unsura veya ismi ile haberi arsına bir fasıl girdiğinde innenin ismine dâhil olur ve buralarda gelen lâm, lâm-ı ibtidâdır, kasem lâmı değildir.”¹⁴⁵⁴ sözü ile açıkladıktan sonra söz konusu yapılar için Kur’ân-ı Kerimden örnekler getirmiştir. Müellifin bu ifadelerinden ve verdiği örneklerden hareketle “lâm-ı ibtidâ”nın başında geldiği yapıları şu şekilde sıralayabiliriz:

3.12.1. Mübtedâ’nın Haberi

Bâkûlî, “lâm-ı ibtidâ”nın cümle içinde kullanıldığı yerleri açıklarken mübtedânın haberinden söz etmemiştir. Ancak daha sonra هَٰذَا لَسَاجِرَانَ “Şüphesiz bu ikisi birer sihirbazdırlar.”¹⁴⁵⁵ âyeti bağlamında bu meseleyi ele almıştır. Bazı dilcilere göre burada inne’nin ismi hazfedilmiş olup âyet هَٰذَا لَسَاجِرَانَ takdirindedir. Bazılarına göre ise إِنَّ edatı نَعَمْ anlamındadır. Bu iki yoruma göre هَٰذَا mübtedâ سَاجِرَانَ ise onun haberidir. Dolayısıyla “lâm-ı ibtidâ” mübtedânın haberinin başında gelmiştir. Nitekim

أُمُّ الْخَلَيْسِ لَعَجُورٌ شَهْرَبَه تَرْضَى مِنَ اللَّحْمِ بَعْظُمَ الرَّقَبَةِ

beytinde de lâm, mübtedânın haberine dâhil olmuştur.¹⁴⁵⁶ Müellife göre âyette geçen هَٰذَا işaret ismi، عَصَا ve رَحَى kelimelerinde olduğu gibi elif üzerinde mukadder bir fetha ile mansûb inne’nin ismidir. سَاجِرَانَ kelimesi de onun haberidir. Dolayısıyla “lâm-ı ibtidâ” mübtedânın değil, inne’nin haberinin başında gelmiştir. Zira ibtidâ lâmını زَيْدٌ لَقَائِمٌ şeklinde haberin başında

¹⁴⁵⁰ Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma*, 373; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 124-130.

¹⁴⁵¹ Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma*, 373; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/534-536; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/25; Sabbân, *Haşiyetu’s-Sabbân*, 1/412.

¹⁴⁵² İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 304-205.

¹⁴⁵³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1318.

¹⁴⁵⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1318.

¹⁴⁵⁵ Tâhâ, 20/63.

¹⁴⁵⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1319-1320; *Şerhu’l-Luma*, 251-252; *Keşfu’l-muşkilât*, 832-833; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 2/466-467; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 3/31-32.

getirmek caiz değildir. Bu nedenle yukarıda bahsi geçen iki görüş fasit ve Arap dil yapısına uymayan iddialardır. Şiir ise şâz olup kendisi üzerine kıyas yapmak caiz değildir.¹⁴⁵⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib ve ‘Ukberî, lâm’ın şiirde zaruretten dolayı kullanıldığını, yukarıdaki iki görüşün de zayıf olduğunu vurgulayarak müellif ile aynı paralelde görüş beyan etmiştir.¹⁴⁵⁸

3.12.2. İnne’nin İsmi

“İbtidâ lâmı”nın, inne’nin ismine bitişebilmesi için haberin isim üzerine takdim edilmesi gerekmektedir. Bâkûlî’nin ifadesi ile “inne” ile ismi arasına bir fasılanın girmesi gerekmektedir. Bunun için müellifin misal olarak zikrettiği *“İn fi hâzâ l-bâğâ l-qom ‘abidin Şüphesiz bu Kur’ân, sana ve kavmine bir öğüt ve bir şereftir.”*¹⁴⁵⁹ *İn fi zâlik l-âbصار* *“Basireti olanlar için bunda elbette ibret vardır.”*¹⁴⁶⁰ âyetleri örnek verilebilir. Ona göre her iki âyette “inne” ile ismi olan *لَبَاغَا* ve *لَعْبَرَة* kelimeleri arasına haber girdiği için inne’nin ismi üzerine “ibtidâ lâmı” dâhil olmuş ve ifadedeki te’kidi bir kat daha artırmıştır.¹⁴⁶¹

3.12.3. İnne’nin Haberi

İnne’nin haberi müfred bir yapı olabildiği gibi, fiil veya isim cümlesi de olabilir. İbtidâ lâmının inne’nin müfred haberine bitişmesine *“İnne bu Kur’ân, sana ve kavmine bir öğüt ve bir şereftir.”*¹⁴⁶² *İnne o Kıyametin (kopacağına) bir bilgisidir.”*¹⁴⁶³ âyetleri müellifin verdiği misallerdendir. Görüldüğü üzere her iki misalde *لَذَكَّرْ* ve *لَعَلَّمْ* kelimeleri inne’nin müfred haberi olup başlarına “lâm-ı ibtidâ” dâhil olmuş ve inne ile gerçekleştirilen te’kidi güçlendirmiştir.¹⁴⁶⁴

İnne’nin fiil cümlesi olan haberi için şu iki âyet örnek verilebilir: *وَإِنَّكَ لَتَلْقَىٰ الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ* *“Şüphesiz ki bu Kur’ân sana ilim ve hikmet sahibi Allah tarafından verilmektedir.”*¹⁴⁶⁵ *وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* *“Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.”*¹⁴⁶⁶ Müellife göre her iki misalde “kef” (ك) zamiri inne’nin ismidir, *تَلْقَىٰ* ve *تَهْدِي* muzâri fiili ile başlayan cümle ise onun haberi olup başlarındaki lâm, ibtidâ lâmıdır. Lâm-ı ibtidâ, muzâri

¹⁴⁵⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1319-1320; *Şerhu’l-Luma’*, 251-252; *Keşfu’l-muşkilât*, 832-833; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/33.

¹⁴⁵⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 2/466-467; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/895.

¹⁴⁵⁹ Enbiyâ, 61/106.

¹⁴⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/13.

¹⁴⁶¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1318; *Keşfu’l-muşkilât*, 960-961; *Şerhu’l-Luma’*, 373; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 1/466-6/372.

¹⁴⁶² Zuhuf, 43/44.

¹⁴⁶³ Zuhuf, 43/61.

¹⁴⁶⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1318-1319; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 9/90;

¹⁴⁶⁵ Neml, 27/6.

¹⁴⁶⁶ Şûrâ, 42/52.

fiilin başında geldiğinde iki şeyi ifade eder: cümlelerin içeriğini pekiştirmek ve fiilin anlamını şimdiki zamana (hâle) tahsis etmek.¹⁴⁶⁷

Müellifin zikrettiği *أَلَيْكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ* “Yoksa sen, gerçekten sen Yûsuf musun?” dediler.”¹⁴⁶⁸, *وَأِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ*, “Doğrusu bu apaçık bir lütuftur.”¹⁴⁶⁹, *وَأِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ* “Biz mutlaka (o yerlerde) saf tutarız.”¹⁴⁷⁰ Ve biz, kuşkusuz Allah’ı tesbih ederiz.”¹⁴⁷⁰ *وَأِنَّهُمْ لَهُمُ الْمُتَّصِرُونَ* “Zafere mutlaka onlar ulaşacaklar.”¹⁴⁷⁰ âyetlerinde lââm-ı ibtidâ, inne’nin ismi ile haberi arasına giren fasıla üzerine dâhil olmuştur. Zamirlerin mübtedâ, onlardan sonraki ifadenin haber olması da mümkündür. Bu takdirde ibtidâ lââmı inne’nin isim cümlesi olan haberinden önce gelerek verilmek istenen mesajı bir kat daha pekiştirmiştir.¹⁴⁷¹

Kûfeli dilciler, *وَلَكِنِّي مِنْ حُبِّهَا لَعَمِيذُ* “fakat ben onun aşkıdan kocadım” beyti ile istişhâd ederek lââm-ı ibtidânın inne’nin haberinde gelebildiği gibi *لَكِنَّ* kelimesinin haberinde de gelebildiğini iddia etmektedirler. Basralılar ise şiirdeki kullanımın şâz ve kıyasa elverişli olmadığını belirterek buna karşı çıkmışlardır.¹⁴⁷² Bâkûlî’nin “lâm-ı ibtidânın haberde gelmesi *لَيْ*’ye mahsustur” ifadesi onun Basralıların görüşünü benimsediğini göstermektedir.¹⁴⁷³

3.12.4. Haberin Yerinde Gelenler

Bâkûlî, konunun başında bu yapıları habere müteallik olan unsurlar, daha sonra ise haberin yerinde (isimden hemen sonra) gelen yapılar şeklinde ifade etmiştir.¹⁴⁷⁴ Bu ifadelerden gayesi zarf, câr mecrûr, haberin mukaddem ma’mûlû ve zamiru’l-fasl olduğu anlaşılmaktadır. Bâkûlî, ibtidâ lââmının zarf ve car mecrûr ile beraber geldiğine dair herhangi bir örnek vermemiştir. Lâm-ı ibtidânın zamiru’l-fasl ile kullanıldığına dair misalleri yukarıda zikrettik. Müellif, lââm’ın haberin mukaddem ma’mûlû ile kullanılması için ise *إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ* “Onlar, sarhoş (sersem) halleriyle saçmalayıp duruyorlardı.”¹⁴⁷⁵ âyetini misal olarak zikretmiştir. Âyette inne’nin haberinin ma’mûlû olan *لَفِي سَكْرَتِهِمْ* ifadesi haberin yerinde (isimden hemen sonra) geldiği için lââm-ı muzahleka ma’mûlûn başına gelmiştir. Şayet ma’mûl haberden sonra gelseydi başında lââm’ın gelmesi caiz olmazdı.¹⁴⁷⁶ ‘Ukberî’ye göre *لَفِي*

¹⁴⁶⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1318; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 7/164-9/53; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 1/506.

¹⁴⁶⁸ Yûsuf, 12/90

¹⁴⁶⁹ Neml, 27/16.

¹⁴⁷⁰ Sâffât, 37/165-166,172.

¹⁴⁷¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1319; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 5/47-7/179-8/320-321; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 8/138,144.

¹⁴⁷² Enbârî, *el-İnsâf*, 1/169-173.

¹⁴⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1320.

¹⁴⁷⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1318.

¹⁴⁷⁵ Hicr, 15/72.

¹⁴⁷⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1319; *Şerhu’l-Luma’*, 373.

سَكَرْتَهُمْ inne'nin haberidir, يَعْمَهُونَ cümlesi ise nasb mahallinde câr mecrûrun müstetir failinden hâldir.¹⁴⁷⁷ Bu tahlile göre âyet, ibtidâ lâminin inne'ye haber olan câr mecrûr ile kullanılması için örnek olabilir.

Bazı Kûfeli dilciler cümlelerin başında gelen ibtidâ lâminı, ister mazi veya muzâri fiilin başında, ister isim cümlesinin başında olsun, bütünüyle “kasem lâmi” olarak değerlendirmektedirler. Bunlara göre lâmdan önce kasem lafzı mukadderdir ve lâmin varlığı ona delalet etmektedir. Buna göre örneğin لَزَيْدٌ قَانِمٌ cümlesi وَاللّٰهِ لَزَيْدٌ قَانِمٌ takdirinde olup kendisinden yemin ifadesi hazfedilmiştir. Buna mukabil Basra ekolüne mensup dilciler ise söz konusu lâmin kasem lâmi değil, ibtidâ lâmi olduğunu söylemektedirler.¹⁴⁷⁸ Müellif, adı geçen iki ekol arasındaki ihtilaftan söz etmemiştir. Ancak, Basralı olan müellifin “*buralardaki lâm ibtidâ lamıdır, kasem lâmi değildir*”¹⁴⁷⁹ sözünden Kûfeli dilcilerin mezkûr görüşlerine katılmadığı anlaşılmaktadır.

3.13. İN-İ MUHAFFEFE

Arap dilinde isim cümlesinin başına eklenerek onu hareke ve anlam bakımından etkileyen ve “*el-hurûfu'l-muşebbehtu bi'l-fiil*” olarak adlandırılan altı edat vardır. Bu edatlardan إِنَّ daima cümle başında kullanılan ve kendisinden sonraki cümlelerin manasını te'kid eden fetha üzerine mebnî bir edattır. Mübtedâyı merfû' iken mansûb yapan, haberi ise olduğu gibi merfû' bırakan bu edat, genellikle hemzenin kesresi ve nûnun şeddesi ile telaffuz edilir. Bazen de nûnun şeddesi atılmak suretiyle tahfif edilerek إِنَّ şeklinde kullanılır.¹⁴⁸⁰ Bâkûlî, “*Kur'ân'da اِنَّ'den tahfif edilen kesralı اِنَّ*” babında in-i muhaffefe'nin Kur'ân-ı Kerimdeki kullanım şeklini zikrettiği şâhid âyetlerle açıklamıştır.

Fiil cümlesi de isim cümlesi gibi bazı durumlarda te'kidi gerektirebilir. Şeddeli “inne” edatının asıl işlevi genel olarak cümleyi te'kid etmektir. Şeddeli iken fiile benzerliğinden dolayı sadece isim cümlesi ile kullanılan bu edat, tahfif edildiğinde ise fiile benzeme özelliğini yitirdiğinden her iki cümle türünü te'kid etmek için kullanılabilir. “In-i muhaffefe”, fiil cümlesine dâhil olduğunda amel etme özelliği ortadan kalkar, sadece te'kid etme fonksiyonu kalır.¹⁴⁸¹ Bu edatın başında geldiği fiiller, nevâsih denilen fiillerden olması

¹⁴⁷⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/786; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l*, 10/68.

¹⁴⁷⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/330.

¹⁴⁷⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1318.

¹⁴⁸⁰ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 159, 16, Hasan, *en-Nahyu'l-vâfi*, 1/673; Antâkî, *el-Minhâc*, 160.

¹⁴⁸¹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1286; Antâkî, *el-Minhâc*, 160.

gerekmektedir.¹⁴⁸² “İn” edatının fiillerden önce gelebilmesini yukarıdaki gerekçe ile açıklayan Bâkûlî, *وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ* “Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı.”¹⁴⁸³ *إِنْ كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ آلِهَتِنَا لَوْلَا أَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَا* “Eğer tanrılarımıza kararlılıkla bağlı kalmasaydık neredeyse bizi onlardan koparacaktı”¹⁴⁸⁴ *وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَ هُمْ لَفَاسِقِينَ* “Gerçek şu ki, onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk.”¹⁴⁸⁵ gibi âyetleri bu durum için örnek olarak aktarmıştır.¹⁴⁸⁶ Örneklerde görüldüğü üzere ilgili edat, şeddesinin atılması suretiyle tahfif edildiğinden fiil cümlesinin başında gelerek cümlenin mefhumunu te’kid etmiştir.

“İn-i muhaffefe”, fiile benzeme özelliğini yitirdiğinden genellikle ameli iptal edilerek kendisinden sonraki isim merfû‘ yapılır.¹⁴⁸⁷ Bâkûlî de bu gerekçeyi ileri sürerek *وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ* *إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا* “Elbette onların hepsi toplanıp huzurumuza getirilecek.”¹⁴⁸⁸ *حَافِظٌ* “Kesinlikle herkesin başında bir koruma, bir denetleyici vardır.”¹⁴⁸⁹ âyetlerinde, “in”in amel etmemesinin tercihe daha şayan olduğunu vurgulamıştır. Ferrâ’ya göre de güzel olan takdir budur.¹⁴⁹⁰ Müellifin ifade ettiği bu durum, *لَمَّا* lafzının şeddesiz okunduğu kiraate göredir. Sîbeveyhi, *لَمَّا* şeddeli okunduğunda *لَا* anlamına geldiğini ve âyetin başındaki “in” harfinin de “in-i nâfiye” olduğunu belirtir. Bu durumda ikinci âyetin anlamı -meallerin çoğunda olduğu gibi- “Hiç kimse yoktur ki, başında bir gözetleyeni bulunmasın” şeklindedir. Bâkûlî, yukarıdaki üç âyeti bu şekilde takdir etmenin de caiz olduğunu ve bunun için herhangi bir maninin bulunmadığını söyleyerek Sîbeveyhi’nin sözünü desteklemiştir.¹⁴⁹¹ Ayrıca Sîbeveyhi’nin yukarıdaki iki âyeti örnek vererek “in-i muhaffefe” ile kendisinden sonraki lâmin yemin anlamı ifade edebileceğini de nakletmiştir. Zeccâc da bunu ifade etmektedir.¹⁴⁹² İleride ifade edileceği üzere Bâkûlî bu görüşe karşı çıkmaktadır.

Basralılara göre “in-i muhaffefe”nin ismini nasbederek amel etmesi de caizdir. Kûfeliler ise amel etmediğini ileri sürmektedirler.¹⁴⁹³ Müellif, *وَإِنْ كُلًّا لَمَّا لِيُؤْفِيَهُمْ* “Şüphesiz

¹⁴⁸² İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/548; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/35; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 166.

¹⁴⁸³ Âl-i İmrân, 3/164.

¹⁴⁸⁴ Furkân, 25/42.

¹⁴⁸⁵ A‘râf, 7/102.

¹⁴⁸⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1284.

¹⁴⁸⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/547; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/33.

¹⁴⁸⁸ Yâsîn, 36/32.

¹⁴⁸⁹ Târık, 86/4.

¹⁴⁹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1286, 1295; Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/377; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 3/81; Nehhâs, *Îrâbu’l-Kur’ân*, 3/266; Mekî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 2/602; Ensârî, *Îrâbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 461.

¹⁴⁹¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1294, 1298; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 4/286; Nehhâs, *Îrâbu’l-Kur’ân*, 3/266; Mekî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 2/603; Dervîş, *Îrâbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 8/194.

¹⁴⁹² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1285; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân*, 2/362.

¹⁴⁹³ ‘Ukberî, *et-Tebyîn ân mezâhibi’n-nahviyyîn*, 348; Enbârî, *el-İnsâf*, 1/159; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/547;

Rabbin, onların her birine yaptıklarının karşılığını tam olarak verecektir.”¹⁴⁹⁴ âyetindeki, كَلَّا kelimesi mansûb, لَمَّا lafzının da şeddesiz okunduğu kıraate göre âyetin başındaki edatın kesinlikle “in-i muhaffefe” olduğunu, لَمَّا’nın istisnâ edatına ve “in” harfinin de “in-i nâfiye”ye hamletmenin mümkün olmadığını açıkça ifade ederek Basralıların görüşünü benimsemiştir. Bu görüşe göre لَمَّا’nın başındaki lâm harfî “lâm-ı fârika”, لِيُوقِنَهُمْ ifadesindeki lâm ise mukadder bir kasemin cevabıdır. لَمَّا’daki “mâ” harfî ise iki lâmı birbirinden ayırmak için ziyade yapılmıştır.¹⁴⁹⁵ Müellif, *Keşfu’l-muşkilât* ve *el-İbâne* adlı eserlerinde لَمَّا’nın şeddeli okunduğu kıraatlerde âyeti nahiv açısından tahlil edilmesinde birtakım zorlukların bulunduğunu, bu nedenle yukarıda zikredilen kıraatin daha uygun olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁹⁶ Zeccâc da güzel ve kıyasa en uygun takdirin لَمَّا’nın tahfîfi olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁹⁷

Özetleyecek olursak Bâkûlî, isimlerin başında gelen “in-i muhaffefe”nin amel etmesinin caiz olduğunu ancak fiile benzerliğini yitirmesi ve kıraatlerin ekserisinde mühmel olarak gelmesi gibi¹⁴⁹⁸ nedenlerden dolayı amelden düşürülmesinin daha güzel olduğunu ifade etmektedir.

“Muhaffef in”, amel etmediği durumlarda kendisini “in-i nâfiye”den ayırmak için haber konumundaki ögenin başına fethalı bir lâm getirmek zorunludur.¹⁴⁹⁹ Sözü edilen lâmin mahiyeti hakkında ihtilaf vardır. Sîbeveyhi ve Basralılara göre bu lâm aslında ibtidâ/te’kid lâmı olup söz konusu iki edatı birbirinden ayırma işlevi de görmektedir. Cümlemin başına “in” edatının gelmesiyle habere kaydırılmıştır. Kûfelilere göre ise “in” edatı, in-i nâfiye, lâm da إِنْ anlamındadır.¹⁵⁰⁰ Onlara göre örneğin وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ وَإِنْ âyeti لَفَاسِقِينَ إِنْ anlamındadır.¹⁵⁰¹ Kutrub’a göre âyette cümlemin başındaki “muhaffef in” قَدْ anlamındadır. Bu takdire göre mezkûr âyet وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ قَدْ takdirindedir. Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî’ye göre ise söz konusu lâm, bu üçü de değil belki “lâm-ı fârika” denilen ayrı bir lâm türüdür.¹⁵⁰² Müellif, geniş bir şekilde ele aldığı birtakım delil ve gerekçelere dayanarak bu lâm’ın ne cümlemin başında gelen lâm-ı ibtidâ, nede mukadder bir kasemin cevabında gelen lâm

¹⁴⁹⁴ Hûd, 11/111.

¹⁴⁹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1293, 1298; Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/390; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/716; Ensârî, *‘Îrâbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 336; Enbârî, *el-İnsâf*, 1/159.

¹⁴⁹⁶ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 592-593; *el-İbâne*, 212-215;

¹⁴⁹⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/81.

¹⁴⁹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1296; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 1/673.

¹⁴⁹⁹ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/34; Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 1/511-512.

¹⁵⁰⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/526; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 2/34-35; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 134; Mevze’î, *Mesâbihu’l-meğânî*, 169, 386.

¹⁵⁰¹ Ebû Ubeyde, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 1/223; Mekki b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i’râbi’l-Kur’ân*, 1/297; Nehhâs, *‘Îrâbu’l-Kur’ân*, 2/54.

¹⁵⁰² Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 134; Mevze’î, *Mesâbihu’l-meğânî*, 169, 386.

olduğunu, bilakis telaffuzları aynı fakat biri müspet diğeri menfi iki zıt anlam ifade eden “in-i muhaffefe”yi “in-i nâfiye”den ayırmak için getirilen “lâm-ı fârîka” olduğunu vurgulayarak Ebû Ali ve İbn Cinnî’ye muvafakat etmiştir.¹⁵⁰³

3.14. İLLÂ İSTİSNÂ EDATI

İstisnâ lügatte “ayırıp uzaklaştırmak, kıvırıp bükme, dürmek, ikinci olmak” anlamlara gelmektedir.¹⁵⁰⁴ Bir nahiv terimi olarak istisnâ, gramer bilginleri tarafından “*لَا* ve benzeri bir edat vasıtasıyla çoğun (bütünün/genelin/cinsin) hükmünden azı (parçayı/özel/ferdi) hariç tutmak” şeklinde tanımlanmıştır. İstisnâ cümlesinde müstesnâ, müstesnâ minh ve istisnâ edatı olmak üzere üç unsur bulunmaktadır. İstisnâ edatından önceki öğeye müstesnâ minh (kendisinden çıkarılan), edattan sonra ki öğeye de müstesnâ (çıkarılan), kendileri vasıtası ile çıkarma işlemi gerçekleştirilen kelimelere de istisnâ edatı denilmektedir.¹⁵⁰⁵ Arap dilinde yaygın olarak kullanılan istisnâ üslubu matematikçilerin çıkarma işlemine benzemektedir. Örneğin *أَنْفَقْتُ مِنَ الْمَالِ مِائَةً إِلَّا عَشْرَةَ* “*maldan on hariç yüz harcadım*” diyen biri, “*maldan 100-10=90 harcadım*” işlemini kastetmiştir.¹⁵⁰⁶

İstisnâ edatları, biri harf (إِلَّا), ikisi isim (سِوَى- غَيْرُ), ikisi fiil (لَا يَكُونُ-لَيْسَ), üçü bazen fiil bazen de harf (عَدَا-خَلَا-حَاشَا) olmak üzere sekiz tanedir. Bunlardan pratikte en çok kullanılanı إِلَّا edatıdır.¹⁵⁰⁷

Dilciler, istisnâyı genel olarak iki temel kısma ayırmaktadırlar.¹⁵⁰⁸ Fakat istisnâ cümlesinin müspet veya menfi olması, müstesnanın cinsi, müstesna minh’in zikredilip edilmemesi gibi farklı açılardan konuya yaklaşıldığında istisnâyı şu altı kısma ayırmak mümkündür: muttasıl-munkatı‘, mûceb-menfi, tâm-muferrağ.¹⁵⁰⁹

Müstesnâ, müstesnâ minh’in cinsinden ise istisnâ muttasıldır. İstisnâ deyince ilk akla gelen ve pratikte en çok kullanılan bu istisnâ türüdür. Müstesnâ, müstesnâ minh’in cinsinden

¹⁵⁰³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1287-1293.

¹⁵⁰⁴ İbn Manzûr, “Sny”, *Lisânu'l-Arab*, 14/115-116; Ferâhidî, “Sny”, *Kitâbu'l-‘ayn*, 8/242.

¹⁵⁰⁵ İsfahânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, “sny”, 1/178; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 2/222; Abdullah el-Fâkihî, *Şehu Kitâbi'l-hudûd*, 244; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/315; Galâyînî, *Cami'ü'd-durûsi'l-'arabiyye*, 522; Râcîhî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 305.

¹⁵⁰⁶ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/315. “100” sayısı müstesnâ minh’i, “10” sayısı müstesnâyı, çıkarma işareti (-) de istisnâ edatını temsil etmektedir.

¹⁵⁰⁷ İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 2/221-222; Abdullah el-Fâkihî, *Şehu Kitâbi'l-hudûd*, 244; Neccâr, *Dıyâu's-sâlik*, 2/476.

¹⁵⁰⁸ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/264; Mekûdî, *Şerhu'l-Mekûdî*, 125.

¹⁵⁰⁹ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/316-318; İsmail Durmuş, “İstisna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/388-389.

bir fert veya bütününden bir cüz değilse istisnâya munkatı' denilir. İstisnâ cümlesinde müstesnâ minh zikredilen istisna çeşidine ise "tâm istisnâ" adı verilir.¹⁵¹⁰

Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'an'ın* farklı yerlerinde istisnânın tanımına, detaylarına girmeden لَّا edatı ile kullanılan "menfi istisnâ", "muferrağ istisnâ" ve "illâ" istisnâ edatından önceki bir âmilin ondan sonraki bir öğede amel edip etmemesi hususu hakkında üç başlık açmış ve bu konuların Kur'an'ı Kerimdeki kullanımları için örnekler sıralamıştır. Bundan dolayı biz de yukarıdaki üç istisnâ türünün detaylarına girmeden birer cümle ile açıkladık. Şimdi de Bâkûlî'nin Kur'an'ı Kerimdeki kullanımlarını ele aldığı bu üç mevzuyu açıklayıp verdiği örnek âyetlerin tahliline geçmek istiyoruz.

3.14.1. İllâ ile Yapılan Menfi İstisnâ

İstisnâ cümlesinde nefiy, nehi ve istifhâm-ı inkârî (nefiy anlamına gelen istifhâm) ifadeleri işlenmişse bu istisnâ türüne menfi/gayr-ı mûceb/sâlib (olumsuz) istisna adı verilir. Mûceb (olumlu) istisnâ ise bunun tam aksine olandır.¹⁵¹¹ "İllâ" edatıyla yapılan istisnâlarda i'râb bakımından müstesnânın hükmü ya vücuben mansûb olmak, ya da mansûb ve merfû' olma arasında muhayyer olmak veya amiline göre hareke almaktır.¹⁵¹²

Cümle müspet ve müstesnâ minh de mezkûr ise -istisnâ ister muttasıl olsun ister munkatı'- müstesnâ zorunlu olarak mansûb olur. Cümle menfi, müstesnâ minh mezkûr olduğu takdirde ise yine müstesnâ mansûb olabilir. Ancak "bedel" olmak üzere müstesnâ minh'e tâbi olması evlâ olandır.¹⁵¹³ Bâkûlî, "*Kur'an'da müstesnânın müstesnâ minh'den bedel olması*" şeklinde bir başlık açarak konuyu Kur'an-ı Kerim bağlamında ele almıştır. Konu ile ilgili serdettiği bazı örnek âyetler şunlardır.

Bâkûlî, *"Eğer onlara وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ"* *kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık, pek azı müstesna bunu yapmazlardı.*"¹⁵¹⁴ âyetinde İbn 'Âmir (ö. 118/736) hariç bütün kurrânın قَلِيلٌ kelimesini فَعَلُوهُ daki vâv zamirinden bedel yapmak üzere merfû' okuduğunu ifade etmektedir. İbn 'Âmir'in ise قَلِيلٌ şeklinde istisnâ babında asıl olan nasb harekesi ile okuduğunu belirtmektedir. Bu

¹⁵¹⁰ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/64; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri 'z-zeheb*, 2/482; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/316-318.

¹⁵¹¹ Mekûdî, *Şerhu'l-Mekûdî*, 125; Cevcerî, *Şerhu Şuzûri 'z-zeheb*, 2/472/472; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/316/317; Râcihi, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 305.

¹⁵¹² Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 2/319-322.

¹⁵¹³ Muberrred, *el-Muktadab*, 4/394; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/49; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/248; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 243-244.

¹⁵¹⁴ Nisâ, 4/66.

durumda söz konusu kelime bedel değil müstesnâ konumundadır.¹⁵¹⁵ Nehhâs, bütün dilcilere göre bedel yapmanın daha evlâ olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹⁶

Müellif, *“Eşin hariç, sizden hiç kimse geride kalmayın.”*¹⁵¹⁷ âyetinde geçen *أَمْرًا* kelimesinin İbn Kesîr ve Ebû ‘Amr kıraatinde *أَحَدٌ* lafzından bedel olmak üzere merfû‘ okunduğunu, diğer kurrâlarca müstenâ konumunda kabul edilerek mansûb okunduğunu belirtmektedir.¹⁵¹⁸ Nehhâs, mansûb okunmasını daha doğru bulmaktadır.¹⁵¹⁹

Konunun izahı için zikredilen bir diğer misal de *وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ* *“Kendilerinden başka tanıkları olmayanların”*¹⁵²⁰ âyetidir. Müellif, istisnâsız bütün kıraat ehlinin âyette geçen *أَنْفُسُهُمْ* sözünü merfû‘ okuduğunu dolayısıyla ittifakken *شُهَدَاءُ* lafzından bedel olduğunu vurgulamıştır.¹⁵²¹ Fakat *إِلَّا*’nın *غَيْرِ* anlamında kullanılarak *أَنْفُسُهُمْ* sözünün *شُهَدَاءُ* için sıfat olabileceği de söylenmektedir.¹⁵²² Nehhâs ise *إِلَّا أَنْفُسُهُمْ* ifadesinin müstesnâ konumunda mansûb okunduğunu aktarmaktadır.¹⁵²³

Bâkûlî, konu ile ilgili örnekleri sıraladıktan sonra *“Sîbeveyhi ve diğer dilciler, olumsuz cümledeki müstesnanın bedel olmak üzere müstesnâ minh’e tâbi olmasını tercih etmektedirler”* ifadelerini kullanarak konu hakkındaki görüşünü belli etmiştir.¹⁵²⁴ *Keşfu’l-muşkilât*’ta da menfî cümledeki müstesnâyı merfû‘ okumanın daha güzel ve kullanımda da daha yaygın olduğunu belirtmiştir.¹⁵²⁵

3.14.2. İllâ ile Yapılan Muferrağ İstisnâ

Eğer cümle; emir, nehiy ve istifhâm-ı inkârî bildiriyor ve müstesnâ minh de zikredilmiyorsa bu istisnâ “istisnâ-i muferrağ” olarak isimlendirilir. Bu istisnâ türünde, istisnâ cümlesindeki âmil muferrağ kılınarak (müstesnâ minh’te amel etmekten alıkonularak) müstesnâda amel etmesi sağlanmıştır. Dolayısıyla müstesnâ, müstesnâ minh’in konumuna geçerek âmilin iktiza ettiği şekilde i’râb harekesi almaktadır.¹⁵²⁶

¹⁵¹⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/134, 3/1468; *Keşfu’l-muşkilât*, 316; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/166; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/72; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/370.

¹⁵¹⁶ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 1/224.

¹⁵¹⁷ Hûd, 11/81.

¹⁵¹⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/134, 3/1468; *Şerhu’l-Luma’*, 483; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/70; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/710; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 4/411.

¹⁵¹⁹ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 2/179.

¹⁵²⁰ Nûr, 24/6.

¹⁵²¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1468.

¹⁵²² ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/965; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 4/411.

¹⁵²³ Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, 3/89.

¹⁵²⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1469.

¹⁵²⁵ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 316.

¹⁵²⁶ Muberrred, *el-Muktadab*, 4/389; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/48; es-Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 2/251-253; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 54-55.

Bâkûlî, “Kur’ân’da *إِلَّا* istisnâ edatından sonraki isimde (müstesnâda) amel etmek için muferrağ olmuş (müstesnâ minhte amel etmekten alıkonulmuş) fiiller” başlığında “muferrağ istisnâ” türü için Kur’ân’dan örnekler sıralamıştır. Aşağıda zikredeceğimiz âyetler müellifin verdiği örneklerden bir kaçıdır.

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ “Bir zamanlar biz İsrâiloğulları’ndan, “Yalnız Allah’a kulluk edeceksiniz... diyerek söz almıştık.”¹⁵²⁷

وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ “Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar.”¹⁵²⁸

وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ “(Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar.”¹⁵²⁹

أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبُؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ “Sizden öncekiler, Nuh, Âd ve Semûd kavimleriyle onlardan sonra gelenler hakkındaki bilgiler size ulaşmadı mı? Onları (tam olarak) ancak Allah bilir.”¹⁵³⁰

Bâkûlî, konu ili ilgili misalleri sıraladıktan sonra hepsi için “bu âyetlerde *إِلَّا* istisnâ edatından sonra zikredilen isimler bütün nahivcilere göre *إِلَّا*’dan önceki fiil ile merfû’ olmuştur” değerlendirmesini yapmıştır.¹⁵³¹ Müellifin zikrettiği örneklerden *إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ* “Onların içlerindeki, hedefine asla ulaştıramayacakları bir büyüklenme duygusundan başka bir şey değildir.”¹⁵³² âyetinde *إِلَّا*’dan önce herhangi bir fiil geçmediğinden bu değerlendirmesinin kapsamına girmemektedir.¹⁵³³ Ancak müellif, *إِلَّا*’dan önceki câr ve mecrûru (*فِي صُدُورِهِمْ*) fiile müteallik olduğu için fiil kabul edip müstenâyı da (*كِبْرٌ*) ona fail olarak takdir etmiş olabilir. Bu durumda mezkûr âyet de onun bu değerlendirmesinin şümülüne dâhil olur. Nitekim müellif, “zarfın ism-i zahiri ref’ etmesi” bahsinde zarfın fiilin yerine geçtiği için failini merfû’ yaptığını ifade etmektedir.¹⁵³⁴

3.14.3. Bir Edat ile İki İsm-in İstisnâ Edilmesi

Bazen istisnâ cümlesinde *إِلَّا* edatının dolayısıyla müstesnânın tekrar edildiği müşahede edilmektedir. Bu gibi üsluplarda “illâ”, ya önceki istisnâyı te’kid amacıyla ya da cümlede ikinci bir istisnânın bulunduğunu ifade etmek için tekrarlanır. Te’kid amaçlı tekrarlarda “illâ” mulğa (işlevsiz) sayılır; ikinci bir istisnâ ifade etmez. Sadece birinci istisnâ

¹⁵²⁷ Bakara, 2/83.

¹⁵²⁸ Bakara, 2/269.

¹⁵²⁹ Âl-i İmrân, 3/7.

¹⁵³⁰ İbrâhîm, 14/9.

¹⁵³¹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 3/1643.

¹⁵³² Mü’min, 40/56.

¹⁵³³ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 3/1643.

¹⁵³⁴ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/854-856.

için lafzî te'kid olur. Te'kid amaçlı olmayan tekrarlar ise “illâ” edatı birincisinden başka bir istisnâ ifade eder. Bu gaye anlaşılamayacağından ikinci “illâ” hazfedilmez.¹⁵³⁵

Ahfeş ve Kisâî gibi bazı dilciler müstesnânın bedel, hâl, zarf ve câr-mecrûr olması durumunda “illâ”dan önceki amilin arada atıf harfî ve “illâ”nın tekrarı olmadan iki isimde amel edebileceğini ileri sürmektedir.¹⁵³⁶ Başka bir ifade ile bir edat ile iki ismin istisnâ edilebileceğini söylemektedirler. Müellif, *el-İbâne ve Şerhu'l-Luma'* adlı eserlerinde “illâ” istisnâ edatının nefiy edatları mesabesinde olduğunu dolayısıyla tam bir istisnâ cümlesinde “illâ”dan sonraki bir amilin öncesindeki bir öğede, öncesindeki bir amilin de kendisinden sonraki bir öğede amel edemeyeceğini söylemektedir.¹⁵³⁷ İstisnâ cümlesinin tam olmadığı durumlarda ise “illâ”nın öncesindeki amilin sonrasındaki ma'mûlde amel edebileceğini ifade etmektedir.¹⁵³⁸ Müellif, *Cevâhiru'l-Kur'ân*'da ise mezkûr durumlarda “illâ”dan önceki amilin kendisinden sonraki iki isimde amel edebileceğini söylemiş ve bunun için Arap dili ve Kur'ân-ı Kerimden örnekler zikretmiştir.

Bâkûlî, nahivcilerin مَا أُعْطِيَ أَخَذَ مِنْهُمَا إِلَّا زَيْدًا دِينَارًا gibi olumsuz cümlelerde “illâ” edatı tekrar edilmeden iki ismin (زَيْدًا دِينَارًا), iki isimden (أَخَذَ مِنْهُمَا) istisnâ etmeyi caiz görmediklerini ifade etmektedir.¹⁵³⁹ Ahfeş ise müstesnâ olan iki ismin müstesnâ minh'e bedel olması irade edildiği takdirde bu hususun menfî cümlelerde caiz olduğunu söylemektedir. Zira fiiller veya fiilimsiler mansûb isimde “illâ” edatı vasıtası ile etki etmektedir. Ona göre “illâ” edatı atıf harfî gibidir. Bir atıf harfî ile iki isim atfedilemeyeceği gibi bir tek “illâ” edatıyla da iki isim istisnâ yapılamaz, fakat bedel yapılabilir. Çünkü bedel yapmada harfin aracılığına ihtiyac yoktur.¹⁵⁴⁰ Buna göre müstesnâ minh yok hükmündedir. Cümle مَا أُعْطِيَ إِلَّا زَيْدًا دِينَارًا takdirinde¹⁵⁴¹ olup bir edat ile iki isim istisnâ edilmiştir.

Bâkûlî, ikinci ismin zarf, câr-mecrûr ve hâl olması halinde de bir istisnâ edatıyla iki ismin istisnâ edilebileceği görüşünü savunmaktadır.¹⁵⁴² Müellif, ikinci ismin zarf, câr-mecrûr

¹⁵³⁵ Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/265; İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/219-222.

¹⁵³⁶ Bâkûlî, *el-İbâne*, 291; *el-İstidrâk*, 180; Nâzırî'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 5/2202; Şihâbuddîn Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Karâfî, *el-İstiğnâ' fî'l-istisnâ'* thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986/1406), 76,80,141.

¹⁵³⁷ Bâkûlî, *el-İbâne*, 290; *Şerhu'l-Luma'*, 494; Ayrıca bkz. İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/304; Nâzırî'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 5/2200.

¹⁵³⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1465; *el-İbâne*, 293.

¹⁵³⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1460.

¹⁵⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1460; Fârisî, *el-Hucce*, 4/318-319; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/292; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/292.

¹⁵⁴¹ İbn Serrâc, bedel yapma ameliyesinin ancak iki mefûle muteaddi menfî fiillerden sonra mümkün olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/292; Karâfî, *el-İstiğnâ' fî'l-istisnâ'*, 80; Nâzırî'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 5/2164-2165.

¹⁵⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1460-1461.

olmasına *الرَّأْيِ* *أَرَادْنَا* *بَادِي* *وَمَا نَرَاكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادْنَا* *بَادِي* *الرَّأْيِ* *“Sana sığ görüşlü ayak takımımızdan başkasının uyduğunu da görmüyoruz.”*¹⁵⁴³ âyetini örnek olarak zikretmiştir. Müellif âyeti dilsel açıdan izah ederken, *بَادِي* kelimesinin zarf olmasından dolayı fiilin kokusunu taşıyan zayıf bir amilin dahi kendisinde amel edebileceğini ve *اتَّبَعَكَ* fiili ile mansûb olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴⁴ Zeccâc ve Zemâşerî de âyeti bu şekilde yorumlamıştır.¹⁵⁴⁵ Müellif ayrıca âyetin *الرَّأْيِ* takdirinde mukadder bir fiil için mefûlu mutlak olduğunu da iddia edildiğini aktarmıştır.¹⁵⁴⁶ Ebû Hayyân ise *نَرَاكَ*, *اتَّبَعَكَ* ve *أَرَادْنَا* kelimelerinden her birinin âmil olabileceğini söylemektedir.¹⁵⁴⁷

Müellifin tercih ettiği birinci görüşe göre “illâ”dan önceki amil kendisinden sonraki iki isimde de amel etmiştir. İkinci görüşte olanlar ise gizli bir fiil takdir ederek “illâ”dan önceki amilin “illâ”dan sonraki ikinci isimde amel etmediğini vurgulamışlardır.

Bâkûlî’nin konu çerçevesinde zikrettiği bir diğer misal de *وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا* *نُوحِي إِلَيْهِمْ فَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ، بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ* *“Senden önce de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz kişileri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun. O peygamberleri apaçık delillerle ve kutsal metinlerle gönderdik.”*¹⁵⁴⁸ âyet-i kerimesidir. Bazı dilcilere göre âyette geçen “illâ”dan önceki *أَرْسَلْنَا* fiili ikinci müstesnâ olan *بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ* sözünde amel etmiştir. Zira câr-mecrûrlarda zayıf bir amil dahi amel edebilmektedir. Bu görüştekilere göre istisnâ edatından önceki amil iki müstesnâda (*رَجُلًا* ve *بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ*) amel etmiştir. Bazısına göre ise câr ve mecrûr, *أَرْسَلْنَا* ifadesinden anlaşılan mahzûf bir fiile mütealliktir.¹⁵⁴⁹ Âyetin başında *أَرْسَلْنَا* fiili geçtiği için ikinci defa zikredilmesine gerek kalmamıştır. Bu durumda âyetin anlam *بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ* şeklindedir.¹⁵⁵⁰ Ebû Hayyân, arada atıf harfî olmadan bir istisnâ edatıyla iki şeyin istisnâ edilmesinin lazım gelmemesi için ikinci görüşün tercih edildiğini, ancak Ahfeş’in konunun başında zikredilen görüşüne göre hareket edildiği takdirde birinci görüşün de sahih olduğunu ifade eder.¹⁵⁵¹ Zemahşerî de her iki takdirin doğru olduğunu belirtir.¹⁵⁵² Müellif, bu âyeti ele alırken hiçbir yorum ve tercihte bulunmadan her iki görüşü olduğu gibi nakletmiştir.

¹⁵⁴³ Hûd, 11/27.

¹⁵⁴⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1460; *el-İstidrâk*, 181-182; *Keşfu’l-muşkilât*, 560; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/695; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyânuhu*, 4/338.

¹⁵⁴⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/47; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/388.

¹⁵⁴⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1460.

¹⁵⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 6/141.

¹⁵⁴⁸ Nahl, 16/43-44.

¹⁵⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1461; Dervîş, *İ’râbu’l-Kur’ân ve beyânuhu*, 5/307.

¹⁵⁵⁰ Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 13/66.

¹⁵⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 2/368-369.

¹⁵⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/608.

Bâkûlî'ye göre مَا أَنْزَلَ هُوَ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ “Bunları ancak, göklerin ve yerin Rabbi apaçık deliller olarak indirmiştir.”¹⁵⁵³ âyetindeki بَصَائِرَ sözü هُوَ ifadesi için hâl olup âyet, مَا أَنْزَلَ هُوَ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ takdirindedir. Onu nasbenden amil ise istisnâ cümlesindeki أَنْزَلَ fiilidir. Hâl ögesi, içindelik anlamı ifade etme bakımından zarfa benzediği için istisnâ edatından önceki bir amil onda amel edebilir.¹⁵⁵⁴ Müellif, bu açıklaması ile ikinci müstesnânın hâl olması durumunda istisnâ edatından önceki amilin iki müstesnâda amel edebileceğini savunmuştur.

Konuyu şu şekilde özetlemek mümkündür: İstisnâ cümlesindek fiil veya fiilimsiler ikinci müstesnâda “illâ” edatı vasıtası ile amel etmektedir. “İllâ” edatı ise atıf harfi gibidir. Bir atıf harfi ile iki isim atfedilemeyeceği gibi “illâ” edatıyla da iki isim istisnâ yapılamaz. Bu sebeple dilciler istisnâ edatı tekrarlanmadan veya arada atıf harfi olmadan bir edat ile iki ismin istisnâ edilemeyeceği görüşündedirler.¹⁵⁵⁵ Müellifin örnek verdiği âyetler gibi zahiren bu şekilde görünen kullanımlarda ise ikinci isimde mahzûf bir amilin amel ettiğini ifade etmektedirler.¹⁵⁵⁶ Ahfeş gibi bazı gramer uzmanları ise müstesnânın bedel, hâl, zarf ve câr mecûr olması halinde bir istisnâ edatıyla da iki ismin istisnâ edilebileceğini iddia etmişlerdir. Konuyu bir bütün olarak göz önüne aldığımızda Bâkûlî'nin Ahfeş gibi düşünenlerden yana olduğu söylenebilir.

3.16. MÂ LAFZI

Mâ (ما) lafzı, Arap dilinde en fazla türü olan ve cümle içinde farklı anlam ve işlevlerde kullanılan edatlardan biridir. On iki kullanım şekli olduğu ifade edilen “mâ” edatının bazı türleri harf, bazı türleri ise isim kategorisinde değerlendirilmektedir.¹⁵⁵⁷ Çok fonksiyonlu bir edat olmasından dolayı cümlede hangi anlamda kullanıldığını iyi tespit etmek gerekmektedir. “Mâ” edatının işlevi doğru bir şekilde anlaşılmadığı takdirde cümlenin yanlış anlaşılma riski ortaya çıkar. Kur’ân-ı Kerimde de sıkça karşımıza çıkan bu edat çok işlevselliği nedeniyle bazen âyetlerin farklı şekillerde yorumlanmasına neden olmuştur. Öyle ki bazen aynı âyetteki “mâ” kelimesi âlimlerce farklı şekillerde yorumlanmıştır.

¹⁵⁵³ İsrâ, 17/102.

¹⁵⁵⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 3/1461; Fârisî, *el-Hucce*, 4/318; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/834; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*, 5/511.

¹⁵⁵⁵ Fârisî, *el-Hucce*, 4/318-319; İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/292; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/292.

¹⁵⁵⁶ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/292; Nâzîru'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 5/2201.

¹⁵⁵⁷ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 322; Molla Hasan b. Ahmed ed-Derizbinî eş-Şâfiî, *Hâşiyetu câmi'i'l-fevâid 'alâ Halli'l-me'âkîd* (Diyarbakır: Mektebetu Seydâ ts.), 203.

Bâkûlî, “Kur’ân’da dildilerin mâ lafzının hangi türden olduğu hususundaki ihtilafları” başlığı altında bir âyette yer alan “mâ” edatının dildiler tarafından farklı yorumlanmasını ele alarak bu husus için örnekler vermiştir.¹⁵⁵⁸ Verdiği örneklerde “mâ” lafzının şu şekillerde yorumlandığı gözlenmiştir: istifhâmiye-nâfiye, mevsûle-nâfiye, zâide-masdariye-nâfiye, mevsûle-kâffe, istifhâmiye-mevsûle.

Müellif, isim vermeden bazı dildilerin إِلَّا خَيْرٌ¹⁵⁵⁹ âyetindeki “mâ” lafzını istifhâm edatı, bazılarının ise nefiy edatı olarak yorumladıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁶⁰ “Mâ”, olumsuzluk edatı kabul edildiğinde kendisinden sonraki istisnâ edatıyla beraber tahkîk ve kasr¹⁵⁶¹ ifade ettiğinden âyetin anlamı -Türkçe meallerde de verildiği üzere- “İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsva olmaktır.” şeklindedir.¹⁵⁶² “Mâ”, soru edatı olduğu takdirde ise “İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası rezil rüsva olmak değil midir?” şeklinde bir mana ortaya çıkmaktadır. Müellif, *Keşfu’l-muşkilât* ve *el-İbâne*’de, ‘Ukberî de *et-Tibyân*’da bunun caiz olduğunu belirtmektedirler.¹⁵⁶³ Nahiv tekniği açısından yaklaşıldığında söz konusu edatı bu şekilde kabul etmek mümkündür. Ancak anlam bütünlüğü ve âyetin bağlamı göz önüne alındığında birinci takdirin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.

وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ “Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. (O’nun seçme ve yaratmasında) onların tercih hakkı yoktur.”¹⁵⁶⁴ âyetindeki “mâ” edatının nâfiye olduğu ifade edilmiştir. Bu durumda kendisinden önceki kelime üzerine vakfedilip daha sonra onunla ibtidâ etmek daha evlâdır.¹⁵⁶⁵ Nehhâs, vakf - ibtidâ¹⁵⁶⁶ ehlinin ve müfessirlerin çoğunluğunun bu görüşte olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁶⁷ Söz konusu edatın mevsûle olduğu da ileri sürülmüştür.¹⁵⁶⁸ Bu görüşe göre âyetin anlamı “Rabbin, dilediğini yaratır ve kendileri için hayırlı olanı tercih eder.” şeklindedir. Tâberî, âyetteki “mâ” edatının

¹⁵⁵⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1562.

¹⁵⁵⁹ Bakara, 2/85.

¹⁵⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1562.

¹⁵⁶¹ Kasr, bir vasfın/eylemin belli birine tahsis edilmesidir.

¹⁵⁶² Ahfeş, *Me’ânî’l-Kur’ân*, 1/140; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 1/472; Dervîş, *Î’râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 1/140.

¹⁵⁶³ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 69; *el-İbâne*, 54; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/87; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/489.

¹⁵⁶⁴ Kasas, 28/68.

¹⁵⁶⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1563; *Keşfu’l-muşkilât*, 1029; *el-İbâne*, 381.

¹⁵⁶⁶ Vakf ve ibtidâ: Kur’ân okurken lafız ve mânâyı gözeterek durmak ve ardından okumaya başlamak anlamında terim, bu konuya ait bilim dalı.

¹⁵⁶⁷ Ebû C’âfer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nehhâs, *el-Kat’ ve’l-i’tinâf*, thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî (Suud: Dâru ‘Âlemi’l-kutub, 1992/1413), 514.

¹⁵⁶⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1563; *Keşfu’l-muşkilât*, 1029; *el-İbâne*, 461;

sadece mevsûle olabileceği görüşündedir.¹⁵⁶⁹ Zeccâc ve İbnu'l-Enbârî ise onun aksine nâfiye olmasının da caiz olduğunu ifade etmektedirler.¹⁵⁷⁰

Bâkûlî, *“Onlar gecenin az bir kısmında uyurlardı.”*¹⁵⁷¹ âyetinde geçen “mâ” kelimesinde üç ihtimalin bulunduğunu şöyle dile getirmiştir: Bazılarına göre “mâ” lafzı zâid olup âyetin takdiri *كَانُوا يَهْجَعُونَ قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ* şeklindedir. “Mâ” edatının masdariye olduğu, âyetin de *كَانُوا قَلِيلًا هُجُوعُهُمْ* “onların gece uykuları azdı” takdirinde olduğu da ileri sürülmüştür.¹⁵⁷² Bazı dilciler ise âyetin *كَانُوا مَا يَهْجَعُونَ قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ* “Onlar gecenin az bir kısmında da uyumazlardı (gece hiç uyumazlardı)” anlamına geldiğini dolayısıyla mezkûr edatın nâfiye olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁵⁷³ Burada herhangi bir tercih yapmayan müellif, *el-İbâne* adlı eserinde son görüşün yanlış olduğunu, *Keşfu'l-muşkilât*’ta ise ilk iki görüşün güzel, üçüncüsünün ise uzak bir ihtimal olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁷⁴

Bâkûlî, konu bağlamında zikrettiği *وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا* “İbrahim onlara şöyle demişti: “Sizler, sırf dünya hayatında aranızdaki sevgi (ve çıkar) ilişkisini sürdürmek için Allah’ı bırakıp kendinize birtakım putlar edindiniz.”¹⁵⁷⁵ âyetindeki *مَوَدَّة* kelimesinde iki kıraat bulunduğu beyan eder. Mansûb okunan kıraate göre *إِنَّمَا* lafzındaki “mâ” edatı “mâ-i kâffe” olup âyetin anlamı yukarıdaki gibidir. Merfû‘ okunan kıraate göre ise malum edat ism-i mevsûl olup “inne”nin ismi, *مَوَدَّة* kelimesi de onun haberi konumundadır. Bu takdirde âyet, *إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذْتُمُوهُمْ أَوْثَانًا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ* “Allah’ı bırakıp kendinize edindiğiniz putlar dünya hayatında aranızdaki sevgi (ve çıkar) vesilesidir” şeklinde tevil edilmektedir.¹⁵⁷⁶

“Mâ” lafzının çok fonksiyonlu bir edat olduğunu göstermek için müellifin zikrettiği misallerden biri de *إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ* “Allah, onların kendisini bırakıp da ne türlü şeylere yalvarıp yakardıklarını şüphesiz bilmektedir.”¹⁵⁷⁷ âyeti kerimesidir. Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi âyetteki “mâ”yı istifhâm edatı, diğer dilciler ise ism-i mevsûl olarak yorumlamışlardır. İkinci görüşe göre “mâ” edatı *يَعْلَمُ* fiilinin mefûlû olup anlam yukarıdaki

¹⁵⁶⁹ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 18/299.

¹⁵⁷⁰ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 4/152; Enbârî, *İdâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, 2/824.

¹⁵⁷¹ Zâriyât, 51/17.

¹⁵⁷² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 3/1564-1565; *Keşfu'l-muşkilât*, 1273-1274; Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 3/84; Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 5/53; Nehhâs, *İ‘râbu'l-Kur‘ân*, 4/160.

¹⁵⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 3/1565; *Keşfu'l-muşkilât*, 1273-1274; *el-İbâne*, 381; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Muşkilu i‘râbi'l-Kur‘ân*, 2/687; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1179; Ali b. Feddâl b. Ali el-Muşâci‘î el-Kayrevânî, *en-Nuket fi'l-Kur‘âni'l-Kerîm*, thk. Abdullah Abdulkadir et-Tavîl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007/1428), 460; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 20/436; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 1/503.

¹⁵⁷⁴ Bâkûlî, *el-İbâne*, 461; *Keşfu'l-muşkilât*, 1274.

¹⁵⁷⁵ Ankebût, 29/25.

¹⁵⁷⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur‘ân*, 3/1565; *Keşfu'l-muşkilât*, 1036; *el-İbâne*, 384; Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, 2/316; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1031; Nehhâs, *İ‘râbu'l-Kur‘ân*, 3/173; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 8/351; Kayrevânî, *en-Nuket fi'l-Kur‘âni'l-Kerîm*, 384; Dervîş, *İ‘râbu'l-Kur‘ân ve beyanuhu*, 7/422.

¹⁵⁷⁷ Ankebût, 29/42.

gibidir. Birinci görüşe göre ise “mâ” kelimesi يَطْلُم fiilinin değil يَدْعُونَ fiilinin mefûlûdudur. Âyetin açılımı da “Allah, kendisini bırakıp da ne türlü şeylere yalvarıp yakardığınızı bilmiyormu? (şüphesiz bilmektedir)” şeklindedir.¹⁵⁷⁸ ‘Ukberî, örnekteki “mâ” edatının hem masdariye hem de nâfiye olmasının da caiz olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷⁹

3.18. CÂR MECRÛRUN REF‘ AMELİ YAPMASI

Her eylem, hareket ve söylem bir zaman veya mekânda vuku bulur. Eylemler mazrûf zaman ve mekân ise onların zarfı ve müstakarrı/meydana gelme yeridirler. Bu nedenle zarflar cümlede mezkûr veya mahzûf bir fiil veya bir şekilde fiil anlamı içeren bir kelimeye müteallik/ilişkili olarak düşünölmelidir. Müteallakı ile aynı cümlede zikredilen zarflara “zarf-ı lağv” denilir.¹⁵⁸⁰ Bu tür zarflar mezkûr bir fiile müteallik olurlar ve eylemin yapılış zaman ve mekânını belirtirler.

Âmilleri/müteallakları umumi bir fiil veya sıfat/şibh-i fiil olan ve kolayca anlaşıldığı için vücuben hazfedilen zarflara da “zarf-ı müstakar” denilmektedir. Bu tür zarflar, cümlede öncesinde geçen öge için haber, sıfat, hâl ve sıla olurlar. Cümlede makabline göre bu dört konumda olan zarflardan sonra bir ism-i zahir geldiğinde ise fiiller gibi o zahir ismi cevazen ref‘edip kendileri için fail konumuna koyarlar.¹⁵⁸¹ Basralı dilcilere göre zarfın failini ref‘ edebilmesi için bu dört konumda olması veya istifhâm ve nefîy edatından sonra gelmesi gerekmektedir. Kûfeliler ile Basralı dilcilerden Ahfeş ise hiçbir şart koşmaksızın zarfın failini ref‘ edebileceğini söylemektedir.¹⁵⁸²

Bâkûlî, “Kur’ân’da kendilerinden sonraki ismi ref‘ etmelerinde ihtilaf ve ittîfâk olan zarflar” adıyla bu konuya özel bir başlık açmış ve konuyu Kur’ân-ı Kerim bağlamında örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Müellifin her iki ekole göre zarfın ref‘ yapabildiği yerler için verdiği örneklerden bazıları aşağıda zikredilmiştir.

Nekre-i mahzadan sonra geldiği için sıfat olan ve mevsûfa itimat ettiğinden dolayı fiil gibi failde ref‘ ameli yapan zarflar için müellifin verdiği misallerden biri فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ

¹⁵⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1568; *Keşfu’l-muşkilât*, 1039; *el-İbâne*, 384; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 8/358; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 17/529.

¹⁵⁷⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/1033.

¹⁵⁸⁰ Sabbân, *Haşiyetu’s-Sabbân*, 1/293; Şehzâde Muhammed b. Mustafa el-Kûvacî, *Şerhu Kavâ’idi’l-i-râb*, thk. İsmail İsmail Merve (Dimaşk: Dâru’l-Fikir 1995/1416), 61,73; Hasan, *en-Nahvu’l-vâfi*, 2/245-250; Muhammed b. Salih b. Muhammed el-‘Useymin, *Muhtasaru Muğni’l-lebîb ‘an kutubi’l-e-arîb* (Riyâd: Mektebetu’r-Ruşd 1424), 135.

¹⁵⁸¹ Sabbân, *Haşiyetu’s-Sabbân*, 1/293; Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 584; Kûvacî, *Şerhu Kavâ’idi’l-i-râb*, 73,77; Halid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Cercâvî el-Ezherî, *Mûsilu’t-tullâb ilâ Kavâ’idi’l-i-râb*, thk. Abdülkerim Mücahid (Beyrut: er-Risâle 1996/1415), 82.

¹⁵⁸² Suyûtî, *Hem’u’l-hevâmi*, 3/113; Kûvacî, *Şerhu Kavâ’idi’l-i-râb*, 75-76; Ezherî, *Mûsilu’t-tullâb*, 83-84.

“Bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin!”¹⁵⁸³ âyetidir. Örnekte فِيهِ zarfı إِعْصَارٌ kelimesini tahsîs eden/niteleyen bir sıfat konumunda olduğundan نَارٌ ism-i zahirini merfû‘ kılarak kendisine fail yapmasının cevazı hususunda her iki dil ekolü ittifak halindeler. Zira söz konusu zarf, ثَابِتٌ ism-i fâilinin yerine kaim olup âyet, إِعْصَارٌ ثَابِتٌ فِيهِ نَارٌ tevîlindedir.¹⁵⁸⁴

Mübtedâya itimat ettiği için ittifakken ism-i zahirde amel ederek kendisine fail yapan zarflar için zikredilen şâhidlerden biri أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ “Allah’a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır.”¹⁵⁸⁵ âyetidir. Misaldeki لَهُمْ zarfı, مَنْ isminin haberi olup ona itimat ettiğinden أَجْرُهُمْ ism-i zahirini merfû‘ yapmak suretiyle kendisine fail yapmıştır.¹⁵⁸⁶ Bunun cevazı hususunda her iki ekol arasında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.¹⁵⁸⁷

Müellif, istifhâm edatından sonra geldiği için failini ref’ eden zarfları هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ “De ki: “Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var?”¹⁵⁸⁸ âyeti bağlamında açıklamıştır. Misaldeki عِلْمٌ kelimesi lafzen mecrûr ancak (min edatı zâid olduğundan) mahallen merfû‘ olup عِنْدَ zarfının faili konumundadır. Çünkü bahsi geçen zarf, soru edatı olan هَلْ kelimesinin akabinde gelerek ona itimat etmiştir. Buna göre âyetin takdiri هَلْ عِنْدَكُمْ عِلْمٌ şeklindedir.¹⁵⁸⁹ Nefiy edatından sonra gelerek mezkûr ameli icra eden zarf için ise müellifin zikrettiği غَيْرُهُ “Sizin O’ndan başka tanrınız yoktur.”¹⁵⁹⁰ âyeti örnek teşkil eder. Misalde geçen لَكُمْ zarfı nefiy edatına dayanak failini mahallen merfû‘ kılmış olup âyet مَا لَكُمْ إِلَهَ غَيْرُهُ anlamına gelmektedir.¹⁵⁹¹

Zi’l-hâl’e dayandığından -yani ondan sonra hâl olduğu için fiil veya fiilimsi işlevi görerek- kendisinden sonraki ismi ittifakla merfû‘ yapması caiz olan zarflara Bâkûlî’nin konu bağlamında zikrettiği عَلَيْكَ الْكِتَابُ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ “Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’ân) bir kısım âyetleri muhkemdir.”¹⁵⁹² âyeti şâhid gösterilebilir. Örnekteki مِنْهُ zarfı hâl konumunda olup kendisinden önceki zu’l-hâl’e (الْكِتَابُ) itimat ettiğinden آيَاتٌ lafzını merfû‘ yaparak fail konumuna getirmiştir. الْكِتَابُ kelimesi marife, zarf ise faili ile beraber cümle

¹⁵⁸³ Bakara, 2/266.

¹⁵⁸⁴ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/861; Keşfu’l-muşkilât, 190-191.

¹⁵⁸⁵ Bakara, 2/62.

¹⁵⁸⁶ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/878; ‘Ukberî, et-Tibyân, 1/71;

¹⁵⁸⁷ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/878.

¹⁵⁸⁸ En’âm, 6/148.

¹⁵⁸⁹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/871; Semîn el-Halebî, ed-Durru’l-masûn, 5/211.

¹⁵⁹⁰ A’râf, 7/59.

¹⁵⁹¹ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/871-872; Keşfu’l-muşkilât, 794.

¹⁵⁹² Âl-i İmrân, 3/7.

mesabesinde olduğu için nekredir. Bu nedenle örnekteki zarfın ona sıfat olması mümkün değildir.¹⁵⁹³

Bâkûlî, art arda sıraladığı *عَلَّمَ الْكِتَابَ* “Sizinle benim aramda şahit olarak bir Allah, bir de kitap bilgisine sahip olanlar yeter.”¹⁵⁹⁴, *قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ* “Bütünüyle varlığın yönetimi elinde olan kimdir?” de.¹⁵⁹⁵, *وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ* “Andolsun ki onlara tuttukları yoldan vazgeçirecek nice haberler geldi.”¹⁵⁹⁶ âyetlerinde altı çizili zarfların kendilerinden önce geçen ism-i mevsûllere itimat ettikleri için ism-i zahirde ref‘ ameli yaparak kendilerine fail yapmalarının her iki dil ekolünün ittifakıyla caiz olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁹⁷ Ancak ikinci örnekteki *مَنْ* kelimesinin istifhâm edatı olması da mümkündür.¹⁵⁹⁸ Bu takdirde âyet, ism-i mevsûle itimat eden zarflar için değil istifhâma dayanan zarflar için örnek teşkil eder. Nitekim mezkûr kelime Türkçe meallerde istifhâm edatı olarak tercüme edilmiştir.

Şu ana kadar zikrettiğimiz misallerde zarflar mevsûf, mübtedâ, mevsûl, zu’l-hâl, nefiy ve istifhâm edatlarından sonra geldikleri için yani itimat şartı yerine getirildiğinden dolayı hem Basra hem de Kûfe dil ekollerine göre kendilerinden sonraki ismin onlar tarafından merfû‘ yapıldığı ve onların faili olduğunu söylemek caizdir. Aynı şekilde zarftan sonraki merfû‘un muahhar mübtedâ, zarfın da mukaddem haber olarak değerlendirilmesi de caizdir. Ancak kelamın takdîm ve te’hirden hali olması asıl kabul edildiğinden itimat gerçekleştiğinde merfû‘ ismin fail olması tercih edilmiştir.¹⁵⁹⁹

Basralı dilcilere göre bahsi geçen itimat zarfın failini ref‘etmesi için şarttır. İtimat şartının ihlal edildiği dil şâhidlerinde ise zarftan sonraki merfû‘ ismi muahhar mübtedâ, zarfı da mukaddem haber olarak değerlendirmektedirler. Kûfe ekolü ve Basralılardan Ahfeş ise itimat şartı olmadan da zarfın failini ref‘ edebileceğini ileri sürmektedirler.¹⁶⁰⁰

Bâkûlî’nin adı geçen iki ekol arasındaki bu görüş ayrılığı bağlamında istişhâd ettiği âyetlerden bazıları şunlardır:

¹⁵⁹³ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/862; *Keşfu’l-muşkilât*, 234; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/238; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 11/311.

¹⁵⁹⁴ R‘ad, 13/43.

¹⁵⁹⁵ M‘üminûn, 23/88.

¹⁵⁹⁶ Kamer, 54/4.

¹⁵⁹⁷ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 2/873; *Keşfu’l-muşkilât*, 637.

¹⁵⁹⁸ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 3/282; Derviş, *İ‘râbu’l-Kur’ân ve beyanuhu*, 6/539.

¹⁵⁹⁹ Ezherî, *Mûsilu’t-tullâb*, 83-84.

¹⁶⁰⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/44; Ezherî, *Mûsilu’t-tullâb*, 84; ‘Useymin, *Muhtasaru Muğni’l-lebîb*, 138.

“Onlar için büyük bir azap vardır.”¹⁶⁰¹ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“İnsanlardan bazıları da vardır ki...”¹⁶⁰² وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ

“Kendilerine acı veren bir azap da vardır.”¹⁶⁰³ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider.”¹⁶⁰⁴ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

“Onlardan seni (Kur’ân okurken) dinleyenler de vardır.”¹⁶⁰⁵ وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ

“Onlardan sadakaların (zekât gelirleri) taksimi hususunda sana dil uzatanlar da var.”¹⁶⁰⁶ وَمِنْهُمْ مَنْ يُلْمُزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ

“İçlerinden Allah’a söz verenler de vardır.”¹⁶⁰⁷ وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ

Ahfeş, Kisâi ve diğer Kûfeli dilcilere göre âyetlerde altı çizili zarflar, makabline itimat etmedikleri halde kendisinden sonraki zahir ism-i merfû‘ yapmıştır. Ahfeş’e göre mezkûr konumdaki zarflar müstetir zamir taşımada, mevsûle aid zamiri taşıyan sıra olmada, nekreden sonra sıfat olmada, failinin te’kid edilmesi ve hâl alması gibi hususlarda fiilin yerine cari/kaim olmaktadır. Öyle ise قَامَ رَيْدٌ örneğindeki gibi cümle fiille başladığında nasıki fiil failini merfû‘ yapıyorsa عِنْدَكَ رَيْدٌ ve yukarıdaki misallerde olduğu gibi cümle zarf ile başlayıp makabline itimat edeceği bir unsur geçmediğinde de failini merfû‘ yapabilmelidir. Zira bu durumdaki zarflar fiilin yerine kaim olmuşlardır. Bu değerlendirmeye göre birinci âyetin takdiri وَتَبَّتْ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ şeklindedir.¹⁶⁰⁸ Ahfeş ve Kûfe ekolüne göre -itimat şart olmadığı için- örneklerdeki zarfları mukaddem haber, kendilerinden sonraki merfû‘ isimleri de muahhar mübtedâ olarak değerlendirmek de caizdir.¹⁶⁰⁹

Sîbeveyhi, itimadın gerçekleştiği yerlerde zarfın fiile benzerliğinin kuvvetli olduğunu dolayısıyla onun gibi fail alabildiğini, cümle kendisi ile başlayıp itimat bulunmadığında ise benzerlik zayıfladığı için zarfın fail alamadığını söylemektedir. Ona göre bu durumda merfû‘ isimleri muahhar mübtedâ zarfları da mukaddem haber olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bâkûlî, Sîbeveyhi ve Ahfeş’in zarflar bağlamında ittifak ettikleri veya ihtilaf ettikleri hususları ve ileri sürdükleri gerekçeleri olduğu gibi ism-i fâilde de geçerli olduğunu ifade

¹⁶⁰¹ Bakara, 2/7.

¹⁶⁰² Bakara, 2/8.

¹⁶⁰³ Bakara, 2/10.

¹⁶⁰⁴ Bakara, 2/204.

¹⁶⁰⁵ En’âm, 6/25.

¹⁶⁰⁶ Tevbe, 9/58.

¹⁶⁰⁷ Tevbe, 9/75.

¹⁶⁰⁸ Bâkûlî, Cevâhiru’l-Kur’ân, 2/853-856; Enbârî, el-İnsâf; 1/44.

¹⁶⁰⁹ Enbârî, el-İnsâf; 1/44; Ezherî, Mûsilu’t-tullâb, 84; ‘Useymin, Muhtasarı Muğni’l-lebîb, 138.

etmektedir. Zarfın failini ref' etmesi hususu ile ilgili her iki tarafın görüş ve delillerini aktaran Bâkûlî'nin mevzu bahis konuda Ahfeş ve Kûfeli dilcilerin görüşüne muvafakat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶¹⁰

3.19. GAYRU LAFZI

Türkçede ...den başka, ...dışında, ...den gayri, ...sız-siz, hariç gibi anlamlara gelen ve çoğulu أَغْيَار şeklinde gelen غَيْر kelimesinin Arap dilinde bazı kullanım şekilleri vardır.¹⁶¹¹ “Gayru” kelimesinde asıl olan kendinden öncekinin kendinden sonrakine mugayir olduğunu ifade eden bir sıfat olması, لِ edatında ise asıl olan istisnâda kullanılmasıdır. Fakat bazen “gayru”, “illâ” anlamında istisnâ edatı olarak kullanılır ve “illâ”dan sonra gelen müstesnâ için sabit olan hükümlerin tamamı “gayru” lafzının kendisine verilir. Yani “illâ”dan sonraki müstesnâ, mansûb ise “gayru” da mansûb, merfû‘ ise merfû‘ ve mecrûr ise mecrûr olarak gelir. Bu kelimedden sonra gelen müstesnâlar ise muzâfûn ileyh olarak daima mecrûr olurlar. “Gayru”nun bu anlamda kullanılması azdır.¹⁶¹²

مِثْلُ، شَيْبُهُ، حَسْبُ gibi belirsizlikte kök salmış nekre ve mübhem bir isim olan “gayru” lafzı, kendisi gibi belirsiz bir isimden sonra geldiğinde sıfat, marifeden sonra geldiğinde ise hâl olur. Bu kullanımında mevsûfu ile muzâfun ileyhi'sinin zat veya sıfat yönünden birbirinin mugayiri olduğunu yani müspet ve menfî manada birbirlerine muhalif olduklarını ifade eder. Arapçada asıl ve yaygın kullanımı bu şekildedir.¹⁶¹³ Bazen فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ “Kim ki mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa” âyetindeki gibi lâ-yı nâfiye anlamına da gelir. Zira mezkûr âyet بَاغِيًّا takdirindedir.¹⁶¹⁴

“Gayru” izâfeye mülazımdır; çoğunlukla lafzen müfred (cümle olmayan) bir isme izâfe edilir. Muzâfun ileyhin manadan anlaşılması ve لَيْسَ غَيْرَ - لَيْسَ غَيْرَ şeklinde لَيْسَ ve لَا'dan sonra gelmesi halinde muzâfun ileyhi lafzen hafzedilir fakat manada menvî olur.¹⁶¹⁵ İzâfetin faydası muzâfın, muzâfun ileyh'ten belirlilik kazanması veya delalet ettiği anlamdaki

¹⁶¹⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 2/853-860; *Keşfu'l-muşkilât*, 420, 678.

¹⁶¹¹ Zeynuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1999/1420), 232; Ürün, *Arap Dilinde Bağlaçlar*, 17; Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar*, 294.

¹⁶¹² İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/312; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/70; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/273-274; Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, 232; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/343-344, 346.

¹⁶¹³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/70; Ebu 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnu'l-Hâcib el-Kurđî el-Mâlikî, *Emâlî İbnu'l-Hâcib* (Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1989/1409), 1/245; Ali b. Muhammed el-Herevî en-Nahvî, *Kitâbu'l-ezhiyye fi 'ilmi'l-hurûf*, thk. 'Abdulmu'în el-Mellûhî (Dimaşk: Matbu'âtu Mecme'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1993/1413), 179-180; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/343, 346, 3/25, 131.

¹⁶¹⁴ Herevî, *Kitâbu'l-ezhiyye*, 181; Elîf Efendi, *Muhtasarû'l-enbâ*, 122.

¹⁶¹⁵ Nâzîrû'l-ceyş, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 5/2232; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 3/130; Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/345, 3/131; Elîf Efendi, *Muhtasarû'l-enbâ*, 122.

umumun daralması (tahsis)'dir. "Gayru" lafzı ise anlamındaki şiddetli ve derin ibhâm/belirsizlikten dolayı marifeye muzâf olsa dahi ondan belirlilik kesp etmemektedir.¹⁶¹⁶ Lakin birbirinin zıddı olmakla bilinen iki şey arasına gelmesi halinde ibhâmı zayıfladığı veya tamamen kalktığı için izâfet halinde olduğu marifeden belirlilik kazandığı ifade edilmektedir.¹⁶¹⁷

Bâkûlî, adı geçen edatı "*Kur'ân'da gayru sözcüğünün zahiren marife üzerine cari oluşu*" bahsinde ele almıştır. Kur'ân-ı Kerimde "gayru" lafzı müellifin zikrettiği aşağıdaki üç âyette marifeden sonra gelmiştir.¹⁶¹⁸

1. صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ "(bizi) kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil."¹⁶¹⁹ Âyetteki "gayru" kelimesinin asıl kullanımı üzere belirsiz/mübhem olarak mı kaldığı veya muzâfun ileyhi'sinden belirlilik kesp etmesi ile belirli hale mi geldiği dillere tartışılmıştır. Bazı dillere göre âyetteki "gayru" kelimesi الَّذِينَ lafzından bedel olduğu için mecrûr olarak kullanılmıştır. Belirsiz kelimeler belirli kelimelere bedel yapılabildiği için bu terkipte herhangi bir problem yoktur.¹⁶²⁰ Ahfeş bu görüşü tercih etmiştir.¹⁶²¹ Böyle düşünenlere göre izâfet terkihi, belirsizlikte kök salmış olan bu isme herhangi bir etki etmemiş ve yaygın kullanımı üzere mübhem olarak kalmıştır.

Bazı dillere göre ise "gayru" kelimesinin hiçbir şekilde marife olması mümkün değildir ve bu özelliğine rağmen marife bir isim olan الَّذِينَ lafzının sıfatı olmuştur. Sıfat ile mevsûf arasında belirlilik ve belirsizlikte uyum şart olmasına rağmen bu durum nasıl mümkün olabilir? Zeccâc bu soruya şöyle cevap vermiştir: "Gayru" kelimesi aslı üzere nekre olarak kalmıştır. الَّذِينَ lafzı ise zahiren marife görünse dahi anlam bakımından umum ifade ettiği için nekre isim konumundadır. Zira الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesinden maksat belli kimseler değil belki Hz. Âdem'den kıyamete kadar Allah'ın kendilerine iman nimeti bahsettiği herkes kastedilmektedir.¹⁶²² Zeccâc'ın yorumuna göre "gayru" kelimesi aslı üzere nekre kalmış ve sıfat ile mevsûf arasında belirsizlikte uyum sağlanmıştır. Ancak bunu gerçekleştirmek için

¹⁶¹⁶ Ensârî, 'Îrâbu'l-Kur'âni'l-'azîm, 162; Hasan, en-Nahvu'l-vâfi, 3/23-24; Meylânî, Şerhu'l-Muğnî, 61.

¹⁶¹⁷ Ensârî, 'Îrâbu'l-Kur'âni'l-'azîm, 162; Meylânî, Şerhu'l-Muğnî, 63-64; Hasan, en-Nahvu'l-vâfi, 3/25.

¹⁶¹⁸ 'Udayme, Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l, 2/205.

¹⁶¹⁹ Fâtîha, 1/6.

¹⁶²⁰ Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/294; Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 1/53; Fârisî, el-Hucce, 1/144,150; Mekkî b. Ebî Tâlib, Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân, 1/72; 'Ukberî, et-Tibyân, 1/9; Vahidî, et-Tefsîru'l-basît, 1/544; Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-masûn, 1/71; Ensârî, 'Îrâbu'l-Kur'âni'l-'azîm, 162.

¹⁶²¹ Ahfeş, Me'âni'l-Kur'ân, 1/16-17.

¹⁶²² Bâkûlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, 1/294/295; Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân, 1/53; Mekkî b. Ebî Tâlib, Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân, 1/72; 'Ukberî, et-Tibyân, 1/9; Zemahşerî, el-Keşşâf, 1/17; İbn 'Atıyye, el-Muharreru'l-vecîz, 1/77; Vahidî, et-Tefsîru'l-basît, 1/544; Ensârî, 'Îrâbu'l-Kur'âni'l-'azîm, 163.

marife olan الَّذِينَ ismine umum anlamı verilmek suretiyle nekre muamelesi yapılmış ve asıl kullanımı dışına çıkarılmıştır.¹⁶²³ Ebû Ali el-Fârisî, marifelerden olan ism-i mevsûlün belirsizlik ve umum ifade eden isim konumuna konulmasının hoş olmadığını belirtmektedir.¹⁶²⁴

İbn Serrâc, “gayru” kelimesi عَلَيْكَ بِالْحَرَكََةِ غَيْرِ السُّكُونِ “hareket etmelisin, hareketsiz kalmamalısın” ifadelerinde olduğu gibi mevsûfuna zıt olmakla bilinen ve onun dışında bir karşıtı olmayan bir kelimeye izâfet edildiğinde genel kullanımının dışına çıkarak marife olabileceğini ifade etmektedir. Aslında bu gibi durumlarda “gayru” ve muzâfun ileyhi’sinden oluşan izâfet terkibi mana açısından mevsûfunun kendisidir. Örneğin âyette “kendilerine iman nimeti verilenler (الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ)” denilince Allah’ın gazabına uğramayanlar, “Allah’ın gazabına uğramayanlar (غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ)” denilince de kendilerine iman nimeti verilenler anlaşılmaktadır. Buna göre “gayru” ve muzâfun ileyhi’sinden oluşan izâfet terkibi anlam bakımından mevsûfunun bir tekrarı ve te’kidi mesabesinde olduğu için onun gibi belirli bir isim konumundadır.¹⁶²⁵

2. لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ
“Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar.”¹⁶²⁶

3. أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الْإِزْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ “Cinsel arzusu bulunmayan erkek hizmetçiler dışında.”¹⁶²⁷ Müellif, ilk örnekte ifade edilen görüş ve yorumların aynıyla bu iki âyette de geçerli olduğunu ifade etmekle yetinerek konuyu kapatmıştır.¹⁶²⁸ Yani bu iki âyette geçen “gayru” kelimesi öncesinde geçen isim için bedel olabilir, İbn Serrâc’ın açıklamasına göre marife olduğu kabul edilerek sıfat yapılabilir veya Zeccâc’ın ifade ettiği gibi mevsûfa umum anlamı yüklenerek aslı üzere kaldığı ve nekreye sıfat olduğu kabul edilebilir. Zira mevsuf konumunda olan الْمُؤْمِنِينَ ve التَّابِعِينَ kelimeleri, “ism-i cins” olmaları hasebiyle umum/belirsizlik ifade ettikleri için kendilerinden belirli kimseler kastedilmemektedir.¹⁶²⁹

¹⁶²³ Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/71-4/76.

¹⁶²⁴ Fârisî, *el-Hucce*, 1/150.

¹⁶²⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/294; *el-İstidrâk*, 49-55; Fârisî, *el-Hucce*, 1/144; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/9; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 1/77; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/546; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/71; Ensârî, *‘Îrâbu’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 163; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 2/209.

¹⁶²⁶ Nisâ, 4/95.

¹⁶²⁷ Nûr, 31/24.

¹⁶²⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/295-296; *Keşfu’l-muşkilât*, 320.

¹⁶²⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/42; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2-969; Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 4/76-16/213; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/550; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 4/179.

Bâkûlî, konu hakkındaki mezkûr görüşleri olduğu gibi aktarmakla yetinmiş, her hangi bir yorumda bulunmamıştır. İfadelerinden anlaşıldığı kadarıyla her üç görüşe de ihtimal vermektedir.

3.20. EN TEFSİR EDATI

Arap dilinde kendinden sonraki kısımla beraber öncesinde geçen kelime veya cümleden belirsizlik ve karışıklığı kaldırarak açıklığa kavuşturan; gerçekte ondan ne kastedildiğini ortaya koyan ve Türkçeye “yani, ...yani, ...diye, demek, demek ki” şeklinde tercüme edilebilen iki tane edat vardır. Söz konusu iki edat gramer kitaplarında “tefsir veya ‘ibâre harfleri” diye isimlendirilen *أَيَّ* ve *أَنَّ* harfleridir.¹⁶³⁰

“Ey” edatının Arapçada yakındaki kişiye seslenmek için nidâ harfi ve önceki cümle veya kelimeden belirsizliği kaldıran tefsîr (açıklama) harfi olmak üzere iki tür kullanımı vardır. “Ey” edatı, “en” tefsir edatından daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu edat, müfred bir kelimeyi müfred (cümle olmayan) bir kelime ile açıkladığı gibi cümleyi de cümle ile açıklayabilir. Müfredi müfredle tefsir ettiği zaman kendisinden sonraki müfessir öge öncesindeki müfesser için bedel veya atf-ı beyân olur. Cümleyi açıkladığı zaman ise kendisinden sonraki cümle tefsiriye olduğundan cumhura göre i’râbda mahalli yoktur. Ebû Ali el-Fârisî ve Şelevbîne göre ise müfessir cümle i’râbda müfessere tabidir.¹⁶³¹

“En” kelimesi isim ve harf olarak müşterek bir şekilde kullanılmaktadır. İsim olan “en”in de aynı şekilde iki tür kullanımı vardır. Birincisi merfû‘ munfasıl mütekellim vahde zamiri olarak. Arapların *أَنْ فَعَلْتُ* “ben yaptım” sözlerinde olduğu gibi. Bu söz *أَنَا فَعَلْتُ* anlamındadır. Çoğunluğa göre vasıl (geçiş) halinde nûnun fethası ile *أَنَّ*, vakıf halinde ise nûndan sonra elif bitiştirilerek *أَنَا* şeklinde okunur. Ona bitişen elif ise zaminin bir parçası değil onu “en-i masdariyeden” ayırmak içindir. İsim olan “en”in ikinci kullanımı ise merfû‘ munfasıl muhatap zamiri olarak kullanılmasıdır. Cumhura göre *أَنْتَ، أَنْتُمْ، أَنْتِ، أَنْتُنَّ، أَنْتِ، أَنْتُمْ، أَنْتِ، أَنْتُمْ* çekimindeki *أَنْ* kelimesi zamir, ona bitişen ekler ise daha önce bahsi geçen hitap harfi olup cinsiyet ve sayı açısından muhatabın durumuna delalet etmektedir.¹⁶³²

Harf olan “en” ise “en-i masdariye, en-i muhaffefe, en-i zaide ve en-i tefsiriye olmak üzere dört vecih üzere kullanılır. “En” tefsir edatı sadece cümleyi cümle ile açıklamada

¹⁶³⁰ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/81; Herevî, *Kitâbu’l-ezhiyye*, 69; Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 13; Ürün, *Arap Dilinde Bağlaçlar*, 95-96.

¹⁶³¹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 106; Kûvacî, *Şerhu Kavâ’idi’l-i’râb*, 45.

¹⁶³² İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-fevâid*, 1/245; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 41; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 215-216; Elîf Efendi, *Muhtasarü’l-enbâ’*, 62.

kullanılır. Bunun için de öncesindeki cümlelerin tam bir cümle olması, herhangi bir cüzünün “en”den sonraki cümlede gelmemesi ve فَرَضَ، كَتَبَ، أَوْحَى، نَادَى، أَمَرَ gibi içinde قَوْل (söylemek/demek) harfleri bulunmayıp fakat onun anlamını ifade eden fiillerden sonra gelmesi şarttır.¹⁶³³

Müellif, söz konusu kelimenin “ey” edatı anlamında kullanılabilmesi için gereken şartları saydıktan sonra Basralı dilcilerin bu edat için اَلَّتِي لِلْعِبَارَةِ “en-i ibâre” yani tefsir/açıklama ifade eden “en” ıstılahını kullandıklarını ve onu eserlerinde başlı başına bir kısım olarak zikrettiklerini, Kûfeli dilcilerin ise söz konusu edatın böyle bir kullanımının olmadığını iddia ettiklerini belirtmiştir.¹⁶³⁴ Kûfe mektebine mensup dilciler, Basralıların “en-i tefsiriye” diye tabir ettikleri edatı “en-i masdariye” olarak değerlendirmektedirler. Bu hususta Basra mektebi gibi düşünen Bâkûlî, “en-i tefsiriye” için “Kur’ân’da “en” edatını “ey” tefsir edatı anlamında kullanılması” şeklinde özel bir konu ayırarak Kur’ân-ı Kerimden örnek âyetler zikretmiştir.

Müellifin konu bağlamında istişhad ettiği misallerden biri مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اْعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ “Ben onlara ancak senin bana emrettiklerini söyledim; ‘Benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin’ dedim.”¹⁶³⁵ âyetidir. Müellife göre misaldeki “en” edatı, “en-i tefsiriye” olup “söylemek” anlamı içeren اَمَرْتَنِي cümlesinden murat edilen manayı/emredilenin mahiyetini açıklama işlevi görmektedir. Âyetteki “en” edatının, “söylemek/demek” anlamındaki قُلْتُ cümlesi için tefsir olması ise - (ق-ول) harflerini ihtiva ettiği için- caiz değildir.¹⁶³⁶ İbn ‘Uşfûr, قَوْل ifadesi “söylemek/demek” dışında bir anlama tevیل edildiğinde kendisinden sonraki “en” edatının müfessire olabileceğini belirtir. Zemahşerî’ye göre âyetle söz konusu edatla başlayan kelamı اَمَرْتَنِي cümlesi için tefsir/açıklama kabul etmek sahih değildir. Çünkü Allah (c.c) kendisini kastederek “Benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin” şeklinde emir buyurmaz. Zemahşerî, mananın sahih olabilmesi için âyetteki قُلْتُ sözünün اَمَرْتُ “emrettim” anlamına geldiğini ve “en” edat ile başlayan cümlelerin de قُلْتُ ifadesinin tefsiri konumunda olduğunu söylemek gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶³⁷ Buna göre âyetin meali şöyledir: “Ben onlara ancak senin bana “Benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah’a kulluk edin” diye emrettiklerini emrettim.” Âyetin, “be” harf-i cerrin

¹⁶³³ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/399-401; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/81-82; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 41,47-48; Şehzâde, *Şerhu Kavâ’idi’l-i’râb*, 120-122.

¹⁶³⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1354, 1357.

¹⁶³⁵ Mâide, 5/117.

¹⁶³⁶ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1356-1357; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/476; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/401.

¹⁶³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/695-696; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 4/418; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*,

takdiriyle *فَإِنْ اعْبُدُوا اللَّهَ* tevilinde olmasının da sahih olduğu belirtilmiştir.¹⁶³⁸ Bu takdire göre “en” harfi, tefsiriye değil masdariyedir.

Bâkûlî, *وَإِنَّا نَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا* “Ey İbrahim!” diye ona seslendik; “Tamam, rüyayı gerçekleştirmiş oldun.”¹⁶³⁹ misalini nahiv açısından tahlil yaparken âyette geçen *قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا* ifadesinin “be” harf-i cerrin takdiriyle *فَإِنَّكَ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا* tevilinde olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁴⁰ Bu takdire göre âyetteki “en” edatı “en-i muhaffefe”dir; harfi cerrin takdirinden dolayı “en-i müfessire olması, isme dâhil olmasından dolayı da “en-i masdariye” olması caiz değildir.¹⁶⁴¹ Halil b. Ahmed’e göre ise misaldeki edatın nidânın mahiyetini vuzuha kavuşturan “en-i müfessire” olması caizdir. Çünkü âyette zikredilen *وَإِنَّا نَادَيْنَاهُ* ifadesi “söylemek/demek” anlamı ihtiva eden tam bir kelam olup âyetin açılımı *قُلْنَا: يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا* “Ona şöyle dedik; ey İbrahim! “Tamam, rüyayı gerçekleştirmiş oldun.” şeklindedir.¹⁶⁴² Muahmmmed Abdulhâlık ‘Udayme ise âyetteki “en” edatının hem tefsiriye hem de muhaffefe olmasının mümkün olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁴³

Müellif, konu bağlamında zikrettiği *وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ* “Mûsâ’yı da, “Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar diye mucizelerimizle göndermiştik.”¹⁶⁴⁴ âyetini ele alırken, “en” edatının -önceki örnekte olduğu gibi- “en-i müfessire” veya “en-i muhaffefe” olmasının sahih olduğunu vurgulamak ile yetinmiştir.¹⁶⁴⁵ *Keşfu’l-muşkilât* adlı eserinde örnekteki harfin “en-i masdariye”, âyetin de cer harfinin hazfî ile *فَإِنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ* takdirinde olmasının caiz olduğunu tasrih etmiştir.¹⁶⁴⁶ ‘Ukberî ve Ebû Hayyân gibi bazı âlimler ise mezkûr edatın hem tefsiriye hem de masdariye olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedirler.¹⁶⁴⁷

Yukarıda Basralı dilcilerin “en” harfinin “müfessire/tefsiriye” şeklinde müstakil bir edat olarak değerlendirilebilmesi için bazı şartlar öne sürdüklerini, bu şartların ihlal edilmesi halinde ise “en-i tefsiriye” olarak değerlendirmediklerini ifade etmiştik. Bâkûlî, zikrettiği bazı âyetlerde geçen “en” edatının söz konusu koşulların oluşmaması sebebiyle her iki dil

¹⁶³⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/223; Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*; 380; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 2/263; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 4/418.

¹⁶³⁹ Sâffât, 37/104-105.

¹⁶⁴⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur‘ân*, 3/1358.

¹⁶⁴¹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/399.

¹⁶⁴² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur‘ân*, 3/1358; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/163; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/402; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/84; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 9/118;

¹⁶⁴³ ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur‘âni’l*, 1/479.

¹⁶⁴⁴ İbrâhîm, 14/5.

¹⁶⁴⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur‘ân*, 3/1358; *Keşfu’l-muşkilât*, 640; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân* 3/155.

¹⁶⁴⁶ Bâkûlî, *Keşfu’l-muşkilât*, 640; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/540; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 3/323.

¹⁶⁴⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/763; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, 6/409; Zemahşerî *el-Keşşâf*, 2/540; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 3/323; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur‘âni’l*, 1/438.

ekolünce “en-i müfessire” olarak kabul edilmediğini belirtmiştir. Bu bağlamda müellif, وَأَخْرَجُ “Duaları da, “Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamdolsun” diyerek son bulur.”¹⁶⁴⁸ âyetinde geçen edatın أَنَّهُ takdirine “en-i muhaffefe” olduğunu¹⁶⁴⁹ dolayısıyla “en-i müfessire” olmasının mümkün olmadığını kesin bir dille ifade etmiştir. Zira “en-i müfessire” iki cümle arasında gelir ve başında bulunduğu cümle ile beraber kendisinden önceki cümleyi açıklığa kavuşturur. Bunun için de kendisinden önceki ifadenin gerekli unsurlarını alan tamamlanmış bir cümle olması zaruridir. Örnekteki âyette ise وَأَخْرَجُ دَعَوَاهُمْ ifadesi mübtedâdır ve haberini henüz almadığı için tam bir cümle değildir.¹⁶⁵⁰

Kûfeli dilciler, “en-i tefsiriye”nin varlığını reddedip onun “en-i masdariye” olduğunu iddia etmektedirler. Basralı dilciler ise gerekli şartların yerine gelmesi koşuluyla “en-i tefsiriye”yi müstakil bir kısım olarak değerlendirirler. Bu hususta Basralıların görüşünü benimseyen Bâkûlî, konu bağlamında zikrettiği örneklerde söz konusu edatın masdariye veya muhaffefe gibi vecihlere de yorumlanmasının muhtemel olduğunu aktarmıştır. Onun bu tutumu Basralıların “en” için zikredilen şâhidlerde söz konusu edatın kesin “müfessire” olduğu şeklinde bir tutum içinde olmadıklarını, belki bunun ihtimal dâhilinde olduğu kanaatinde olduklarını göstermektedir. İstişâd edilen örneklerde “en” edatının farklı tevellere açık olması Kûfeli dilcilerin bu konudaki görüşlerinde haklılık payı olduğunu göstermektedir. Ancak diğer taraftan söz konusu edatın cümledeki konumuna göre “mastar harfi” olarak yorumlanabildiği gibi “tefsir harfi” olarak da değerlendirilebileceği göz önüne alındığında “en” edatının tefsir harfi olması fikri göz ardı edilemez.

3.21. HITÂB KÂFİ

Bilindiği gibi Arapçada kelamın doğru anlaşılabilmesi onun yapısını oluşturan kelime ve edatların iyi bilinmesine bağlıdır. Bu edatlardan biri de Arap dilinde birden fazla anlam ve kullanımı bulunan “kâf” (ك) harfidir. “Kâf”, âmil ve gayrı âmil şeklinde iki kısma ayrılır.¹⁶⁵¹ Âmil olan da harf-i cer ve ism-i zahir olmak üzere iki şekilde kullanılır. “Kâf”ın harf-i cer olarak kullanımlarında teşbih anlamı ağırlıklı olmak üzere isti’lâ, ta’lîl, te’kid ve çok nadiren mübadere olmak üzere beş anlamı vardır. İsim olarak istimal olunduğunda مِثْلٌ

¹⁶⁴⁸ Yûnus, 10/10.

¹⁶⁴⁹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1357-1358; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/8; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 2/141; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 2/666; Fârisî, *el-Hucce*, 4/23; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/311; ‘Udayme, *Dirâsât li uslûbi’l-Kur’âni’l*, 1/470.

¹⁶⁵⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 3/1357-1358.

¹⁶⁵¹ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/362-363; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 78; Hamed-Za’bî, *el-Mu’cemu’l-vâfi*, 234-235; Uğur Bülbül, *Arapçada Kâf Harfinin ve Edatının Kullanımı ve İşlevleri*, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 7/1 (Haziran 2022): 78-82.

anlamına gelir ve cümle içindeki konumuna göre mahallen merfû‘, mansûb veya mecrûr olarak kullanılır. Ondan sonraki kelime ise muzâfun ileyh olmak üzere daima mecrûr olarak gelir. “Kâf”ın bu kullanımına كَالْبَرْدِ الْمُنْهَمَّ mısrası örnek verilebilir. Gayr-ı âmil olan da isim olarak muhatap zamiri ve harf olarak bir hitap harfi olarak kullanılır.¹⁶⁵² Bâkûlî, “Tenzîl’de bir kelimeye muttasıl olarak kullanılan ve i’râbdan mahalli olmayan hitap kâfî” başlığıyla söz konusu edatın Kur’ân’da hitap harfi olarak kullanımını ele almıştır. Bu nedenle biz de hitap harfi olarak kullanılan kâfî açıklayacak diğer üç kullanım şekline ise değinmeyeceğiz. Aslında gramer kitaplarında “kâf” ve “te” (ت) olmak üzere iki tane hitap harfinden bahsedilir.¹⁶⁵³ Fakat Bâkûlî sadece kâfî ve Kur’ân-ı Kerimde kullanım şeklerinden söz etmiştir. Bu nedenle biz de sadece kâf hitap harfini ele alacak ve müellifin konu çerçevesinde zikrettiği örnek âyetleri açıklama şekli üzerinde duracağız.

Hitap (dikkat çekme) kâfî, muhatabın cinsiyet (müzekkerlik-müenneslik) ve sayı (müfred, tesniye, cemi) yönünden durumuna dikkat çeken/delalet eden bir edattır. Kâf edatının, zamirlerde olduğu gibi muhatabın cinsiyet ve sayısına delalet etmek üzere hareke ve sigası değişmektedir.¹⁶⁵⁴ Bahsi geçen edat, şu altı şeye muttasıl olarak telaffuz olunur: 1. İşaret isimlerine. ذَاكَ, ذَاكَ gibi. 2. Mansûb munfasıl zamire. إِيَّاكَ gibi. 3. أَخْبِرْنِي (bana söyle/ne dersin) anlamındaki أَرَأَيْتَ fiiline. 4. حَيِّهَآكَ (gel), النَّجَآكَ (kendini kurtar), رُوَيْدَكَ (yavaş ol) gibi bazı isim fiillere. 5. Nadiren لَيْسَ, بَلَى, نَعَمْ gibi fiillere. 6. Yine nadiren كَلَّا edatların ittisal edip كَلَّاكَ, كَلَّاكَ şeklinde söylenir.¹⁶⁵⁵

Bâkûlî, kâf-ı hitabın işaret ismine, إِيَّا mansûb munfasıl zamirine, أَرَأَيْتَ fiiline bitişik olarak kullanılmasına dair Kur’ân-ı Kerimden misaller vermiştir. Geriye kalan üç maddeye ise hiç temas etmemiştir. Müellif, hitap kâfî’nin إِيَّا kelimesine muttasıl olarak kullanılması için “(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.”¹⁶⁵⁶ İYَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ âyeti ile istişâd etmiştir.

Dilbilimciler, إِيَّا kelimesinin zamir mi yoksa ism-i zâhir mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ayrıca sonuna bitişen “kâf” lafzı da, harf mi yoksa zamir mi? Konumu itibariyle bir çeşit hitap alameti/harfî mi yoksa muzâfun ileyh mi? Muzâfun ileyh ise zamir olan إِيَّا’nın

¹⁶⁵² Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 156-157, 180; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, 78-84; Hamed-Za’bî, *el-Mu’cemu’l-vâfî*, 234-235; Elîf Efendi, *Muhtasaru’l-enbâ’*, 136-137.

¹⁶⁵³ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl* 1/245; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/60.

¹⁶⁵⁴ Ebu’l-Kasım Mahmûd b. ‘Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san’ati’l-i’râb*, thk. Ali bû Melham (Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 1993), 181; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/245; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/61; Bülbül, *Arapçada Kâf Harfî*, 80.

¹⁶⁵⁵ İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 1/245; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 3/203-206; Nâzırû’l-ceyy, *Temhîdu’l-kavâ’id*, 2/807-811; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 5/60-61.

¹⁶⁵⁶ Fâtîha, 1/5.

ona izâfe edilmesi mümkün olabilir mi? Şeklinde tartışma konusu olmuştur. Basra mektebinin cumhuruna göre *إِيَّا* lafzı zamirdir. Onun sonundaki “kâf” sözcüğü ise sayı ve cinsiyet açısından muhatabın durumunu açıklamak üzere eklenmiştir. Kûfe mektebinin çoğunluğuna göre ise *إِيَّا* ifadesi tek başına değil, sonuna eklenen kâf, yâ ve hâ gibi kelimelerle birlikte zamirdir.¹⁶⁵⁷ Bâkûlî, yukarıdaki âyette *إِيَّاكَ* sözünü tahlil ederken *إِيَّا* ifadesinin zamir isim, sonuna eklenmiş “kâf” lafzının da isim olmaktan tamamen soyutlanmış bir hitap alameti olduğunu söyleyerek açıkça Basra ekolünün görüşünü tercih etmiştir.¹⁶⁵⁸

Zeccâc’a göre *إِيَّا* kelimesi zamir değil, ism-i zâhirdir. Ondan sonra gelen kâf, yâ ve hâ gibi kelimeler de birer zamir olup *إِيَّا* lafzı için muzâfun ileyhi konumundadır.¹⁶⁵⁹ Bâkûlî, Zeccâc’ın bu görüşünü reddetmiş ve “*إِيَّا* kelimesi zâhir isim olsaydı i’râb durumlarında tipik zahir isimler gibi belli bir i’râb türüne mülahız olamaz; her zaman nasb konumunda olmazdı” şekline eleştirmiştir.¹⁶⁶⁰ Başka bir ifade ile şayet *إِيَّا* sözü ism-i zâhir olsaydı mebnî kelimeler gibi bir tek i’râb üzere sabit olmazdı.

Arap dilinde izâfet, muzâf olan kelimeyi tahsîs veya ta’rîf etmek için yapılır. Bâkûlî’ye göre bir zamir olarak *إِيَّا* kelimesi, marifeler kategorisinde birinci sırada yer aldığından tahsîs veya ta’rîf edilmeye ihtiyacı yoktur. Bundan dolayı izâfe edilmesi caiz değildir.¹⁶⁶¹ Müellif, “*bu nedenle kim *إِيَّا* kelimesi izâfe edilmiş derse muhal bir şey söylemiş olur*” ifadeleri ile *إِيَّا*’nın kendisinden sonraki “kâf”a izâfe edildiğini söyleyen Zeccâc’ı isim vermeden eleştirmiş ve onu Arap dil felsefesi açısından mümkün olmayan bir iddiada bulunmakla itham etmiştir.¹⁶⁶²

Halil b. Ahmed, Araplardan naklettiği *إِذَا بَلَغَ الرَّجُلُ السَّبْتَيْنِ فَإِيَّاهُ وَإِيَّا الشَّوَابِ* “*altmışına basan adamdan ve gençlerden sakın!*” sözünden hareketle *إِيَّا* lafzının ism-i zâhir veya zamir olduğunu dolayısıyla hem zamire hem de ism-i zâhire izâfe edilebildiğini ileri sürmektedir.¹⁶⁶³ Bâkûlî, bu rivayetin, üzerine kaide bina edilmesi caiz olmayan nadir ve şâz bir söz olduğunu söyleyerek ismi geçen büyük dildcinin görüşünü de reddetmektedir.¹⁶⁶⁴ Zemahşerî de bu

¹⁶⁵⁷ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/7; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/20; Enbârî, *el-Însâf*; 2/570; Ebû Hayyân, *Îrtişâfu’d-darab*, 2/930.

¹⁶⁵⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/297-299; Şerhu’l-Luma’, 600; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/312.

¹⁶⁵⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/48; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/507; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/313; Enbârî, *el-Însâf*, 2/570.

¹⁶⁶⁰ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/297/298; Şerhu’l-Luma’, 600; Fârisî, *el-İğfâl*, 1/73-80; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/311.

¹⁶⁶¹ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/297/298; Şerhu’l-Luma’, 600; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/7; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/507; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/313.

¹⁶⁶² Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/297.

¹⁶⁶³ Bâkûlî, *Şerhu’l-Luma’*, 600; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/7; Nehhâs, *Î’râbu’l-Kur’ân*, 1/20; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/507; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/313; Enbârî, *el-Însâf*; 2/570; Ebû Hayyân, *Îrtişâfu’d-darab* 2/930.

¹⁶⁶⁴ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur’ân*, 1/297; Şerhu’l-Luma’, 600; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 1/259.

rivayete itibar edilmemesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁶⁶⁵ Müellif, *Şerhu'l-Luma* 'da, İb Yâ'îş de *Şerhu'l-Mufasssal* 'da bütün görüşleri değerlendirdikten sonra *إِيَّا* ve onun sonuna bitişen *kâf*, *yâ* ve *hâ* eklerinin mahiyeti meselesinde Basra mektebinin görüşünü daha sahih bulduklarını dile getirirler.¹⁶⁶⁶

Bâkûlî'ye göre *فَذَانِكَ*, ¹⁶⁶⁷ “İşte kitap; onda asla şüphe yoktur.” *فَذَانِكَ* “Kadın dedi ki: ¹⁶⁶⁸ “فَذَلِكَ الَّذِي لَمُتَّئِي فِيهِ” *İşte bu ikisi Rabbin tarafından iki kesin delildir.* ¹⁶⁶⁹ *وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ*, *İşte hakkında beni kınadığınız şahıs budur.* ¹⁶⁷⁰ *“Rableri onlara, “Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylemedim mi?” diye seslendi.* ¹⁶⁷¹ *“Onlara, “İşte size cennet” diye seslenilir.* ¹⁶⁷² âyetlerinde ve Kur’ân-ı Kerimin tümünde geçen *أُولَئِكَ* işaret isimlerinin sonlarına eklenen “kâf” kelimesi, muhatabın sayısına ve cinsiyetine dikkat çeken “hitap harfi” olup i’râbda mahalli yoktur.¹⁶⁷³ Çünkü bahsi geçen kelime isim olmak suretiyle (zamir veya zâhir olarak) muzâfun ileyh olsaydı ism-i işaretin tesniye sigasındaki nûnun hazfedilmesi gerekirdi. Ayrıca işaret isimleri zaten belirli olduklarından izâfe edilmeleri mümkün değildir. Bir diğer husus da şudur: Araplardan, “kaf” kelimesinin *عَنْدِي ذَلِكَ نَفْسِهِ* şeklinde te’kid edildiği duyulmamıştır. Hâlbuki “kâf” kelimesi muzâfun ileyh/isim olsaydı te’kid edilebilmesinin caiz olması gerekirdi. Bu değerlendirmelerden sonra müellif, “öyle ise *“kâf”ın isim olduğu ve cümledeki konumu bakımından muzâfun iley olup i’râbdan mahalli olduğu doğru değildir*” neticesine varmaktadır.¹⁶⁷⁴

Bâkûlî, hitab “kâf”ının *أَرَأَيْتَ* fiili ile kullanılmasına şahid olarak *قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ* ¹⁶⁷⁵ *“Ve ekledi: “Şu benden üstün kıldığına bak!”* ¹⁶⁷⁶ âyetini zikretmiştir. Misaldeki “kâf” lafzı, *أَرَأَيْتَ* fiilinin birinci mefûlü değil hitab harfidir ve konum itibarıyla i’râbdan mahalli yoktur.¹⁶⁷⁷ Arapların *أَرَأَيْتَكَ زَيْدًا مَا صَنَعَ* *“Zeyd’in yaptığına ne dersin?”* şeklindeki sözleri bunun ispatıdır. Bu cümlede *زَيْدًا* birinci mefûl, *مَا صَنَعَ* cümlesi ise ikinci mefûl konumundadır. “Kâf” kelimesinin isim kabul edilip birinci mefûl olması ise caiz değildir. Zira efâl-ı kulûbun

¹⁶⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/13.

¹⁶⁶⁶ Bâkûlî, *Şerhu'l-Luma* ‘, 600; Vahidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 1/507; İbn Yâ'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/311.

¹⁶⁶⁷ Bakara, 2/2.

¹⁶⁶⁸ Kasas, 28/32.

¹⁶⁶⁹ Yûsuf, 12/32.

¹⁶⁷⁰ A'râf, 7/22.

¹⁶⁷¹ A'râf, 7/43.

¹⁶⁷² Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/299; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 1/24; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 1/83; İbn Yâ'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/363-5/62; Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*, 1/24;

¹⁶⁷³ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/299-301; İbn Yâ'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/363.

¹⁶⁷⁴ İsrâ 17/62.

¹⁶⁷⁵ Bâkûlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, 1/300; *Keşfu'l-muşkilât*; 396-397; *Şerhu'l-Luma* ‘, 431-433; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 2/277;

mefûlleri -aslında mübtedâ ve haber olduklarından- manada aynı kişi olmaları gerekmektedir. Hâlbuki Zeyd gaib bir şahsa, “kâf” ise muhatap bir şahsa delalet etmektedir. Her ikisiyle ifade edilenlerin farklı kişiler olması “kâf” kelimesinin ismiyetten soyutlanan ve sadece hitab ifade eden bir harf olduğunu ve cümlede i’râb bakımından bir mahalli olmadığını göstermektedir. Zikredilen cümlelerin “kâf”lı veya “kâf”sız söylenmesinin anlam açısından fark etmemesi de “kâf”ın birinci mefûl konumunda bir isim olmadığını göstermektedir. Nitekim *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ* “De ki: “Ne dersiniz, size Allah’ın azabı gelse...”¹⁶⁷⁶, âyetinde *أَرَأَيْتُمْ* fiilinin “kâf” ile kullanılması, *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ* “De ki: “Ne dersiniz; eğer Allah kulaklarınızı sağlar, gözlerinizi de kör ederse”¹⁶⁷⁷ âyetinde ise “kâf”sız kullanılması anlamda herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. *إِيَّاكَ، ذَاكَ، ذَاكَ، ذَاكَ، ذَاكَ* ve *أَرَأَيْتُمْ* kelimelerine muttasıl olan “kâf”larda da durum aynıdır.¹⁶⁷⁸

Bâkûlî’nin ısrarla savunduğu, *أَرَأَيْتُمْ* fiilinde “te” edatının merfû‘ muttasıl zamir olarak fail, “kâf” ve türevlerinin ise hitap harfi olması hasebiyle cümlede i’râb bakımından bir konuma sahip olmaması şeklindeki görüş kendisinin de mensup olduğu Basra mektebine aittir. Kûfe mektebinin büyük dilcisi Ferrâ’ya göre ise mezkûr fiilde “hitab harfi” *أَنْتَ* zamirinde olduğu gibi “te” kelimesidir ve isim olmaktan soyutlanmıştır. “Kâf” ve türevleri ise isim olup ref’ mahallinde mezkûr fiilin faili konumundadır. “Te”nin fail, “kâf”ın mansûb muttasıl zamir olarak mefûl olduğu şeklinde Kisâî’ye nispet edilen bir görüş daha var ki müellifin yukarıda ifade ettiği nedenlerden dolayı reddedilmiştir. Bu konuda tercih edilen görüş Basralıların görüşüdür.¹⁶⁷⁹ Bâkûlî de yukarıda değindiğimiz gerekçelerden hareketle bahsi geçen fiille kullanılan “kâf”ın isim değil, “hitab harfi” olduğu ve i’râbda mahalli olmadığını söyleyen Basralıların görüşünü doğru bulmaktadır.

¹⁶⁷⁶ En‘âm, 6/40.

¹⁶⁷⁷ En‘âm, 6/46.

¹⁶⁷⁸ Bâkûlî, *Cevâhiru’l-Kur‘ân*, 1/300-301; *Keşfu’l-muşkilât*; 396-397; *Şerhu’l-Luma’*, 431-433; ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/495; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur‘ân*, 2/277; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 3/204; Nâzîru’l-ceyş, *Temhîdu’l-kavâ’id*, 2/811; İbn ‘Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz*, 2/291; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 8/127-128;

¹⁶⁷⁹ ‘Ukberî, *et-Tibyân*, 1/495; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 3/203-204; Nâzîru’l-ceyş, *Temhîdu’l-kavâ’id*, 2/810-811; Vahidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 8/128.

SONUÇ

Hicri beşinci ve altıncı asırlarda yaşamış olan Câmi‘ul-‘ulûm el-Bâkûlî, döneminin önde gelen Arap dili, kıraat, tefsir ve fıkıh âlimlerindendir. Yaşadığı dönemin en önemli dilcilerinden olan Bâkûlî’nin ilmî otoritesi, Arap dilindeki derin bilgi birikim ve yetkinliği kendi muasırlarınca kabul edilmiş ve onların takdir ve taltiflerine mazhar olmuştur.

Tefsir, kıraat, vakf-ibtidâ, Kur’ân ilimleri, fıkıh, sarf, nahiv, belagat ve lûgat ilimlerini kapsayan geniş bir ilmî kültüre sahip olan Bâkûlî, Arap dili ve Kur’ân-ı Kerim ile ilgili çok kıymetli eserler kaleme almıştır. Kaleme aldığı eserlerden bazıları günümüze ulaşmış, bazıları ise ulaşmamıştır. Bâkûlî’nin günümüze ulaşan eserlerinden biri de *Cevâhiru’l-Kur’ân ve netâicu’s-san’a* adlı eseridir. Bâkûlî bu eserde Kur’ân’da geçen dil konularını tespit edip bablara ayırmış daha sonra bu konulara dair Kur’ân’da geçen tüm âyetleri ilgili başlıklar altında toplayarak nahiv, sarf, belagat ve kıraat ilimleri açısından tahlillere tabi tutmuştur. Dolayısıyla eser, dil ilimleri bakımından zengin bir muhtevaya sahip olmakla beraber özellikle Kur’ân’da geçen nahiv ilmi konuları açısından önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.

Bâkûlî’nin nahiv ilmi kapsamına giren konular hakkındaki bazı görüşleri aşağıda verilmiştir:

Bâkûlî’ye göre lafzî veya manevî bir karinenin bulunması kaydıyla mübtedâ ve haberin birlikte hazfedilmesi caizdir ve Kur’ân-ı Kerimde bunun örnekleri mevcuttur. Yine müellife göre hem lafzen hem de manen birbirlerine mugayir olan haberlerin arada atıf bağlacı olmadan da birden fazla gelmesi caizdir.

Bâkûlî’ye göre هذا خُلُوْ حَامِضٌ gibi bir tek anlam ifade eden müteaddid haberlerde aralarında atıf harfî getirerek هَذَا خُلُوْ وَحَامِضٌ şeklinde söylemek caizdir.

Bâkûlî’ye göre kelimada zamirin mercii olmaya uygun birden fazla kelime zikredildiği durumlarda yakınlık kuralına göre hareket edilmesi ve zamirin en yakın mercie dönmesi gerekmektedir.

Bâkûlî’ye göre içinde اُوْ atıf edatı geçmeyen kullanımlarda mercii ikil olduğu halde zamirin tekil gelmesi belâğî inceliklerden iktifâ üslubu nedeniyledir. Buna göre iki merciden birinin zikri diğerine delalet ettiği için müfred zamir ile iktifâ edilmekte; zamiri müsenna yapmaya gerek duyulmamaktadır.

Bâkûlî'ye göre ibhâm bildiren ^ا edatının bulunduğu kullanımlarda zamir belirsiz olarak iki şeyden birine râci olduğu için müsenna değil müfred formunda gelmektedir. Ona göre bu durum genel geçer bir kuraldır ve bu kural göz önünde bulundurulduğunda zamirle mercii arasında aslında uyumsuzluk olmadığı görülecektir.

Zamirin mercii olan kelimenin hem lafzını hem de manasını kastetme imkânı bulunduğu öncelik sırası hangisine verilmelidir? Müellife göre bu gibi durumlarda kendisinin belirlediği şu kurala riayet edilmelidir: *“Zamirin mercii olan kelimenin hem lafzı hem de manası kastedilebildiği takdirde zamir önce lafza uyarak müfred, daha sonra da manaya uyarak tesniye, cemi veya önce müzekker daha sonra müennes olarak getirilir.”*

Bâkûlî, mubdelu minhin iskâtı yani yok hükmünde olduğu yönündeki görüşe karşı çıkmakta ve gerçek anlamda yok hükmünde olmadığını savunmaktadır.

Bâkûlî'ye göre zahir ismin zamirden ibdâli caizdir. O, bu kullanımın Arapçada nadir olduğunu söyleyen veya caiz olmadığını ileri sürenleri eleştirmekte ve bu hususu Kur'ân'dan örneklerle ispatlamaktadır.

Bâkûlî, nadir olmakla beraber kendisine delâlet eden bir unsurun varlığı veya bir karineden anlaşılması halinde sıfatın hazfinin caiz olduğunu ifade etmektedir.

Bâkûlî'ye göre fiil ve şibh-i fiiller/müştaklar hâl'de amel ettiği gibi zarflar, câr-mecrûrlar, tenbîh edatları ve işâret isimleri gibi bir şekilde fiil anlamı içeren yapılar da hâl'de amel yapabilir.

Bâkûlî muzâfun ileyh'e hâl gelmesinin caiz ancak Arapçada az bulunan bir kullanım şekli olduğunu belirtmektedir.

Muzâfun ileyh'in sâhibu'l-hâl olmasını caiz görenlere göre hâlin amili izâfet terkiбинin içerdiği fiil anlamı veya onda mukadder olan “lâm” harf-i cerridir. Bâkûlî ise bu hâl türünde amel yapan amilin muzâf ve muzâfun ileyh'in bütününden anlaşılan fiil anlamı olması gerektiğini, izâfet terkiбинde mukadder olan “lâm” olmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir.

Bâkûlî, başın el (ال) takısı bulunmayan fakat amel etme şartlarını ifa eden ism-i fâillerden sonraki muttasıl zamirlerin mefûl olmak üzere mansûb olmalarını caiz görmektedir. Ancak o, söz konusu zamirlerin muzâfun ileyh olmasını daha güzel ve tercihe şayan bulmakta ve bu zamirlerin zorunlu olarak mansûb olması gerektiğini ileri süren Ahfeş'i eleştirmektedir.

Bâkûlî'ye göre Kur'ân'da فَاعِل ve مَفْعُول formunda gelen bazı yapıların, anlamın sahih olabilmesi için bilinen kullanımlarının dışında ism-i mensûb olarak takdir edilmeleri gerekmektedir.

Bâkûlî'ye göre nisbet yâ'sının hazfî caizdir ve Kur'ân'da şâhidleri mevcuttur.

Bâkûlî, atıf vâvının mutlak cem' anlamı ifade ettiği görüşündedir.

Basralı dilciler, “fe” atıf harfinin bazen tertip ve ta'kib, bazen ise sadece ta'kib ifade ettiğini söylemektedir. Ferrâ ve Sîrâfî ise bazı durumlarda “fe” edatının tertip ifade etmeyebileceğini söylemektedir. Basra ekolünden olan Bâkûlî, tertibin kapsamını geniş tutarak mezhep çizgisinin dışına çıkmış ve “fe” atıf harfinin yerine göre her iki görüşe göre de yorumlanabileceğini belirtmiştir. Bâkûlî, aynı şekilde “sümme” atıf harfinin tertip ifade ettiğini kabul etmekle beraber “fe” atıf harfinde yaptığı gibi tertibin kapsamını geniş tutmakta ve bu hususta cumhurdan ayrılmaktadır.

Bâkûlî'ye göre vâv atıf harfinin müfretlerden ve cümlelerden hazfedilmesi caizdir ve Kur'ân-ı Kerimde bunun birçok örneği bulunmaktadır.

Bâkûlî'ye göre سَيَّرَتْهَا كَسِيرَتِهَا âyetindeki سَيَّرَتْهَا kelimesinden önce “kef” harfî cerri mahzûf olup كَسِيرَتِهَا takdirindedir. Bu i'râb veçhinin sadece müellif tarafından benimsendiği tespit edilmiştir.

Müellif, istifhâm hemzesinin hiçbir karine olmadan mutlak olarak hazfedilmesini caiz görmektedir.

Bâkûlî, zaruret olmadığı halde muzâf ve muzâfun ileyhin arasını mefûl ile ayırmanın caiz olduğunu vurgulayarak hem Basra hem de Kûfe ekolüne mahlefet etmektedir.

Bâkûlî'ye göre “إِنْ” şart edatı “مَا” ile te'kid edildiği için şart fiilinin de nûn ile pekiştirilmesi gerekmektedir.

Bâkûlî'ye göre başında “lâm” bulunan şart edatından (لَئِنْ) sonra gelen ikinci cümle şart edatının değil, gizli bir yeminin cevabıdır. Şart edatının başındaki “lâm” da “lâm-ı muvattâ” olup kasemin cevabında gelen “lâm” değildir.

İbtidâ lâm'ının harufu müşebbeheden sadece “inne”in haberine dâhil olabileceği görüşünde olan Bâkûlî, وَلَكِنِّي مِنْ حَيْثُهَا لَعَمِيْدُ beyti ile istişhâd ederek söz konusu lâmin “lâkinne” edatının haberinde de gelebildiğini iddia edene Kûfeli dilcilerin görüşlerini reddetmektedir.

Bâkûlî, ikinci ismin zarf, câr-mecrûr ve hâl olması halinde “illâ”dan önceki amilin arada atıf harfî ve “illâ”nın tekrarı olmadan iki isimde amel edebileceğini dolayısıyla tek bir istisnâ edatıyla iki ismin istisnâ edilebileceği görüşünü savunmaktadır.

Bâkûlî’ye göre Kur’ân-ı Kerimin tümünde geçen أُولَئِكَ، أُولَئِكَمْ gibi işaret isimlerinin sonuna eklenen “kâf” sözcüğü “hitap harfî” olup i’râbda mahalli yoktur.

KAYNAKÇA

- Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *Durûsu't-tasrîf*. Kahire; Dâru't-Talâî', 2009.
- Abdunnûr, Cebbûr. *el-Mu'cemu'l-edebî*. Beyrut: Dâru'l-'İlim li'l-Melâyîn, ts.
- Afğanî, Said. *fî Usûli'n-nahv*. Beyrût: el-Mektebetu'l-İslamî, 1407.
- Ahfeş, Ebu'l-Hasan Said b. Mes'ade el-Mücâşî el-Basrî. *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Hudâ Mahmud Karâ'e. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî 1990/1411.
- Ahmedî, Musa b. Muhammed b. el-Melyânî. *Mu'cemu'l-ef'âlî'l-mute'adiyyeti bi harfin*. Beyrut: Dâru'l-'İlim li'l-Melâyîn, 1979.
- Akdağ, Hasan. *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Kitapevi, 1999.
- Alâî, Salahuddîn Ebû Said Halil b. Keykeldî ed-Dımaşkî. *el-Fusûlu'l-mufîde fî'l-vâvi'l-mezîde*. thk. Hasan Musa eş-Şa'ir. Ammân: Dâru'l-Beşîr, 1999/1410.
- Antâkî, Muhammed. *el-Minhâc fî'l-kavâ'idî ve'l-i'râb*. Beyrut: Dâru's-Şarki'l-'Arabî, ts.
- Arslan, Ahmet Turan. "Lâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 92-93. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Aydın, Ömer. *Haberî Sıfatları Anlama Yolları*. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (1999), 134-135.
- Babetî, Azîze Fevvâl. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî'n-nahvî'l-'Arabî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1992.
- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer b. Bâyezîd. *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbî lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 13 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1418.
- Bâbânzâde, İsmail b. Muhammed Emîn b. Mîr Selim el-Bâbânî. *Hediyyetu'l-'arifîn esmâ'u'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 8 Cilt. İstanbul: Vekâletu'l-Ma'ârif, 1951.
- Bakır, Sami. "Önsöz". *Ebû Ali el-Farisî'de Dilbilimsel Tenkit el-İğfâl Eseri Örneği* Doktora Tezi: Gaziantep Üniversitesi, 2019.
- Bâkûlî, Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. *el-İstidrâk 'alâ Ebî Ali*. thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî. Kuveyt: Mektebetu'l-Bâbtîn el-Merkeziyye, 2007/1428.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. *Kitâbu şerhu'l-Luma' fi'n-nahv*. thk. Muhammed Halil Murâd el-Harbî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2007.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebû'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. *Şerhu'l-Luma'*. thk. İbrahim b. Muhammed Ebû 'Ebbâh. Su 'ûd: Daru's-Sekâfeti ve'n-Neşr, 1411/1990.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. *Cevâhiru'l-Kur'ân ve netâicu's-san'a*, thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî. 4 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1440/2019.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. *el-İbâne fi tafsili mâ'âtî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî. Kuveyt: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2009/1430.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât*. thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî. Dimaşk: Matbû'âtü Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1415/1994.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kırâ'ât*. thk. Abdulkadir Abdurrahman es-Sa'dî. 2 Cilt. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 2001.

Bâkûlî, Câmi 'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. *Mâ talhanu fihi'l-'âmme fi't-Tenzîl*. thk. Ahmed Muhammed ed-Dâlî. Mecelletu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye 74/1 (1999), 30-31.

Beydâvî, Ebû Said Nasiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, 1418.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Ali. *es-Sunenu'l-kubrâ*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 24 Cilt. Kahire: Merkezu Hecer lil-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1432/2011.

Birgevî, Zeynuddîn Muhammed b. Pir Ali. *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2009/1430.

Bulut, Ali. "Bâkûlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 163. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Bülbül, Uğur. *Arapçada Kâf Harfinin ve Edatının Kullanımı ve İşlevleri*. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 7/1 (2022), 78-82.

Cevcerî, Şemsuddîn Muhammed b. ‘Abdilmun‘im b. Muhammed el-Kâhirî eş-Şâfiî. *Şerhu Şuzûri‘z-zeheb fî m‘arifet kelâmi‘l-‘Arab*. thk. Nevâf b. Cezâ‘ el-Hârisî. 2 Cilt. Medine: ‘Îmâdetu‘l-Bahsi‘l-‘ilmî, 2004/1423.

Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu‘l-luğa ve sihâhu‘l-‘Arabiyye*. thk. Ahmed ‘Abdulğafur Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru‘l-‘İlim li‘l-Melâyin, 1407.

Curcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif. *et-T‘arifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Daru‘l-Fadîle, ts.

Çağmar, M. Edip. *Kelime Çeşidi Olan Harfin Tanımına ve Özelliklerine Eleştirel Bir Yaklaşım*. “AÜİFD” 43/2 (2002), 400-401.

Çağmar, Mehmet Edip. *Dilbilgisi (Nahiv)*. Diyarbakır: A Grafik Yayınları, 2014.

Çavdar, Emre. *Arap Dilinde ‘Lâm’, ‘Lâ’ ‘Mâ’ Edatları ve Kur‘ân-ı Kerîm’deki Kullanımları*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.

Çörtlü, M. Meral. *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Dâlî, Ahmed Muhammed. “Mukaddime”. *Cevâhiru‘l-Kur‘ân ve netâicu’s-san’a*. mlf. Câmi‘u‘l-‘ulûm Ebu‘l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. 4 Cilt. Dımaşk: Dâru‘l-Kalem, 1440/2019.

Dâlî, Ahmed Muhammed. “Mukaddime”. *el-İbâne fî tafsili mâ‘âtî‘l-Kur‘ân*. mlf. Câmi‘u‘l-‘ulûm Ebu‘l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. Kuveyt: Vezâretu‘l-Evkâf ve’s-Şuûni‘l-İslâmiyye, 2009/1430.

Dâlî, Ahmed Muhammed. “Mukaddime”. *el-İstidrâk ‘alâ Ebî Ali*, mlf. Câmi‘u‘l-‘ulûm Ebu‘l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. Kuveyt: Mektebetu‘l-Bâbtîn el-Merkeziyye, 2007/1428.

Dâlî, Ahmed Muhammed. “Mukaddime”. *Keşfu‘l-muşkilât ve idâhu‘l-mu‘dilât*. mlf. Câmi‘u‘l-‘ulûm Ebu‘l-Hasan Ali b. Huseyn el-Esbehânî el-Bâkûlî. Dımaşk: Matbû‘âtu Mecme‘i‘l-Luğati‘l-‘Arabiyye, 1415/1995.

Dâlî, Ahmed Muhammed. *Cevletu Câmi‘u‘l-‘ulûm el-Esbehânî el-Bâkûlî me‘a Ebî Ali el-Fârisî fî‘l-Hucce*. Mecellet‘u Mecme‘i‘l-Luğati‘l-‘Arabiyye 64/3 (1989), 392-393.

Dâlî, Ahmed Muhammed. *el-Hasâil fî 'ulûmi'l-'arabiyyeti ve turâsihâ*. 3 Cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1432/2011.

Dâlî, Ahmed Muhammed. *Kitâbu i'râbu'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc huve kitâbu'l-Cevâhir li-Câmi'u'l-'Ulûm el-Esbahânî*. Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye 66/1 (1990), 77-106.

Dâlî, Ahmed Muhammed. *Silâtu'l-keîâm fî kitâbi'l-Cevâhir*. Ma'hadu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye 43/2 (1999), 179-207.

Derizbînî, Molla Hasan b. Ahmed eş-Şâfiî. *Hâşiyetu câmi'i'l-fevâid 'alâ Halli'l-me'âkîd*. Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, ts.

Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa. *Î'râbu'l-Kur'ân ve beyanuhu*. 10 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1415.

Durmuş, İsmail. "Harf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Durmuş, İsmail. "İstidrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 329. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. "İstisna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 388-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 396. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. "Tekit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 365-368. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Durra, Muhammed Ali Taha. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhu ve beyânuhu*. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2009/1430.

Dursun, Hüseyin. *Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'âni (Necm Suresi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2016.

Ebû 'Ebbâh, İbrahim b. Muhammed. "Mukaddime". *Şerhu'l-Luma'*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. Su'ûd: Daru's-sekâfeti ve'n-neşr, 1411/1990.

Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Fuad Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1381.

Ebû Dâvûd. Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. 7 Cilt. thk. Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Kamil Karabellî. Dâru'r-risâleti'l-'alemiye, 1430/2009.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelusî. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1418.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhît fî-t-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.

Ebu'l-Bekâ', Eyyub b. Musa el-Huseynî el-Kûfevî. *el-Kulliyât*. thk. 'Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, ts.

Ebu'l-Fidâ', Meliku'l-Mueyyed İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Kunnâş fî fenneyi'n-nahv ve's-sarf*. thk. Riyâd b. Hasan el-Huvâm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2000.

Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İ'mâdî. *İrşâdu 'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, ts.

Ebyârî, İbrahim. "Dirâse". *İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1420/1999.

Ekinci, Kutbettin. *Kur'ân'da hazf*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.

Ekinci, Kutbettin. *Kur'ân'da Mercileri Metinde Geçmeyen Zamirler*. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/16 (2017), 139.

Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kasım b. Muhammed b. Beşşâr. *İdâhu'l-vakfi ve'l-ibtidâ*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramadân. 2. Cilt. Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1971/1390.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Said. *el-Beyân fî ğarîbi i'râbi'l-Kur'ân*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısrıyye el-'Amme lil-Kitâb, 1400/1980.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Said. *Kitâbu Esrâri'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Behçet el-Beytâr. Dımaşk: Matbu'âtı Mecme'î'l-'ilmî'l-'Arabî, ts.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydillâh. *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1424/2003.

Ensârî, Abdullah Eyyûb. *Şerhu'l-İzhâr*. y.y.: ts.

Ensârî, Zeynuddîn Ebû Yahya Zekeriya b. Muhammed b. Ahmed. *İrâbu'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Musa Ali Musa Mes'ûd. Kahire: Câmi'atu'l-Kâhire, 2001/1421.

Esmer, Râcî. *İlmu's-sarf*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ts.

Esterâbâdî, er-Radî Necmuddîn Muhammed b. el-Hasan. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nur el-Hasan vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1395/1975.

Ezherî, Halid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Cercâvî. *Mûsilu't-tullâb ilâ Kavâ'idî'l-i'râb*. thk. Abdulkerim Mücahid. Beyrut: er-Risâle, 1996/1415.

Fâkihî, Abdullah b. Ahmed en-Nahvî el-Mekkî. *Şerhu Kitâbi'l-hudûd*. thk. el-Mutevellî Ramadân Ahmed ed-Demîrî. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1993/1414.

Fâkihî, Ahmed b. el-Cemâl Abdillâh. *Mucîbu'n-nidâ ilâ şerhi Katri'n-nedâ*. 2. Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1390-1971.

Fakîr, Ebû İbrahim Halil b. Hezâ'. *Fethu'l-'Azîzî'l-Vehhâb fî tefsiri ve mesâilî Fâtihati'l-Kitâb*. Rıyad: Mektebetu Meliki'l-Fehd el-Vataniyye, 1432.

Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulagaffar. *el-Hucce li'l-kurrâi's-sab'a*. thk. Bedruddîn Kahvecî-Beşir Cuveycâtî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1993/1413.

Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdulagaffar. *el-Mesâilu'l-Halebiyyât*. thk. Hasan Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1407/1987.

Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed. *el-İğfâl*. thk. Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrahim. 2 Cilt. Ebû Dabî: el-Mecmeu's-Sekâfî, 2003/1424.

Ferâhidî, Ebu Abdirrahman Halil b. Ahmed el-Basrî. *el-Cumel fî'n-nahv*. thk. Fahriddîn Kabâve. y.y.: 1995/1416.

Ferâhidî, Ebu Abdirrahman Halil b. Ahmed el-Basrî. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, ts.

Ferrâ', Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd ed-Deylemî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısır li't-T'elîf ve't-Terceme, ts.

Fevzân, Abdullah b. Salih. *Delîlu's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. 3 Cilt. Rıyad: Dâru'l-Muslim, ts.

Fîrûzâbâdî, Ebû Tahir Mecduddîn Muhammed b. Yakub. *el-Bulğa fî terâcimi eimmeti'n-nahvi ve'l-luğa*. Dimaşk: Dâru S'aduddîn, 2000/1421.

Geylânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Şihâb. *Kalâidu'l-me'ânî 'alâ Şerhi'l-Geylânî li Tasrîfi'z-Zencânî*, thk. 'Aide el-Halve - Vâfi Hâc Mâcîd. y.y: Dâru'l-Meşâri', 2010-1431.

Güman, Osman. *Nahiv-Fıkıh Usûlü İlişkisi (el-İsnevî Örneği)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Güngör, İbrahim. *Arapçada Çoğulun Sayısal Değeri Üzerine Bir İnceleme*. Nüsha 17/45 (2017), 80.

Galâyînî, Mustafa B. Muhammed Selim. *Câmi'u durusi'l-'arabiyye*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1426/2005.

Hâcî Halîfe, Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletu'l-Ma'arif, 1362/1943.

Hacibekiroğlu, Abdullah. *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal ilişkiler*. Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2015.

Hamed, Ali Tevfik - Za'bî, Yusuf Cemil. *el-Mu'cemu'l-vâfi fî edevâti'n-nahvi'l-'Arabî*. Ürdün: Dâru'l-Emel, 1414/1993.

Hamevî, Şihâbuddîn, Ebu Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rumî. *Mu'cemu'l-udebâ İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414.

Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şeze'l-a'rf fî fenni's-sarf*. thk. Nasrullah Abdurrahman Nasrullah. Rıyad: Mektebetu'r-Ruşd, ts.

Harbî, Muhammed Halil Murâd. "Dirâse". *Kitâbu şerhu'l-Luma' fî'n-nahv*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 2007), 9-10.

Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfi*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 2018.

Hasîrîzâde, Elîf Efendi. *Muhtasaru'l-enbâ'*. Hazırlayanlar Benli, Ali - İşleme, Akın – Azar, Tuncay. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa. *Cevâhiru'l-belâğa fî'l-me'ânî ve'l-beyânî ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.

Hemedânî, Ebû Yûsuf Muntecebuddîn Huseyn b. Ebi'l-'Îz b. Reşîd. *el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'ânî'l-mecîd*, thk. Muhammed Nizâmuddîn el-Fetîh. 6 Cilt. Medine: Dâru'z-Zaman, 1427/2006.

Herevî, Ali b. Muhammed en-Nahvî. *Kitâbu'l-ezhiyye fî 'ilmi'l-hurûf*. thk. 'Abdulmu'în el-Mellûhî. Dimaşk: Matbu'âtu Mecme'i'l-Lugati'l-'Arabiyye, 1993/1413.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zubeyr b. İsa el-Kureşî el-Esedî el-Mekkî. *Musnedu'l-Humeydî*. Thk. Hasan Suleym Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996.

Huseyn, Hannân Mahmud. *et-Tevcîhu'n-nahvî fî Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kırâ'ât lil-Bâkûlî*. Yüksek Lisans Tezi, Diyâla Üniversitesi, 2012.

İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc. thk. İbrahim el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 1420/1999.

İbn 'Akîl, Muhammed Bahâuddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh İbn 'Akîl. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 1400.

İbn 'Akîl, Muhammed Bahâuddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh. *el-Musâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâid*. thk Muhammed Kâmil Berekât. 4 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982.

İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğalib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsiri Kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422.

İbn Cinnî, Ebu'l-feth Osman el-Mûsılî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. İskenderiyye: el-Hey'etul-Mısıriyye li 'Ammeti'l-kitâb, ts.

İbn Cinnî, Ebu'l-feth Osman el-Mûsılî. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzi'l-kırâ'ât ve'l-idâhi 'anhâ*. thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998.

İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Feth Dıyâuddîn Nasrullah el-Mûsılî. *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtibi ve's-şâir*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebtu'l-'Asriyye, 1411-199.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.

İbnu'l-Hâcib, Ebu 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr el-Kurdî el-Mâlikî. *Emâlî İbnu'l-Hâcib*. 2 Cilt. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1989/1409.

İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr el-Mısrî el-İsnevî el-Mâlikî. *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahv*. thk. Salih Abdul'azîm eş-Şâ'ir. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010.

İbnu'l-Hâcib, Ebu 'Amr Cemâluddîn Osman b. Ömer en-nahvî. *eş-Şâfiye fî i'lmî't-tasrîf*. thk. Hasan Ahmed el-Osman. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1415-1995.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Mısır: Mektebetu's-S'âade, 1383/19639.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Şerhu Şuzûru'z-zeheb fî m'arifeti kelâmi'l-'Arab*. thk. Abdulgani e-Dakr. Suriye: eş-Şirketu'l-Muttehide li't-Tevzî', ts.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. 4 Cilt. Kum: Mektebetu Seyyid'iş-şuhedâ, 1366.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mubârek - Muhammed Ali Hamdullâh. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1384/1964.

İbn Kayyım, Burhânuddîn İbrahim b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye. *İrşâdu's-sâlik ilâ Elfıyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed b. 'Avd b. Muhammed es-Sehlî. 2 Cilt. Rıyad: Edvâu's-selef, 1954/1373.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbu'l-Kur'ân*. th. Ahmed Sakar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398/1978.

İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî el-Endelusî. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevî el-Mahtûn. 4 Cilt. y.y.: Hecer li-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1410/1990.

İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdullah e-Tâî el-Ceyyânî. *Şerhu Kâfiyeti 'ş-şâfiye*. thk. Abdulmun'im Ahemed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-kurâ, ts.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî el-Bağdâdî. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Mea'rif, 1400.

İbn Nâzım, Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Mâlik. *Şerhu İbni'n-nâzım 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Bâsıl 'Uyûnu's-sûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/200.

İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdulhuseyn el-Fetlî. 4 Cilt. Beyrut; Muessesetu'r-Risâle, 1417/1996.

İbn Şecerî, Dıyâuddîn Ebu's-sa'adât Hibetullah b. Ali b. Hamza. *Emâlî İbn Şecerî*. thk. Mamûd Muhammed et-Tanâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1413/1191.

İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekâ' Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. Emîl Bedî' Ya'kub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001/1422.

İbnu'l-Hanbelî, Ebû Abdillâh Radıyyuddîn Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebî. *Bahru'l-'avvâm fî mâ esâbe fihi'l-'avâm*. thk. İzzuddîn et-Tenûhî. Dimaşk: Matbû'âtu Mecme'i'l-İlmî el-'Arabî, 1356/1937.

İbnu'l-Hanbelî, Ebû Abdillâh Radıyyuddîn Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebî. *Rabtu's-şevârid fî halli's-şevâhid*. thk. Şaban Salâh. Kahire: Darû's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, 1409/1989.

İbnu'l-Verrâk, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdullah b. Abbâs. *İ'lelu'n-nahv*. thk. Muhammed Câsım Muhammed ed-Dervîş. Rıyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1420/1999.

İbrahim, Âmâl Seyyid Ali. *İhtilâfu ârâi'n-nahviyyîn havle hurûfi'l-'atfi ve delâlatihâ*. el-Mecelletu'l-Elektronikiyye eş-Şâmile Mute'addidete't-tahassusât 15 (2019), 3-4.

İd, Muhammed. *en-Nahvu'l-musaffa*. y.y.: Mektebeu's-Şebâb, ts.

İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed Râgıb. *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

Kaçar, Halil İbrahim. *Arapça Meânî (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları*. Cumhuriyet Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi 16/2 (2012), 166.

Kaçar, Halil İbrahim. *Edebî Yönden Hazîf Üslûbu*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.

Karâfî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdris b. Abdurrahman. *el-İstiğnâ' fî'l-istisnâ'*. thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986/1406.

Kayapınar, Durmuş Ali. *ez-Zeccâc'a nisbet edilen İ'râbu'l-Kur'ân kimindir? ve bu kitabın gerçek adı nedir?*. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/7 (1997), 105.

Kayrevânî, Ali b. Feddâl b. Ali el-Muşâcî'î. *en-Nuket fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Abdullah Abdulkadir et-Tavîl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007/1428.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabi, ts.

Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. *İnbâhu'r-ruvât âlâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire/Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî/Muessesetu'l-Kutubi's-sekâfiyye, 1406/1982.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Eftîş. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964/1384.

Kûvacî, Şehzâde Muhammed b. Mustafa. *Şerhu Kavâ'idî'l-i'râb*. thk. İsmail İsmail Merve. Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1995/1416.

Mâlekî, Ahmed b. Abdinnur. *Rasfu'l-mebânî fî hurûfî'l-m'ânî*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimaşk; Matbû'âtu Mecme'î'l-Luğatî'l-'Arabiyye, 1394.

Mâlikî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Endelûsî. *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

Mekûdî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ali b. Salih. *Şerhu'l-Mekûdî 'ale'l-Elfiyyeti fî'n-nahvi ve's-sarf*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: el-Mektebu'l-'Asriyye, 2005/1425.

Meşe, Ramazan. *Zamirlerin Mercii ve Tespitinin Meallere Yansımaları*. Bilimname 30/1 (2016), 462-463.

Mevze 'î, Muhammed b. Ali b. İbrahim. *Mesâbîhu'l-meğânî fî hurûfî'l-me'ânî*. thk. 'Âîd b. Nafi' b. Dayfullah el-'Umerî. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1414/1993.

Meydânî, Abdurrahman b. Hasan Habenneke ed-Dımaşkî. *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*. 2. Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1996/1416.

Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim b. Huseyn el-Meylânî. *Şerhu'l-Muğnî*. thk. Ahmed Hilmi el-Kûğî - Muhammed Mehdî ed-Diyarbakrî. Diyarbakır: Mektebetu Seydâ, 1428-2007.

Muhammedoğlu, Suhayb. *el-'İlletü'n-nahviyye 'inde'l-Bâkûlî fî kitâbihi Şerhu'l-Luma' li İbn Cinnî*. Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2022.

Mukerfah, Ahmed Ali Ahmed. *İ'tirâdâtü Câmî'u'l-'ulûm el-Bâkûlî 'alâ Ebî Ali el-Fârisî*. Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atu'l-Melik Abdulaziz, 1435/2014.

Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasan b. Kasım b. Abdillâh b. Ali el-Mısırî el-Mâlikî. *Tavdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahman Ali Süleyman. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-'Arabî, 1428.

Murâdî, Hasan b. Kâsım, *el-Cene'd-dânî fî hurûfî'l-me'ânî*. thk. Fahrüddîn Kabâve - Muhammed Nedim Fâdıl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1413/1992.

Muberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdulhâlik 'Udayme. 4 Cilt. Beyrut: 'Alemlü'l-Kutub, ts.

Nâzırü'l-ceyş, Muhibuddîn Muhammed b. Yusuf b. Ahmed el-Halebî el-Mısırî. *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîlu'l-fevâ'id*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 11. Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1428.

Neccâr, Muhammed Abdulaziz. *Diyyâu's-sâlik ilâ Evdâhu'l-mesâlik*. 4 Cilt. y.y.: Muessesetu'r-Risâle, 2001/1422.

Neffâh, Ahmed Râtıb. *Kitabu İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc tahkîku nisbetihi ilâ sâhibihi ve ismihi ve ta'rîfun bi muellifihi*, Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye 48/4 (1973), 840-863.

Neffâh, Ahmed Râtıb. *Kitabu İ'râbu'l-Kurân el-mensûb li'z-Zeccâc*. Mecellet'u Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye 49/1 (1974), 93-112.

Nehhâs, Ebû C'afer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî. *el-Kat' ve'l-i'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî. Suud: Dâru 'Âlemi'l-kutub, 1992/1413.

Nehhâs, Ebû C'afer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî. *İ'râbu'l-Kur'ân*. thk. 'Abdilmun'im Halîl İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421.

Nehhâs, Ebû C'afer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nahvî. *Me'ânî'l-Kur'ân*. thk. Muahmmmed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'âtu Ummi'l-kurâ, 1409.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedyûvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelim't-tayyib, 1998/1419.

Nuveyhid, Adil. *Mu'cemu'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu Nuveyhid es-Sekkâfiye, 1409/1988.

Özbalıkçı, M. Reşit. *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006.

Özdoğan, Mehmet Akif. *Arap dili ve Grameri Araştırmaları –Makaleler-*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.

Râcihî, Abduh. *et-Tatbîku'n-nahvî*. Beyrut: Dâru'l-M'arifeti'l-câmi'iyye, 1419-1998.

Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.

Râzî, Zeynuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtâru's-Sihâh*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1999/1420.

Rummânî, Ebû Hasan Ali b. İsa en-Nahvî. *Me'ânî'l-hurûf*. thk. İrfan b. Selîm ed-Dımaşkî. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1426/2005.

Sa'dî, Abdulkadir Abdurrahman. "Mukaddime". *Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât fî i'râbi'l-Kur'ân ve 'ileli'l-kırâ'ât*. mlf. Câmi'u'l-'ulûm Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Bâkûlî. 2 Cilt. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 2001.

Sabbân, Muhammed b. Ali eş-Şâfiî. *Haşiyetu's-Sabbân 'ala Şerhi'l-eşmûnî li-Efiyyeti İbn Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Darû'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997/1417.

Safedî, Salahuddîn Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût - Turkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-turâs, 1420/2000.

Safedî, Salahuddîn Halil b. Aybek b Abdullah. *Neksu'l-hemyân fî nuketi'l-'amyân*. thk. Mustafa Abdulkadir 'Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1428/2007.

Say'arî, Sâre S'ad Muhammed. *Mine'l-ârâi'l-fıkhiyye 'İnde'l-Bâkûlî fî kitâbihi Keşfu'l-muşkilât ve idâhu'l-mu'dilât*. Mecelletu'd-Dirâsâtî'l-'Arabiyye 3/33 (2017), 1364.

Se'âlebî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Se'âlebî. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Mu'avved - Adil Ahmed Abdulmevcûd. 5. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, 1418.

Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yusuf. *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebtu'l-Hâncî, 1988/1408.

Sîrâfî, Ebû Said el-Hasan b. Abdullah b. el-Merzubân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelî - Ali Seyyid Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2008.

Suheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed. *Netâicu'l-fiker fî'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1992/1412.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâtî'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 1974/1394.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Ahmed Şemsuddîn. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.

Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İktirâh fî usûli'n-uahv*. thk. Abdulhakîm 'Aṭiyye. Dımaşk: Dâru'l-Beyruti, 1427/2006.

Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Mirkâtu's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa, *el-Mekâsıdu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye*. thk. Heyet. 10 Cilt. Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, 2007/1428.

Şe'râvî, Muhammed Mutevellî, *Tefsîru's-Şe'râvî*. 20 Cilt. Kahire: Dâru Ahbârî'l-yevm, 1997.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 26. Cilt. Kahire: Daru'l-Hicr. 1422/2001.

Taş, Mahsum. *Muntecebuddîn el-Hemedânî ve el-Ferîd fî Î'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd Adlı Eserinde Lugat ve Sarf*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2020.

Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu Muhtasari tasrîfî'l-'izzî*. thk. 'Abdul'âl Salim Mekrem. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1997/1417.

Tehânevî, Muhammed b. Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî. *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, thk. Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.

Teymî, Abdulkirim Halid. *el-Hazf ve't-takdîr, ru'yetun fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mecelletu Âdâbi'l-Basra 51 (2010), 104.

Topaloğlu, Bekir. "Tövbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 279. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Udayme, Muhammed Abdulhâlık. *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 11. Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs. ts.

Ukberî, Ebu'l-Bekâ' Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî el-Bağdâdî. *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*. thk. Abdulilâh en-Nebhân. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1416/1915.

Ukberî, Ebu'l-Bekâ' Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî el-Bağdâdî. *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-nahviyyîn*. thk. Abdurrahman el-'Useymîn. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1946/1406.

Ukberî, Ebu'l-Bekâ' Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî el-Bağdâdî. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 2. Cilt. Kahire: Mektebetu İsa el-Bâbî ve Şurekâihi, 1396/1976.

Ukberî, Ebu'l-Bekâ' Abdullah b. Huseyn el-'Ukberî el-Bağdâdî. *Mesâilun hilâfiyye fî'n-nahv*. thk. Muhammed Hayr el-Hulvânî. Beyrut: Dâru's-Şarki'l-'Arabî 1992/1412.

Useymîn, Muhammed b. Salih b. Muhammed. *Muhtasaru Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'arîb*. Rıyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1424.

Ürün, Ahmet Kazım. *Örneklerle Arap Dilinde Bağlaçlar ve Terkipler*. Konya: Esra Yayınları, 1998.

Vahidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Salih b. Abdillâh el-Fevzân. 25. Cilt. Rıyad: Mektebetu Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430/2009.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Arş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 406-409. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Yüksel, Ahmet. *Arap Dilinde Atıf ve Atıf Harfleri*. Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1999.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmus*. thk. Heyet. 40 Cilt. Mekke: Dâru'l-Hidâye, ts.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serrî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdulcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Alemlü'l-Kutub, 1988/1408.

Zeccâcî, Abdurrahman bin İshak. *Kitâbu'l-lâmât*. thk. Mâzin el-Mubârek. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985/1405.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi-t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 11407.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*. thk. Ali bû Melham. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1993.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Esasu'l-belağa*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998/1419.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-'Arabiyye*. thk. Fahr Salih Kadare. Ürdün: Daru 'Ammâr, 1425/2004.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûm'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilim li'l-Melayîn, 2002.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-munîr fî'l-'akideti ve's-şerî'ati ve'l-menhec*. 32 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418.